AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 10

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №10

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2021

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Email: elmvetehsilnesriyyatı@gmail.com

İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYANIN MİLLİ-MƏDƏNİ SPESİFİKLİYİ

Xülasə

Mədəniyyət həyati proseslərlə paralel insanın qarşıya qoyduğu məqsədə doğru getdiyi yol və bu yolda əldə etdiyi yüksək göstəricilərdir, bu proses bütün uğurlu işgüzar fəaliyyətlərin dərk edilməsini, istiqamətlənməsini və qorunmasını təmin edir; insani münasibətlərə və onların dəyərlərinə aydınlıq gətirilir. Mədəniyyət müxtəlif düşüncə sahibi olan insanların bir yerdə yaşaması, işgüzar ünsiyyət qurmasıdır, insan cəmiyyətinin işgüzar istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusudur. Bu anlayışın əsas mənbəyi insan, onun təfəkkür fəaliyyəti və ona verilən dəyərdir, mədəniyyət amilinin forma və növləri ümumi insan əxlaqının prinsip və kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır, onlardan doğan mədəni davranış qaydalarını mənimsəmək, mənəvi zənginliyə malik olmaq hamının borcudur. Mədəniyyət, fəaliyyəti zamanı insan tərəfindən yaradılmış və onun üçün səciyyəvi həyat formalarının məcmusu, həmçinin quruculuq və təkrar istehsal prosesidir. Bu mənada, təbiət anlayışından fərqli olaraq, insanın iç dünyasını xarakterizə edir və özündə dəyər və normaları, etiqad və qanunları, bilik və bacarıqları, adət və ənənələri, dil və incəsənəti, texnika və texnologiyanı və s. birləşdirir.

Milli mədəniyyət biznesin idarə edilməsinə təsir edən danılmaz amillərdəndir, korporativ mədəniyyət sisteminə böyük təsir göstərir. Məsələn, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində, liderliyin

motivasiyasında, iş funksiyalarında bu təsiri görmək mümkündür. Təşkilati siyasətdə (məsələn, insan resursları) əmək qanunvericiliyi, təhsil və peşə hazırlığı təcrübəsi, həmçinin sənaye standartları və normativ aktlar kimi müxtəlif milli institutların da öz rolu vardır – təşkilatlarda insanların davranışı bu proqramların təcəssümüdür. İşgüzar kommunikasiyanın milli-mədəni spesifikliyi ünsiyyət prosesinin həyata keçirilməsinin üsullarından biridir, onun köməyi ilə nəinki informasiya ötürülür, həm də birgə fəaliyyətin iştirakçılarının bir-birinə təsiri həyata keçirilir. İşgüzar kommunikasiya informasiya mübadiləsi prosesidir, iki və ya daha çox insan tərəfindən məqsədli şəkildə məlumatların ötürülməsi və anlaşılmasını təmin edir.

Açar sözlər: mədəniyyət, işgüzar kommunikasiya, mənəvi zənginlik, liderliyin motivasiyası, insan resursları, dəyər və normalar, milli-mədəni spesifiklik.

Mədəniyyət ərəb mənşəli söz olub, “insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatında əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu” deməkdir. Siseron məşhur metaforalarının birində deyir: “Ruhi mədəniyyət – mənəvi mədəniyyətdir” (1, 67). Bu kəlamın izahı insanlığa vacib olan əsas göstəricilərdir: cəmiyyətin qazandığı uğurlar, inkişafın ən yüksək səviyyəsi, savad, bilik, mütaliə, həyat təcrübəsi və s. Başqa sözlə, mədəniyyət həyati proseslərlə paralel insanın qarşıya qoyduğu məqsədə doğru getdiyi yol və bu yolda əldə etdiyi yüksək göstəricilərdir. Bu proses bütün uğurlu işgüzar fəaliyyətlərin dərk edilməsini, istiqamətlənməsini və qorunmasını təmin edir. Tədricən insani münasibətlərə və onların dəyərlərinə aydınlıq gətirilir; mədəniyyət müxtəlif düşüncə sahibi olan insanların bir yerdə yaşaması, işgüzar ünsiyyət qurmasıdır – bu gücə yalnız mədəniyyət malikdir.

Mədəniyyətin ən vacib xüsusiyyətləri bunlardır: dialoqlaşma, bu prosesdə mədəniyyət amillərinin çoxluğu və məntiqi nəticəsi; bu prosesin fasiləsizliyi; mədəniyyət faktı atributlarının bir sıra istiqamətə şaxələnməsi və mexanizminin qorunması və s. Bütün bunlar öz növbəsində bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların əlaqəsini aşağıdakı şəkildə müəyyən etmək olar: mədəniyyət gerçək aləmdəki hadisələrə insani

münasibətin təzahürüdür və bunlara məna, dəyər verir. Mədəniyyət anlamının mahiyyəti də spesifikdir: insanlar arasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır, məhz insan faktoru üçün müəyyən bir məna kəsb edir və tədricən işarələrə, yəni şərhə, izaha çevrilirlər. İstənilən işarə, öz növbəsində, obyekt və ya subyekt haqqında məlumat verir, şərh prosesində bu və ya başqa səviyyədə anlamını açır. Beləliklə, dialoqlaşmanın – işgüzar kommunikasiyanın mahiyyəti də mədəniyyət amilində müəyyənləşir.

Dialoqlaşma prosesinin davamlılığı, mədəniyyəti fasiləsiz edir: bu prosesin meydana gəlməsi üçün işarəvilik mədəniyyət faktları arasındakı müxtəlif istiqamətləri müəyyənləşdirir, yəni, mədəniyyət amilinə çevrilə bilən hər bir şeyə təsir edir; ya bu mexanizmlərin işlənməsinə şərait yaradır, ya da nədən qurtarmağın yollarını göstərir. Öz növbəsində, bu mexanizm təkcə ünsiyyət deyil, həm də qeyri-verbal, simvol, işarələr mədəniyyəti ilə maddi və mənəvi cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə müqayisə atributuna çevrilir, mədəniyyəti dərk etmək yolunda analoji – məntiqi və müfəssəl yanaşmanı tələb edir.

Bütün mədəniyyətlər çoxşaxəli, çoxpilləlidir; bununla da mütləq qaydada informasiya yaratmağa meyilli olan strukturları düşüncə tərzində cəm edir, formalaşdırırlar. Bu fakt mədəniyyətə zəngin, fərqli potensialı toplamağa və daimi inkişafa zəmin yaradır.

Mədəniyyət hər hansı bir kollektiv üçün ümumi əhəmiyyət kəsb etsə də, həmin kollektiv və ya bir qrup insan eyni zamanda fəaliyyət göstərir və müvafiq sosial təşkilatda birləşirlər. Deməli, mədəniyyət həm də eyni qrupda birləşən işgüzar kommunikasiyada insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Mədəni ünsiyyət kommunikasiyanın ən yüksək formasıdır, hər hansı bir kollektiv üçün ümumi məna kəsb edir; məhz kollektivin yaranma səbəbi və onları birləşdirdən amildir. Əsas funksiyası hər hansı bir strukturun tərkibində insanları bir-birinə qovuşdurmaqdır; insanlar ətrafında sosial mühit yaradır və bu mühit biosfer funksiyası daşıyır, gələcək həyat üçün ictimai zəmin hazırlayır.

Geniş anlamda, mədəniyyət insan cəmiyyətinin işgüzar istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusudur. Bu nailiyyətlər insanların bir yerdə yaşamağını daha rahat təşkil etməyə yönəlib. Mədəniyyət anlayışının əsas mənbəyi insan, onun

təfəkkür fəaliyyəti və ona verilən dəyərdir. Bunlardan biri də ünsiyyət, kommunikasiya mədəniyyətidir. Bu anlayışlarda mədəniyyət amilinin forma və növləri ümumi insan əxlaqının prinsip və kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır, onlardan doğan mədəni davranış qaydalarını mənimsəmək, mənəvi zənginliyə malik olmaq hamının borcudur.

Nitq təkcə hər bir fərdin danışıq səviyyəsinin deyil, həm də bütövlükdə mədəniyyətinin göstəricisidir. Mədəniyyət, fəaliyyəti zamanı insan tərəfindən yaradılmış və onun üçün səciyyəvi həyat formalarının məcmusu, həmçinin quruculuq və təkrar istehsal prosesidir. Bu mənada mədəniyyət anlayışı təbiət anlayışından fərqli olaraq insanın iç dünyasını xarakterizə edir və özündə dəyər və normaları, etiqad və qanunları, bilik və bacarıqları, adət və ənənələri, dil və incəsənəti, texnika və texnologiyanı və s. birləşdirir. Mədəniyyətin müxtəlif növləri müəyyən tarixi dövrləri, konkret cəmiyyətləri, xalqları və millətləri, həmçinin fəaliyyətin xüsusi sahələrini (əmək mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, bədii mədəniyyət) xarakterizə edir (ətraflı bax: 2, 35).

Milli mədəniyyət biznesin idarə edilməsinə təsir edən danılmaz amillərdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, milli mədəniyyət korporativ mədəniyyət sisteminə böyük təsir göstərir. Məsələn, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində, liderliyin motivasiyasında, iş funksiyalarında bu təsiri görmək mümkündür. Təşkilati siyasətdə (məsələn, insan resursları) əmək qanunvericiliyi, təhsil və peşə hazırlığı təcrübəsi, həmçinin sənaye standartları və normativ aktlar kimi müxtəlif milli institutların da öz rolu vardır. Mədəniyyət zehni proqramlarda dəyərləri əks etdirir – təşkilatlarda insanların davranışı bu proqramların təcəssümüdür. İnsan mədəniyyətlərini əhatə edən dəyərlər çox fərqlidir. Yalnız texnologiyalar təşkilati mədəniyyəti deyil, rəhbərlərin və işçilərin davranışları insanların qiymətləndirilməsinə güclü təsir göstərir. Mədəni dəyərlər üçün etimad, komanda işi olduqca vacibdir; insanların özlərini necə aparmasında və işdə necə davranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Milli-mədəni spesifiklik dəyərlərə, o da öz növbəsində fundamental davamlı inanclara əsaslanır. Əsas prinsipləri:

– fərdi, qrup məqsədlərinin, prioritetləşmə, çeşidlənmənin təşkili və inteqrasiyası;

– ehtiyacların iyerarxiyasının əhəmiyyəti;

– seçim üstünlüklü həyat tərzi və ümumi sosial davranış.

Mədəniyyətlərin əmək və idarəetmə dəyərləri arasında müxtəliflik və oxşarlıqlar var:

– mədəniyyət konsentrik dairəni xatırladan bir modeldir;

– daxili dairə insan davranışı, normaları və dəyərləri, xarici dairə mədəni müxtəlifliyi, müəyyən stereotipləri əks etdirir.

Milli mədəniyyət insan qrupunun reaksiyasına təsir edən ümumi xüsusiyyətlərin interaktiv məcmusudur, əgər düzgün qiymətləndirilməzsə, biznes və sosial həyatda uğursuzluqlara gətirib çıxarar. İnsanlar arasında paylaşılan dəyərlərdir, daim inkişaf edən insan qrupunun üzvlərini başqalarından fərqləndirən bir zehin proqramıdır, daha dəqiq desək, bizim nə etdiyimizi və düşündüyümüzü əhatə edir: cəmiyyətin və ya digər sosial qrupun fərqli mənəvi, maddi, intellektual və emosional xüsusiyyətlərinin məcmusudur, incəsənət və ədəbiyyatı, həyat tərzini, dəyərlər sistemini, adət-ənənələri və inancları əhatə edir, bir qrup insan tərəfindən şüurlu və ya şüursuz olaraq sonrakı nəsillərə ötürülür. Bu sistem dəyərlərdən, əqidələrdən ibarətdir və şüurun həm də tarixən təşəkkül tapmış, mənimsənilmiş və bölünən dəyərlər, vasitələrin məcmusu kimi müəyyən edilir. Milli mədəniyyət anlayışı müxtəlif səviyyələrdə təsnif edilir: fərdi, qrup, təşkilati və coğrafi. Daxili elementlər (inanc, dəyərlər və s.), kommunikasiya modelləri, qaydaları, adət-ənənələr, texnologiyalar sistemi əsasında qruplaşdırılır. Milli və təşkilati mədəniyyət əsasən dəyərlərdən və təcrübələrdən ibarət olması ilə fərqlənsələr də, onlar bir-birindən asılıdır və bu o deməkdir ki, milli mədəniyyət bilavasitə və ya dolayısı ilə təşkilati mədəniyyətlərə və əksinə təsir edir. Milli mədəniyyət sisteminə dil, din, qaydalar və normalar, siyasi sistem, sosial təşkilat, tarix, iqtisadiyyat, texnologiya, təhsil, dəyərlər, münasibətlər, adət-ənənələr, musiqi, incəsənət, memarlıq və s. daxildir.

Dilin beynəlxalq biznes və menecment sahəsində milli-mədəni komponent kimi rolu danılmazdır, qeyd etdiyimiz kimi, həm yazılı və şifahi, həm də qeyri-verbal xüsusiyyətlərə malikdir. Tariximiz, ənənələrimiz, biliklərimiz dil vasitəsilə saxlanılır və yayılır. Dil strukturları semantik mexanizmləri təmin edir, ideyaları, düşüncələri,

informasiya, bilik, dəyərləri, təcrübə və düşüncələri milli mədəniyyət mübadiləsi kimi əks etdirir.

Milli mədəniyyət sisteminin elementləri fərdlərin mədəniyyət qrupunda zamanın idarə olunmasına necə yanaşdığını təsvir edir, konsepsiyası vaxtın qavranılması və istifadəsini əhatə edir (*biznesdə vaxt – puldur!*). Biznes təcrübəsində, korporativ idarəetmədə vaxt mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir.

Daxili işgüzar kommunikasiya milli-mədəni münasibət nəticəsində formalaşır – mədəniyyət işgüzar əlaqələrdə, biznesdə fundamental əhəmiyyətə malikdir, çünki birgə fəaliyyətdir. Qlobal məsafələrdə belə işgüzar kommunikasiya, koordinasiya intensiv ünsiyyət tələb edir, mürəkkəb istehsal proqramları qarşılıqlı şəkildə başa düşülməlidir və bu əməliyyatlar razılaşdırılmalıdır. İşgüzar ünsiyyətdə milli-mədəni spesifiklik aşağı və yüksək səviyyəli mədəniyyətlərin fərqidir. O, danışıqların necə getdiyi, müqavilələrin necə müəyyənləşdirildiyi və işçilərin necə idarə olunması barədə çox şeyi izah edir. Ancaq bu fərq nə qədər dərin olsa da, törəmədir, onu insan təbiətinin münasibətlərə, qaydalara və mədəniyyətlərə əsaslanan daha fundamental fərqin əks olunması kimi qəbul etmək daha düzgündür. Burada müzakirə biznes təcrübələrinin aşağı və yüksək kontekstində xüsusiyyətlərinin nümayişi ilə başlayır, lakin sonda mədəniyyət xüsusiyyətləri ilə tamamlanır və dərin səviyyəyə keçir. İşgüzar kommunikasiyada mədəniyyət davranış xüsusiyyəti spesifikliyi ilə fərqlənir:

– etnosentrizm (milli mədəniyyətin başqalarından üstünlüyünə inam);

– stereotip (bütün qrupa tətbiq olunan həddindən artıq sadələşdirilmiş davranış modeli);

– tolerantlıq (mədəniyyətlərarası fenomen kimi başqalarının inanc və təcrübələrini tanımaq);

– empatik (başqa birinin gözü ilə dünyanı görmək).

İşgüzar kommunikasiyada mədəniyyət müxtəlif üsullarla millətin sosial normalarına təsir göstərir:

– mədəniyyətin eksplisit və davranış nümunələri ənənəvi ideyalardan törəyən bir qrup insanın xarakterik nailiyyətidir;

– bir tərəfdən, fəaliyyət məhsulu kimi qəbul edilir, digər tərəfdən, gələcək hərəkətlərin şərti elementlərinin başlanğıcıdır, davranış milli, ümumi modelə – dəyər, inanclara əsaslanır və hamılıqla qəbul olunur;

– mədəniyyət simvolik yox, miras, strukturlaşmış inteqrasiyadır;

– qlobal menecer ölkənin milli mədəniyyətini bilmirsə, biznesinin effektivliyi son dərəcə aşağı olacaq;

– milli mədəniyyət kollektiv düşüncə proqramıdır;

– spesifiklik davranışların, hərəkətlərin və məqsədlərin, eləcə də "yaxşı nə varsa" qiymətləndirmənin meyarı və qiymətləndirmənin ümumi standartlarını təmin edən konsepsiyadır.

İşgüzar kommunikasiyanın milli-mədəni spesifikliyi sadə bir formadan başlayaraq, çox sayda biznes əməliyyatına təsir göstərir. Xarakterik xüsusiyyəti budur ki, istehsal məqsədlərinə nail olmaq üçün müəyyən vəzifələri, məzmunu sosial-əhəmiyyətli birgə fəaliyyətin, hərəkətlərin uzlaşdırılması, hər bir iştirakçının bu fəaliyyətin məqsədlərini və rolunu, həyata keçirilməsi imkanlarını dərk etməsidir. Milli-mədəni spesifikliyin əsas funksiyaları bunlardır:

– işgüzar ünsiyyət növlərini aydınlaşdırmaq;

– insanları birləşdirmək, inteqrativ xüsusiyyət daşımaq;

– özünü ifadə etməyi, təsdiqləməyi, nümayiş etdirməyi bacarmaq, şəxsi, intellektual və psixoloji potensialı üzə çıxarmaq;

– informasiyanın konkret fəaliyyət üsullarının, qiymətləndirməsinin, ötürülməsinin sosial mexanizmini yaratmaq;

– təcrübə və emosional birləşmələrin qarşılıqlı anlaşmasına kömək etmək;

– ekspressiv funksiya daşımaqla birgə ideya prosesində işçilərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmək;

– işin motivasiyasını gücləndirmək, kollektivdə psixoloji iqlimə əlverişli təsir göstərən əməkdaşlığa kömək etmək, sosial nəzarəti gücləndirmək;

– cəmiyyətdə qarşılıqlı təsir bacarıqlarını formalaşdırmaq;

– qəbul edilmiş norma və qaydaları stimullaşdırmaq.

İşgüzar kommunikasiyanın milli-mədəni spesifikliyi ünsiyyət prosesinin həyata keçirilməsinin üsullarından biridir; şəxslər arasında nitq yeganə universal informasiya mübadiləsidir – onun köməyi ilə

nəinki informasiya ötürülür, həm də birgə fəaliyyətin iştirakçılarının bir-birinə təsiri həyata keçirilir. İşgüzar kommunikasiya informasiya mübadiləsi prosesidir, iki və ya daha çox insan tərəfindən məqsədli şəkildə məlumatların ötürülməsi və anlaşılmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1.М.Т.Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. М., 1972.
2.F.Cahangirov. Dil və mədəniyyət. Bakı, "Elm və təhsil", 2014.

Nadir Mammadli
Doctor of Sciences, professor

NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY OF BUSINESS COMMUNICATION

SUMMARY

Key words: culture, business communication, spiritual richness, leadership motivation, human resources, values and norms, national-cultural specificity.

Culture, in parallel with life processes, is considered to be the path of a person to the goal and the high results achieved in this way. It is noteworthy to highlight that this process ensures the understanding, direction and protection of all successful business activities as well as human relationships and their values which are clarified in it. Culture is the coexistence of people with different opinions, the establishment of business communication, and the sum of the achievements of human society in the field of business production, social and spiritual life. The main source of this concept is a human, his/her thinking activity and the value given to him/her, the forms and types of cultural factor that are closely connected with the principles and categories of general human morality. It is necessary to note that it is everyone's duty to master the rules of cultural behavior. Culture is known to be a set of life forms which is known to have been created by a human and specific to him/her during his/her activity, as well as the process of creation and reproduction. In this sense, unlike the concept of nature, it characterizes the inner world of a human and includes and connects values and norms, beliefs and laws, knowledge and skills, customs and traditions, language and art, techniques and technology, and so on.

National culture is one of the undeniable factors influencing business management and it has a great impact on the corporate culture system. For example, this effect can be observed in management decisions, leadership motivation, and job functions. Various national institutions, such as labor law, education and training practices as well as industry standards and regulations which is known to play a role

in organizational policy (for example, human resources) - human behavior in organizations is the embodiment of these programs. The national-cultural specificity of business communication is one of the ways of implementing the communication process, with the help of which not only information is transmitted, but also the interaction of the participants of the joint activity. Business communication is the process of exchanging information, ensuring the purposeful transmission and understanding of information by two or more people.

Надир Мамедли
Доктор филологических наук, профессор

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: культура, деловое общение, духовное богатство, мотивация руководства, человеческие ресурсы, ценности и нормы, национально-культурная специфика.

Культура параллельно с жизненными процессами – это путь, по которому человек идет к поставленной цели, и достигнутые им на этом пути высокие показатели, этот процесс обеспечивает осмысление, ориентацию и сохранение всей успешной деловой деятельности; происходит выяснение человеческих отношений и их ценностей. Культура – это сосуществование людей с разным мышлением, деловое общение, совокупность достижений человеческого общества в сфере делового производства, социальной и духовной жизни. Основным источником этого понимания является человек, его мыслительная деятельность и приписываемая ему ценность, формы и виды культурного фактора тесно связаны с принципами и категориями общей нравственности человека, усвоение вытекающих из них правил культурного поведения, обладание духовным богатством обязанность каждого. Культура – это совокупность форм жизни, созданных человеком в процессе его деятельности и характерных для него, а также процесс созидания и воспроизводства. В этом смысле, в отличие от понятия природы, она характеризует внутренний мир человека и включает в себя ценности и нормы, верования и законы, знания и умения, обычаи и традиции, язык и искусство, приемы и технологии и их объединяет.

Национальная культура является неоспоримым фактором, влияющим на управление бизнесом, оказывает большое влияние на систему корпоративной культуры. Например, это влияние можно увидеть в принятии управленческих решений, в мотивации руководства, в рабочих функциях. В организационной политике (например, в области людских ресурсов) также свою роль играют

различные национальные институты, такие как трудовое законодательство, практика образования и профессиональной подготовки, а также отраслевые стандарты и нормативные акты – воплощением этих программ является поведение людей в организациях. Национально-культурная специфика делового общения является одним из способов реализации коммуникативного процесса, с помощью которого не только передается информация, но и осуществляется влияние участников совместной деятельности друг на друга. Деловая коммуникация – это процесс обмена информацией, обеспечивающий целенаправленную передачу и понимание информации двумя и более людьми.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Rüfət Rüstəmov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ТАРАНА ХАЛИЛОВА
Доцент Азербайджанского Государственного Экономического Университета (UNEC)
Доктор философии по филологическим наукам

КОНУЛ ИБРАГИМОВА
Старший преподаватель Азербайджанского Государственного Экономического Университета (UNEC)

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОБЛЮДЕНИЯ ЧИСТОТЫ РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

Наш родной язык, являющийся средством общения азербайджанского народа, является нашим самым ценным достоянием в системе национальных и духовных ценностей. Неслучайно наши гении считали наш родной язык духовной родиной, а наши предки любили и защищали его так же, как и наши земли, чтобы сохранить нашу национальную идентичность.

Язык, который играет важную роль в укреплении национальной идентичности и единства, также является средством общения, необходимым для духовного и культурного обогащения, научного и технического развития. Родной язык - это зеркало духовного богатства и духовности каждого народа. (6.2).

Образ языка, знаки и символы, которые время от времени играют роль носителей, являются одними из важных фактов нашего исторического развития. Изображения и символы на скалах Гобустана, клинописные надписи, старый турецкий алфавит, арабский, латинский и кириллический алфавиты передали мысли и разговоры наших предков в будущее и оставили неизгладимый след в истории.

Азербайджанский язык, установленный на уровне государственного языка нашей страны, представляет всему миру национальную идентичность нашего народа. Повышение статуса родного языка до статуса государственного по праву считается историческим событием, важной страницей в истории нашей национальной государственности. Это подтверждение национальной зрелости, яркое выражение собственной судьбы народа, его способности строить и защищать государство.

Сегодня азербайджанский язык в полном смысле слова является языком независимого государств. В этом смысле развитие азербайджанского языка очевидно. Впервые в истории нашей страны установление отдельного

дня в честь родного языка и его алфавита - исторический фактор, который показывает, насколько серьезно наше независимое государство относится к этому вопросу и поднимает наш родной язык на более высокий уровень. (6.1).

Ключевые слова: литературный язык, уровень, формирование, развитие, лексика

В целом концепции языка, народа и государства играли ведущую роль на протяжении многих тысячелетий истории человечества, а также остаются важными и актуальными в эпоху глобализации. Нации основаны на суверенных географических регионах и государствах, которые отражают политический ландшафт современного мира и создают разнообразие в мировом сообществе. Главная особенность каждого народа - его родной язык. В самом деле, без языка люди и без народа государства неразделимы. Есть такое выражение: народ живет своим языком, а государство живет своим народом. Вот почему защита и обогащение языка своего народа всегда находится в центре внимания безопасности каждого государства. С точки зрения всех этих реалий становление азербайджанского народа, сохранение его государственности тесно связано с историей нашего родного языка, который стал официальным государственным языком в наше время, и укреплением нашей политической и духовной независимости. Фактически, в период утраты нашей государственности защита нашей национальной идентичности и исторической географии осуществлялась на уровне сохранения родного языка и частной культуры.

Таким образом, независимое государство Азербайджан, как один из своих официальных атрибутов, выполняет свой долг гаранта беспрепятственного использования и защиты государственного языка во всех сферах жизни и решения всех вопросов, связанных с его судьбой. Одна из важных реалий истории нашей независимости - это установление статуса государственного языка Азербайджана в последние годы, создание совершенной нормативно-правовой базы для обеспечения полноценного функционирования этого национального средства коммуникации.

Азербайджанский язык прошел различные исторические этапы, прежде чем достиг своего нынешнего уровня. В первый период правления общенационального лидера в Азербайджане была проделана большая работа по развитию прессы, культуры, науки и образования на азербайджанском языке, повышено общественно-политическое и культурное положение государственного языка. Определение языковой политики независимого азербайджанского государства также связано с именем великого лидера.

Одним из важных атрибутов нашей государственной независимости сегодня является способность нашего народа поднять родной язык на более

высокий уровень в общественно-политической и культурной жизни, превратить его в один из важных показателей своей суверенности.

Дар речи – одна из самых удивительных и самых человеческих способностей. Мы настолько привыкли постоянно пользоваться этим чудесным даром природы, что даже не замечаем, насколько он совершенен, сложен и загадочен. У человека рождается мысль. Чтобы передать её другому, он произносит слова. Акустическая волна, рождённая голосом человека, несёт в себе все оттенки его мыслей и чувств, достигает слуха другого человека, и тотчас все мысли и чувства становятся доступными этому человеку, он постигает их потаённый смысл и значение. Но всегда ли мы к этому дару природы относимся с благоговением и почтением? Отнюдь нет. Один из богатейших и выразительных языков мира наш язык, на котором мы говорим и пишем, превращается в бесцветное и сухое орудие общения; зачастую он теряет не только природный блеск, но и значительную часть своих смысловых функций. «Наш» здесь означает не сам общий для всех природный человеческий язык, посредством которого мы имеем возможность общаться и понимать друг друга. «Наш» – это тот язык, на котором говорит и пишет каждый носитель литературного языка, но говорит и пишет так, насколько хорошо или плохо он его знает. Иначе говоря, это тот язык, который можно назвать индивидуальным языком каждого из нас. (7,2).

Необходимо помнить: как неразрывна связь человека с природой, так же неразрывна связь человека с его родным языком. Язык, как и природа, есть среда обитания человека. Язык формирует духовную культуру человека. Он является началом всех начал. Язык – универсальное средство взаимодействия и взаимопонимания людей, хранитель национальной культуры, традиций, знаний.

Формирование человека как личности, члена человеческого коллектива, общества идёт параллельно и в непосредственной связи с процессом овладения родным языком буквально с первых дней жизни, а деградация речевого общения, загрязнение языковой среды, по его же убеждению, ведут к деградации личности, общества, всего народа. Отсюда важнейшей проблемой формирования человека как личности становится воспитание его и как языковой личности, если не в совершенстве владеющего родным или другим языком общения, то хотя бы в такой степени, которая позволяла бы ему чувствовать себя уверенно в различных ситуациях официального и неофициального общения – делового, профессионального, публичного, обиходно-бытового и др. Язык — это не только метод общения, это книга, в которой отображается вся история развития народа, весь его исторический путь, начиная от древнейших времен до наших дней.

В последние десятилетия «неграмотная» речь в массовом порядке хлынула в прессу, на телевидение, в канцелярский оборот и в настоящее

время просто захлестнула существующую литературную норму. Меняется сам язык, а мы становимся свидетелями того, что ухудшение его - становится нормой. Объем диалектизмов, проникающих в эфир, очень значителен.

Язык развивается. Но любое развитие может идти как в положительном, так и в отрицательном направлениях.

За последние годы в язык вошло более десяти тысяч иностранных слов. Конечно, никто не спорит о том, что язык любой страны должен обновляться и получать хорошие неологизмы, но во всём должна существовать разумная мера.

Речь – явление не только лингвистическое, но вместе с тем психологическое и эстетическое. Именно поэтому люди давно замечают хорошее и плохое в речи, давно делают попытки понять и объяснить, что в речи хорошо и что плохо. Одной из форм исторического развития и функционирования языка народа является форма литературная, или, иначе, литературный язык.

Нормы являются следствием развития литературного языка и одним из главных условий успешного регулирования усложняющихся задач человеческого общения. В речи (а не в языке) возникают и уничтожаются такие ее качества, как правильность, точность, чистота, выразительность, уместность и др. Хорошая речь – это, прежде всего, речь правильная. Правильной мы называем такую речь, структура которой соответствует литературно-языковым нормам. качество хорошей речи, разъясняемое на основе отношения речи к языку, обычно называется ее чистотой. Чистой признается такая речь, в структуре которой нет чуждых литературному языку или почему-либо не принятых им слов, фразеологизмов и иных единиц.

Главные источники засорения нашей речи– это иностранные языки в тех случаях, когда их полузнание используется во вред родной речи, местные говоры, территориальные диалекты, профессионально-социальные «подстили» языка и его социальные жаргоны, вульгаризмы.

Знаменательно, что при такой исключительной значимости вопроса о «чистоте языка» в понимании существа явления единство взглядов отсутствует. Существует мнение: «Чистой является речь, в которой нет элементов, чуждых литературному языку по нравственным и эстетическим соображениям». Такой подход к вопросу можно назвать «качественным». Иной, «количественный» принцип оценки степени «чистоты речи» предлагают лингвисты, утверждающие: «Чистота речи - отсутствие в ней лишних слов, слов-сорняков, слов-паразитов». Следует отметить, что в первом случае определение «чистоты речи» оказывается почти безгранично широким, включая в себя понятия этичности и красоты; во втором - предельно узким. (2.1).

Говоря о чистоте языка, обычно имеют в виду его лексику. В особенности огорчаются неоправданным употреблением иностранных слов. Между тем известно, что лексика - это наиболее подвижная компонента языка; дух языка больше в его грамматике. В таком случае нападки на засорение языка канцеляризмами более оправданы: ведь канцелярский язык отличается не столько лексикой, сколько грамматикой (порядком слов, обилием причастий и деепричастий и т.п.).

Но и лексика, конечно, нуждается в защите от чрезмерных новаций. Однако и тут гораздо большую опасность представляет не появление новых слов, а изменение значений старых. Особенно, незаметные на первый взгляд изменения границ понятий. Что же до заимствования иностранных слов, то мало кто возражает против него в принципе. Чем дальше копать в глубь веков, тем больше слов окажется заимствованными. Возможно, все миллионы слов всех языков мира произошли в конечном счете от нескольких десятков междометий и звукоподражаний, размножившихся, переходя из языка в язык и видоизменяясь по пути. (1.1).

Часто замена старого слова новым объясняется тем, что старое потеряло стилистическую нейтральность, приобрело ругательный или хвалебный смысл. "Раньше были спекулянты, а теперь бизнесмены," - можно услышать довольно часто (хотя это не совсем справедливо: понятие "бизнесмен" гораздо шире, чем "спекулянт"). Возможно, "маклеров" переименовали в "брокеров", потому что слово "маклер" тоже вызывало не те ассоциации.

Богатство языка - в обилии синонимов, т.е. слов с близкими значениями. Арсенал синонимов позволяет выражать тонкие различия. Между тем синонимы смешивают, подменяют друг другом. Когда это делают с экрана телевизора, болезнь быстро распространяется.

Вот примеры: "сложно" вместо "трудно" (совсем уж нелепо звучит "сложно сказать"); "достаточно" вместо "довольно" и.т.д. Распространенный пример смешения понятий: говорят "точка зрения" вместо "мнение". А ведь это не одно и то же; мнение не более определяется точкой зрения, чем сознание - бытием. При определении своего мнения по важному вопросу человек должен взглянуть на вещи с разных точек зрения.

Под культурой стали понимать то, чем ведает министерство культуры, тогда как культура - это все знания, умения и привычки, передаваемые от поколения к поколению. В том нет беды, что одно слово имеет два разных значения, пусть даже близких; лишь бы говорящий и слушающий каждый раз отдавали себе отчет, какое значение имеется в виду. Но в данном случае это, кажется, не всегда так. Говорят: состояние культуры определяется состоянием экономики ; да, деятельность министерства культуры, наверно, зависит от того, сколько собрано налогов; но культура в целом - в очень малой степени;

наоборот, технология, традиции, связанные с трудом и предпринимательством и т.п. - всё это часть культуры, оказывающая решающее воздействие на экономику.(6.5).

Слова как бы стираются временем не только потому, что от слишком частого употребления теряют эмоциональную окраску. Употребляя слово где надо и не надо, мы начинаем забывать его смысл. Например, "конкретная работа", "политические игры" и.т.д.

Многое в языке развивается стихийно, определяется миллионами говорящих, и вряд ли стоит пытаться влиять на эти процессы. Но иногда воля одного или нескольких человек может существенно воздействовать на язык. Мы имем в виду журналистов, дикторов, авторов рекламы и авторов учебников, писателей и киношников, чиновников, переименовывающих города и улицы. Эти люди должны стараться действовать как можно внимательнее, вдумчивее и ответственнее. Раньше слова одного человека могли слышать немногие; неудачное выражение, пущенное даже лицом, пользующимся авторитетом, забывалось, не успев распространиться особенно далеко; теперь, благодаря радио и кино, фраза, сказанная популярным артистом, сразу становится известной всем. В результате механизмы естественного отбора, управляющие развитием языка, не успевают сработать, и язык засоряется. Вооруженный современной техникой, но недостаточно задумывающийся о последствиях своих действий, человек может уничтожить окружающую природу, а с ней, разумеется, и себя; аналогично, теперь мы должны более бережно относиться к языку, чтобы не погубить его, а с ним и всю культуру.(8,1).

Обратимся с этой точки зрения к иноязычным заимствованиям. Действительно, количество их, как представляется поверхностному взгляду, превышает критическую массу. Но как определить эту массу, приемлемую меру заимствований, после которой наступает пресыщение, злоупотребление иноязычной лексикой? Например, по подсчетам французских языковедов, во французский язык ежегодно вливается более 20000 иноязычных слов, что вызывает озабоченность общественности, обеспокоенной тем, что французский язык со временем может превратиться во “франглийский”.

Дело даже не в количестве заимствований, а в их качестве. При взгляде на проблему не в нормативном, а в функциональном плане иноязычные заимствования предстанут в ином свете — как одна из ведущих тенденций развития современного азербайджанского литературного языка. При этом особенность его современного состояния — резкий рост количества заимствований. С развитием науки, экономики, в связи с курсом на модернизацию азербайджанский язык буквально “обречен” на заимствования. Термины и понятия информатики, экономики, политики и т.д. широким потоком вливаются в наш лексикон по мере формирования и развития

названных отраслей на отечественной почве (лизинг, мерчендайзинг, нанотехнологии, инновации, веб-сайт, портал, веб-дизайнер, хакер, маркетинг и др.). Они входят в язык вместе с освоением соответствующих отраслей науки, техники, что оперативно отражают новые словари. Новые веяния в массовой культуре, постмодернизме также сопровождаются пополнением словаря (трибьют, сингл, сиквел, приквел, саспенс и др.).

Иноязычные заимствования не только значительно расширяют словарь, увеличивая возможности номинации, раздвигая национальную языковую картину мира. Они оказывают значительное влияние и на внутреннее языковое развитие — на обогащение семантики многих азербайджанских слов. К факторам, оказывающим сильное влияние на развитие литературного языка, на процесс его демократизации, относятся также такие явления, как массовая культура, постмодернизм (модернизм), язык СМИ.(3,1).

В языковой действительности все взаимосвязано: поэзия, проза искусство, СМИ, наука, народная культура, массовая культура, Интернет. Но далеко не все эти факторы равнозначны, и не всегда взаимовлияние их протекает явно, открыто. Часто оно осуществляется имплицитно. Массовая культура — один из факторов сильного влияния на литературный язык. Массовая культура изменяет, усложняет языковую реальность. И анализ современной языковой ситуации невозможен без учета массовой культуры (литературы). Преобладающая отрицательная оценка массовой культуры упрощает, нивелирует роль ее в общественном сознании и в развитии литературного языка.

Современная языковая ситуация весьма сложна. На литературный язык оказывают влияние такие разнородные факторы, как социальные изменения, массовая культура, постмодернизм, Интернет и др. В результате в литературный язык вливаются средства различной, нередко противоположной стилистической окраски. В условиях функционально-стилевого расслоения каждый функциональный стиль манифестирует литературный язык. В каждом из них с большей или меньшей рельефностью обнаруживаются те или иные черты литературного языка. Однако языковое сознание общества нуждается в наглядной модели литературного языка, осуществляющей единство в многообразии на основе одного какого-либо стиля, выступающего в качестве своеобразного идеального представителя литературного языка. (4.2).

Многостильность в той или иной степени ослабляет представление о единстве литературного языка, поэтому в каждый из периодов развития общество нуждается в стиле, который моделировал бы, представлял бы литературный язык в его целостности и единстве. Особенно остро это положение ощущается в наши дни, когда хлынувшие в литературный язык разнородные стилевые потоки буквально “размывают” литературную речь.

Язык СМИ по самой своей природе и функциям призван быть моделью национального языка. Ни одна разновидность национального языка не обладает такой силой массового воздействия и такой важной ролью в обществе, как язык СМИ. Поэтому по самой своей природе, функциям и качествам язык СМИ выступает как фактор, объединяющий все слои, группы носителей языка. Для языкового сознания общества именно язык СМИ воплощает представления о национальном языке. Интеллигенция, городское, сельское население, носители диалектов и жаргонов — речь всех этих групп протекает в известной степени изолированно. И только в языке СМИ происходит объединение всех этих стилевых потоков, образуя новое функционально-стилевое единство, представляющее национальный язык — язык СМИ. Он осваивает, перерабатывает, олитературивает средства разных функциональных сфер, меняя их стилистическое качество, придавая им единую в рамках языка СМИ усредненную окраску. Так происходит с иноязычными заимствованиями, которые благодаря многократному повторению в СМИ теряют в значительной степени окраску книжности, специальной речи, что способствует их адаптации, освоению и значительно расширяет лексикон, сферу книжно-нейтральных средств.

Литературный язык — многомерное образование. Сложность современной языковой ситуации заключается в действии многих факторов, таких, как функциональные стили, сферы национального языка, жанры. Они продолжают действовать, оказывая влияние на литературный язык, делая его многорегистровым, полифоничным.

Каждая из сфер национального языка развивается и функционирует относительно самостоятельно, что и определяет языковой (стилевой) статус этих сфер. Но только в языке СМИ все эти сферы предстают взаимосвязанными, трансформированными, манифестирующими национальный язык в качестве его модели.

Если попытаться обобщить действие названных выше факторов и наметить тенденции развития литературного языка, то можно сказать, что современная литературная речь движется в сторону нейтрализации, усреднения, интеллектуализации.

Современный период развития литературного языка характеризуется влиянием многих факторов. Расширяется поле действия литературного языка, захватывающего практически весь национальный язык. Развитие литературного языка происходит под знаком и под решающим воздействием языка СМИ. В этом заключается главная особенность современной языковой ситуации. И как бы ни относиться к ней — например, сожалеть о резком снижении роли классической и современной серьезной (не массовой) литературы в формировании литературных норм, такова объективная реальность. И

она не дает оснований для субъективных выводов о порче литературного языка, даже о его гибели.

Мы переживаем новый период в развитии литературного языка. И то, что часто рассматривается как порча, на самом деле это новые качества литературного языка, обусловленные новыми общественными условиями и новой языковой ситуацией.

Мы никогда не должны забывать, что самая большая ценность народа — язык, на котором он говорит и думает. Вся сознательная жизнь, вся история народа проходит через него. Как только возникает угроза родному языку (его осквернение), реальной становится и угроза существованию народа. Учиться хорошей речи необходимо долго и очень внимательно. Прислушиваться к речи окружающих людей, больше читать и запоминать необходимую информацию. Этот процесс будет длиться всю жизнь. Наша речь является основным показателем нашей личности, нашей способности поддаваться влиянию разрушающей среды. Проблема сохранения чистоты родного языка остается одной из актуальнейших.

На литературе лежит сейчас едва ли не главная ответственность за речевую культуру подрастающих поколений. Авторитет литературы (включая в это понятие не только художественную, но и научную, и публицистическую) способен укрепить национальное единство нашего языка. Этот авторитет способен устранить из нашей речи наносный мусор ненормативных и антисоциальных влияний и вместе с тем обогатить ее новыми средствами, почерпнутыми из глубинных источников народного жемчужного слова; этот же авторитет может побудить литераторов, журналистов, ученых, преподавателей, пропагандистов – всех людей, любящих и ценящих силу слова, к постоянному его обогащению. (6.3).

ЛИТЕРАТУРА

1. В.Проценко. Сохранение русского языка (проблемы, позиции).
2. К.Криворучко. Использование неоправданных англицизмов.
3. С.Старкова. Эссе. Чистота языка. Москва, 2018.
4. https:// insportal.ru
5. https:// infourok.ru
6. M.Hüseynova. “Dilin elmi və estetik problemləri”. Bakı,2019.
7. www. lektorium.tv.
8. www. disserkat.com.

TƏRANƏ XƏLİLOVA
KÖNÜL İBRAHİMOVA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ DİLİN TƏMİZLİYİNƏ RİAYƏT OLUNMASININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: ədəbi dil, səviyyə, təşəkkül, inkişaf, leksika

Müasir dövrdə demokratikləşmə davam edir. Bu, ədəbi dilin klassik vəziyyətindən (XX əsr) müasirinə əsas inkişaf yoludur. Bu ədəbi dil bədii ədəbiyyat dilinin əsas xüsusiyyətlərini medianın dili ilə müəyyənləşdirdiyi müasir vəziyyətə bir yoldur. Və mövcud olduğu bütün tarixi dönəmlərdə ədəbi dil ilk dəfə elitanın, danışanların əhəmiyyətsiz bir hissəsinin deyil, xalqın, kütlənin aksesuarı kimi çıxış edir. Bu, ədəbi dilin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən müasir dil vəziyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Mədəniyyətin təbiəti daşıyıcıları tərəfindən müəyyən edilir. Homojen bir dil mühiti dilin inkişafının mühafizəkar mahiyyətini, müxtəlif mənbələrdən alınmaların zəif rolunu müəyyənləşdirir. Ana dilində danışanların tərkibindəki dəyişikliklər ədəbi dildə dramatik dəyişikliklərə səbəb olur. Yeni qruplar, ana dilində danışanların təbəqələri dil bacarıqlarını, sevimli vasitələrini ədəbi nitqə gətirir ki, bu da bütün ədəbi dilin keyfiyyətlərinə təsir göstərir. Sabitlik dövrü az-çox kəskin dəyişikliklər dövrü ilə əvəz olunur.

Yaşadığımız dövr (XXI əsrin əvvəlləri) ana dillərinin tərkibində ciddi dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Beləliklə, İnternetin yayılması, kütləvi ünsiyyətin sürətli inkişafı ilə ədəbi dilin bazası kəskin şəkildə genişlənir. Əvvəlki nitq mədəniyyətinin normaları ilə məhdudlaşmayan və tez-tez özlərini mədəniyyətə qarşı qoyan yerli natiqlər söz alır və fəal şəkildə özlərini göstərməyə başlayırlar. Sosial dəyişikliklər ("yenidənqurma", siyasi, iqtisadi islahatlar, orta təbəqənin formalaşması) tərəfindən stimullaşdırılan ədəbi dilin demokratikləşməsi vüsət almağa başlayır.

Ədəbi dilin inkişafına, demokratikləşmə prosesinə güclü təsir göstərən amillər arasında kütləvi mədəniyyət, postmodernizm (modernizm), medianın dili təsir göstərir.

Dil gerçəkliyində hər şey bir-birinə bağlıdır: şeir, nəsr, sənət, media, elm, xalq mədəniyyəti, kütləvi mədəniyyət, internet və s. Ancaq bu amillərin hamısı bərabər deyil və onların qarşılıqlı təsiri həmişə açıq şəkildə baş vermir və çox vaxt dolayısı ilə həyata keçirilir. Prinsip işləyir və onun tətbiqi müxtəlif sahələrdə fərqli formalarda olur. Ekstralinqvistik amillərin birbaşa xarici və açıq təsiri ilə onların daxili təsiri arasında fərq qoymaq lazımdır.

T.Khalilova
K.Ibrahimova

LITERARY AZERBAIYANI LANGUAGE AND SOME ASPECTS OF MAINTAINING THE PURITY OF SPEECH

SUMMARY

Key words: literary language, level, shaping. development, vocabulary

The formation of a person as a person, a member of a human collective, society goes in parallel and in direct connection with the process of mastering the native language literally from the first days of life, and the degradation of speech communication, pollution of the linguistic environment, according to his own conviction, lead to the degradation of the person, society, the whole people. Hence, the most important problem of forming a person as a person becomes the upbringing of him and as a linguistic person, if not perfectly proficient in his native or other language of communication, then at least to the extent that would allow him to feel confident in various situations of official and unofficial communication - business, professional, public, everyday, etc. Language is not only a method of communication, it is a book that displays the entire history of the development of the people, its entire historical path, from ancient times to the present day.

It is noted that if you change the word, the fate of a person may change. If you change the language, the fate of an entire people will change. In our turbulent times, many began to forget that the greatest wealth of the people is its language, and it changes as much as the whole life around us. In recent decades, "illiterate" speech has poured massively into the press, television, and clerical circulation and has now simply overwhelmed the existing literary norm. The language itself is changing, and we are witnessing that its deterioration is becoming the norm. The volume of dialectisms penetrating the air is very significant.

We were taught that the language is developing. But any development can go in both positive and negative directions. Over the past twenty years, more than ten thousand foreign words have entered the language. Of course, no one argues that the language of any country should be updated and receive good neologisms, but there should be a reasonable measure in everything.

Norms are a consequence of the development of the literary language and one of the main conditions for the successful regulation of the complicated tasks of human development. In speech (and not in language), its qualities arise and are destroyed, such as correctness, accuracy, purity, expressiveness, appropriateness, etc.

That it is necessary to protect the purity of the language, they often say. Indeed, if language begins to change too much, we will cease to understand each other; at least we will cease to understand books written by past generations. Moreover, a significant part of culture is mysteriously encoded in the language, and we risk losing it if we do not protect our language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nailə Yusifova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НАИЛЯ ГАДЖИЕВА ГАБИБ ГЫЗЫ
Доктор философии по философии, доцент
Азербайджанский медицинский университет
кафедра Иностранных языков
Адрес: ул. Марданов кардашлары 98.
naila.abasova@mail.ru

СТРУКТУРА ГРАММАТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ И ЕГО СТАТУС В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Резюме

Центральным участком языковой системы является грамматический строй - это соединение формы со значением, звука со смыслом, плана выражения с планом содержания. На осуществление такого соединения так или иначе нацелены все звенья, все стороны и уровни языка и речи. Но некоторые из них участвуют в решении этой задачи, сами непосредственно не воспроизводя связь плана выражения с планом содержания, а лишь обслуживая эту связь, создавая для нее предпосылки. Это касается в первую очередь фонетической системы языка как таковой. Такая сердцевинная и репрезентативная роль грамматического строя в языковой системе делает его исключительно важным объектом изучения при исследовании природы языка. Когда период структурализма уже закончен, становятся очевидными и те точки соприкосновения, которые между ними были. Главная из них - ориентация как на решающий и отправной пункт в исследовании языка не на языковой знак в его целостности, а на одну из сторон этого знака, притом на сторону звуковую. Двигаясь в этом направлении, как младограмматики, так и структуралисты достигли исключительно больших успехов. Младограмматики создали понятие звукового закона, понятие, которое оказалось необычайно плодотворным и устояло как основное в исследовании истории языка, несмотря на ожесточенную критику со стороны психологистов, представителей территориальной диалектологии и некоторых структуралистов.

Так образования, обладающие своей формальной структурой и своим значением. Между тем в языкознании высказывалось и нередко высказывается мнение, что значение грамматических форм по ряду причин объективно установить невозможно, а изучение грамматической семантики теперь нередко отделяется от изучения грамматических форм. У грамматических форм часто ставится под сомнение на том основании, что у многих грамматических форм имеется целый ряд различных, несводимых друг к другу и не поддающихся обобщению значений. Опровергнуть это возражение можно как конкретными

наблюдениями над языковыми фактами, так и исходя из общих свойств языкового строя.

Ключевые слова: грамматические формы, грамматическая структура, малое грамматическое понятие, теория грамматики, морфологические словоформы, обобщенное значение.

Центральным участком языковой системы является грамматический строй. Важнейший признак языка - это соединение формы со значением, звука со смыслом, плана выражения с планом содержания. На осуществление такого соединения так или иначе нацелены все звенья, все стороны и уровни языка и речи. Но некоторые из них участвуют в решении этой задачи, сами непосредственно не воспроизводя связь плана выражения с планом содержания, а лишь обслуживая эту связь, создавая для нее, - правда, необходимые и поэтому исключительно важные - предпосылки. Это касается в первую очередь фонетической системы языка как таковой. Фонема выделяется в своем существовании внутри системы данного языка своей смыслоразличительной способностью.

В продолжение многих десятилетий в языкознании было принято рассматривать младограмматиков и структуралистов как два полярных, во многом противоположных друг другу теоретических направления в лингвистике. Но теперь, когда период структурализма - по крайней мере в его классических проявлениях - уже закончен, становятся очевидными и те точки соприкосновения, которые между ними были. Главная из них - ориентация как на решающий и отправной пункт в исследовании языка не на языковой знак в его целостности, а на одну из сторон этого знака, притом на сторону звуковую. Двигаясь в этом направлении, как младограмматики, так и структуралисты достигли исключительно больших успехов. Так, в основном направлении генеративной грамматики на первом этапе ее развития вообще декларировался отказ от привлечения анализа грамматических значений, хотя фактически ее огромный успех объяснялся именно тем, что она давала возможность в формализованном виде эксплицировать смысловую сторону грамматических явлений. От анализа семантики отказываются нередко и представители грамматики зависимостей. И все же характерный для последних десятилетий перенос центра тяжести в теории языка со звуковой системы на систему грамматическую представляется нам одним из проявлений общей тенденции лингвистики наших дней к более цельному, синтезирующему подходу к языку (1, 27-29). Грамматический строй существует в человеческой памяти как организованное многообразными связями иерархическое множество типов (моделей), одновременных в своем существовании. Хотя каждый из этих типов обладает способностью выступать в процессе формирования мысли в речи и в

конечном счете только для этого и создан, он вместе с тем определен в своем своеобразии как своей собственной структурой, так и своими отношениями к остальным компонентам внеоперационной грамматической системы языка. В этом смысле грамматическая традиция, включая сюда и Соссюра, и классический структурализм, с полным правом устанавливала грамматическую систему как систему внеоперационных парадигматических и синтагматических категорий и связей, к которой мне кажется необходимым присоединить и связи «батизматические», т. е. колонны грамматических значений, опирающиеся на отдельные отрезки речевой цепи (2).

Таким положением в языкознании является положение о том, что языковые явления, относящиеся к области грамматики, отмечены наложением некоего нового значения, притом значения обобщенного, на значение лексическое. Другими словами, грамматической форме свойственно наслаивание на лексическое значение выражаемого в ней лексического материала некоего значения, характерного именно для данной грамматической формы, причем в синтаксисе ситуация оказывается еще более сложной: синтаксические значения наслаиваются, как правило, на значения морфологические.

Правда, конкретная трактовка этого положения стала за последние сто лет несколько иной, чем она была, например, у А.А.Потебни. Если для А.А.Потебни грамматическая форма отождествлялась здесь с формой слова (3, 35-36), то в современном языкознании ставится вопрос и о наслоении обобщенного грамматического значения на соединение лексических значений, а в первую очередь значений морфологических форм, в таких синтаксических единствах, как предложение и словосочетание. Чрезвычайно важно подчеркнуть, что наслаивание грамматических значений происходит здесь не просто на отдельные обобщенные значения морфологических словоформ (и на лексические значения отдельных слов), а на эти значения в их взаимосвязи, причем формальные скрепы, фиксирующие такое наслаивание, трактуются очень широко. Они не исчерпываются самими морфологическими формами, а включают в себя формы просодические, формы порядка слов, формы сочетаемости, когда она выступает как явление, охватывающее целые разряды слов, и некоторые другие формы. А сама структура обобщенного значения грамматических форм стала рассматриваться в современном языкознании как образование сложное, не лишенное противоречий. Но по существу сам принцип наслаивания обобщенных значений на значения лексические как примета грамматической формы остается незатронутым.

Наслаивание обобщенного грамматического значения на лексическое значение в грамматической группе резко отличается от соотношения разных значений в слове как лексической единице. Это различие очевидно, когда смысловые признаки, образующие значение лексемы, лежат в одной плоскости,

так что каждый из таких «семантических множителей» является представителем смыслового ряда, который может быть сделан основой для характеристики значения данной лексемы. Наконец, в языке существуют также грамматические формы, обладающие чисто структурным, композиционным, назначением. Это формы, свойственные языку не как системе отношений, а как системе построения. Они представлены, например, в сфере порядка слов, где с помощью дистанцирования тесно связанных друг с другом грамматических форм создается рамка, придающая особую структурную устойчивость и прочность («портативность») соответствующим синтаксическим образованиям.

Тем не менее наличие обобщенного («общего») значения у грамматических форм часто ставится под сомнение на том основании, что у многих грамматических форм имеется целый ряд различных, несводимых друг к другу и не поддающихся обобщению значений. Опровергнуть это возражение можно как конкретными наблюдениями над языковыми фактами, так и исходя из общих свойств языкового строя. Здесь, однако, мы не будем касаться этого второго (дедуктивного) вида доказательства (2, 44-45), я прямо перейдем к характеристике реального положения в сфере грамматических форм с точки зрения выражения ими обобщенных значений.

1. Обобщенное значение грамматических форм в принципе отнюдь не совпадает с так называемым (часто весьма приблизительным) общим значением морфологических форм, взятых как некие единства, т. е. с охватом всех функций этих форм. В очень многих случаях обобщенное значение свойственно той или иной морфологической форме в определенном ее употреблении. Так, в весьма многозначном русском творительном падеже в функции предикатива и предикативного определения явственно выступает обобщенное значение переменного субстантивного признака (*Он у нас учителем; Он работает учителем*).

2. Обобщенное значение грамматической формы не перестает быть таковым, если под влиянием определенных контекстных и ситуативных факторов некоторые ее реализации получают иной смысл; например, побудительная форма в конструкциях типа *Скажи он мне это заранее, все было бы в порядке* начинает выражать прошедшее сослагательное.

3. Существуют и грамматические формы, в том числе и морфологические, обладающие во всей совокупности своих реализаций отчетливым обобщенным значением, которое в таких случаях оказывается и общим значением данной формы. Так, отчетливое единое обобщенное значение характерно, например, для существительного: оно обозначает предмет в самом общем смысле этого слова, т. е. предметность, вообще любое опредмеченное понятие (5).

4. Существуют разные степени обобщенности значения грамматических форм. Иногда большая пестрота значений, обнаруживаемых у какой-либо

грамматической формы, оказывается лишь множеством проявлений какого-либо более общего значения, лежащего в иной плоскости, чем противопоставленные друг другу частные значения данной формы. Так, приименной (определительный) родительный падеж, который может быть и субъектным, и объектным, и посессивным и т. д., в значительном большинстве этих своих разновидностей и в значительном большинстве своих реализаций в речи обозначает вместе с тем внешний признак предмета, обозначенного определяемым существительным.

5. Наиболее важно, что в соответствии с общей тенденцией грамматических форм к полевой структуре обобщенные значения грамматических форм, как правило, также обладают полевым построением. Таким образом, обобщенное значение грамматических форм следует понимать отнюдь не примитивно, как механическое соответствие определенной формы определенному значению, а как сложное соотношение, в котором, однако, обнаруживается некая система, обладающая определенной доминантой (6, 47-51). Особенно резкие расхождения между семантикой отдельных реализаций данных форм при условии возникновения тех или иных специфических формальных примет этих реализаций даже могут повести к возникновению особых типов синтаксических конструкций, в частности особых логико-грамматических типов предложения.

Таким образом, семантика грамматических форм в случае сложности своей структуры характеризуется, как правило, не полной разобщенностью отдельных наблюдаемых здесь значений, а наличием ряда связей между ними, ряда переходных случаев. Другими словами, для структуры значения грамматической формы при его сложном составе типичны не дискретность, а образование некоего сложного континуума, который здесь и обозначается термином «поле». Этим не отрицается, естественно, что иногда подобная дискретность возможна. Но внутри отдельных синтаксических функций грамматической формы она является, скорее, исключением.

Литература

1. См. мое выступление по докладу Б. Мальмберга на X Международном конгрессе лингвистов. - Actes du Xe Congres international des Linguistes, X. Bucarest, 1969.

2. Ср.: Адмони В. Г. Партитурное строение речевой цепи и система грамматических значений в предложении. - Научные доклады высшей школы. Сер. Филол. науки. 1961, No 93.

3. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. I-II. М., 1959.

4. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.

5. Недавние попытки опровергнуть такое понимание обобщенного значения существительного только показали невозможность без него обойтись. Так, в книге С. Д.Кацнельсона «Типология языка и речевое мышление» (Л., 1972) сперва, в плане самых общих речемыслительных различий, термин «предмет» употребляется не «в традиционном расплывчатом грамматическом понимании» как значение существительного, а как обозначение предметов как таковых (с. 150), но затем, в плане определения семантико-синтаксических категорий, все же признается, что и признаки могут быть представлены в языке как субстанция (с. 172). В книге В. Н. Мигирина «Язык как система категорий отображения» (Кишинев, 1973) сначала резко опровергается положение А. М. Пешковского об опредмечивании в существительном признака предмета (с. 59), но взамен предлагается определить значение существительного как значение носителя признака, что по существу не отличается от значения предмета, и на с. 127 прямо говорится, что «существительное выражает предмет».

6. См.: Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М.-Л., 1964.

Nailə Hacıyeva Həbib qızı

QRAMMATİK STRUKTURU ƏHƏMİYYƏTLİ VƏ DİL SİSTEMİNDƏ ONUN STATUSU

Xülasə

Açar sözlər: qrammatik formalar, qrammatik quruluş, kiçik qrammatik konsepsiya, qrammatika nəzəriyyəsi, morfoloji söz formalar, ümumiləşdirilmiş məna.

Dil sisteminin mərkəzi sahəsi forma məzmunu planı - məna, məna ilə səs, ifadə planı ilə birləşmələr qrammatik quruluşdur. Belə bir əlaqələnmənin həyata keçirilməsində bütün dil yaruslarıi, tərəflər - dil və nitq səviyyələri hədəflənir. Lakin onların bəziləri bu məsələnin həllində bilvasitə iştirak edir, özləri ifadə planının məzmun planı ilə əlaqəsini bilavasitə əks etdirmədən, yalnız bu rabitəyə xidmət etməklə, onun üçün ilkin şərtlər yaratmaqla iştirak edirlər. Bu, ilk növbədə, dilin fonetik sisteminə aiddir. Dil sistemində qrammatik quruluşun bu cür əsas və reprezentativ rolunu, dilin təbiətini tədqiq edərkən onu öyrənmək üçün son dərəcə vacib bir obyekt rolu oynayır. Strukturalizm dövrü başa çatanda onların arasında olan təmas nöqtələri bi daha aydın olur. Onların əsas hissəsi dilin tədqiqatında həlledici və başlanğıc nöqtəsi kimi bütövlükdə dil işarəsi yox, bu işarənin tərəflərdən birinə, ələlxüsus səs tərəfinə yönəldilir. Bu istiqamətdə tədqiqat aparan strukturalistlər son dərəcə böyük nailiyyətlər əldə ediblər. Qrammatiklər dil tarixinin tədqiqində psixoloqların, dialektoloqların və bəzi strukturalistlərin sərt tənqidlərinə baxmayaraq, qeyri-adi dərəcədə məhsuldar olan səs qanunu anlayışlarını yaratdılar. Belə ki, bu, təhsildə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dilçilikdə tez-tez belə bir fikir söylənilir ki,

qrammatik formaların bir sıra səbəblərdən obyektiv şəkildə müəyyən edilməsi mümkün deyil, lakin qrammatik semantikanın öyrənilməsi yalnız qrammatik formaların öyrənilməsindən başlayır. Qrammatik formalarda bir-birinə uyğun gəlməyən və ümumiləşdirilməsi qeyri-mümkün olan müxtəlif mənalara rast gəlinir. Bu aksiomu həm dil faktları üzərində konkret müşahidələr, həm də dil sisteminin ümumi xüsusiyyətləri əsasında təsdiq etmək olar.

Nailə Hacıyeva Habib

THE STRUCTURE OF GRAMMATICAL MEANING AND ITS STATUS IN THE LANGUAGE SYSTEM

Resume

The central part of the language system is the grammatical structure - it is the connection of form with meaning, sound with meaning, the plan of expression with the plan of content. All links, all sides and levels of language and speech are aimed at the implementation of such a connection in one way or another. But some of them participate in solving this problem, not directly reproducing the connection of the plan of expression with the plan of content, but only serving this connection, creating prerequisites for it. This applies primarily to the phonetic system of the language as such. Such a core and representative role of the grammatical structure in the language system makes it an extremely important object of study in the study of the nature of language. When the period of structuralism is over, the points of contact that were between them become obvious. The main one is the orientation as a decisive and starting point in the study of language, not on the linguistic sign in its entirety, but on one of the sides of this sign, moreover, on the sound side. Moving in this direction, both young grammarians and structuralists have achieved exceptionally great success. The young grammatists created the concept of the sound law, a concept that turned out to be extremely fruitful and stood as the main one in the study of the history of language, despite fierce criticism from psychologists, representatives of territorial dialectology and some structuralists.

These are formations that have their own formal structure and their own meaning. Meanwhile, in linguistics, the opinion has been expressed and is often expressed that the meaning of grammatical forms cannot be objectively determined for a number of reasons, and the study of grammatical semantics is now often separated from the study of grammatical forms. Grammatical forms are often questioned on the grounds that many grammatical forms have a number of different, irreducible to each other and not amenable to generalization of meanings. This

objection can be refuted both by specific observations on linguistic facts, and based on the general properties of the linguistic system.

Keywords: grammatical forms, grammatical structure, small grammatical concept, grammar theory, morphological word forms, generalized meaning.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Z.Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ ABBASOVA
Dosent,f.ü.f.d.
Bakı Dövlət Universiteti

FƏRDLƏRARASI KOMMUNİKASİYA VƏ ONUN MƏRHƏLƏLƏRİ

Acar sözlər:kommunikasiya, dil, danışıq, proses, ünsiyyət, informasiya, nitq, münasibət, əlaqə, insan
Ключевые слова: коммуникация, язык, разговор, процесс, общение, информация, речь, отношение, человек, связь.
Keywords: communication, language, conversation, process, association, information, attitude, human, speech, connection.

İnsanın daima kütlə halında yaşaması tarixi və sosioloji araşdırmalarla sübuta yetirilib. Insanı digər canlılardan ayıran ağlı, düşünmə qabiliyyəti və düşündüklərini ətrafdakılara çatdıra bilməsi, yəni ünsiyyət qura bilməsidir. Ünsiyyət insanların yaşaya bilmələri üçün ən vacib vasitələrdən başlıcasıdır. Ünsiyyətin əsas məqsədi insanlararası əlaqələrin yaranmasını və inkişafını təmin etməkdir. Ünsiyyətin məqsəd və vəzifəsi "insanlar arasında məlumat alış-verişini təmin edən ortaqlıq yaratmaqdır.

İnsan şüurlu surətdə kommunikasiya prosesinə qoşulur, informasiyanın öturulməsi üçün işarələr sistemindən bilərəkdən məqsədəuyğun şəkildə faydalanır. Bununla yanaşı kommunikativ prosesin tərəfi onun, yəni işarələr sisteminin obyektə münasibətini və mənasını tam anlayır. İnsanlar arasındakı ünsiyyət fərdi-sosial təcrübə öyrənilmədən uğurla gerçəkləşmir: cəmiyyətin hər bir üzvü tədricən ötürücü işarələr sistemini anlayır və digər fərdlərlə kontaktda onlardan istifadə vərdişlərinə yiyələnir. İnsan həm də kommunikasiya prosesində keçmişə və gələcəyə istinad edir, mücərrəd anlayışlardan və tipik obrazlardan faydalanır. İnsanlar arasında ünsiyyətin müxtəlif formaları mövcuddur, xüsusilə fərdlərarası və kütləvi ünsiyyət növləri seçilir. Fərdlərarası ünsiyyətin xüsusiyyətləri, ilk növbədə, adamların qarşılıqlı fəaliyyəti, emosional konteksti ilə müəyyənləşir. Həmin kontekstə emosional təzahürlərin bütün növləri, yəni effektlər, emosiyalar, duyğular daxildir. Bu təzahürlərin intensivliyi müxtəlif ola bilər və daha çox fərdlərarası münasibətlərin spesifikasından asılıdır. Istənilən hər hansı bir ünsiyyət forması kimi şəxslərarası ünsiyyətin də həyata keçirilməsi üçün informasiyanın verilməsi, qəbulu və işlənməsi məqsədilə imkan yaradılması vacibdir. Psixoloq E.Melibruda kommunikasiyanın effektivliyi və uğurunu şəxslərarası münasibətlərin xarakterinə təsir edən sistemin mühüm xüsusiyyətlərindən biri hesab edir. Və fərdlərarası kommunikasiyaya 4 tələb qoyur: verilən informasiya imkan daxilində birmənalı olmalıdır; informasiyanı müvafiq adamlara çatdırmaq vacibdir; son dərəcə vacib informasiyanı rahatlıq naminə, yaxud sistem çərçivəsində çətinlikdən uzaqlaşmaq üçün gizlətmək və ya hər

hansı şəkildə ixtisar etmək lazım deyil; başqalarının bizim hərəkətlərimizi necə başa düşdüyü, davranışımıza necə reaksiya verdiyi barədə mümkün qədər çox şey öyrənmək lazımdır.

Hər bir xalqın yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlər o xalqın milli mədəniyyəti sayılır. Milli mədəniyyətdə hər bir xalqin özünəməxsus təfəkkür tərzi, ,mənəvi dəyərləri,özünü və həyatı dərk etmə-anlamasi,bədii-estetik duyumu,dünyagörüşü öz əksini tapır. Bu silsilədə dilin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Dil-mədəni,əxlaqi,dini,estetik normaların saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində aparıcı və əsas vasitədir.

Azərbaycan dili özünün səlisliyi ilə elə bir səviyyədədir ki,bu dilin daşıyıcıları ondan faydalanmaq vərdişlərinə yiyələnməli,dilimizin,mədəniyyətimizin qoruyucusu və yaradicisi olmalıdırlar. Öz dilini mükəmməl bilməyəni,onun incəliklərini dərindən mənimsəməyəni yüksək mədəniyyətli adam hesab etmirlər. [1. s 9]

Öz dilini yaxşı bilməyən,onun inkişafina,yayılmasına,daha da kamilləşməsinə calışmayan xalq isə mədəni millətlər arasında ola bilməz.Hər bir xalq sayı ilə deyil,yaratdigi maddi və mənəvi sərvətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə tanınır.

Dil anlaşma,fikir mübadiləsi aparma,təsir göstərmə vasitəsidir.Nitq isə dilin şıfahi və ya yazılı formada işlədilməsidir.Nitq dil üzərində qurulur.Dilin əsas vəzifələrindən biri,bəlkə də birincisi bizi əhatə edən cisim və hadisələrin adlarını bildirməsidir.Cism və adları sözlər şəklində təzahür tapır ki,onların iştirakı olmadan fikir formalaşdırmaq,cümlə qurmaq,yəni nitqə gəlmək mümkün deyil.

Dilin əsas vəzifəıərindən biri də məhz insanlar arasinda əlaqə yaratması, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmasıdır.

Dilin sonuncu vəzifəsi isə fikir ifadə etməsidir.İnsanin təfəkkür fəaliyyəti ilə baglı olan dil ona öz düşüncələrini,fikir,arzu və istəklərini bildirmək ücün vasitədir.

Dili olmayan xalqin varlıgından,onun qurdugu cəmiyyətdən,dövlət quruluşundan xəbər tutmaq olmaz. Dil vasitəsi ilə ünsiyyət,xüsusi şəkildə nizamlanmış səs kompleksini tələffüz etməkdən ibarətdir.(M.Adilov).

Səs kompleksləri dedikdə isə dil vahidləri,yəni,sözlər nəzərdə tutulur.Təbii ki,ünsiyyət məqsədi ilə sözlər nitqdə öz mənalarına görə secilib daxil edilir və yalniz bundan sonra kommunikativ tələb ödənmiş olur.İnsan düşunəndə də,danishanda da dil vahidlərinə müraciət edir,informasiya mübadiləsi aparır. [2. s 91]

Odur ki,dil ən başlıca kommunikativ vasitə olaraq qalır.Digər vasitələr yalniz köməkci vasitələr kimi nitqin zənginləşməsinə xidmət edirlər.

Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki,insanin vaxtinin 70%-ni kommunikasiya (ünsiyyət) təşkil edir.Ünsiyyət yalniz dil vasitəsi ilə deyil,qeyri-verbal vasitələrlə də gercəkləşə bilir.Bu zaman insanlar məna problemi ilə üzləşir və onu həll etməyə calışırlar.Danışmaq,dinləmək,yazmaq və oxumaq yəqin ki, insanların birgə fəaliyyətini təmin edən və onlara böyük bir məlumat ehtiyatı toplamaga və ötürməyə imkan verən ən vacib bacarıqlardır.

Kommunikasiya fikir və məlumatların ikitərəfli mübadilə prosesi olaraq qarşılıqlı anlaşmaya gətirib cıxarır.

Həqiqətən, “kommunikasiya” termini latın sözü olub, “ümumi” və ya “hamı ilə paylaşılan” mənalarını bildlrir.Qarşılıqlı anlaşma əldə olunmadısa,deməli, kommunikasiya baş verməyib.Kommunikasiyanin ugurlu olmasina əmin olmaq ücün əks əlaqə olmalıdır.

Inkarolunmaz həqiqət budur ki,yaşadıgımiz kommunikasiya əsrində danışıqlar insan həyatının,beynəlxalq ünsiyyətin,ümumiyyətlə insan fəaliyyətinin bütün sferalarini əhatə edir.Bu zaman danışıq yardımcı vasitə yox,insanin konkret fəaliyyətindən asılı olaraq formalaşan məqsədyönlü və süurlu prosesdir. [3. S 17]

Danışıqlar insan fəaliyyətinin təməlində dayanan və süurlu fəaliyyət sisteminin tərkib elementlərindən biridir.Hər hansi bir ziddiyyətli problemi aradan qaldırmaq,xoşməramlı əlaqələr qurmaq,mövcud əlaqəni daha da inkişaf etdirmək məqsədi ilə tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin göstərdiyi cəhd ,ünsiyyət formasindan asili olmayaraq danişiqlar kimi təsəvvür olunur.

Danişiq,tərəflərin maraqlari üzərində, müxtəlif maraqlara malik subyektlər arasında aparılan özünəməxsus qaydalar cərcivəsində bash tutan nizamlanmış prosesdir.

Bu prosesin əsas elementi ünsiyyətdir.Ünsiyyətin hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul olunmuş ümumi tərifi yoxdur.Sosial psixologiyada ünsiyyətə müxtəlif təriflər verilmişdir.Onlardan biri belədir ki,iki və daha cox adamin münasibətləri aydinlaşdirmaq və ümumi nəticə əldə etmək ücün öz səylərini əlaqələndirməyə və səylərini birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.Ünsiyyət tələbati sosial tələbatdir,insanin tələbatlari icərisində xüsusi yer tutur.Məsələn,körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesində onun ücün başqa adama, insanla təmasa,onunla ünsiyyət tələbatına cevrilir.Ünsiyyət tələbatı sonraki yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafinda xüsusi rol oynayir.Yeniyetmə ictimai-əxlaqi münasibət normalarini ünsiyyət prosesində mənimsəyir.Ünsiyyətin funksiyaları coxsaylıdır.Məsələn,insanlarin birgə fəaliyyətinin təşkili və ya ümumi nəticə əldə etmək ücün səyləri əlaqələndirmək və ya, şəxsiyyətarası münasibətlərin formalaşmasi və inkişafi,yəni münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı əlaqə.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata kecirilir.Onlar arasında nitq (mübahisə,polemika,sual,replika vəs.) xüsusi yer tutur.Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mövcuddur.Məsələn, təbəssüm,baxiş.mimika,əl,qol hərəkətləri və s.

Ünsiyyət prosesində insanlar yalnız gərəkli informasiya ehtiyaclarını ödəməklə kifayətlənmir.Eyni zamanda duygu və düşüncələrini realizə edirlər.Əslində sirf fərdi fəaliyyət kimi başa düşülən ünsiyyət toplumdaxili qarşılıqlı anlaşmaya şərait yaradan yeganə şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyətdir.Ünsiyyət insanin yaşam tərzi olmaqla yanaşı,həm də həyati ehtiyaclarından biridir.Elmi ədəbiyyatda

kommunikasiya,danışıqlar,mubahisə,müzakirə kimi proseslər arasinda ortaq cəhət onların hamısının birbaşa ünsiyyət aktı olması ilə izah oluna bilər [4. S 8]
Ancaq bunlar arasinda fərqi acıqlamaq xeyli cətindir.Şərti olaraq razılaşa bilərik ki, danışıqlar ünsiyyətin və kommunikasiyanin bir formasıdır.

Bütün formalarda mövcud olan danışıqların əsasında dayanan ünsiyyət prosesi məqsədli birgə fəaliyyətə qatılmaqla ehtiyacların ödənməsi və bu zaman insanlar arasında əlaqə qurulması, əlaqələrin inkişaf etdirilməsi,informasiya mübadiləsi aparılması, növbəti qarşılıqlı fəaliyyət strategiyasının müəyyənləşdirilməsi,digər şəxslərin fikrini duymaq və anlamaq prosesidir.

Unutmamalıyıq ki,digər bütün vasitələr danışıqların yardımcı elementləridir.Cünki,dil (nitq) olmadan danışıqdan söz aca bilmərik.

Nobel mükafatı laureatı Lui De Brayl yazırdi:"Bəşəri kəşfləri də,oldə oıunan biıgiləri də riyazi düsturlarla ifadə etmək mümkündür.Lakin bütün bunları inkişaf etdirmək,nəticələrdən faydalanmaq ücün ilk baxışdan cox adi təsir bagışlayan ədəbi dil lazımdır.Adi görünməyinə baxmayaraq dilin dəqiqliyi düsturlarin dəqiqliyindən qat-qat güclüdür.

Kommunikasiya zamanı insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma baş tutur.Ünsüyyətin bir forması olan kommunikasiya termini daha cox istifadə olunur.

Psixoloqlar L.S.Viqotskiy və A.A.Leontyevaya görə kommunikasiya obyekt və subyekt arasnda informasiya mübadiləsini nəzərdə tutur.

Biz şərti olaraq kommunikasiya və ünsiyyəti eyniləşdirsək, o zaman onlar arasinda meydana çıxan bu funksiyalara diqqət cəkməliyik:

a) Ünsiyyət həm praktik, həm də mənəvi bir proses kimi nəzərdə tutulursa, kommunikasiya daha cox informasiya ötürülməsinə xidmət edir.

b) Ünsiyyət subyeklər arasinda dialoq şəklində qarşılıqlı təmas formasıdır.Kommunikasiya isə bir subyektin digər subyektə(və ya subyektlərə) birtərəfli münasibətidir, yəni monoloqdur.

Haqqinda fikir formalaşdırmaga çalışdıgımız kommunikasiya və ünsiyyət terminlərinin yaxın anlamda olması inkarolunmaz faktdır. Bunlarin hec birinə daha cox üstünlük verilə bilməz.
Danışıqlar cox müxtəlif formalı (müzakirə,mübahisə,polemika vəs.) interaksiyadir və ünsiyyət sual-cavab, yəni qarşı tərəfin reaksiyasini tələb edir.

Ünsiyyət,istər müzakirə (diskusiya), istərsə də mübahisə zamanı tərəflər yüksək dərəcədə intizamlı davranışla, bir-birinə qarşılıqlı hörmətlə hadisələrin məcradan cıxmamasına nəzarət edirlər.Ortaq nəticənin əldə olunması konstruktiv müzakirə nəticəsində mümkün oldugundan ünsiyyət aktının iştirakcıları müzakirə olunan hər bir məsələ ətrafinda ilk öncə dərin düşünməlidirlər.Ən azi ona görə ki, "birisi ilə mübahisə edəndə calışmaq lazımdır ki, sözlər ipək kimi yumşaq, dəlillər isə möhkəm olsun.Rəqibi susdurmaq yox, inandırmaq daha faydalidir" (İngilis publisisti Corc Vilks).

Əgər biz müzakirəni "disskusiya" kimi qəbul ediriksə, onda mübahisə "polemika" kimi qiymətləndirilə bilər.Bu zaman tərəflərin problemə münasibəti ziddiyyətli ola bilər.

Xatırladaq ki, ünsiyyət prosesində bəzən hec nəyə məhəl qoymadan qarşı tərəfi öz iradəsinə tabe etmək cəhdində olanlar da var.Xüsusilə status məsələsi bu vəziyyətin ortaya cıxmasına səbəb olur.Təbii ki, nitq mədəniyyəti və etiket daxilində bu vəziyyətdən cixmaq mümkündür.Əks halda Mişel Montenin dediyi "Nadan adamlarla səmimi mübahisə etmək mümkün deyildir" sözləri öz təsdiqini tapır.

Ünsiyyət zamanı mübahisə edərkən hər kəs bilməlidir ki, yalnız özünə məlum olan problem ətrafinda mübahisəyə qatılmalıdır. Özünün bilmədiyini başqasına sübut etməyə cəhd göstərmək dogru deyiıdir.

Ünsiyyətin baş tutması məqsədin əıdə olunacagına əminlik yaratsa da, danışan və dinləyənin cəhdləri axıracan eyni məcraya yönəlməlidir.Biz ideal formada iki şəxs arasında ünsiyyət prosesini nəzərdə tuturuq. Real həyatda isə coxtərəfli ünsiyyət məqamları daha aparıcıdır. Təbii ki, belə olduqda qarşılıqlı anlaşma xeyli cətinləşir.Bu isə mövqelərin carpazlaşması deməkdir, yəni artıq mübahisədir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, mübahisəyə qatılan tərəflər hec də özləri hiss etmədən bir-biri ilə fikir mübadiləsi edir, düşüncələrini bölüşür, yeni ideyalar irəli sürür və nəticədə öz maraqlarını ön plana cıxarmaga calışırlar.Qarşı tərəf də öz mövqelərini əldən verməmək cəhdi ilə mübahisəni davam etdirir. Lakin sonsuz mübahisə etmək mümkün deyil və bu gec-tez anlaşma ilə nəticələnməlidir. Bunun ücün də danışan tərəflərin qarşılıqlı kompromisə, yəni güzəştə getmələri gərəkdir.

Ünsiyyətin özünəməxsus ardıcıllıgı var.Realda bu ardıcıllıq birbaşa nitq funksiyalarının ardıcıllıgıdır. Birinci mərhələdə insanlar bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparir (nitqin informativ funksiyası)., ikinci mərhələdə qarşılıqlı fəaliyyət nümayiş etdirirlər (nitqin kommunikativ funksiyası).,ücüncü mərhələdə isə insanın insanı dərk etməsi prosesi (nitqin dərketmə funksiyası) baş verir. Mübahisə (polemika) isə danışan şəxslərin müzakirə olunan mövzuya biganə olmamalarının əsas göstəricisidir.

İnsanlar arasında ünsiyyət daim inkişafda olan, zaman kecdikcə zənginləşən və əslində dəyişməz qalan bir anlayışdır. İnsanların gündəlik həyatda yaşadıgı məqamlara adekvat münasibəti daha cox kommunikativ davranışında özünü göstərir. Ünsiyyətin ceşidli formalari məqsədyönlü fəaliyyət prosesi kimi bilavasitə informasiya mübadiləsi aparılmasına xidmət edir.

Ünsiyyət zamanı yaradıcılıq texnologiyası bir cox hallarda nitq üslubiyyati anlayışı ilə də tutuşdurulur. Həm yazılı, həm də şifahi nitqin özünəməxsus kompozisiyası və üslubu vardır. Bədii təxəyyülün genişliyi yaradici insanların misilsiz sənət nümunələri yaratmasına imkan verirsə, danışıq zamanı bu imkanlar bir qədər məhdudlaşir. Bu zaman öz fikirlərini müsahibinə sistemli və məntiqli bir şəkildə, ardıcıllıqla catdırmaq, nitqin predmetinə daxil olan hər bir problemin mahiyyətini duymaq, nəticəni proqnozlaşdırmaq bacarıgı, məqamı dəyərləndirmək, verbal və qeyri-verbal

ünsiyyət vasitələrindən bəhrələnməklə təsir göstərmək xüsusiyyətləri, nitq mədəniyyəti, etiket qaydaları və ünsiyyət texnologiyasını dərindən bilmək gərəkdir. [5. S 550]

Məşhur alman psixoloqu və dilcisi Qottlob Freqe öz məqalələrinin birində yazırdı: "Mineroloqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli cətindir. Onun imkanı var ki, dag kristalını söhbətdaşına göstərə bilsin. Mən isə fikri dinləyicinin ovcuna qoyub deyə bilmərəm ki, alın onu yaxşı-yaxşı nəzərdən kecirin. Mənim gücüm ona catır ki, özlüyündə duyulmayan fikri duyulan dil qabığında dinləyiciyə təqdim edim.

Həqiqətən də fikri catdırmaq problemi, hətta bunun ücün tələb olunan işarələr sistemi(dil) mövcud olduqda da, xeyli cətindir.

Yaşadığımız Yer planetində mövcud olan dövlətlərdə cox müxtəlif xalqlar (millətlər) yaşayır. Milli müxtəliflik şəraitində danışıqların təbiətini az da olsa öyrənmək arzusunda olan tədqiqatcılar hələ ki, bu istiqamətdə dəqiq nəticəyə gələ bilməyiblər. Sadəcə olaraq hər kəs "milli danışıq üslubu" anlayışının milli mədəniyyət, milli xarakter, milli dəyərlər, düşüncə özəllikləri, dərketmə, davranış tərzi, qarşı tərəfin fikrinə reaksiya, qeyri-verbal ünsiyyət elementlərinə münasibət toplusundan formalaşdığını qəbul edirlər.

Danışıqların aparılmasında milli üslub problemi və insan tiplərinin bu prosesdə rolu birbaşa psixoloji əhəmiyyətlidir. Cünki danışıqların özü də mədəniyyətdir.

Danışıq və ünsiyyət prosesinin prosesinin cox vacib tərəflərindən biri də dinləmə mədəniyyətidir. Plutarx yazirdi: "Dinləməyi öyrənsən, hətta ən pis danışıqdan da faydalana bilərsən". Ünsiyyət ən azı iki tərəfin arasında məqamın tələbinə uygun qurulan məqsədyönıü informasiya mübadiləsidir və insanın fəaliyyət formalarindan
biridir. Əhəmiyyətinə vardığımız hər bir səs, yəni danışıq bizim ücün informasiya mənbəyi rolunda cıxış edirsə, bu artıq dinləməyə sövq edir.

Dinləmədə həmcinin tərəflərin bir-birinə olan münasibəti, yəni həmfikirliliyi, daxili rəgbət və ya ikrah hissi və s. Öz əksini tapir. Elm sübut etmişdir ki, insanların ünsiyyətinin dörddə ücü danışmagın və dinləməyin payına düşür.

Məşhur filosof Leybnis yazırdı: "Mən lap qatı düşmənimi də dinləməyə hazıram,təki ondan nəsə öyrənə bilim."

Dinləmə problemi əslində qarşılıqlı anlaşmanın problemlərinin start nöqtəsində durur. Etiket qaydaları ünsiyyət prosesində qeyri-verbal vasitələrdən istifadə olunmasına cox dəqiqliklə yanaşmagı tələb edir. Onu da qeyd etməliyik ki, ünsiyyət prosesində hər hansı formada ideal dinləmə qeyri-mümkündür. Ən azı ona görə ki, danışıqların (ünsiyyətin) iştirakçıları müxtəlif subyektlər kimi bir sıra fərdi keyfiyyətləri ilə (temperament, intellektual səviyyə, psixoloji durum, vərdişlər, yaş, cins və s.) səciyyələnirlər.

Ünsiyyət zamanı danışanın ali məqsədi odur ki, dinləyici onu istədiyi kimi, düzgün başa düşsün. Əlbəttə dinləyici də öz növbəsində ona ünvanlanan məlumatın düzgün başa düşüldüyünə əmin olmalıdır və bunu yoxlamalıdır.

Bəzən elə olur ki, dinləyicinin günahı üzündən söhbət tam başqa məcraya yönəlir. Bu isə qarşılıqlı anlaşmanın alınmadığı, məqsədin yarımcıq qalması deməkdir.

Danışıq zamanı verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən, əsasən də jestlərdən istifadə daha cox diqqəti cəkir.Qaşların çatılması, yanagın qızarması, çiyinlərin sıxılması və digər əl,qol, bədən hərəkətləri, duruş (poza) və s. Danışanın dinləyiciyə sözlərsiz demək istədiklərini və istəmədiklərini, daxili gərginliyini, hiss və həyəcanını çatdırmaga qadirdir.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri öz müsbət rolunu yalnız bacarıqla istifadə olunduqda oynaya bilər. Ən adi ugursuz bir jest qarşılıqlı anlaşmaya sərf olunan zəhmətin üstündən xətt cəkə bilər. Razılaşmalıyıq ki, müxtəlif məqamlarda jestlər və mimika sözləri təmamilə əvəz edə bilər.

Qeyd edək ki, jestlər coxmənalılıga meyllidirlər.Məhz bunun nəticəsidir ki,ünsiyyətə qatılan tərəflər bəzən bu incəliklərdən öz məqsədləri ücün bəhrələnirlər.

Danışıqlar insanlar tərəfindən aparilan proses oldugundan qeyri-verbal ünsiyyət elementlərinin yeri və rolu haqqında məlumatlı olmaq zəruridir. İnsan bədəninin bütün orqanlarının ayrı-ayrılıqda və yaxud kompleks şəkildə hərəkətləri bu və ya digər dərəcədə informasiya mənbəyi kimi baxıla bilər.

Fransız psixoloqu Fransua Syulje yazır ki,ünsiyyət prosesində informasiyanın 7%-i sözlərin, 38%-i isə müxtəlif səslərin,səs tonunun ,intonasiyanın payına düşür.Digər qeyri-verbal vasitələr,mimika və jestlər isə 55% informasiya payına malikdir.Ünsiyyət zamanı biz yalnız danışmırıq, eyni zamanda tərəf müqabilimizi hiss edirik, onun baxışlarına, mimik cizgilərinə rəgmən daxili hiss və duygularını götür qoy edirik.

Piter Drukerin qeyd etdiyi kimi :"Ünsiyyətdə ən vacib məqam dillə deyilməyəni eşitməkdir."

Danışıq, ünsiyyət və kommunikasiya vərdişlərinin öyrənilməsini aktuallaşdıran əsas amillər sırasında yaşadıgımız dövrün,sözün əsl mənasında "danışıqlar əsri" kimi qəbul edilməsidir. Etiraf etməliyik ki, bu səbəbdən hər birimiz "danışan adam" (homo loquens) dövrünün insanlarıyıq. Eımi texniki tərəqqi, güclü informasiya sistemləri, yeni və müasir texnologiyalar da, cox təəssüf ki, insanları danışmaq problemindən xilas etməkdə acizdir. Hər birimizə ilahidən verilən danışmaq qabiliyyəti ən etibarlı vasitə kimi həyatın bütün dolanbaclarında bizi müşaiyət edir və insanlıq zirvəsinə ucaldır. Danışıq insan fəaliyyətinin bütün sferalarini əhatə edir. Bu zaman danışıq yardımcı vasitə yox, insanın konkret fəaliyyətindən asılı olaraq formalaşan məqsədyönlü və şüurlu prosesdir. Bu prosesdə insanın nitq mədəniyyəti mühüm rol oynayır.İnsanın nitqinə əsasən onun mənəvi və intellektual inkişaf səviyyəsi, daxili mədəniyyəti haqqında fikir söyləmək mümkündür.

Nitq mədəniyyəti – düzgün danışmaq, həmcinin söz və ifadələrdən ünsiyyət vəziyyəti və məqsədlərinə uygun istifadə etmək bacarıgıdır. [6. S 10]

Bundan başqa nitq mədəniyyəti həm ünsiyyət vasitəsi olaraq dilə və onun normalarına əsaslanır, həm də dilin möhtəşəmliyini və gözəlliyini yaradır.

Bu baxımdan nitq mədəniyyəti fıkır,düşüncə mədəniyyəti, kommunikasiya bacarıgı və xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi cıxış edir.

Nitq ən universal kommunikasiya vasitəsidir.Cünki onun köməyi ilə məlumat ötürüldüyü zaman xəbərin mənası ən az şəkildə itir. O bir dil vasitəsi ilə formalaşan və formalaşdırılan düşüncənin (iradənin,hisslərin ifadəsi) verilməsi və ya alınmasının aktiv,məqsədyönlü bir prosesi kimi müəyyən edilə bilən nitq fəaliyyətində həyata kecirilir.

Nitq kommunikasiyası – məlumatın dil vasitəsilə ötürülməsi və qavranılmasını özündə ehtiva edən bir fəaliyyətdir.

Nitq kommunikasiyası şifahi və yazılı nitq,oxu və dinləmə yolu ilə həyata kecirilir.Şifahi və yazılı nitq mətnin istehsalında (məlumatın ötürülməsi prosesi), dinləmə və oxu isə- mətnin və daşıdıgı informasiyanın qavranılmasında iştirak edir.

Nitq fəaliyyətinin bu növləri nitq kommunikasiyasının əsasını təşkil edir.Onun effektliyi və uguru insanın bu növ nitq fəaliyyətinin vərdişıərinə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır.

Kommunikasiya prosesində nitq fəaliyyəti müxtəlif formalarda təqdim olunur.

İndiki zamanda düşüncələrini aydın və qrammatik cəhətdən düzgün şəkildə ifadə etmək,mövqeyini əsaslandırmaq,dinləyiciyə təsir etmək,onu inandırmaq və kommunikasiyaya cəlb etmək bacarıgı hec də az əhəmiyyət kəsb etmir [7. S 56]

Dildə səlisliyi özündə cəmləşdirən nitq ünsiyyəti bir sıra peşə nümayəndələrinin :iş adamları, siyasətcilər,hüquqşünaslar,jurnalistlər, müəllimlər və s-nin peşə yararlıgını xarakterizə edir.Napaleon demişdir: “Danışa bilməyən,danışıq qabiliyyəti olmayan insan özünə karyera qura bilməz.”

Ünsiyyət prosesində dinləyici informasiyanı sadəcə qəbul etməməli,o, mimikası,jesti, replikaları və s. ilə də müsahibinə həmrəy oldugunu və ya olmadıgını, etirazını danışana anlatmalıdır. Bu cür əks-əlaqə nitqin təsirini duymaq,lazım gələrsə onun istiqamətini dəyişmək, söhbəti qısaltmaq və ya genişləndirmək və sairədə danışana kömək edir.

Müsahibin nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənilməlidir.Ona bəzi hallarda müdaxilə edilə bilər: danışan bəhs etdiyi mövzudan uzaqlaşdıqda, məlum olan əşya və ya hadisə barədə danışıldıqda, bəhs olunan məsələ ilə baglı dolaşıqlıga yol verildiyində, müsahibin nitqini qüvvətləndirmək və ya fikrini təsdiq ya da təqdir etməyə ehtiyac duyulduqda, hər hansı bir məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda.

Müsahibin nitqinə müdaxilə bütün hallarda hörmət və nəzakət çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.Dinləmə zamanı üz-gözünü turşutmaq, narazı halda başını yelləmək və s. Danışanı çaşdıra,fikrini yayındıra bilər.Danışanın nitqi bunun ücün əlverişli məqamlarda ,yəni fasilə vaxtı kəsilə bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H I S I

1. Abbasova S,Seyidova S.,Məmmədova N.,Cavadov Ə. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" Bakı 2017 . 232 səh. [1.s 9], [2.s 91], [6.s 10], [7.s 56]
2. Cəfərov V. "Danışıqların aparılması texnologiyası" Baki 2018. 184 səh. [3.s 17]
3. Məmmədov K.,Tagıyeva T., Abasova S. "İşgüzar yazışmalar və etiket" Baki 2019. 121 səh.[4.s 8]
4. Babayev A. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" Bakı 2013. 572 səh. [5.s 550]
5. Abdullayev A. "Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında" Bakı 1965. 146 səh.
6. Cəfərov V. "Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti" Bakı 2016. 178 səh.
7. Hacıyeva İ. "Nitq mədəniyyəti" Bakı 2011. 289 səh.
8. Mərdanova S., Abbasova S. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" (dərs vəsaiti) Bakı 2016. 291 səh.
9. Seyidova S. "Nitq mədəniyyəti" Bakı 2019. 235 səh.
10. Şiriyev F. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika" Bakı 2014. 340 səh.

Dos.S.V.ABBASOVA

X Ü L A S Ə

FƏRDLƏRARASI KOMMUNİKASİYA VƏ ONUN MƏRHƏLƏLƏRİ

Məqalədə fərdlərarası münasibətlərdə dil,nitq, danışıq, ünsiyyət və kommunikasiya məsələləri, Onların arasında olan əlaqə araşdırılmışdır. Aydındır ki,dil anlaşma,fikir mübadiləsi aparma,təsir göstərmə vasitəsidir. Nitq isə dilin şifahi və yaxud yazılı formada işlədilməsidir.Dilin əsas vəzifələrindən biri məhz insanlar arasinda əlaqə yaratması, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ünsiyyət yalnız dil vasitəsi ilə deyil, qeyri-verbal vasitələrlə də gercəkləşə bilər. Danışıq,ünsiyyət insanların birgə fəaliyyətini təmin edir.Həmcinin məlumat torlamaq və onu ötürmək imkanı verən vacib şərtlərdəndir. Kommunikasiya fikir və məlumatlarin ikitərəfli mübadilə prosesi olaraq qarşılıqlı anlaşmaya gətirib cıxarır.Yaşadıgımız kommunikasiya dövründə danışıqlar insan həyatının bütün sferalarını əhatə edir. Danışıq- tərəflərin maraqları üzərində baş tutan prosesdir.Bu prosesin əsas elementi ünsiyyətdir.Ünsiyyətin həyata kecirilməsində əsas vasitə nitqdir.Nitq ən universal kommunikasiya vasitəsidir. Nitq kommunikaiyası şifahi və yazılı nitq, oxu və dinləmə yolu ilə həyata kecirilir. Ünsiyyətin effektliyi insanın nitq fəaliyyəti vərdişlərinə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır. Ünsiyyət prosesində dinləyici mimikası,jestləri, replikaları və s. İlə müsahibinə həmrəy oldugunu və ya etirazını bildirməlidir. Bu cür əks-əlaqə nitqin təsirini artırır.Ünsiyyət zamanı müsahibin nitqi sona qədər dinlənilməlidir.

Ümumiyyətlə, kommunikasiya,danışıqlar, mübahisə, müzakirə kimi proseslər arasında əsas ortaq cəhət onların hamısının ünsiyyət aktı olmasidir.

Məqalədə bu sahələr ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Дос. С.В.АББАСОВА

МЕЖЛИЧНОСТНОЕ ОБЩЕНИЕ И ЕГО ЭТАПЫ.

Резюме

В статье изучаются проблемы языка, речи, общения и основные связи между ними. Ясно, что язык является средством понимания, обмена идеями и влияния. А речь является использованием языка в устной и письменной форме. Главная функция языка это создать связь между людьми и быть средством коммуникации. Коммуникация может осуществляться не только языковыми, но и невербальными способами. Разговор и общение обеспечивает взаимную деятельность людей. Также даёт возможность собирать и передать информацию. Коммуникация является двусторонним обменом сведений и приводит к взаимному согласию сторон . В эпоху общения, в котором мы живём коммуникация охватывает все стороны человеческой жизни. Разговор это процесс который осуществляется по особым правилам. Главным элементом этого процесса является общение. Речь-главный инструмент реализации общения в жизни. ՈՍ Речь самый универсальный способ коммуникации. Коммуникационная речь производится устном, письменном виде, путём чтения или слушания. Эффективность общения зависит от осваивания человека речевых навыков. Во время общения слушатель должен мимикаами, жестами и репликами предъявит своё согласие или же возражения собеседнику. Такая реакция дополняет эффект речи. Во время общения речь собеседника должна слушаться до конца. Основной и общий аспект между коммуникацией, разговором и обсуждением, это то что, они все являются актом общения. В статье было подробно объяснено все эти аспекты.

Dos.S.V.ABBASOVA

INTERPERSONAL COMMUNICATION AND ITS STAGES.

Summary

Conversation communication and communication. The article examines the problems of language, speech, communication and the main connections between them. It is clear that language is a means of understanding, exchange of ideas and influence, while speech is the use of language spoken and written. The main function of language is to create a connection between people and be a means of communication. Communication can be carried out not only in linguistic, but also non-verbal ways. Conversation and communication ensures mutual activity of people. It also makes it possible to collect and transmit information. Communication is a two-way exchange of information and leads to mutual agreement of the parties. In the era of communication in which we live, communication covers all aspects of human life. Conversation is a process that follows special rules. The main element of this process

is communication. Speech is the main tool for realizing communication in life. Speech is the most versatile way of communication. Communication speech is made orally, in writing, by reading or listening. The effectiveness of communication depends on the person's mastering of speech skills. During communication, the listener must, by means of facial expressions, gestures and remarks, show his consent or objections to the interlocutor. This reaction complements the effect of speech. During communication, the speech of the interlocutor must be obeyed to the end. The main and common aspect between communication, conversation and discussion is that they are an act of communication. All these aspects were explained in detail in the article.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: dosent Sultan Seyidova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SVETLANA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti
Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
svetlanamammedova72@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ OLAN MİLLİ VƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN ASSİMİLYASİYASI

Xülasə

Məqalədə milli və alınma sözlər müqayisə ediləcək, onların assimilyasiyası məsələləri araşdırılacaqdır.

Dünyada bütün dillər daim inkişafdadır və başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədədir. Bir millət millətlərdən öyrənə bilər və öyrənməlidir. Müasir dövrdə dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri və alınmalar ictimai həyatda mühüm rol oynayır və qəti şəkildə demək olar ki, bu qanunauyğun bir hadisədir. Qədim tarixi olan bu proses müasir dövrdə millətlərarası əlaqələrin, ünsiyyət formalarının durmadan genişləndiyi və möhkəmləndiyi bir vaxtda daha sürətlənir. Keçmişdə bu rolu latın və yunan dilləri oynadığı halda, hazırda bu cür üstünlük fransız, italyan, ispan dillərinə məxsusdur. Qarşılıqlı əlaqələr dilə, xüsusilə onun lüğət tərkibinə ciddi təsir edir, onun beynəlmiləl xarakter daşıması güclü təkan verir. Başqa şəkildə desək, bu yaxınlıq, hər şeydən əvvəl, özünü lüğət tərkibində göstərir.

Bütün bunlar millətlərin və dillərin sürətlə yaxınlaşdığı və qarşılıqlı münasibətin gücləndiyi indiki dövrdə dillər arasında əlaqənin, alınmaların tədqiqi və araşdırılımasını, bu sahədə əsas qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsini aktual məsələlər sırasına çıxarır. Bu, həm də dili, onun lüğət fondu və ehtiyatını zənginləşdirən yollardan biri kimi maraq kəsb edir, həm də ümumiyyətlə, xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Göründüyü kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibində çolu miqdarda fransız, ispan, italyan, ərəb, fars, hind portuqaliya, rus və başqa dillərin sözləri, terminoloji vahidləri vardır. Bu sözlərin əksəriyyəti gətirildiyi dilə tərcümə edilməsi çətin olduğu üçün hamı tərəfindən olduğu kimi qəbul edilmişdir.

Yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz daxili resursları məhdud olduğundan söz alınması vacib prosesə çevrilmişdir. Lakin ehtiyac olmadan dilə gətirilən sözlər, əlbəttə dili korlayır. Vaxtilə ingilis dilinə gətirilmiş sözlər ya tam sıxışdırılıb aradan çıxarılıb, ya da tam məhdud, dar mənada işlədilməkdədir.

İngilis dilinə gətirilmiş alınma sözlərin böyük əksəriyyəti dilə uyğunlaşdırılmışdır. Bu cür sözlər fonetik, qrammatik, leksik (semantik) assimilyasiyalara məruz qalmışlar.

Açar sözlər: alınma, milli, ingilis, dil, Azərbaycan, sözlər

Yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz daxili resursları məhdud olduğundan söz alınması vacib prosesə çevrilmişdir. Lakin ehtiyac olmadan dilə gətirilən sözlər, əlbəttə dili korlayır. Vaxtilə ingilis dilinə gətirilmiş sözlər ya tam sıxışdırılıb aradan çıxarılıb, ya da tam məhdud, dar mənada işlədilməkdədir. İngilis dilinə gətirilmiş alınma sözlərin böyük əksəriyyəti dilə uyğunlaşdırılmışdır. Bu cür sözlər fonetik, qrammatik, leksik (semantik) assimilyasiyalara məruz qalmışlar.

Məlum olduğu üzrə, bir dilə başqa dillərdən bəzən ehtiyac olmadan da bu və ya digər bir söz alınıb işlənir, hətta dilin özündə olan eyni mənalı sözün rəqibi kimi onunla rəqabət də aparır. Belə sözlər təkcə ingilis dilində deyil, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də vardır. Bütün belə halları nəzərə aldıqda aydın olur ki, alınma söz anlayışı həm mürəkkəb, həm də şərti bir anlayışdır. Müasir ingilis dilinin üslubiyyatında "alınma sözlər" dedikdə, əsasən, başqa dillərdən alındığı çalarlığı nöqteyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Buna görə də bu növ sözləri bütün dillərdə xarici, yad və yaxud əcnəbi sözlər adlandırırlar ki, beləliklə də, bu termin anlayışı geniş mənada işlədilən "alınma sözlər" anlayışına daxil olmaqla bərabər, daha çox poeziyada, üslubiyyatda barbarizm termini ilə ifadə olunan anlayışa yaxın bir mənada işlədilən termin kimi də anlaşılmasın və ondan fərqləndirilməsin.

Əcnəbi sözlərin üslubi çalarlığı belə sözlərin hər hansı dillə, həm də hansı sahəyə, hansı üsluba mənsubiyyəti ilə daha çox bağlı olduğundan bu cəhətləri ayrılıqda yox, məhz əlaqədar surətdə nəzərdən keçirməyi məqsədə daha uyğun bilirik. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir ingilis dilindəki əcnəbi sözlər, latın, italyan, ispan, fransız, kelt, yunan, anqlo-sakson, fars, hind, portuqaliya, ərəb dillərindən alınma sözlərdir.

Bundan başqa, bir sıra əcnəbi sözlər də vardır ki, mənşəcə bu və ya digər xalqların (rus, alman və s.) dillərinə mənsubdur ki, bunların da əksəriyyəti müasir dövrdə avropa dilləri vasitəsilə keçmiş sözlərdir.

Alınma sözlərsiz heç bir dil mövcud deyil. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində alınma sözlərin rolu inkaredilməzdir.

Müasir ingilis dili lüğətində çoxlu xarici, yəni əcnəbi dil elementləri vardır.

İngilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlərin mövcudluğu ingilis dilinin tarixi ilə əlaqədardır. İngilis dilində mövcud olan sözlərin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda görürük ki, ətindən xörək hazırlanan heyvanların adları anqlo-sakson qrupuna aiddir, həmin heyvanların ətlərinin adları isə fransız dil qrupuna aiddir.

Qədim dövrlərdə ingilis dilindəki fransız sözlərinin ingiliscə sinonimlərinə ehtiyac olmayıb. Çünki həmin sözlərin ifadə etdikləri məna və anlayışlar ingilis xalqı üçün yeni söz olduğuna görə olduöu kimi işlədilib. Belə sözlər bilavasitə fransız baronlarının həyat tərzi ilə bağlı olan sözlərdir ki, ingilis dilinin danışıq leksikonuna olduğu kimi qəbul edilmişdir. Məsələn: parlament.

İngilis dilinin lüğət tərkibinə daxiledilmiş fransız dilindən alınma sözlərin ifadə etdikləri məna və anlayışların ingilis dilində sinonimlərinin olması bu sözlərin bir-birilə rəqabətinə səbəb olur. Bəzən ingilis sözləri fransız dilindən qəbul edilmiş fransız sözlərini sıxışdırıb aradan çıxarmışdır.

Məsələn: əvvələr ingilis dilində fransız sözü "damsel"-qız işlədilib, daha sonralar isə ingilis sözü olan "qirl"- "qız" sözü fransız mənşəli sözü sıxışdıraraq aradan çıxarması və ingiliscə işlənməsi günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Bəzən də fransız dilindəki sözlər ingilis sözlərini sıxışdıraraq öz rəqabət nüfuzunu təstiq etmişdir.

Fransız sözlərinin təsiri altında bəzi ingilis sözləri ya semantik cəhətdən dəyişib və yaxud məhdud mənalarda işlədilib.

XVI əsrdən sonra da fransız sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmaqda davam etmişdir. XVI əsrdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər bu gün də öz fransız dilinə məxsus xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Uzun müddət öz xüsusiyyətlərini saxlayan sözlər alınma və ya əcnəbi sözlər adlanır.

Belə sözlərin xüsusiyyətləri qısa şəkildə belə ifadə edilir:

1) ch-[ts] səsi [ç] kimi tələffüz edilir:

Məsələn: machine, champagne – maşın, şampan

2) g hərfi [dz] kimi tələffüz edilir:

Məsələn: mirage, regime, garage – miraj, rejim, qaraj

3) Vurğu işarəsi sonuncu hecanın üzərinə düşür.

Məsələn: fatigue [fə'ti:g] - yorğunluq

Fransız dilindən alınma sözlərin bəziləri fransız dil xüsusiyyətlərini tam qoruyub saxlamışlar: Məsələn: vis-a-vis, bon-mot, tete-a-tete,bon-bon, tete-de-pont, tete-beche, cafe

İngilis dilinin lüğət tərkibinə italyan dilindən bir çox söz qəbul edilmişdir ki, bu italyan mənşəli sözlər xüsusilə musiqi və memarlıq terminləridir:

Məsələn: opera, balcony, bust, soprano, senator, piano, bariton, ballet.

İngilis dilində işlənən bəzi italyan sözləri isə ayrı-ayrı, heç bir müəyyən sahəyə aid olmayan sözlərdir.

Məsələn: umbrella – çətir
macarony – makaron
fascism – faşizm
spaghetti – spaqetti
cello – violonçel

İspan sözləri və terminlər də ingilis dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur.

1492-cu ildə Kolumbun Amerikanı kəşf etməsindən sonra İspaniya Avropanın ən zəngin ölkələrindən biri İngiltərənin rəqibi oldu. Bu iki ölkə arasında silahlı qüvvələrin müharibə apardıqları hər iki ölkə arasında sülh məramlı diplomatik əlaqələr dövrü olmuşdur. Müxtəlif formalı bu cür əlaqələr ingilis dilinin lüğət tərkibinə bəzi ispan sözlərinin daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Belə sözlər içərisində ispan xalqı tərəfindən Cənubi Amerikadan gətirilmiş sözlər də vardır.

Məsələn: potato – kartof
tomato – pomidor
tobacco – tütün
apricot – ərik (qayısı)

Aşağıdakı sözlər isə sırf ispan sözləridir:

armada – armada (hərbi)
lasso – laşso
bonanza – çiçəklənmə
patio – içəri həyət
junta – xunta (siyasi)
siesta – günorta istirahəti
guerilla – partizan müharibəsi
mosqquitto – ağcaqanad

Portuqaliya sözləri.

İngilis dilinin lüğət tərkibində işlənən portuqaliya sözlərinin miqdarı çox deyil. Məsələn:

tank – tank
cobra – kobra
verandah – şüşəbənd
marmalade – marmalad
palaver – müşavirə, danışıq

İctimai hadisə olmaq etibarilə dil daim inkişaf edir və zənginləşir.

Qrammatikadan fərqli olaraq, lüğət tərkibi dəyişməyə daha çox meyllidir. Hər bir canlı dilin leksikası kəmiyyətcə çox sürətlə artır: yeni anlayışlar və yeni əşyalar yeni sözlər tələb edir. Halbuki köhnə sözlər isə bir qayda olaraq yeni sözlərlə birlikdə qalır, onların yalnız az bir hissəsi dildə istifadədən çıxaraq arxaizmlərə çevrilir. Burada artma prosesi azalma prosesini əhəmiyyətli dərəcədə ötüb keçir: say daim artır. (2, s. 38)

Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri kənar dil elementləridir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, kənar dil elementlərinin təsiri dedikdə burada zoraki təsir başa düşülməlidir. Burada xüsusilə zərurət nəticəsində alınan sözlər daha çox nəzəri çəkir. Bu tip alınmaların gərəkliyindən bəhs edərək, F. Engels yazırdı: "Əksər hallarda hamı tərəfindən qəbul edilmiş elmi-texniki terminlərdən ibarət olan zəruri əcnəbi sözlər tərcümə edilə bilsəydi, onları işlətmək lazım gəlməzdi. Deməli, bunların tərcüməsi yalnız mənasını təhrif edir; bunları izah etmək əvəzinə dolaşdırır."(1, s. 4)

Doğrudan da, yeni anlayışları ifadə etmək üçün dilin öz daxili imkanları məhduddursa, zərurət üzündə söz alınması vacibdir. Bu hal dilin öz təbii qanunauyğunluğudur. Təsadüfi deyil ki, müasir dövrdə beynəlxalq miqyasda çox

zəngin hesab olunan ingilis və rus dillərində kənar dil elementləri, alınmalar xüsusi lay təşkil edir və bu dillərin tədqiqatçıları həmin cəhəti dili zənginləşdirən, əlvanlaşdıran, ünsiyyət üçün daha yararlı edən hal kimi qiymətləndirirlər. Bunun səbəblərindən biri və əsaslısı alınma sözlərin daxil olduğu dilin fonetik-qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmasıdır. Ona görə də çox zaman alınma sözlərin alınma xarakteri zahirən bilinmir.

N.M. Şanski alınma sözlərin bu xüsusiyyətindən bəhs edərək yazır: "Əcnəbi sözlərin çoxunun əcnəbi söz olduğu, kənardan gəlmə olduğu açıq-aşkar hiss edilir. Lakin mənşə etibarilə yad sözlərin alınma olduğu heç də həmişə hiss edilmir. Bir çox yad sözlərin alınma olduğunu sübut etmək üçün xüsusi linqvistik araşdırmalar aparmaq lazımdır." (4, s. 97)

İngilis dili lüğət ehtiyatının formalaşması və zənginləşməsində alınma sözlərin rolu dilin tarixindən asılıdır.

Alınma sözlərin etimologiyası problemi,onlardan istifadə haqqında professor Smirnitskinin Leksikologiya kitabında geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Alınma sözlərin məqsədəuyğun istifadəsi haqqında danışarkən belə sözlərlə əlaqədar olan bəzi üslubi qaydaların, şərti halların, xüsusi üslubi rənglərin müəyyən cəhətlərini də burada yada salmağı lazım bilirik.

Zəruri ehtiyac duyulduqda əcnəbi söz dilin lüğət tərkibinə alına bilər, ilk alınan hər hansı bir əcnəbi sözün dürüst mənimsənilməsi üçün onun dürüst yazılması, dürüst tələffüz edilməsi vacib olduğu kimi ümumiyyət tərəfindən qəbul edilmiş mənada işlədilməsinə, anlaşılmasına müvəffəq olmaq üçün ilk dövrlərdə həmin əcnəbi sözün yanında mötərizədə və ya aşağıda haşiyədə dəqiq mənasının müxtəsər izahatı verilməlidir. Bəzən izahat cümlə və ya işarələrlə deyil, sadəcə həmin sözün mənasına yaxın bir mənanı ifadə edən sinonimvari sözlərlə də verilə bilər.

Bəzən də belə olur ki, yeni daxil edilən bir əcnəbi sözün ifadə etdiyi mənanı az-çox ifadə edə bilən bir söz dilin özündə olur, lakin buna baxmayaraq, dilin özündə olan söz alınma sözə nisbətən az işlənir. Məsələn, ingilis ədəbi dilində olan "foe" sözünün əvəzinə fransız sözü "enemy" işlənir. Nəticə etibari ilə belə sözlər ya sinonimlər törədir ya da dilin öz sözü mənaca məhdudlaşır. Belə sözlərin üslubi məqsədə uyğunluq əsasında istifadəsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, sinonimləşənlər, adətən, sinonim sözlər kimi istifadə olunur, mənaca məhdudlaşan sözlərdən bir qismi ancaq məhdud mənada, bəzən əvvəlki mənasına uyğun, az bir qismi isə yerinə görə hər iki mənada işlədilir, köhnəlib dildə işlənilməz hala düşən sözlər isə, adətən, arxaizmlər kimi yerinə görə istifadə edilə bilir.

Bəzən eyni mənalı əcnəbi sözlər danışıqda və kitab üslubunda qarşılaşır və belə qarşılaşma ümumən, iki cür nəticə verir:

a) ya danışıq yolu ilə gəlmə alınma sözlər daha çox işlək olur və hətta kitab üslubuna keçir, kitab üslubunda işlənən başqa mənşəli alınma söz isə tədricən dildən çıxır.

b) ya da danışıq yolu ilə keçmiş, yaxud müəyyən dövrdən dəftərxana-yazışma üslubu ilə əlaqədar olaraq şifahi nitqdə də çox işlək olmuş alınma sözlər milli ədəbi dildə işlədilmə haqqı qazana bilmir və tədricən danışıqda məhdudlaşır, bunun əksinə olaraq eyni məfhumu ifadə etmək üçün əvvəlcə ancaq yazılı ədəbi dildə-kitab çox əcnəbi sözlərdən ingilis dilinin lüğət tərkibi təmizlənmişdir və bu yolla da ingilis dilinin lüğət tərkibi öz hesabına xeyli zənginləşmişdir.

Lakin ingilis dilinə gətirilmiş alınma sözlərin əksəriyyəti dilə uyğunlaşdırılmışdır. Alınma sözlərin gətirildiyi dilə uyğunlaşdırılmasında iki cür dəyişiklik etmə mövcuddur. Elə dəyişikliklər var ki, yalnız alınma sözlər üçün spesifikdir və əcnəbi sözləri gətirildiyi dilin normalar uyğunlaşdırılmasına xidmət edir. Elə dəyişikliklər də var ki, onlar yalnız doğma sözlər üçün xarakterikdir. (3, s. 33)

Alınma sözlərin gətirildiyi dil normalarına uyğunlaşdırılması assimilyasiya adlanır. Dilçilər üç cür assimilyasiya olduğunu göstərmişlər: alınma sözlərin fonetik, qrammatik və leksik assimilyasiyası.

Fonetik assimilyasiyaya səslədəki və vurğulardakı dəyişikliklər aiddir. Alınma sözlərin səsləri və vurğuları gətirilən dilə yad olduqda (uyğun gəlmədikdə) fonetik assimilyasiya edilir.

Qrammatik assimilyasiya alınma sözlərin qrammatik kateqoriyaları dəyişikliyiə məruz qaldıqda baş verir.

Məsələn: rus sözü “sputnik” altı halda işlədilə bilir. İngilis dilində isə yalnız iki halda (tamamlıq və mübtəda) kimi işlədilir. I see a sputnik.

Alınma sözün semantik quruluşunun dəyişikliyə məruz qalması leksik assimilyasiya adlanır.

Alınma söz çox mənalı olduqda onun yalnız bir və ya iki mənası dilə gətirilir.

Məsələn: “Carqo” sözü ispan dilində çox mənalı sözdür. Lakin onun yalnız bir mənası *the* (goods carried by a ship) ingilis dilində işlədilir.

Bəzən isə alınma söz dilə gətirildikdən sonra onun əsas mənası dəyişir və o yeni məna gətirir.

Məsələn: “to move” sözünün müasir ingilis dilində aşağıdakı mənaları var:

- təklif etmək; bir yerə köçmək. Lakin “move” sözü alındığı dildə tamam başqa mənada işlədilir.

“Umbrella” sözü italyan dilindən alınma sözdür. Və bu söz italyanca “gün kölgəsi” mənasını verir. Ingilis dilində isə öz əsil mənasını itirərək “yağışdan müdafiə, çətir” mənasını verir.

Bəzən isə alınma sözün ilkin mənası onun ikinci dərəcəli mənası kimi işlədilir. Məsələn: “hello” sözü “yoldaş” mənasında dilə gətirilmiş, lakin sonralar öz ilkin mənasını itirmiş və ikinci dərəcəli mənada işlədilir. “Hello” sözünün ilk mənası “adam, kişi” deməkdir.

Etimologiyalarına görə ingilis sözləri aşağıdakı qruplara bölünür: 1) doğma sözlər; 2) dilin vətəndaşlığını qəbul etmiş sözlər; 3) əcnəbi sözlər.

Doğma sözlər ingilis dilinin əsasını təşkil edir. İngilis dilindəki bağlayıcılar, əvəzliklər, sözönləri, artikllar doğma sözlərdir. Doğma sözlərin həmçinin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

a) Onlar adətən w, wh, wr, tw, sw, y hərfləri ilə başlanır.

b) Tərkibində sh, th, ng, dg, h hərf birləşmələri olan sözlər doğma sözlərdir. Theatre; long, strong.

c) Tərkibində aw, ee, oo, hərf birləşmələri olan sözlər doğma sözlərdir. a book, to look, deer və s.

Bir qrup sözlər də vardır ki, mənşəcə onlar əcnəbi sözlərdir, lakin onlar gətirildiyi dilə uyğunlaşdırılmış və həmin dilin vətəndaşlığını qəbul etmiş sözlərdir. Məsələn; "leq" sözü island "leqqre" sözündən götürülmüşdür."sign" fransız sözü "signe" sözündən göürülmüşdür.

Başqa dildən götürülmüş heç bir dəyişikliyə uğramadan dildə işlədilən sözlərə əcnəbi sözlər deyilir.

machine - maşın

sanatorium – sanatoriy

fiancee – gəlin

Beləliklə, ictimai hadisə olmaq etibarilə dil daim inkişaf edir və zənginləşir.

Alınma sözlərin mənimsənilməsində sözü alan dilin spesifikası nəzərə alınmazsa, bu dilin fonetik və qrammatik normaları gözlənilməzsə, həmin alınmış söz vətəndaşlıq hüququ qazana bilməyəcək və gec-tez dildən çıxacaqdır. Bu özü də onu göstərir ki, başqa dildən sözlər mexaniki olaraq alınmır. Digər tərəfdən isə, "əcnəbi sözlərin elementlərinin sadəcə olaraq başqa bir dilin ixtiyarına verilməsi demək deyildir. Bu, həm də həmin elementləri üzvü şəkildə alan dilin sistemi tərəfindən mənimsənilməsi deməkdir, bu elementlərin həmin dilin xüsusi tələblərinə uyğunlaşması, yeni sistem şəraitində formal və semantik baxımdan dəyişməsi deməkdir.

Əgər alınma prosesi qeyri-müəyyən əcnəbi sözlər yığımının başqa stixiyasına mexaniki, köçürülməsi deyilsə, onda bu proses haqqında demək olar ki, bu əsasən, yaradıcı, fəal inkişafın ən yüksək mərhələsidir". (5, s. 46)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Engels F. Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı. Bakı 1974. p.4
2. Вудагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка, М., 1877. с.38
3. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956, с.33
4. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1972. с. 97
5. Шмелев Д.Н. Современный русский язык (лексика) М., 1977 с. 45-46.

С.Мамедова

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРОИЗВОДНЫЕ СЛОВА В СЛОВАРЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ УСВОЕНИЕ

В статье сравниваются народные и производные слова, исследуются вопросы их усвоения.

Все языки мира постоянно развиваются и взаимодействуют с другими языками. Нация может и должна учиться у наций. В наше время взаимодействие и овладение языками играют важную роль в общественной жизни, и это почти наверняка естественное явление. Этот процесс, имеющий древнюю историю, ускоряется в наше время, когда международные отношения и формы общения постоянно расширяются и укрепляются. Раньше эту роль играли латынь и греческий, но теперь такое преимущество принадлежит французскому, итальянскому и испанскому языкам. Взаимодействие оказывает серьезное влияние на язык, особенно на его словарный запас, а его международный характер дает сильный импульс. Другими словами, эта близость проявляется, прежде всего, в лексике.

Все это делает изучение взаимосвязи языков и приобретений, выявление основных закономерностей в этой области среди актуальных вопросов в нынешний период стремительного сближения наций и языков и укрепления взаимоотношений. Это представляет интерес не только как способ обогатить язык, его словарный запас и ресурсы, но и как способ соединить людей и повлиять на них в целом. Как видно, словарь английского языка содержит большое количество слов и терминологических единиц французского, испанского, итальянского, арабского, персидского, индо-португальского, русского и других языков. Большинство из этих слов принимают все, потому что их трудно перевести на язык, на котором они даны.

Разговорная речь стала важным процессом, потому что у языка ограничены внутренние ресурсы для выражения новых концепций. Но слова, которые произносятся без надобности, конечно же, портят язык. Слова, которые когда-то были переведены на английский, либо полностью исключены, либо исключены, либо используются совершенно ограниченным образом.

Подавляющее большинство заимствованных слов в английском языке адаптированы к языку. Такие слова подверглись фонетической, грамматической, лексической (смысловой) ассимиляции.

Ключевые слова: приобретение, национальный, английский, язык, Азербайджан, слова

S.Mammadova

NATIONAL AND DERIVED WORDS IN THE ENGLISH DICTIONARY AND THEIR ASSIMILATION

The article compares folk and derived words, examines the issues of their assimilation.

All languages of the world are constantly evolving and interacting with other languages. A nation can and should learn from nations. In our time, interaction and language acquisition play an important role in social life, and this is almost certainly a natural phenomenon. This process, which has an ancient history, is accelerating in our time, when international relations and forms of communication are constantly expanding and strengthening. Previously, Latin and Greek played this role, but now French, Italian and Spanish have such an advantage. Interaction has a profound impact on the language, especially its vocabulary, and its international nature provides a strong impetus. In other words, this affinity manifests itself primarily in vocabulary.

All this makes the study of the relationship of languages and acquisitions, the identification of the main regularities in this area among the topical issues in the current period of rapid convergence of nations and languages and the strengthening of relationships. It is of interest not only as a way to enrich the language, its vocabulary and resources, but also as a way to connect people and influence them in general. As you can see, the English dictionary contains a large number of words and terminological units of French, Spanish, Italian, Arabic, Persian, Indo-Portuguese, Russian and other languages. Most of these words are accepted by all because they are difficult to translate into the language in which they are given.

Speaking has become an important process because the language has limited internal resources to express new concepts. But words that are spoken unnecessarily, of course, spoil the language. Words that were once translated into English are either completely excluded, excluded, or used in a very limited way.

The vast majority of loan words in the English language are adapted to the language. Such words have undergone phonetic, grammatical, lexical (semantic) assimilation.

Keywords: acquisition, national, English, language, Azerbaijani, words

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

КУЛИЕВА ШАРГИЯ МАХМУД
Пр. Азербайджанский медицинский университет
кафедра Иностранных языков
Адрес: ул. Марданов кардашлары 98.
kshargiya@gmail.com

О КУЛЬТУРНОМ КОННОТАТИВНОМ КОМПОНЕНТЕ ЛЕКСИКИ

Резюме

Культурный компонент смысла слова для носителей конкретного языка непосредственно выявляется в текстах, в которых так или иначе, по тому или иному поводу сопоставляются социально-исторические срезы эпох, сложившиеся стереотипы мышления, речевого поведения представителей разных слоев общества, профессий, политических групп и т.п. Слова неоднороден - он может иметь интеллектуальное и экспрессивно-эмоциональное содержание, рационалистическую и эмоциональную оценку. Такой его характер выявляется полнее всего в "обстановочных" контекстах, в непосредственных комментариях конкретного слова, вернее, его словоупотребления. Культурный компонент коннотативного характера приобретает различный статус в смысловой структуре разных слов. И в зависимости от этого для его описания требуются "обстановочные" контексты неодинакового объема и структуры или непосредственный комментарий. Следует при этом подчеркнуть, что необходимость в таких контекстах и комментарии возникает прежде всего при сопоставлении обычно двух национальных культур при обучении неродному языку, в переводческой деятельности.

Говоря о различном статусе культурного компонента в смысловой структуре коннотативно значимых слов, имеем в виду следующие ряды лексико-семантических явлений. Первый ряд составляют слова, в том числе имена собственные, коннотация которых опирается на ассоциации. При этом важно различать ассоциации, в основе которых лежат традиционные, социально-исторически обусловленные осмысления определенных реалий, представлений, понятий как национально-самобытных, присущих только носителям данного языка, и ассоциации литературного происхождения.

Второй ряд лексико-семантических явлений составляют слова, употребляемые в переносно-расширительном смысле. При таком употреблении

они утрачивают соотносительность в основных значениях со своими лексическими эквивалентами других языков.

Ключевые слова: культурный компонент смысловой структуры слова, носителей конкретного языка, культурный компонент, социально-исторических ареал, культурный компонент коннотативного характера, социолингвистическая проблематика.

Как известно, слово - носитель не только актуальной информации, передаваемой в ходе повседневной речевой коммуникации; оно вместе с тем аккумулирует социально-историческую информацию, интеллектуальную и экспрессивно-эмоциональную, оценочную, общегуманистического и конкретно национального характера (1). Такая информация и составляет социальноисторический, национально обусловленный культурный компонент смысловой структуры слова. Это объективно существующее понятие. "У каждой эпохи, - писал К. Чуковский, - есть свой стиль, и недопустимо, чтобы в повести, относящейся, скажем, к тридцатым годам прошлого века, встречались такие типичные слова декадентских девяностых годов, как *настроения, переживания, искания, сверхчеловек*... В переводе торжественных стихов, обращенных к Психее, неуместно словечко сестренка... Назвать Психею сестренкой - это все равно что назвать Прометея братишкой, а Юнону - мамашей" (2, 118-119). Этот компонент смысловой структуры слова участвует (чаще имплицитно) в процессе повседневной речевой коммуникации, объективно учитывается в словоупотреблении.

Культурный компонент смысла слова для носителей конкретного языка непосредственно выявляется в текстах, в которых так или иначе, по тому или иному поводу сопоставляются социально-исторические срезы эпох, сложившиеся стереотипы мышления, речевого поведения представителей разных слоев общества, профессий, политических групп и т.п. Обычно это находит свое выражение в так называемых оценках речи, в более развернутом виде - в комментирующих контекстах, в детализированных толкованиях слов. Культурный компонент значения слова становится очевидным при сопоставлении, столкновении автором художественного произведения социально-речевых характеристик персонажей.

Н.Ю. Шведова выдвинула и обосновала продуктивную мысль о языковых условиях существования слова как об одном из важнейших (наряду с внутренними свойствами слова) факторов его многоаспектного описания. "...лексическая единица всегда существует одновременно в контексте класса, в контексте текстовой последовательности и в содержательном ("обстановочном") контексте речевой ситуации" (3, 113-114) Как представляется (и это подтверждает освещение данной проблемы Н.Ю.

Шведовой), для выяснения и описания культурного компонента смысла слова актуальны именно "обстановочные" (содержательные) контексты.

"Обстановочный" контекст - исходный, опорный момент при характеристике, описании слов, культурный компонент смысла которых обусловлен политическим, идеологическим осмыслением соответствующих понятий и явлений действительности, литературными реминисценциями и ассоциациями. "Из чисто содержательных ситуаций, из "контекстов обстановки", которые проецируются на слово и концентрируются в компонентах его значения, - отмечает Н.Ю. Шведова, - складывается описание таких слов, как золушка 'о том, кто несправедливо гоним, кого не любят, обижают' или уже имеющее право на место в словарях сочетание поручик Киже "выдуманная личность, выдаваемая и принимаемая за реально существующую" (3).

Культурный компонент смысла слова неоднороден. Он может иметь интеллектуальное и экспрессивно-эмоциональное содержание, рационалистическую и эмоциональную оценку. Такой его характер выявляется полнее всего в "обстановочных" контекстах, в непосредственных комментариях конкретного слова, вернее, его словоупотребления. Это больше всего и в первую очередь распространяется на слова общественно-политической и философской сфер, культурный компонент смысла которых имеет интеллектуальное содержание.

Уточнение смыслового содержания слов, обозначающих важные, ключевые понятия социологии, политики, этики, философии, происходит чаще всего в ходе политической борьбы. Такими уточнениями, разъяснениями терминов политического, философского, мировоззренческого характера, публицистических номинаций, за которыми стояли важные понятия, определявшие принципиальные позиции, кредо политических партий, группировок, того или иного деятеля, сопровождается развитие русской общественной мысли нового времени. Именно этим объясняется тот факт, что в текстах русской публицистики, отчасти русской литературы мы встречаем немало "обстановочных", содержательных контекстов употребления общественно-политической, философской и публицистической лексики. Вот, к примеру, свидетельство Н.Г. Чернышевского: *"Как все высокие слова, как любовь, добродетель, слава, истина, слово патриотизм иногда употребляется во зло не понимающими его людьми для обозначения вещей, не имеющих ничего общего с истинным патриотизмом, потому, употребляя священное слово патриотизм, часто бывает необходимо определять: что именно мы хотим разуметь под ним"* (4, 136). Особенно большое внимание к содержательной стороне понятий, смысловой стороне соответствующих слов присуще марксистской литературе, большевистской публицистике.

Культурный компонент коннотативного характера приобретает различный статус в смысловой структуре разных слов. И в зависимости от этого для его описания требуются "обстановочные" контексты неодинакового объема и структуры или непосредственный комментарий. Следует при этом подчеркнуть, что необходимость в таких контекстах и комментарии возникает прежде всего при сопоставлении обычно двух национальных культур при обучении неродному языку, в переводческой деятельности.

Говоря о различном статусе культурного компонента в смысловой структуре коннотативно значимых слов, мы имеем в виду следующие ряды лексико-семантических явлений.

Первый ряд составляют слова, в том числе имена собственные, коннотация которых опирается на ассоциации. При этом важно различать ассоциации, в основе которых лежат традиционные, социально-исторически обусловленные осмысления определенных реалий, представлений, понятий как национально-самобытных, присущих только носителям данного языка, и ассоциации литературного происхождения. Например, черемуха ассоциируется у русского человека с проявлением любви юноши к девушке. Это отражается и в контекстах употребления слова черемуха. Особенно рельефно такого рода ассоциации выявляются при сопоставлении национальных культур или различных социально-исторических ареалов, в частности, на основе анализа переводов художественного произведения на разные языки. В этом отношении большой интерес представляют наблюдения А. А. Брагиной над переводами "Анны Карениной" Л. Толстого на некоторые западноевропейские языки. В бальном наряде Анны Карениной - *анютины глазки*. Их название, пишет А. А. Брагина, созвучно имени Анна. Этот цветок широко известен в народе: он имеет много названий: *трехцветка, полуцвет, брат-и-сестра, Иван-да-Марья*. Цветок овеян легендами и сказками. Одна из них, наиболее известная, о запретной роковой любви брата и сестры, не знавших о родстве и поженившихся. Двуцветье напоминает о двух несчастливо влюбленных (5, 21).

Приведем небезынтересное наблюдение над своеобразием восприятия одинаковых или аналогичных ситуаций представителями разных национальных культур (соответственно - разных языков) и социально-культурных ареалов: "В свое время о человеке, склонном проявлять излишнее старание там, где это не нужно, говорили, что он "собирается в Тулу со своим самоваром"... Французы со свойственным им легким юмором выражают эту мысль словами "зажечь факел, чтобы увидеть солнце".

Ассоциации литературного происхождения возникают на основе конкретных литературных произведений (и отчасти публицистических), например: *недоросль, Митрофанушка, маниловщина, обломовщина, пошехонцы, корчагинцы*. Сюда относятся ставшие устойчивыми такие

сочетания, как *золотая рыбка, дым отечества, лишние люди, путевка в жизнь* и т.п.

Слова и словосочетания фольклорного происхождения (*добрый молодец, красна девица, три богатыря, соловей-разбойник, Иванушка-дурачок, Михаил Топтыгин* и т.п.), очевидно, занимают промежуточное положение между указанными разновидностями национально-самобытных ассоциаций, поскольку, будучи плодом поэтического творчества, они представляются устойчивыми обозначениями художественных образов национальной народно-поэтической традиции.

Второй ряд лексико-семантических явлений составляют слова, употребляемые в переносно-расширительном смысле. При таком употреблении они утрачивают соотносительность в основных значениях со своими лексическими эквивалентами других языков. Например, к слову *гриб* "Большой академический словарь" дает только "ботанические" значения. Однако, говоря с оттенком иронии, насмешки и недоброжелательства о старом человеке, сгорбленном, слабом, небольшого роста, с морщинистым лицом, нередко прибегают к слову гриб или к сочетанию *старый гриб*. См. также переносно-расширительное употребление таких слов, как *голубь, бык*, устаревшее *брильянтовый*. Ср. рус. *гусь* как негативную характеристику человека с намеком на его плутовство, необязательность и немецкое *Ganz* как характеристику глупой медлительной женщины; *лапочка* как нежно-ласкательное обращение к женщине, ребенку, *заяц* - к ребенку при *Maus, Mäuschen* 'мышь, мышка' в немецком языке.

К последнему ряду явлений относятся слова, коннотативный культурный компонент смысла которых выступает в качестве переносно-метафорического значения данной лексической единицы. Например, шляпа наряду с прямым значением имеет переносно-метафорическое: о вялом, неэнергичном, ненаходчивом человеке. Слово *тряпка* наряду с предметными значениями выступает в разговорной речи с переносно-метафорическим значением (с оттенком пренебрежительности): о бесхарактерном, слабовольном человеке. Здесь отмечались только те слова, коннотация которых национально-специфична и национально-уникальна. Конечно, есть слова, которые заключают в себе аналогичные по содержанию коннотации, наблюдающиеся у эквивалентных слов разных языков. Это относится, скажем, к культурному компоненту смысла слов *роза, красный, левый, заря* во многих языках европейского ареала или к словам типа *донкихот, золушка, Хлестаков, ловелас, красная шапочка*.

Наиболее явственно культурный компонент смысла слова проявляется при сопоставлении национальных культур, в частности при изучении неродного языка. Вот почему проблема культурного компонента смысла слова, - будучи включенной в социолингвистическую проблематику, весьма

существенна для лингводидактики, теории и практики перевода, в контрастивно-типологических лингвистических исследованиях.

Литература

1. Концепция слова как вместилища знаний развивается в работах: Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М., 1980; Они же. К развитию концепции слова как вместилища знаний // Язык и речь как объекты комплексного филологического исследования: Межвузовский тематический сборник. Калинин, 1980; ср. также: Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. М., 1969.

2. Чуковский К. Высокое искусство. М., 1961. С. 118-119.

3. Шведова Н. Ю. Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста: Виноградовские чтения XI. М., 1982. С. 143-144.

4. Чернышевский Н. Г. Поли. собр. соч.: В 15 т. М., 1947. Т. 3. С. 136. 32

5. См.: Брагина А. А. Эстетическая функция предметных слов у Л. Н. Толстого // НДВШ. Филол. науки. 1984. № 2. С. 21.

Şərqiyyə Quliyeva

LEKSİKANIN MƏDƏNİ KONNOTATİV KOMPONENTİ

Xülasə

Konkret dil daşıyıcıları üçün sosial-tarixi kəsimdə sözün mənasının mədəni komponenti bu və ya digər səbəbdən təfəkkürün təşəkkül tapmış stereotipləri, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinin, peşələrin, siyasi qrupların və s. şifahi davranışları ilə müqayisə edilən bilavasitə mətnlərdə aşkar edilir. Onun bu xarakteri konkret sözün, daha doğrusu, onun mənalarının şərhlərində, xüsusilə kontekstlərdə daha dolğun şəkildə üzə çıxır. Konnotativ xarakterli mədəni komponent sözlərin semantik strukturunda müxtəlif status əldə edir. Bundan asılı olaraq, onun təsviri üçün qeyri-bərabər həcmin və strukturun kontekstləri və ya birbaşa şərhi tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə kontekstlərdə və şərhlərdə ehtiyac, ilk növbədə, tərcümə zamanı, adətən, iki milli mədəniyyət müqayisə edildikdə yaranır. Konnotativ mənalı sözlərin strukturunda mədəni komponentin müxtəlif statusundan danışarkən leksik-semantik hadisələrin aşağıdakı sıralarını nəzərdə tuturuq:

Əvvəla, sözlərin semantik strukturu nominativ mənasından savayı mücərrəd anlayışlara əsaslanır. Bu zaman müəyyən reallıqlar əsasında təsəvvürləri, milli özünəməxsusluğu, yalnız bu dilin daşıyıcılarına xas olan anlayışları, sosial-tarixi nöqteyi-nəzərdən assosiasiyaları fərqləndirmək lazımdır. İkinci, leksik-semantik hadisələrə uyğun sözlər məcazi-geniş mənada istifadə olunur. Bu cür istifadə zamanı onlar əsas mənalarda digər dillərin leksik ekvivalentləri ilə nisbətini əvəzləyirlər.

Açar sözlər: sözün semantik strukturunun mədəni komponenti, konkret dil daşıyıcıları, mədəni komponent, sosial-tarixi areal, konnotativ xarakterli mədəni komponent, sosiolinqvistik problem.

Shargiya Kuliyeva

ABOUT THE CULTURAL CONNOTATIVE COMPONENT OF VOCABULARY

Resume

The cultural component of the meaning of a word for native speakers of a particular language is directly revealed in texts in which, one way or another, for one reason or another, socio-historical sections of epochs, established stereotypes of thinking, speech behavior of representatives of different strata of society, professions, political groups, etc. are compared. Words are heterogeneous - it can have intellectual and expressive-emotional content, rationalistic and emotional evaluation. This character of his is revealed most fully in "situational" contexts, in the direct comments of a particular word, or rather, its word usage. The cultural component of the connotative character acquires a different status in the semantic structure of different words. And depending on this, "situational" contexts of unequal volume and structure or direct commentary are required to describe it. At the same time, it should be emphasized that the need for such contexts and comments arises primarily when comparing usually two national cultures when teaching a non-native language, in translation activities. Speaking about the different status of the cultural component in the semantic structure of connotatively significant words, we mean the following series of lexico-semantic phenomena. The first row consists of words, including proper names, the connotation of which is based on associations. At the same time, it is important to distinguish between associations based on traditional, socio-historically conditioned conceptions of certain realities, ideas, concepts as national-original, inherent only to native speakers of a given language, and associations of literary origin. The second series of lexical and semantic phenomena consists of words used in a figurative and expansive sense. When used in this way, they lose their correlation in basic meanings with their lexical equivalents of other languages.

Keywords: cultural component of the semantic structure of the word, native speakers of a particular language, cultural component, socio-historical area, cultural component of connotative character, sociolinguistic problems.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Rəyçi: professor Leyla Mirzoyeva tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

FƏRİDƏ HEYBƏTOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
faridaheybatova@gmail.com

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDAKI FONETİK DİALEKTİZMLƏRDƏ SƏS ARTIMI HADİSƏSİ

XÜLASƏ

Azərbaycanın dahi söz mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadə bütün yaradıcılığı boyu sadə, təbii xalq-danışıq dilinə üstünlük vermişdir. Ədibin müxtəlif illərdə yazıb-yaratdığı əsərlərinin dilində külli miqdarda danışıq dili elementlərinə təsadüf edilir. Müəllif xalq-danışıq dili ifadələrinin müxtəlif forma və variantarından geniş və uğurlu şəkildə bəhrələnmişdir. Ədibin əsərlərinə təbiilik, canlılıq qatan belə söz qruplarından biri dialektizmlərdir. Məhəlli xarakterli söz və ifadə formaları olan dialektizmlərin bir sıra növlərinə C.Məmmədquluzadənin əsərlərində təsadüf edir. Fonetik dialektizmlər ədəbi dil variantlarından fonematik tərkibinə və deyilişinə görə fərqlənən dialektizm qrupudur. Bu növ dialektizmlər ədəbi dilə nəzərən fonetik hadisələr və səs əvəzlənmələri fonunda təzahür edir. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında rast gəlinən fonetik dialektizmlərdə izlənilən hadisələrdən biri səs artımı hadisəsidir. Səs artımı hadisəsi iki formada təzahür edir: 1. Sait artımı; 2. Samit artımı. Fonetik dialektizmlərdə saitartımı hadisəsini üç qrupa ayırmaq olar: 1) söz əvvəlində sait artımı; 2) söz ortasında sait artımı; 3) söz sonunda sait artımı. Dilimizin fonetik qayda-qanunlarının tələbinə görə söz əvvəlində sait artımı hadisəsinə, əsasən, alınma sözlərdə təsadüf edilir. Bu səbəbdən ədibin əsərlərində söz əvvəlində sait artımı hadisəsi, əsasən, alınma sözlərdə təzahür edir. Fonetik dialektizmlərin bir qismi sözün müxtəlif mövqelərinə samit səslərin artırılması ilə yaranır. Yazıçının əsərlərində rast gəlinən bu tip fonetik dialektizmlərin bəzilərinə təsviri planda yanaşdıqda sözdə samit artımı hadisəsinin baş verdiyinin şahidi oluruq. Lakin məsələyə müqayisəli-tarixi aspektdən yanaşdıqda sözün ilkin, tarixi-morfoloji formasının bərpa olunduğu ehtimal olunur. Müəllifin yaradıcılığında samit artımı hadisəsi üç formada özünü göstərir; 1) söz əvvəlində samit artımı; 2) söz ortasında samit artımı; 3) söz sonunda samit artımı. Haqqında danışılan səs artımı növlərinə ədibin əsərlərində lüğəvi mənalı sözlərlə yanaşı, lüğəvi mənası olmayan sözlərdə də təsadüf edilir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, dialektizm, fonetik dialektizm, fonetik hadisə, səs artımı, sait artımı, samit artımı.

Key words: Jalil Mammadguluzadeh, dialectism, phonetic dialectism, phonetic phenomenon, phoneme addition, vowel addition, consonant addition

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизаде, диалектизм, фонетический диалектизм, фонетическое событие, развитие звука, развитие гласного звука, развитие согласного звука

Görkəmli xalq yazıçısı, dahi ədib C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin dilinə nəzər salsaq, orada bir sıra danışıq dili elementlərindən, o cümlədən dialektizmlərdən geniş şəkildə istifadə olunduğunun şahidi olarıq. Ədib həm bədii, həm də publisistik əsərlərində sadə və anlaşıqlı xalq dilində yazmaq üçün dialektizmlərin müxtəlif növlərindən, eləcə də fonetik dialektizmlərdən uğurla bəhrələnmişdir.

Ayrı-ayrı bölgələrə xas olan dialekt və şivə qruplarında, eyni zamanda görkəmli ədib C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında təsadüf olunan fonetik dialektizmlərdə ədəbi dildən fərqli olaraq bir sıra fonetik hadisə və səs əvəzlənmələrinin təzahür etdiyinin şahidi oluruq. Belə fonetik hadisələrdən biri səsartımı hadisəsidir.

Qeyd edək ki, akad. M.Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" kitabında digər fonetik hadisələr kimi səsartımı hadisəsinin də səslərin kombinator dəyişilməsi nəticəsində meydana gəldiyini qeyd etmişdir. (7,38) Belə ki, müəllif burada səs dəyişmələrinin iki halda özünü büruzə verdiyini göstərmişdir: "1) səslərin spontan dəyişilməsi; 2) səslərin kombinator dəyişilməsi." (7,37) Alim səs dəyişmələrinin qeyd olunan tipləri haqqında belə izahlar vermişdir: "Səslərin spontan dəyişilməsinin səbəblərini izah etmək çox çətin və ya mümkün deyildir" (7, 37). "Səslərin spontan dəyişilməsinə saitlərin və ya samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi daxildir. Səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində meydana gələn dəyişilmə isə kombinator dəyişilmədən ibarətdir. Spontan dəyişilmədən fərqli olaraq səslərin kombinator dəyişilməsinin səbəbləri çox asanlıqla izah edilə bilir. Saitlərin kombinator dəyişilməsinə assimilyasiya, dissimilyasiya, səsdüşümü, səsartımı və s. hadisələr daxildir".(7,39) Beləliklə, səslərin kombinator dəyişilməsi nəticəsində meydana gələn səsartımı hadisəsi yaranma səbəbi izah oluna bilən fonetik hadisələrdəndir.

Müxtəlif dialekt və şivələrdəki, həmçinin xalq yazıçısı C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığındakı fonetik dialektizmlərə müasir ədəbi dil baxımından yanaşdıqda sözün müxtəlif mövqelərinə səslərin artırıldığını görə bilərik. Lakin məsələyə müqayisəli-tarixi aspektdən yanaşdıqda, burada sözlərin ilkin tarixi formalarının bərpa olunduğunu görmək mümkündür.

Dialekt və şivələr arasında geniş yayılmış səs artımı hadisəsini xalq yazıçısı C.Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəlinən fonetik dialektizmlərdə də izləmək mümkündür. Ədibin yaradıcılığında istifadə olunan fonetik dialektizmlərdə səs artımı hadisəsi iki formada özünü təzahür etdirir: 1. Sait artımı; 2. Samit artımı.

SAİT ARTIMI. Müəllifin əsərlərindəki fonetik dialektizmlərdə sait artımı hadisəsini sözün bütün mövqelərində (əvvəlində, ortasında və axırında) izləmək mümkündür. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadənin bədii və publisistik

yaradıcılığında istifadə olunmuş fonetik dialektizmlərdə sait artımı hadisəsinin üç qrupa ayırmaq olar: 1) Söz əvvəlində sait artımı; 2) Söz ortasında sait artımı; 3) Söz sonunda sait artımı.

Müəllifin müxtəlif əsərlərinin dilində sait artımı hadisəsinə sözün əvvəlində və ortasında daha çox, sonunda isə nisbətən az təsadüf olunduğunun şahidi oluruq.

Söz əvvəlində sait artımı. Dilimizin fonetik qayda-qanunlarının tələbinə görə söz əvvəlində sait artımı hadisəsinə, əsasən, alınma sözlərdə təsadüf edilir. Bu səbəbdən C.Məmmədquluzadənin əsərlərində rastlaşdığımız söz əvvəlində sai tartımı baş vermiş dialektizmlər də, əsasən, alınma sözlərə aiddir. Ədibin yaradıcılığındakı fonetik dialektizmlərdə söz əvvəlində sait artımı hadisəsi, əsasən, iki vəziyyətdə özünü göstərir: a) söz əvvəlində st, sk, sp, şk səs birləşmələrindən əvvəl; b) söz əvvəlində "r" səsindən əvvəl.

Söz əvvəlində "st", "sk", "sp", "şk" səs birləşmələrindən əvvəl qapalı saitlərin artımı. Görkəmli ədibin həm bədii, həm də publisistik əsərlərindəki fonetik dialektizmlərdə söz əvvəlində sait artımı hadisəsinin qeyd olunan formalarına rast gəlinir. Tanınmış, görkəmli dialektoloq M.Şirəliyev söz əvvəlində sait artımı hadisəsinin qeyd olunan formasının baş vermə səbəbini belə izah etmişdir: "Alınma sözlərdə *st, sk, sp, şk* samitlərindən əvvəl qapalı saitlərin artımı iki səbəblə: birincisi,Azərbaycan dilində (ümumiyyətlə, türk dillərində) söz əvvəlində iki kar smaitin gələ bilməməsi, ikincisi isə, *st, sk, sp, şk* samitlərim ilə başlayan heca tiplərinin olmaması ilə izah etmək olar.(7,64) Müəllifin əsərlərindəki fonetik dialektizmlərin bir qismində "st", "sp", "şk" səs birləşmələrindən əvvəl **i**, bəzən də **u** qapalı saitlərinin artımı hadisəsi müşahidə edilir.

İ *saitinin artımı.* Yazıçının əsərlərində "st", "sp", "şk" birləşmələrindən əvvəl qapalı "i" saitinin artımı hadisəsini "stəkan>istəkan", şkaf>işkaf" nümunələrində müşahidə edirik. "İstəkan" dialektizmini müəllifin nəzmlə yazılmış "Çay dəsgahı" dramında həm müəllif nitqində (remarka hisəsində), həm də əsərin nəzm hissəsində-obrazın nitqində görə bilirik. Məs.: Sağ tərəfdə stullar üstə oturub Padnos, **İstəkan,** Qaşıq və Maşa. (4,357);

İstəkanlar və nəlbəkilərə mən –
Analıq haqqını əta edərəm,
Bəslərəm bunları qucağımda,
Biri solda, biri də sağımmda. (4, 360)

Nümunələrdən birincisi əsərin remarka hissəsindən, ikincisi isə əsərdəki alleqorik obrazlardan biri olan Padnosun dilindən verilmişdir.

"Stəkan" sözünün əvvəlinə "i" səsinin artırılaraq "istəkan" formasında işlədilməsinə, əsasən, Qarabağ, Zaqatala, Ordubad bölgələrində rast gəlinir.(7,64) Qarabağ, Naxçıvan, həmçinin Ordubad bölgəsinə məxsus dialekt və şivə əlamətlərinə yaxından bələd olan C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında bu tip fonetik dialektizmin işlədilməsi təbiidir. Alınma mənşəli "şkaf" sözünün də əvvəlində "i" saitinin işlənilməsi bu səbəblə bağlıdır: Hərçənd bu qırx beş ilin fasiləsində Tiflis

müsəlmanları min doqquz yüz doxsan ərizə veriblər ki, hökümət bu qızları müsəlman məhəlləsindən köçürtsün, amma hökümət məhz müsəlmanları səmimi qəlbdən istəməklik səbəbindən bu ərizələri doldurub **işkaplara** ki, Allah-taala özü xəlq etdiyi siçanlar ac qalmasınlar.(5,9)

Müəllifin yaradıcılığında söz əvvəlində sait artımı hadisəsini ədəbi dilimizə daxil olmayan, lakin xalqın əksər təbəqələrinin dilində geniş işləkmiş qazanmış əcnəbi sözlərdə izləmək mümkündür:"şkola>işkola", spiçkai>spiçka" Məs.:Hər bir şeydən əvvəl cənab inspektor bunu özünə vacib gördü ki, realni **işkolada** müsəlman uşaqlarının arasına "sünnü-şiə" ədavəti salsın.(5,144) **İspiçka** kimi tez alovlanıb tez də sönürlər.(5,10)

***U** səsinin artımı.* "St" və "şk" səs birləşmələrindən əvvəl "u" qapalı, dilarxası saitinin artırılması ilə yaranmış fonetik dialektizmlərə "stulustul","şkolauşkola" ifadələrini aid etmək olar. Məs.: Məsciddə də **ustul** yoxdu ki, ustul üstə oturasan. (5,103); Odur ki, cənab nəçərnikin sizlərə rəhmi gəlib və bu qəsd ilə bu gün hədsiz zəhmətlər çəkib və Danabaş kəndinə təşriflər gətirib ki, burada bu gün bir **uşkol** açə və sizləri bəlkə bir tövrnən qaranlıq aləmindən çıxarıb, daxil eliyə işıqlıq aləminə. (4,219) Qeyd edək ki, müəllifin əsərlərində "şkola" varvarizminin söz əvvəlində həm "i" saiti ("işkola"), həm də "u" saiti ("uşkola") artırılmış şivə variantları işlənmişdir.

Söz əvvəlində "r" samitindən əvvəl qapalı saitlərin artımı. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəlinən fonetik dialektizmlərin bəziləri "r" sonor səsinin əvvəlinə qapalı dilarxası "u" saitinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Qeyd edək ki, bu tip sait artımı hadisəsi özünü alınma mənşəli sözlərdə büruzə verir. Məs.:,Elə ha deyirdin ki, mənə **urus** məxmərindən bir arxalıq al. İndi, vallah, bundan sonra alaram!(4,155); Xozeyin, **Urusetdən** gələn oğlun neçə yaşında olar? –Muğdusi Akop cavab verdi ki, Urusetdən oğlu iyirmi dörd yaşındadır və Usta Zeynaldan təvəqqe elədi ki, bir az əcələ etsin.(4,141) və s. Nəsr əsərlərindən seçilmiş bu tip fonetik dialektizmlərə ədibin dram əsərlərində də rast gəlinir: Sözdü o kişi soruşdu; əgər bilirsən, cavab ver; əgər bilmirsən, de ki, mən **urus** dərsindən savayı bir özgə elm oxumamışam. (4,498)

Dilimizdə "r" səsi ilə başlayan sözlərin əvvəlinə sait səslərin artırılmasının səbəbini akad. M.Şirəliyev belə izah etmişdir: ""R" və "l" səslərindən əvvəl gələn qapalı saitlərin artımını azərbaycanca "r" səsi ilə başlayan sözlərin olmaması ilə izah etmək etmək lazımdır"(7,65). Qeyd edək ki, müəllifin əsərlərində qarşılaşdığımız tipli alınma sözlərdə söz əvvəlinə sait artırılması hallarına digər türk dilləri və onların dialektlərində də rast gəlmək mümkündür.(7,66)

<u>Söz ortasında sait artımı.</u> C.Məmmədquluzadənin əsərlərində istifadə edilmiş fonetik dialektizmlərin bir qismində sait artımı hadisəsi söz ortasında baş vermişdir. Ədibin həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında təsadüf olunan bu tip saitartımı hadisəsi, əsasən, alınma mənşəli sözlərdə özünü büruzə verir. Bu zaman sözdə iki samit arasına, əsasən, qapalı saitlərin artırılması hadisəsi baş verir. Haqqında

danışılan hadisəyə bəzən iki samit arasına açıq saitin artırılması formasında da rast gəlmək mümkündür.

***İ** saitinin artımı.* Ədibin yaradıcılığında söz ortasında "i" saitinin artırılması halına "aşikar-aşkar", "peşiman-peşman" tipli fonetik dialektizmlərdə təsadüf edilir. Məs.:Bir tərəfdə düzülmüşdülər "Sapıç" dağları, dağların ətəyində "Sapıç" kəndi **aşikar** görünürdü.(4,190); Mən məəttəl qaldım və söz yox, gəldiyimə **peşiman** oldum.(4,238) C.Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindən seçilmiş bu nümunələrdə, göründüyü kimi, "i" saiti söz ortasında ya iki kar samit ("aşikar" sözündə), ya da kar samitlə sonor samit arasına ("peşiman" sözündə) artırılmışdır.

Bu tip saitartımı müşahidə edilən fonetik dialektizmlərə ədibin dram əsərlərində də təsadüf edilir. Məs.: Kəndlilər dəvəçinin ölüsünü salıb ortaya **kor-peşiman** çəkilib, kənarda başıaşağı mütəfəkkir baxırlar.(4,379); Mən bu barədə Nadiri qınamıram, bu **aşikar** bir işdir ki, Teymur bəyi siz hamıdan artıq istəyirsiniz. (4,559) Qeyd edək ki, nəsr və dram əsərlərində "peşiman" formasında rast gəlinən bu fonetik dialektizm müəllifin "Utanma" adlı satirik şeirində "pəşiman" formasında işlənilmişdir:

Söz müxtəsər, ol bir neçə il sakini-İran,
Al bir ləqəbi-faxirə, tut rütbeyi-əyan,
Qardaş , olusan getməsən axırda **pəşiman,**
Yox faidə axırkı pəşimana, utanma! (4,620)

Qeyd olunmuş fonetik dialektizmdə saitartımı hadisəsi ilə yanaşı, "e>ə" əvəzlənməsi də baş vermişdir. Söz ortasında "i" saitinin artımı hadisəsini alınma mənşəli "dərdisər" ifadəsində də müşahidə edirik. Məs.: İdarəmizə göndərilən məktublar hər bir dildə yazılır: rusca, firəngcə, latınca, yaponca, kitay, hindi, ərəb, fars, avstraliya, pataqoniya ...qərəz **dərdisər** olmasın, yetmiş iki millətin dilində yazılmış məktub idarəmizdə tapmaq olar (əlbəttə, elmin çox olması şərtdi).(5,24)

İncələşmə hadisəsi baş vermiş "xalça>xəliçə" fonetik dialektizmində də söz ortasında "i" saitinin artımının baş verdiyinin şahidi oluruq: Öz yanlarınca ehtiyat üçün yaxşı Salahlı **xəliçələri** də gətirmişdilər.(5,389) Alınma mənşəli "qayda" sözü ilkin mənşəyi ilə bağlı olaraq, "qayidə" formasında işlənmişdir: Sən onu de ki, İrəvandan Tiflisə və Şirvandan Qarabağa nə cür və nə **qayidə** ilə 5 manat göndərmək.(5,365)

***I** saitinin artımı.* Ədibin yaradıcılığında söz ortasında "ı" saitinin artımına "acımaq-acmaq" sözündə rast gəlinir. Məs.: Günortadan üç saat yarım keçmişdi gəlirdim mənzilimə. Yorulmuşdum və **acımışdım.** (4,239) Cingiltili və sonor samit arasına "ı" saitinin artırılması ilə yaranmış bu fonetik dialektizmə dialekt və şivə qruplarının çoxunda rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, "acmaq" feili müasir türk ədəbi dilində də söz ortasında "ı" saitartımı ilə "acıkmaq" formasında istifadə olunur. Beləliklə, "acımaq" dialektizminə müqayisəli-tarixi aspektdən yanaşdıqda burada saitartımı hadisəsinin baş vermədiyini, sözün ilkin tarixi formasının bərpa olunduğunu ehtimal etmək olar. Hal-hazırda ədəbi dilimizdə "acımaq" formasında

işlənən feil isə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nə əsasən fərqli leksik mənaları ifadə edir.

***U** saitinin artımı.* Müəllifin əsərlərində söz ortasında qapalı, dodaqlanan, dilarxası "u" saitinin artımına "yumşaq>yumuşaq" fonetik dialektizmində təsadüf edilir. Məs.:Kişi **yumuşaq** əlləri ilə sabunlu canımı sığallamaqda idi ki, mən bundan soruşdum: - Adın nədi? – Kişi mənə cavab verdi: - Sarı.(4,327)

***Ü** saitinin artımı.* Dilönü, dodaqlanan, qapalı "ü" səsinin artımı hadisəsini "zülm>zülüm" ifadəsində müşahidə edə bilirik: **Ölüm-zülüm** cüzü qurtardım, öz könlümdə fatihə verdim.(4,315) Mürəkkəb sözün tərkibində işlənmiş "zülüm" ifadəsinin xalq-danışıq dilində, dialekt və şivə qruplarının çoxunda bu formada işlənməsinin səbəbi dilimizin tələffüz qaydalarına əsasən sonu iki yanaşı samitlə bitən alınma sözlərə tələffüz zamanı bu samitlərin arasına qapalı saitin artırılması halı ilə bağlıdır. Söz sonunda yanaşı işlənən bu samitlərin biri və ya hər ikisi sonor səs olur. Bu tip alınma sözlərdə tələffüz zamanı iki samit arasına qapalı saitin əlavə olunması həmin sözlərin dilimizə keçərkən ilkin formalarının tərkibində qapalı saitin olması ilə izah oluna bilər.

***Ə** saitinin artımı.* C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında az hallarda söz ortasında açıq saitin artırılması hadisəsinə də təsadüf edilir: "təngənəfəs-təngnəfəs" Məs.: Dadaş, sən Allah, akoşkanın birini aç, lap **təngənəfəs** olduq.(4,573)

Söz sonunda sait artımı. Dialekt və şivələrdə az hallarda təsadüf olunan söz sonunda saitartımı hadisəsinə C.Məmmədquluzadənin əsərlərində müxtəlif formalarda təsadüf edilir: qədər>qədəri; həm>həmi; polis>polisı; dal-dalı>dalı-dalı; sıx>sıxı; zay>zaye və s. Məs.: İndiyədək Zeynəb Vəliquludan bir tük **qədəri** də inciməmişdi.(4,69); -Ay arvad, Allaha çox şükür olsun, **həmi** qonağımızın arzusu ələ gəldi, **həmi** biz dəxi bundan sonra bidar olmanıq.(4,203); Xatadır, cahılsınız, gedərsiniz, bir söz siz deyərsiniz, bir söz onlar deyər, sözünüz çəp gələr, gözü qanlısınız, əlinizdən xata çıxar. Ondan sonra gəl **polisəyə** cavab ver.(4,133); Ən uzaq gedəndən sonra, pişik kimi özünü **dalı-dalı** tullayıb sıçradı düşdü yerə və hələ də qabağa tərəf vaqondakı yoldaşından ötrü qaçdı; ancaq axırda dayandı. Və dayanandan sonra genə gözü uzaqlaşan qatarda idi.(4,322); Bunlar **sıxı** surətdə bir-birinə bağlıdır və bir-birindən daimi surətdə mütəəssir olunur.(4,587); Mən Allahın əmri ilə hər gecə intəhasız səvaba nail oluram; dəxi sənin tək meyxanalarda övqatımı **zaye** eləmirəm.(4,415) "Hərçənd" bağlayıcısı da söz sonunda sait artımı ilə "hərçəndi" formasında işlənmişdir: **Hərçəndi** məxluqu iki milyondan bir az artıqdır, amma di gəl ki, başladılar məktəblər açmağa, darülfünunlar açmağa, axırda da işi o yerə yetirdilər ki, indi istəyirlər Avstriya kimi bir əjdaha ilə kəllə-kəlləyə vuruşsunlar.(5,365)

Nümunələrdən göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində söz sonunda saitartımı hadisəsini həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərdə müşahidə etmək mümkündür.

SAMİT ARTIMI. Görkəmli ədib C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında rast gəlinən fonetik dialektizmlərin bir qismi sözün müxtəlif mövqelərinə samit səslərin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Qeyd edək ki, yazıçının əsərlərində təsadüf olunan bu tip fonetik dialektizmlərin bəzilərinə təsviri planda yanaşdıqda sözdə samitartımı hadisəsinin baş verdiyini görmüş olsaq da, belə dialektizmlərə müqayisəli-tarixi aspektdən yanaşdıqda sözün ilkin, morfoloji formasının bərpa olunduğunu ehtimal etmək mümkündür. C.Məmmədquluzadənin əsərlərindəki fonetik dialektizmlərdə samitartımı hadisəsinə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda təsadüf edilir. Bu cəhətdən samit artımı hadisəsini üç qrupa ayırmaq olar: 1) söz əvvəlində samit artımı; 2) söz ortasında samit artımı; 3) söz sonunda samit artımı.

Söz əvvəlində samit artımı. Ədibin əsərlərindəki fonetik dialektizmlərin bəziləri söz əvvəlinə **y, h** samitlərinin artırılması ilə yaranmışdır.

Y *samitinin artımı.* "Y" səsinin artımına, əsasən, şimal qrupu dialekt və şivələrində, xüsusən Zaqatala-Qax şivəsində daha çox rast gəlinsə də, nisbətən Naxçıvan və qrupu dialekt və şivələrində bu hadisəyə təsadüf olunur.(7,94) Əsasən, qapalı saitlərdən, bəzi hallarda də açıq saitlərdən əvvəl artırılan "y" samitinin artımına C.Məmmədquluzadənin əsərlərində az hallarda da olsa, təsadüf edilir: yenmək-enmək; Yevropa-Avropa. Məs.: Pristav atdan **yenib** girdi həyətə və balkona çıxıb xanıma rusca bir neçə dəfə söz deyib özü də güldü və xanımı da güldürdü.(4,175); Əgər hamı çox danışana lağlağı demək olsaydı, gərək biz cəmi vaizlərə lağlağı deyəydim, çünki onlar minbərə çıxıb **yenmək** bilməzlər.(4,44) Ədəbi dil variantından fərqli olaraq, dialektdə samitartımı ilə işlənən "yenmək" feilində sözün ilkin, qədim şəklinin özünü göstərdiyini ehtimal etmək olar. Dialektlərimizdə "y" səsinin artımı kimi görünən hadisəni qohum dillərə və türk dillərinin qədim abidələrinə müraciət etdikdə izah etmək mümkündür.(7,95),

Müəllifin yaradıcılığında söz əvvəlində "y" samitinin artımı nəticəsində "Avropa" toponimi "Yevropa" formasında işlənmişdir. Bu hal həmin sözün ingilis və rus dilindəki tələffüz qaydası ilə bağlı ola bilər. Məs.: Axşam vaxtları Xansaray şəhərinin məğrib tərəfi behiştin bir guşəsini yada salır. **Yevropanın** Şveytsariyasını görənlər, buranı Şveytsariyaya oxşadırlar.(4,341)

H *samitinin artımı.* Demək olar ki, bütün dialekt və şivə qruplarında az və ya çox dərəcədə özünü göstərən söz əvvəlində "h" samitinin artırılmasna hadisəsinə görkəmli ədibin yaradıcılığındakı "helə-elə", "heylədi-elədi", "hasand-asan" dialektizmlərində təsadüf edilir. Müəllifin əsərlərində "elə" sözü həm əvəzlik, həm də ədat mövqelərində "helə" formasında işlənilmişdir. Məs.: **Helə** ki, mərsiyə tamam oldu və məscid sovuşdu, mən də camaatla çıxdım küçəyə gördüm ki, haman tanıdığım molla mənim dalımca gəlir.(4,200); **Helə** də elədi: övrətinin qulağım eşidə-eşidə məzəmmətlə saldı dalına və apardı.(4,316) Qeyd olunan dialektizm birinci nümunədə ədat, ikincisində isə əvəzlik mövqeyində işlənmişdir.

Bəzən ədib paralel olaraq "elə" sözünün həm ədəbi dil, həm də dialekt variantından istifadə etmişdir. Məs.: O qəsdnən **elə** deyibdi ki, Xudayar bəy eşşəyi apardı Heydərxan körpüsünə sal daşısınlar. **Helə** deyibdi ki, sən eşşəyi vermiyəsən. Acığnan helə deyibdi ki, sən eşşəyi vermiyəsən.(4,92).

Söz əvvəlində "h" samitinin artırılmasına "heylədi-elədi" feilinin və "hasand-asan" sifətinin tərkibində də rast gəlinir. Məs.:**Heylədi,** elə biz bədbəxt musurmana quyu qazan elə öz musurmanımız olur. (4,495); Elə bilirsən dəlilərə həkimlik eləmək **hasand** işdi?(4,545) Dialekt və şivə qruplarınn əksərində bu formalarda işlənən bu fonetik dialektizmlərin dahi yazıçının canlı xalq dilindən bəhrələnən əsərlərində də həmin formalarda işlənməsi təbiidir.

Söz əvvəlində "h" samitinin artırılması hadisəsinə digər türk dilləri və onların dialektlərində də təsadüf olunmaqdadır. Qeyd edək ki, türk dillərində söz əvvəlində "h" samitinin artırılması haqqında ilk məlumatı məşhur türkoloq M.Kaşğari "Divani-lüğət-it-türk" əsərində qeyd etmişdir.(7,95-96)

<u>Söz ortasında samit artımı.</u> Görkəmli ədibin əsərlərində bəzi hallarda söz ortasında samitartımı baş vermiş fonetik dialektizmlərə də təsadüf olunur.

***Y** samitinin artımı.* Söz ortasında "y" samitinin artımı hadisəsinə müəllifin "Çay dəsgahı" adlı mənzum dramında "eyləmək-eləmək" formasında təsadüf edilir. Məs.:

İttifaq **eyləyək,** olaq aqil,
Ta görək həq, nədir, nədir batil.
Səbəbin kəşf edək görək nə üçün,
Nə çayın ətri var, nə rəngi bu gün?!(4,358)

Xalq-danışıq dilində olduğu kimi, müəllifin əsərində "etmək, eləmək" feili "eyləmək" formasında işlənilmişdir. Söz ortasında "y" samitinin artımı hadisəsinə "elə>eylə" əvəzliyində də təsadüf edilir:

Mən **eylə** bilirdim ki, mənə yar olacaqsan,
Aləmdə mənə yari-vəfadar olacaqsan!(5,80)

***H** samitinin artımı.* Dramaturqun əsərlərində söz ortasında "h" samitiniin artımı hadisəsinə "saat>sahat", "basabas>bashabas" dialektizmlərində təsadüf edilir. Məs.: -Mən ölüm, bu **sahat** qayıt, o üçlüklərin birini al gətir mənə!(4,198); Aralığa **bashabas** düşdü, bu onu – o bunu təkanlayır, biri danışır, biri çığırır, daldakı adamlar istəyirlər özlərini soxsunlar qabağa və qabaqdakılar da dəxi irəli yeriyib, gəlib çıxıblar böyüklərin qabağına.(4,229) Göründüyü kimi, ədəbi dildə "a" bitişdiricisi ilə əmələ gələn "basabas" sözü "h" səsartımı nəticəsində "ha" bitişdiricisi ilə əmələ gəlmiş "bashabas" fonetik dialektizminə çevrilmişdir. "Məəttəl" sözünün tərkibindəki eynicinsli qoşa sait və samitlərdən biri düşmüş və "h" samitinin artımı ilə "məhtəl" formasında işlənilmişdir. Məs.: Nəçərnik gəlib kəndə. Yenicə də o qər böyük gəlib ki, lap **məhtəl** qalmalı işdi.(4,482) "Lənət" ifadəsi isə sözdəki "n" və "l" samitlərinin yerdəyişməsi və söz ortasında samit artımı

nəticəsində "nəhlət" formasında işlənilmişdir. Məs.: Kərbəlayi Məmmədəli başladı and içə-içə arvadını inandırmağa: - Yalan deyirəm atama **nəhlət!**(4,155)

Q *samitinin artımı.* Söz ortasında "q" samitinin artımı hadisəsini "donuz>donquz" fonetik dialektizmində müşahidə edirik: Mənim, doğrusu, onlara getməyə çox xoşum olmazdı; çünki hər işləri öz qaydasınca yola vurmaq olar, ancaq kifir uşağı kifirlər **donquz** ətindən əl çəkmirlər.(4,247) Ədibin yaradıcılığında işlənmiş "donquz" fonetik dialektizminin ədəbi dil variantından fərqli olaraq söz ortasında "q" samiti ilə işlənməsi sözdə tarixən "sağır nun" səsinin, eləcə də sözün ilkin morfoloji formasının bərpası ilə bağlı ola bilər. Belə ki, "Etimologiya lüğəti"nə əsasən, "donuz" sözünün "donqultu" sözündən yarandığı 9 ehtimal olunur.(3,56) Bu səbəbdən sözün dialekt versiyasının "q" samiti ilə işlənməsi onun etimologiyası ilə əlaqəli ola bilər.

T *samitinin artımı.* Müəllifin felyetonlarının birində "dəsmal" sözünün ədəbi dil variantından fərqli olaraq "t" samitartımı ilə "dəstmal" formasında işlənilmişdir: Heç, bir mənə de görüm, bircə dəfə ömründə görübsənmi ki, bir kəndli dalında bal küpəsi, bir əlində bir **dəstmal** yumurta, o biri əlində beş-altı toyuq-cücə qan-tərin içində, cırıq-mırıq paltarda, piyada, ayaqyalın gələ mülkədarın qapısına, balı və yumurtanı qoya xanımın qabağına, toyuqları verə nökərə və bir dənə qırmızı xoruz tuta balaca ağanın qucağına və bu heyndə ağa çıxa balkona və kəndli xanı görcək ikiqat əyilib salam verə...(5,76)

Y *samitinin artımı.* Ədəbi dildə olan "kef", "keflənmək" ifadələri yazıçının əsərlərində söz ortasında "y" samitinin artımı ilə "keyf", "keyflənmək" formasında işlənilmişdir. Məs.: İndi, dadaş, **keyfin** necədi?(5,183); ...."itilin,itilin, mən də Şuşa naibi deyiləm ki, gecə-gündüz **keyflənəm** və rəiyyətlərdən zornan aldığım pulları şəraba verəm"....(5,468) Qeyd edilən fonetik dialektizmlər xalq-danışıq dilində, eləcə də dialekt və şivələrin bir çoxunda yuxarıda qeyd olunan formalarda işlənilməkdədir.

Söz ortasında "y" samitinin artımı hadisəsini "əcaib>əcayib" dialektizmində də izləmək mümkündür: ....hərçənd Afrika meşələrində çox **əcayib** insanların vəhşi işlərini təfsilən yazmışam ki, oxuyanları heyrət götürsün və mənim kitabıma müştaq olsunlar....(5,119) Bu tip sözlərdə iki sait arasında samit artımı hadisəsinin səbəbi ədəbi dilin tələffüz qaydasına əsasən, *ai, əi, ia, iə, io, aü* səs birləşmələrinin tələffüz zamanı arasına *y* samitinin əlavə olunması ilə bağlıdır.

N *samitinin artımı.* Söz ortasında "n" samitinin artımını "dükan>dünkan" ifadəsində müşahidə edə bilirik: Sabahısı günü mərhumun qohum-qardaşını polisə çağırıb apardılar ki, Kabla Həsənin dükanının qıfılını sındırıb **dünkanı** açsınlar və dükanın malını siyahı eləsinlər ki, bilinsin vərəsəyə nə çatacaq.(5,291) Eyni nümunədə sözün ədəbi dil və dialekt variantı paralel şəkildə işlənmişdir.

<u>Söz sonunda samit artımı.</u> C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında söz sonunda samitartımı hadisəsinə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə daxil olan fonetik dialektizmlərdə rast gəlmək mümkündür: "xeylək-xeyli"; "Rusiyyət-Rusiya"; "növbət-növbə"; "hasand-asan";"ol-o"; "ilən-ilə", " axır-axı"; "kimin-kimi"; "kim-

ki”. Məs.: Oğlan gördü ki, quzuları **xeylək** aralanıbdır, dəxi bir zad deməyin, qaçdı sürüsünün dalınca.(4,91); Guya ki, uşkolda oxuyan uşaqların hamısına iki ilin ərzində qoşun məşqi verib və dava təlimi öyrədib göndərəcəklər **Rusiyyətə** ki, rus dövlətinin qoşunu çoxalsın, vaqeən bu sözləri ağıl sahibi heç ağzına alıb danışar?(4,226); Teymur Mirzənin xahişinə görə Mirzə Əliqulu da öz mənzum əsərlərindən bir neçəsini oxudu və **növbət** mənə də gəldu və mənim hekayələrimin də bir neçəsinin adını çəkdilər.(4,330); Hə, belə məəttəl qalarsan ha? Elə bilirsən dəlilərə həkimlik eləmək **hasand** işdi?(4,545);

Xoş **ol** zaan ki, xalq yatıb bizəban idi,
Bəzmim pilov, çay ilə rəşki-***cinan*** idi....(4,612)

Nümunələrdən göründüyü kimi müəllifin əsərlərində “o” əvəzliyinin ilkin, qədim şəklində “ol” formasında işləndiyinin şahidi oluruq. “Hasand” sözündə isə ədəbi dil variantından fərqli olaraq həm söz əvvəlində,, həm də söz sonunda samitartımı hadisəsinin baş verdiyini izləyə bilirik. Müəllifin yaradıcılığında köməkçi nitq hissələrinə daxil olan “ilə>ilən”, “axı>axır”, “kimi>kimin”, “ki>kim” sözlərində söz sonunda samitartımı hadisəsinin baş verdiyini görürük. Məs.:

Şəhrimizdə cəm olub cavanlar naz **ilən** gəlib,
Qumarbaz, uşaqbazlar matuşkabaz **ilən** gəlib,
Mar, meymun oynadan söhbət saz ilən gəlib,
Mütribi-xoşləhcələr pək xoşavaz ilən gəlib,
Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım.(4,624);

Axır bir zalda beş yüz arvad ola bilər, hamısı da üzü açıq? (4,316); Mən indiyə **kimin** istəmirdim oları incidim, yoxsa oların mənə zoru yoxdur ki.(4,372);

Dərdi-dilimi anlamayıb, zərrəcə axır,
Mən nə bilim **kim** belə bizar olacaqsan!(5,81)

Nümunələrdən göründüyü kimi ədibin həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında söz sonunda samit artımı hadisəsi baş vermiş köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərə rast gəlinir.

FARIDA HEYBATOVA

Vowel phoneme addition in phonetic dialects in the works of Jalil Mammadguluzadeh

SUMMARY

Azerbaijan’s genius literary thinker Jalil Mammadguluzadeh preferred simple, natural and natively spoken language throughout his entire creative works. A large number of spoken language components exist in the language of the writer’s works written in various languages by him. The author got benefits of different forms and variants of the natively spoken language expressions widely and successfully. One of such word groups adding naturalness and vitality to the writer’s works is dialects. Several types of dialects that are words and expressions of territorial characteristics were used in J.Mammadguluzadeh’s works. Phonetic dialects are the

group of dialects differentiated from literary language varieties with its phonemic composition and pronunciation. Such kinds of dialects are reflected on the basis of phonetic phenomena and phoneme substitutions compared to the literary language. One of phenomena observed in phonetic dialects occurred in J.Mammadguluzadeh's creative works is phoneme addition. The phenomenon of phoneme addition occurs in two ways: 1. vowel phoneme addition; 2. consonant phoneme addition. Vowel phoneme addition in phonetic dialects can be divided into three groups: 1) vowel addition at the beginning of a word; 2) vowel addition in the middle of a word; 3) vowel addition at the end of a word. According to the requirement of our language's phonetic norms, vowel addition at the beginning of a word mainly occurs in borrowed words. For this reason, vowel addition at the beginning of a word in the writer's works mainly occurs in borrowed words. Some of phonetic dialects are formed by means of consonant addition to different positions of a word. If we view some of such type of phonetic dialects in the writer's works descriptively, we can see the occurrence of consonant addition in a word. However, when we view the matter from compared historical aspect, the initial, historical and morphological form of a word is likely to be restored. Consonant addition occurs in three forms in the author's creative works; 1) consonant addition at the beginning of a word; 2) consonant addition in the middle of a word; 3) consonant addition at the end of a word. Types of the above mentioned phoneme additions occur not only in words with lexical meaning, but also in words without lexical meaning in the writer's works.

ФАРИДА ГЕЙБАТОВА

Развитие звука в фонетических диалектизмах в произведениях Джалила Мамедкулизаде

РЕЗЮМЕ

Выдающийся мастер слова Азербайджана Джалил Мамедкулизаде на протяжении всего творческого пути отдавал предпочтение простому, народно-разговорному языку. В трудах, написанных литератором в различные годы, встречается огромное количество элементов разговорного языка. Автор широко и успешно использовал различные формы и варианты народно-разговорного языка. Одной из словесных групп, придающих произведениям Дж. Мамедкулизаде естественность и живучесть, является диалектизм. В трудах литератора встречается ряд диалектизмов, имеющих самобытные формы слов и выражений. Фонетические диалектизмы являются группой диалектизмов, отличающихся от вариантов литературного языка по фонемному составу и произношению. Такие диалектизмы проявляются на фоне фонетических событий и замены звуков по отношению к литературному языку. Одним из событий, прослеживаемых в фонетических диалектизмах, встречающихся в творчестве Дж. Мамедкулизаде, является развитие звука. Оно проявляется в двух формах: 1. развитие гласного звука; 2. развитие согласного

звука. Развитие гласного звука в фонетических диалектизмах можно разделить на три группы: 1) развитие гласного звука в начале слова; 2) развитие гласного звука в середине слова; 3) развитие гласного звука в конце слова. Согласно фонетическим правилам нашего языка событие развития гласного звука в начале слова встречается в основном в заимствованных словах. В связи с этим и в трудах литератора развитие гласного звука в начале слова проявляется в основном в заимствованных словах. Часть фонетических диалектизмов образуется с помощью присоединения согласных звуков к различным позициям слова. Описательный подход к некоторым фонетическим диалектизмам такого типа, встречающимся в трудах писателя, позволяет увидеть событие развития согласных звуков в слове. Однако при сравнительно-историческом подходе к этому вопросу предполагается, что восстановлена первоначальная, историко-морфологическая форма слова. Развитие согласного звука в творчестве автора проявляется в трех формах: 1) развитие согласного звука в начале слова; 2) развитие согласного звука в середине слова; 3) развитие согласного звука в конце слова. Упомянутые виды развития звуков встречаются не только в словарных, но и несловарных словах трудов Дж. Мамедкулизаде.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 744 səh.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 326 səh.
3. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti.Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı: “Altun kitab”, 2015, 287 səh.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I cild. Bakı: “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004, 664 səh.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild. Bakı: “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004, 584 səh.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. III cild. Bakı: “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004, 480 səh.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, 416 səh.
8. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri.(“Tədqiqlər”ə əlavə) Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2005, 335 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kifayət İmamquliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FATİMƏ İBRAHİMOVA
ADU
Rəşid Behbudov

fatimaibrahimova1@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ASSİMİLYASİYANIN TİPLƏRİ

Xülasə

Assimilyasiya rabitəli nitqin aspektlərindən biridir. Assimilyasiya latın mənşəli söz olub eyni və ya oxşar deməkdir. Sözləri və cümlələri tələffüz edərkən yanaşı gələn qonşu samitlər bir-birinə təsir göstərir. Bu zaman səslərin tələffüz məxrəcində müəyyən dəyişiklik baş verir. Tələffüz zamanı bir qonşu səsin digərinə təsir edərək onu öz tələffüz məxrəcinə uyğunlaşdırması assimilyasiya adlanır. Assimilyasiya hadisəsi ingilis dilində geniş yayılmışdır. Bənzər və ya eyni olan samitə assimilyasiyaya uğrayan səs deyilir. Təsir edən samit səs assimilyasiyaya uğradan səs adlanır. Assimilyasiyanın əsasən beş tipi var. Aktiv orqanların roluna və maneənin əmələ gəlmə yerinə görə. Maneənin əmələ gəlmə üsuluna görə. Səs tellərinin iştirakına görə. Dodaqların vəziyyətinə görə. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə. İstiqamətinə görə assimilyasiya irəliyə, geriyə və qarşılıqlı olur. Proqresiv assimilyasiya zamanı əvvəlki samit özündən sonrakı samit səsə təsir edir. Bu proqresiv assimilyasiya adlanır. Reqresiv assimilyasiya zamanı sonrakı samit özündən əvvəlki səsə təsir edir. Bu assimilyasiya reqresiv assimilyasiya adlanır. Qarşılıqlı assimilyasiya zamanı iki qonşu samit səs bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Bu assimilyasiya qarşılıqlı assimilyasiya adlanır. Dərəcəsinə görə assimilyasiya tam, natamam və qarışıq olur. Assimilyasiya tamdır nə zaman ki, artikulyasiyada assimilyasiyaya uğrayan səs qonşu səsi öz məxrəcinə uyuşduran səslə uyğunlaşır. Assimilyasiya natamamdır, nə zamanki assimiylasiyaya uğrayan səs, qonşu səsi öz məxrəcinə uyuşduran səslə eyni gəlir. Assimilyasiya aralıq ola bilər, nə zamanki bir səs digər səsə çevrilə bilər, hansı ki, qonşu səsi öz məxrəcinə uyuşduran səsə oxşayır.

Açar sözlər: proqresiv, reqresiv, qarşılıqlı, tam, natamam, aralıq.

Hər dilin fonetik quruluşu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Lakin bu o demək deyil ki, onlar tamamilə fərqlidir. İstənilən dildə fonetik quruluşu formalaşdıran elementlər oxşardır: səs, hərf, fonem və s. Nitq prosesinin formalaşması da bu faktorlardan asılıdır. Bəhs olunan elementlər, faktorlar daim yenilənir və özündə fərqli xüsusiyyətlər ehtiva edir.

Azərbaycan dilində bir sıra fonetik hadisə və qanunlar olduğu kimi İngilis dilində də həmin fonetik proseslər özünü göstərir. Hər iki dil üçün ortaq olan fonetik hadisələrdən biri də assimilyasiya, başqa adla uyuşma hadisəsidir. Assimilyasiya sırf nitq prosesində, sözlərin tələffüzü əsnasında rast gəldiyimiz

prosesdir. Doğrudur, ədəbi dil üçün sabitləşmiş normalar müəyyən olunub və sözlərin ədəbi dildə tələffüzü məhz bu normalara əsasən qəbul edilib. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, istər Azərbaycan, istərsə də İngilis dilində müxtəlif dialekt və şivələrin, bir sıra fonetik hadisələrin təsiri ilə sözlərin tələffüzündə müəyyən fərqlər meydana çıxır.

Assimilyativ səs dəyişmələri hər iki dildə özünü müxtəlif aspektlərdə göstərir. Ümumiyyətlə, assimilyasiya müəyyən söz daxilində və ya iki söz sərhədində qonşu samit səslərin birinin digərinə, ya da hər ikisinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır və müxtəlif xüsusiyyətlərə görə müəyyən qruplara bölünür.

Bildiyimiz kimi assimilyativ səs dəyişmələri yalnız danışıq prosesini əhatə edir. Uyuşma hadisəsi vacib əhəmiyyət daşımır və nitqdə hər zaman müşahidə olunmaya bilər. Sadəcə olaraq, bu proses nitqin daha axıcı və səlis olmasına şərait yaradır.

Assimilyasiya hadisəsi bir sıra xüsusiyyətə görə növlərə bölünür. Belə ki, müəyyən bir sözdə və ya iki söz sərhədində bu hadisəni müşahidə etdiyimiz zaman onun istiqamətini, dərəcəsini və davamlılığını da nəzərə almalıyıq. Bu baxımdan da assimilyasiyanın növləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırılır:

1) Dərəcəsinə görə assimilyasiya;

2) Davamlılığına görə assimilyasiya;

3) İstiqamətinə görə assimilyasiya.

Assimilyasiya hadisəsi bütün sözlərdə özünü eyni dərəcədə göstərmir. Bəzi sözlərdə və iki söz sərhədində tam olduğu halda, digərlərində natamam ola bilər, yəni bir sıra assimilyativ səs dəyişmələrində səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində, təsir edən səs digər səsi öz tələffüz məxrəci ilə eyniləşdirir. Natamam uyuşma hadisəsində isə səslər tam eyniləşmir, sadəcə olaraq təsirə məruz qalan samiti, digər səsə oxşar bir samit əvəzləyir. Bəzən isə iki sözdə təsir edən səs fərqli olduğu halda, assimilyasiyaya uğramış səs hər iki sözdə eyni səsə çevrilə bilir. Beləliklə, dərəcəsinə görə assimilyasiya hadisəsi: *tam, natamam və ortaq* olmaqla üç növə bölünür. (2, 10)

Müxtəlif fonetik hadisələr zamanı hər səs eyni dərəcəli təsirə məruz qalmır. Bu həm səslərin özünəməxsus xüsusiyyətləri, həm də danışıq əsnasındakı işlənmə məqamından asılı olaraq fərqlilik təşkil edir. Nitq prosesindən asılı olaraq, bəzən həm söz daxilində, həm də iki söz sərhədində iki səsin uyuşması nəticəsində, onunla yanaşı işlənən səsin təsiri ilə assimilyasiyaya uğramış səs öz tələffüz məxrəcini digər səslə tam eyniləşdirir. Bununla da *tam assimilyasiya* formalaşır: (5, 57)

ten men /ten men/ → /tem men/ this ship /ðɪs ʃɪp/ → /ðɪʃ ʃɪp/

bad tongue /bæd tʌŋ/ → /bæt tʌŋ/ rob Peter /rɒb piːtə/ → /rɒp piːtə/

Nümunələrdən də göründüyü kimi söz sərhədlərində ilk sözlərin son samitləri, ikinci sözlərdəki ilk səslərin təsiri ilə tam assimilyasiyaya uğrayır və tələffüz məxrəci onlarla tam eynilik təşkil edir. Məsələn, ilk nümunədə, bir-biri ilə

qonşu olan iki burun sonorundan ikincisi, ilkinə təsir edərək onu tam assimilyasiyaya uğradır. İkinci birləşmədə də yenə iki eyni qəbildən olan – [s] və [ʃ] novlu sürtünən səslərin uyuşmasını müşahidə edirik. Növbəti nümunədə də kipləşən-partlayışlı [t] samiti, özündən əvvəl işlənən [d] kipləşən-partlayışlı səsini öz tələffüz məxrəci ilə eyniləşdirir. Nəhayət sonuncu birləşmədə də iki kipləşən-partlayışlı [p] və [b] samitlərinin assimilyasiyasını görə bilirik.

Uyuşma hadisəsinin istər söz daxilində, istərsə də söz sərhədlərində, situsasiyadan asılı olaraq müxtəlif dərəcələrdə müşahidə olunduğunu nəzərə alsaq, assimilyativ səs dəyişmələrində təsirə məruz qalan səs həmişə onu assimilyasiyaya uğradan səsin tələffüz məxrəci ilə eyniləşməyə bilər. Bu halda assimilyasiyaya uğramış səs, ona təsir edən samitə oxşar, fərqli səsə çevrilir. Beləliklə də, natamam assimilyasiya meydana gəlir. (4, 9) Məsələn:

ten bikes /ten baɪks/ → /tem baɪks/ five pence /faɪv pens/ → /faɪf pens/
hand bag /hænd bæg/ → /hæm bæg/ that girl /ðæt gɜːl/ → /ðæk gɜːl/

İlk iki nümunədə, kipləşən-partlayışlı [b] samiti özündən əvvəl işlənən səslərə təsir edərək onları assimilyasiyaya uğradır və onları [m] kipləşən-sonoru ilə əvəzləyir. Üçüncü birləşmədə də kipləşən-partlayışlı [p] səsinin təsiri ilə, [v] novlu sürtünən samiti, onunla eyni xüsusiyyətləri daşıyan, amma kar qarşılığı olan [f] novlu sürtünən samitinə çevrilir. Son nümunədə isə kipləşən-partlayışlı səslərin assimilyasiyası müşahidə edilir.

Dərəcəsinə görə assimilyasiyanın növlərindən danışarkən, *ortaq assimilyasiyanı* da qeyd etməliyik. Bu növ uyuşmada isə təsir edən səs fərqli olduğu halda, assimilyasiyaya uğrayan səslər eyni tələffüz məxrəcləri ilə əvəzlənir. (5, 57) Bir neçə nümunə üzərində bu növ assimilyativ səs dəyişməsini təhlil edək:

newspaper /ˈnjuːzpeɪpə/ → /ˈnjuːspeɪpə/ gooseberry /ˈgʊzbəri/ → /ˈgʊsbəri/

Hər iki nümunədə assimilyasiya prosesi nəticəsində novlu sürtünən [s] səsi [z] samiti ilə əvəzlənir. Lakin onların hər biri fərqli samitlərin təsirinə məruz qalır, belə ki, ilk sözdə [s] samiti, kipləşən-partlayışlı [p] səsinin təsiri ilə, ikinci sözdə isə [b] samitinin təsiri ilə assimilyasiyaya uğrayır və tələffüz məxrəcini dəyişərək [z] ilə əvəzlənir.

Bildiyimiz kimi sözlər illər keçdikcə yeni xüsusiyyətlər qazanır, yaxu da əksinə, funksiyasını itirir, istər yazılışında, istərsə də tələffüzündə bir sıra dəyişikliklər baş verir. Bir sıra sözlərdə dəyişiklik tamamlanmış olduğu halda, bəzilərində bu proses hələ də davam edir. Bu xüsusiyyətə görə *bitmiş* və *bitməmiş assimilyasiya* fərqləndirilir.

Bitmiş assimilyasiya, əsasən, *-tion, -ture, -sure, -sion* və s. sonluqlu sözlərin vurğusuz hecalarında müşahidə edilir, məsələn, *texture, television, question, grandeur* və s. Bitməmiş assimilyasiya isə hələ də dəyişmə prosesində olan sözlər üçün xasdır, məsələn: *mutual, reduce, issue, tube, situation, gradual* və s. (6, 214-215)

Uyuşma hadisəsi bir söz daxilində, ya da iki sözün sərhədində fərqli istiqamətlərdə müşahidə edilə bilər. Belə ki, elə məqamlar olur ki, öncəki səs, növbəti səsə təsir göstərərək onu assimilyasiyaya uğradır. Lakin bəzən bunun əksini də görə bilirik, yəni sonrakı səs özündən əvvəlkini öz tələffüz məxrəci ilə eyniləşdirir, yaxud ona oxşar başqa bir səs ilə əvəzləyir. Elə məqamlar da olur ki, hər iki səs, bir-birinə eyni dərəcədə təsir göstərir. Bununla da, istiqamətinə görə assimilyasiyanın *irəli, geri* və *qarşılıqlı* növləri fərqləndirilir.

İstiqamətinə görə assimilyativ səs dəyişmələrindən danışarkən, öncəki ya sonrakı səsin təsirə məruz qalmasını xüsusi qeyd edirik. Belə ki, bəzən müəyyən sözdə, ya da iki söz sərhədində, qonşu sözlərdən birincisi digərinə təsir edir və onun tələffüz məxrəcini dəyişərək ya özününkü ilə eyniləşdirir, ya da ki, fərqli səsə çevirir, beləliklə də, irəli assimilyasiya formalaşır: (1, 111)

washed /wɒʃt/ /d/ → /t/ dogs /dɒgz/ /s/ → /z/
bags /bægz/ /s/ → /z/ girls /gɜːlz/ /s/ → /z/

İlk sözdə kar səs öz təsiri ilə cingiltili səsi tələffüz üçün ona uyğun hala salaraq karlaşdırır. İkinci nümunədə isə bunun əksi müşahidə edilir, yəni cingiltili səsin təsiri ilə qonşu səslər ikisi də bir-birinə uyğunlaşır. Eyni ardıcıllıq son iki sözdə də izlənilir.

Tələffüz əsnasında yanaşı səslərdən sonra işlənəni əvvəlkinə təsir edərək onu assimilyasiyaya uğrada bilir. Geri assimilyasiya daha çox söz sərhədlərində müşahidə edilir: (3, 91)

light blue /laɪt bluː/ → /laɪp bluː/ /t/ → /p/
gunpoint /ˈgʌnpɔɪnt/ → /gʌmpɔɪnt/ /n/ → /m/
newspaper /ˈnjuːzpeɪpə/ → /ˈnjuːspeɪpə/ /z/ → /s/
have to /həv/ → /həf tə/ /v/ → /f/
five pence /faɪv/ → /faɪf pens/ /v/ → /f/

İlk nümunədə müşahidə edilən geri assimilyasiyada, [b] kipləşən-partlayışlı samiti, özündən əvvəl gələn, onunla eyni qəbildən olan [t] səsini assimilyasiyaya uğradaraq, tələffüz üçün daha asan formaya salır. İkinci birləşmədə də həm natamam, həm də geri assimilyasiya mövcuddur, belə ki, [p] kipləşən-partlayışlı səsi [n] burun sonorunu, digər bir burun sonoru olan [m] samitinə çevirir. Son üç nümunədə isə geri assimilyasiya nəticəsində, kipləşən-partlayışlı səslərin təsiri altında, novlu sürtünən samitlər bir-birini əvəzləyir.

Elə məqamlar da olur ki, müəyyən sözdə həm geri, həm də irəli assimilyasiyanın xüsususiyyətləri mövcud olur, yəni hər iki səs bir-birinə qarşılıqlı təsir edərək assimilyasiya yaradır. Məsələn, *twenty* sözündə həm geri, həm də irəli assimilyasiya var, yəni kar [t] səsinin təsiri ilə [w] orta sonoru tələffüz zamanı karlaşmaya məruz qaldığı halda, [w] samitinin təsiri altında da [t] səsinin tələffüzü zamanı dodaqlar dairəvi forma alır. Beləliklə də, bir sözdə hər iki samit bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərərək uyuşma hadisəsini formalaşdırır.

Uyuşma hadisəsi nəticəsində, iki səsin bir-birinə təsiri ilə onların birləşərək yeni bir səsi formalaşdırdığının da şahidi ola bilərik ki, bu cür assimilyativ səs dəyişməsi *qarışıq assimilyasiya* adlanır. Bu tip uyuşma özünü daha çox söz sərhədlərində göstərir, məsələn, don't you /dəʊnt ju/ birləşməsində [t] və [j] səslərinin birləşməsi nəticəsində [tʃ] kipləşən-novlu, could you /kəd ju/ nümunəsində isə [d] və [j] səslərinin birləşməsi ilə [dʒ] kipləşən-novlu səsləri yaranır. (3, 91)

Bəzən nitqdə sözlərin tələffüzünün təhrif olunduğunu, yəni yanlış deyildiyinin şahidi oluruq. Bu da dildə pərakəndəliyə, nitqin səlistliyinin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan da uyuşma hadisəsindən danışarkən *səhv assimilyasiyanı* da qeyd etməkdə fayda var. İngilis dilində bu növ assimilyasiya söz sərhədlərində, cingiltili samit kar samitdən sonra işləndiyi zaman müşahidə edilir. (6, 212) Bir neçə nümunədə səhv assimilyasiyaya diqqət yetirək:

black board /blæk bɔːd/ → /blæg bɔːd/ /k/ → /g/

like that /laɪk ðæt/ → /laɪg ðæt/ /k/ → /g/

Qeyd edilən nümunələrdən də görünür ki, assimilyativ proseslər hər bir sözdə fərqli şəkildə, bəzilərində tam, digərlərində natamam, bitmiş və ya bitməmiş halda təzahür edir. Bundan əlavə, müəyyən bir sözdə və ya söz sərhədində istər öncə gələn, istər növbəti samit, istərsə də hər ikisi bir-birinə təsir edərək assimilyasiyaya uğradır. Bütün bu xüsusiyyətlər nəticəsində də uyuşma hadisəsi müxtəlif növlərə bölünür.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu inkişaf edərək dəyişir. Bu dəyişmələr bəzən keçici xarakterə, bəzən isə ümumiləşdirici məzmuna malik olur. Belə ki, dildə olan ən mühüm, zəruri dəyişmələr həmişə təkrarlanaraq, daimi xarakter daşıyaraq qanuniləşir. Danışıq dilində işlənib, ədəbi dildə sabitləşərək qanun adını almayanlara isə hadisə deyilir. Beləliklə, dildə fonetik qanun və hadisələr müşahidə edilir.

Fonetik hadisələr səslərin söz tərkibində bir-biri ilə əlaqəsi nəticəsində baş verən proseslərdir. Bəs fonetik hadisələr necə və nə səbəblə yaranır? Nitq prosesində sözlərin tələffüzü zamanı bir sıra dəyişikliklər baş verir. Belə ki, danışıq üzvləri bəzi sözləri yazıda olduğu kimi saxlamadığı üçün təhriflərə yol verilir. Fonetik hadisələr də məhz belə təhriflər nəticəsində meydana gəlir. Dildə on fonetik hadisə olduğu halda, Azərbaycan dilində bunlardan beşi daha aktual hesab edilir. Onlar aşağıdakılardır:

1) Səs uyğunlaşması və ya assimilyasiya;
2) Səs fərqlənməsi və ya dissimilyasiya;
3) Səs artımı və ya proteza;
4) Səs dəyişimi və ya eliziya;
5) Səs yerdəyişməsi və ya metateza.

Gündəlik nitqimizdə tez-tez müşahidə etdiyimiz fonetik hadisələrdən biri də assimilyasiyadır. Ədəbi tələffüz əsnasında söz daxilində yaxın və yanaşı səslərdən birinin digərinə təsir edərək onu özünə, və yaxud da məxrəc və akustik cəhətdən

özünə yaxın olan səsə çevirməsinə *uyuşma* və ya *assimilyasiya* hadisəsi deyilir. Məsələn, *anlamaq – annamaq, ondan – onnan.*

Assimilyasiya birbaşa nitq prosesi ilə bağlı olan hadisədir. Mübariz Yusifovun yanaşmasına əsasən, nitq daim öz ifadəsində meydana çıxan çətinliklərin asanlaşmasına meyillidir. Ona görə də dil strukturu üçün məqbul olan, ancaq nitqə ağırlaşdırıcı təsir göstərən samit yanaşmaları tələffüz prosesində dəyişdirilərək daha asan deyiliş variantı ilə əvəzlənir. Həmin samit yanaşmaları daha çox sözün kök və şəkilçi hüdudunda müşahidə edilir.

Dilin strukturuna əsaslandıqda, samitlə bitən söz kökünə həm saitlə, həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşula bilər. Bu mövqedə samit yanaşmaları dil strukturuna görə tam qanunauyğunluq kimi qəbul edilərək norma hesab olunur. Ancaq nitq prosesində belə yanaşmalarda olan səslərin bir qismi asanlıqla tələffüz oluna bilmir. Buna görə də, nitq özü üçün daha asan yolu seçərək yeni bir lokal xüsusiyyətə malik olan norma yaradır. Lakin bu normalar dildəki sabitliyi pozur və dildən praktik istifadə zamanı pərakəndəliyə səbəb olur. Odur ki, assimilyasiya, başqa adla desək uyuşma hadisəsi prinsip etibarı ilə nitq fəaliyyəti ilə bağlı olsa belə, həm dilin daxili strukturunu həm də yazı normalarını pozur. Ona görə də, assimilyasiyanın yaranma səbəblərini nitqin təsiri ilə əlaqələndirsək, nəticələri də dil strukturuna aid olan normaların təhrif edilməsi kimi nəzərə alınmalıdır.

Görkəmli dilçi Əbdüləzəl Dəmirçizadə özünün "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyində uyuşma hadisəsinin yaranmasına təsir göstərən bir sıra fizioloji halları araşdırmışdır:

Nitq axını əsnasında səs telləri növbəti səsi formalaşdırmaq üçün tamam fərqli vəziyyətə çevrilməyib, əvvəlki səsi formalaşdırmaq üçün düşdüyü vəziyyətdə qalır. Bəzən isə əksinə, yəni sonrakı səsi yaranması üçün düşməli olduğu vəziyyətə daha tez düşür. Bu tip halların nəticəsində də müxtəlif növ assimilyativ səs dəyişmələri baş verir. Məsələn, səs telləri gərgin vəziyyətdən qeyri-gərgin hala və ya qeyri-gərgin haldan gərgin vəziyyətə keçmir. Bu halda da, kar olmalı səs cingiltiləşir, cingiltiləşməli səs isə əksinə karlaşır. Sırf buna görə də *tapmaq* əvəzinə *tappaq, atlı* əvəzinə *attı* deyirik. Burada *"m"* burun sonoru ondan əvvəl işlənən kar kipləşən *"p"* kimi, cingiltili kipləşən *"d"* samiti isə *"t"* şəklində tələffüz edilir. Digər bir nümunəyə nəzər salsaq, *basqın* və *azğın* sözlərinin köklərində işlənən iki novlu samit olan *"s"* və *"z"* səslərinin yaranmasında da səs telləri öz vəziyyətini sabit saxlamışdır. Bunun nəticəsində də həmin sözlərə bitişən eyni şəkilçinin baş samiti *bas* sözünə bitişdirildikdə azca karlaşaraq kipləşən *"q"* samiti ilə, *az* sözünə qoşulduqda isə cingiltili *"ğ"* ilə iki variant halında formalaşmışdır.

Bəzi hallarda sonrakı səs özündən əvvəl işlənən səsə təsir göstərir, başqa sözlə desək, sonrakı səsi formalaşdırmaq üçün səs tellərinin gərgin vəziyyət alması əvvəlki səsin tələffüzündən başlanır. Bununla da, öncə işlənən kar səs cingiltiləşir.

Ədəbiyyat

1. Roach P., “English Phonetics and Phonology”, Cambridge University Press, 4th edition, 2009.
2. American Research Journal of English and Literature, “Assimilation of Consonants in English and Assimilation of the Definite Article in Arabic”, vol. 1, no. 4, 2015, p. 10.
3. Skandera P., Burleigh P., “A Manual of English Phonetics and Phonology”, 2005.
4. Pavlik R., “A Typology of Assimilations”, vol. 1, no. 6, 2009, p. 13-14
5. Зырянова А.В., “Теоретическая Фонетика Английского Языка”, Челябинск, 2016.
6. Zeynalov F. “Practical English Phonetics”. Bakı – 2018.

Ф.ИБРАГИМОВА

ТИПЫ АССИМИЛЯЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Ассимиляция является одним из аспектов связанной речи. В связной речи артикуляция двух соседних согласных влияет друг на друга. В результате этого один из них становится похожи или идентичным другому. Это явление называется ассимиляцией. Это явление происходит в переделах одного слова или в переделах слов. Ассимиляция это слово латинского происхождения означает стать похожим или одинаковый. Согласный, который становится похожим или идентичным называется ассимилированным звуком. Можно выделить следующие артикуляционные - акустические типы ассимиляции. Роль активных органов в формировании препятствии. По методу формирования препятствии. Из-за наличия голосы вых связок. В зависимости положения губ. Из-за состояния мягкого неба. В соотвествии с его направлением ассимиляция может быть: прогрессивная ассимиляция, регрессивная, взаимная. В случае прогрессивной ассимиляции, предыдущий согласный влияет на следующий. Эта ассимиляция называется прогрессивный. В случае регрессивной ассимиляции, следующий согласный влияет на предыдущий. Эта ассимиляция называется регрессивный. При взаимной усвоении два соседних согласных влияют друг на друга взаимно. В соотвествии с его степенем ассимиляция может быть: полная ассимиляция, неполная, промежуточная. Ассимиляция заверщена, когда последний звук полностью совпадает по артикуляции с ассимилирующим. Ассимиляция неполная, когда усваемый звук становится гастично похожим на ассимилирующий. Ассимиляцию можно назвать промежуточной, когда усваемый звук меняется на другой, более похожий на ассимилирующий.

Ключевые слова: прогрессивная, регрессивная, взаимная, полная, неполная, промежуточная.

F.IBRAHIMOVA

TYPES OF ASSIMILATION IN ENGLISH

SUMMARY

Assimilation is one of the aspects of connected speech. In connected speech the articulatory work of two neighbouring consonants influence each other and as result of this one of them becomes similar or identical to the other one. This phenomenon is termed assimilation. Assimilation may take place within one word or at word boundaries. Assimilation is a word of Latin origin means to become similar or alike. The consonant which becomes similar or identical is called the assimilated sound. The consonant which influences is called the assimilating sound. The articulatory-acoustic types of assimilation may be distinguished. Assimilation affecting the point (place) of articulation and the active organs of speech. Assimilation affecting the manner of production of noise. Assimilation affecting the work of the vocal cords. Assimilation affecting the position of the lips. Assimilation affecting the position of the soft palate. According to its direction assimilation may be: progressive, regressive and reciprocal or double. In case of progressive assimilation the preceding consonant influences the following one. This assimilation is called progressive. In case of regressive assimilation the following consonant influences the preceding one. This assimilation is called regressive. In case of reciprocal assimilation two neighbouring consonants influence each other mutually. According to its degree assimilation may be: complete, incomplete or partial and intermediate. Assimilation is complete when the assimilated sound fully coincides in its articulation with the assimilating one. Assimilation is incomplete when the assimilated sound becomes partially similar to the assimilating one. Assimilation maybe termed intermediate when the assimilated sound is changed into another one, which is more like the assimilating one.

Key words: progressive, regressive, reciprocal, complete, incomplete, intermediate.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nailə İbrahimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA LƏTİFƏ
ADU
Baş müəllim

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZİMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Frazeologizmlərdə qrammatik dəyişkənlik imkanları möhkəmlik xüsusiyyətinə aiddir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu xüsusiyyət nisbi bir xüsusiyyətdir: frazeologizmlərin quruluşu bəzən daha çox, bəzən də daha az sabitdir. Bunu artıq komponentlərin bir -birini əvəz etməsi məsələsi ilə görmək olar. Qrammatik xüsusiyyətlərə gəldikdə, bir tərəfdən sabitlik o deməkdir ki, frazeologizmlər artıq sərbəst istifadədə artıq olmayan köhnə dil səviyyələrindən olan quruluşları qoruyur, məsələn: *Şeytanın mətbəxində olduğu kimi, əvvəlki genetik xüsusiyyətlər, yaxşı əhval -ruhiyyədə olmaq, yer üzündə cəhənnəm kimi köhnəlmiş zəif təsirlər və ya sıfır sifətlərinin təsirsiz formaları, boş yerə sevinc-* kimi. Digər tərəfdən, frazeologizmlər, polyleksikliyinə görə ümumiyyətlə, dəyişkənliyə çox həssasdırlar. Buna görə də, ana dilində bacarıqlı olanlar belə, istəmədən dəyişirlərsə, frazeologizmlərin istifadəsində səhvlər edə bilərlər; Dil və ifadələrin bu cür frazeoloji sürüşmələri psixo- və neyro-dilçiliyə frazeologizmlərin zehni işlənməsi haqqında vacib məlumatlar verir. **(6.2)** Frazeologizmlərin qüsurlu olmayan istifadəsinə gəldikdə, təsadüfi və ümumi frazeoloji varyasyonlar arasında fərq qoyulur: Ara-sıra frazeoloji variasiya (və ya "modifikasiya") müəyyən kommunikativ məqsədlərə çatmaq üçün frazeologizmdə təsadüfi və ya özbaşına dəyişiklikdir. …um kimi diqqəti cəlb etmək. (Reklamdan nümunələr bunlardır: İndi süni bir tatlandırıcı olan bir limonad reklamından şirin möcüzənizi yaşaya bilərsiniz.) frazeoloji dilçilikdə frazeologizmlərin fərqli variantları ümumi olduqda varyasyona qarşı çıxır. Leksik dəyişkənlik nümunələri artıq yuxarıdakı Bölmə 1 -də verilmişdir. Qrammatik baxımdan ifadələrdəki aşağıdakı dəyişmə halları arasında bir fərq qoyulur: [(**a**) İsim sayının dəyişməsi: oyunda kiminsə (bir şeydə) əli var. (b) Feilin istiqamətinin dəyişməsi: *kimsə çiyinlərini çəkir; kimsə kiminsə / kiminsə tərəfini tutur; kimsə kimisə çox sevir; kiminsə boynundan bir şey asılır*. (**c**) (müəyyən və ya qeyri -müəyyən) artiklin və bənzər müəyyənedici elementlərin istifadəsində müxtəliflik: *kimsə ürəyini dilinə taxır; bir şey / əllərinizlə tutmaq; kimsə kimisə yıxır*. (**d**) kiçildici və ya kiçildici şəkilçinin işlənməsindəki dəyişiklik: kimsə kiminsə saçını əyməz; hər kəs öz paketini / paketini / bağlamasını / bağlamasını daşımalıdır. (**e**) İnkar etmə növünün dəyişməsi: *kimsə kiməsə heç kimə / kimə yox / heç kimə* / heç kimə saç verə bilməzdi. (**f**) İştirakçı bir isimlə bir meyl morfeminin həyata keçirilməsindəki dəyişiklik (xüsusən Dative-e, Genitive-s və Genitive genleşme istifadə edərkən): Kimsə boynundan bir

şey asdı; kimsə bir şey haqqında çox səs -küy salır; rəsmi olaraq. (**g**) Yerli və ya istiqamətli bir zarfın (qısa və ya uzun formada) həyata keçirilməsindəki dəyişiklik: Kimsə bir şeyə bağlanır. (**h**) Ön söz birləşməsindəki ön söz seçimində müxtəliflik (xüsusilə də / on): fermada / tətildə; birinin lövhəsində bir şey var; şərti olaraq / sınaq müddəti ilə; ziyarətə gəlmək; doğru baxışdan / sonra. Başlanğıcda bir neçə nümunə ilə göstərilmiş eyni mənalı bir frazeoloji əlaqənin istifadəsi ilə söz quruluşu arasındakı fərqi də qeyd etmək lazımdır: (**i**) Frazeoloji əlaqə ilə söz əmələgəlmə arasındakı fərq: daha çox uzatmadan; getməyə hazır; şam yeməyi.

Deməli, frazeoloji mövzu çox genişdir və sinifə asanlıqla daxil edilə bilməz. Məsələn, alman dilini öyrənənlər "Ayaqların arasına çubuq atmaq" kimi bir frazeologizmi ilk dəfə eşidəndə və ya oxuduqda ilk maneələrdən biri ilə, yəni polikleksiklik və sabitlik ilə üzləşirlər, sonra növbəti çətinlik görüntü ilə gəlir. Fərdi sözlərə əsaslanaraq həmişə doğru mənanı əldə etmirsiniz. Qlobal mənasını başa düşmək üçün bu frazeoloji ifadənin mədəni mənasını bilməli olduğunuzu hiss etməlisiniz. Bu yolla, frazeologizmi ünsiyyət kontekstində sabit bir söz birləşməsi olaraq tanımaqda, həm də müxtəlif növ mətnlərdə, frazeoloji lüğətlərini tədricən zənginləşdirməkdə və frazeoloji quruluşlardan istifadə edərək qrammatika biliklərini dərinləşdirməkdə uğur qazana bilərlər.

Bəzi nəzəriyyəçilər frazeoloji ifadələri yalnız dilin bəzəyi kimi görürlər və bunları mövzu kimi istifadə etməyə ehtiyac görmürlər.

Doğma dildə danışan üçün, iki və ya daha çox kontekstual əlaqəli leksemlərin hər hansı bir birləşməsi, intuitiv olaraq tanıdığı və düzgün danışıq vəziyyətində istifadə etdiyi bir frazeologizmdir. Frazeologizmləri başa düşməyin və istifadə etmənin yuxarıdan aşağı modelini izləyir. Nəticədə, bütöv bir ümumi mənaya malik olan frazeologizmlər fərdi sözlər kimi əldə edilə bilər (leksikon tezisi) və heç bir əlavə idrak səyləri və ya xüsusi biliksəl inkişaf səviyyəsi tələb olunmur. Bu birləşmə frazeologizmlə ilk dəfə qarşılaşa bilən dil öyrənənlər üçün anlaşılmaz və uyğunsuzdur. Çünki əvvəlcə söz birləşməsinə normal bir cümlə kimi baxır və aşağıdan yuxarıya uyğun olaraq fərdi sözlərdən başlayır. Yəni ən kiçik leksik vahidlərdən böyüklərə qədər. Öyrənmənin ilk mərhələsində frazeologizmləri motivasiya əsasında anlamağa çalışır, yəni Gaugerin təyin etdiyi kimi frazeoloji komponentlərin semantik quruluşunun şəffaflığı. Fakt budur ki, frazeoloji ifadədə istifadə olunan sözlərin hamısı şəffaf deyil, qlobal mənadan asılıdır və bu əlaqədəki davranışları sərbəst söz birləşmələri ilə müqayisədə məhduddur. Burada vacib olan, iki və ya daha çox dil vahidinin leksikallaşması və ya idiomatizasiyası nəticəsində yaranan frazeologizmin idiomatikliyidir. B. Harald bu prossesi semantik bir uyğunsuzluq olaraq görür: "İdiomatizm… bir frazeologizmin hərfi və frazeoloji mənaları arasındakı uyğunsuzluğun ifadəsidir. Uyğunsuzluq nə qədər çox olarsa, idiomatiklik dərəcəsi də bir o qədər yüksək olar (**6.3**).

Açar sözlər: idiomlar, frazeologiya, sabit söz birləşməsi,deyimlər, atalar sözləri, sitatlar, ifadələr

Alman dili deyim və atalar sözləri ilə xarakterizə olunur. Bunları gündəlik həyatımızda həm bir –birimizlə, həm də qəzet, kitab, jurnal və televiziya kimi mediada qarşılaşırıq. Qısaldılmış atalar sözləri xüsusilə reklamda (məsələn, C&A tekstil şirkətinin "Qiymətlər yaxşıdır, hər şey yaxşıdır") reklam şüarı, orijinal: "Yaxşı başa çatır - hər şey yaxşıdır") və ya ulduz fallarında (məsələn, "Bu gün dəyişməlisiniz"). Üstəlik, qeyri -müəyyənliyə görə, zarafatlarda və ya lətifələrdə tez - tez frazeologizmlərdən istifadə edirik.

Bəs frazeologiya nədir?

Christine Palma görə, frazeologiya "bir dildə sabit söz birləşmələri haqqında elm və ya təlimdir ..." Bu səbəbdən, frazeologizmlər söz ehtiyatımızı genişləndirmək və insan dilinin fəaliyyəti ilə dünyamızı adlandırmaq və işləmək vasitəsi kimi qəbul edilə bilər. Həm "idiom", həm də "atalar sözü" ifadəsinin mənşəyi 17 -ci əsrdəndir. İlk dəfə olaraq "Redensart" fransız "facon de parler" əsasında Joh.Arndt tərəfindən tərcümə edilmişdir. 1683 -cü ildə Justus Georg Schottel "Atalar sözü" ifadəsini "Əsas alman dili üzərində ətraflı iş" əsərində qeyd etdi.**(6.1)** Bu terminlər arasındakı fərq, şəkil keyfiyyətində və ifadəliyindədir. Beləliklə, "sadə deyimlər" "atalar sözləri" ilə müqayisədə çox zəifdir.

XVI əsrin əvvəllərində Martin Lüter Vartburqda Yeni Əhdi alman dilinə tərcümə etdi. Mətnləri sözün həqiqi mənasında deyil, mənalarına görə alman dilinə tərcümə etməyə çalışdı. Tərcümə zamanı Martin Lüter, alman xalqı arasında sürətlə yayılan Yüksək Alman dilini inkişaf etdirdi. Bir çox bibliya ifadələri və sitatlar insanlar tərəfindən müntəzəm olaraq istifadə edildi.

Tək sözlərə əlavə olaraq, bir dilin lüğətinə mürəkkəb sözlərə bənzəyən sabit söz (kimsə) əsəbiləşsin off gətirmək, (kiminsə / bir şeyin) axmaq olması və ya şeytanın mətbəxinə girmək belə ifadələrdir. Alman dilində danışanların zehni lüğətində sabit vahidlər kimi saxlanılır. Yazıldığını gördükdə hər birinin birdən çox sözdən ibarət olduğu təəssüratını alırsınız. Boş bir yer, məsələn, yer ilə yerdə, habelə olmadan və sonrakı arasında heç bir xəbərdarlıq edilmədən aydın şəkildə görülə bilər. Söz quruluşlarının hüdudu, yəni əvvəllər iki (və ya daha çox) sərbəst sözdən ibarət olan sözlər çox vaxt bulanıqdır. Bu axan keçid, məsələn, orfoqrafik (və areal) variantlarda əks olunur: yerində, bu gün yerində, əlavə olaraq (xüsusilə Avstriyada) və hazır və hazır (xüsusilə İsveçrədə və Avstriyada), orfoqrafik cəhətdən düzgündür. Bu cür söz birləşmələrinin leksik vahidlər olduğu təəssüratı, bu söz birləşmələrinin çoxunun bir sözdən ibarət olan (yarı) sinonimlərinin olması ilə gücləndirilir: (bir şeyi) qaydasına salmaq, (bir şeyin) düzülüşünə və əsəbiləşməsinə bərabərdir (kimsə) qəzəblənməklə (kimsə) demək olar ki, sinonimdir. Bu cür sabit söz əlaqələrinə frazeologizmlər deyilir (həmçinin: frazeoloji əlaqələr, ifadələr). **(6.4)** Üç xüsusiyyət ilə xarakterizə olunur: polylexicality, möhkəmlik və idiomatiklik. İlk iki xüsusiyyət məcburidir,

üçüncü xüsusiyyət: (a) Polyleksiklik: Frazeologizmlər birdən çox sözdən ibarətdir. Aşağı sərhəd, bir frazeologizmin ən azı iki sözün birləşməsidir, məsələn. sağol! və ya daha çox uzatmadan; yuxarı həddi kimi bir cümlədir. Bütün başlanğıclar kimi atalar sözləri çətindir və cümləyə bənzər 'qanadlı sözlər' kimi (hələ (deyil)) son hikmət sözü cümlə dəyərli frazeologizmlər arasında sayılır. (b) Möhkəmlik: Frazeologizmlər, dil cəmiyyətində az -çox sabit bir birlik olaraq bilinən və işlədilən söz qruplarıdır. "Az və ya çox sabit", tərkib hissələrinin bir -birini əvəz etməsinin məhdudiyyətləri olduğunu bildirir; bunlar aşılırsa, frazeologizm qeyri -adi və ya səhv işlənmiş sayılır. Məsələn, cütlənmiş düsturların çoxu müəyyən bir qaydada qurulmuşdur, baxmayaraq ki, alman dilinin sintaktik qaydaları da fərqli bir üsula icazə verir: Düzəlt və hazır deyirsən, amma çətin? Hazır və sabit. (Əvvəlki sual işarəsi, bu formanın qrammatik cəhətdən məqbul hesab edilə biləcəyinin şübhəli olduğunu göstərir.) Leksik komponentlərin bir -birini əvəz etməsi də çox vaxt çox məhduddur. Məsələn, tamamlanmış demək olar ki, sinonim sözdən istifadə etmək əvəzinə, hazır formul cütlüyündə təsəvvür edilə bilər. Ancaq qeyri -adi deyilmi? Sabit və mükəmməl. Başqa bir misal: Kimsə onlara desə * Alman dilində danışanlar üçün anlaşılmaz olardı * Məni dəli etdi əvəzinə. (Ulduz işarəsi * bu formanın qəbuledilməz sayıldığına işarə edir.) Natiq xurma ismini başqa bir ağacın adı ilə əvəz edərsə, bu ifadədə möhkəmlik prinsipini pozur - və ən pis halda başa düşülmür. Bununla birlikdə, müəyyən sərhədlər daxilində bir -birini əvəz etmək mümkündür. Alman dilində frazeologizmlərə gəldikdə, regional sinonimlərə görə leksik variasiya var. Burada iki nümunə var: Əlvida! qəriblərlə vidalaşarkən Almaniyanın əksər bölgələrində istifadə olunan formuldur; Xüsusilə alman dilli bölgənin cənub-şərqində və İsveçrədə bu vəziyyətdə daha çox vidalaşmaq kimidir! Avstriyada fərqli bir quruluş müqayisəli ifadədə yaygındır: quş evindəki kimi hərəkət edir. - Möhkəmlik baxımından 'daha çox' və 'az' arasındakı dalğalanma, frazeologizmlərin müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərinin imkanlarını nəzərdən keçirdikdə xüsusilə aydın olur.

(c) İdiomatiklik, sözlər arasındakı əlaqənin müvafiq fərdi dilin semantik və / və ya sintaktik qanunauyğunluqları ilə tam izah oluna bilməməsi deməkdir (burada: Alman dili). Beləliklə, tərbiyə etmək və əsəbiləşdirmək semantikasından, kiminsə (kiminsə) istifadəsi ilə əlaqəli 'birini dəli etmək' mənasına gəlmək olmaz. Necə ki, 'bir şeyi çox qazanmışam / çox qazanmışam' semantikası, tərkib hissələrindən bir axmaq çıxarıb yeyə bilər. (Kimsə / bir şey) söz birləşməsində iki sintaktik pozuntu müşahidə edilə bilər. Birincisi, fressen feli sərbəst istifadədə bir mövzu və ittiham predmeti tələb edir, lakin - frazeologizmdə olduğu kimi (birinin / bir şeyin) bir axmaqın yediyini - ön söz obyekti deyil. İkincisi, frazeologizm mükəmməl və keçmiş mükəmməl iki gərgin formada sabitlənir; * kimi bir cümlə onun üstündə bir axmaq yeyə bilər. Yalnız ilk iki və ya hər üç xüsusiyyətin mövcud olub olmamasından asılı olaraq, 'daha geniş mənada frazeologizmlər' və 'daha dar mənada frazeologizmlər' termini istifadə olunur.**(6.6)** Dar mənada prototipik frazeologizmlər (kiminsə) əsəbiləşməsi və (kiminsə / bir şeyin) başına axmaq yemək kimi idiomatik

frazeologizmlərdir. Daha geniş mənada frazeologizmlər, ən azı iki sözdən və ən çox bir cümlədən ibarət olan, nisbi sabitliyə malik olan və deyimsiz və ya qismən də deyimsiz olan bütün söz birləşmələridir. Bunlara tipik olaraq rutin düsturlar daxildir

Azərbaycan dilində alman dilində olduğu kimi iki cür söz birləşməsi mövcuddur: **sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi**.

Sabit söz birləşməsinə frazeoloji birləşmələr də deyilir. **Frazeoloji birləşmələr** tərkibcə dəyişməz, bütövlükdə məcazi bir mənanı bildirən sabit söz birləşmələridir. Məsələn, *dabanına tüpürmək (qaçmaq), dilini saxlamaq (susnıaq), yanıb tökülmək (heyifsilənmək), gözü su içməmək (inanmamaq), əldən düşmək (yorulmaq)* və s. frazeoloji birləşmələrdir.

Frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə olur. Onların bəzilərini bir sözlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, *ağzına su alıb oturmaq – susmaq, başa salmaq – anlatmaq, yada salmaq – xatırlamaq* və s. Frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər iki və daha artıq ola bilər. Məsələn, *qanı qaralmaq (2 sözdən ibarət), ürəyi ağzına gəlmək (3 sözdən ibarət), gözüm səndən su içmir (4 sözdən ibarət)* və s.

Frazeoloji birləşmələr tərkib hissələrinə bölünmədən bütöv bir cümlənin üzvü olur. Məsələn, *Müəllim dərsi uşaqlara başa saldı.* Bu cümlədəki *«başa saldı»* birləşməsi cümlənin xəbəridir. *Ağzına su alanlar (mübtəda) nəhayət dilləndilər.*

Frazeoloji birləşmələr *dəniz havası, məktəbin həyəti, yük maşını* və s. kimi sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir, belə ki, bunların tərkibinə daxil olan sözlər öz həqiqi mənalarında işləndiyi halda, frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki ayrı-ayrı sözlər öz həqiqi mənalarını itirir, birlikdə müəyyən bir məcazi mənanı ifadə edir. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq sabit söz birləşmələrinin asılı və əsas tərəfi olmur. Onlar lüğətlərə daxil olur. Dilimizdə lüğətlərin növləri sırasmda frazeoloji lüğətlər də xüsusi yer tutur.**(6.5)**

ƏDƏBİYYAT

1.Phraseologismen / Idiome im Deutschen - Die Verwendung von – GRIN

2. Burger, Harald (2010): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen.* 4., neu bearbeitete Auflage. Berlin: Schmidt, S. 20–22.

3.Burger, Harald (2015): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen.* 5.,neu bearbeitete Auflage. Berlin: Schmidt, S. 14f.

4. Duden (2016): *Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch.* 9., vollständig überarbeitete und aktualisierte Auflage. Berlin: Dudenverlag (= Band 4), S. 421

5. Frazeoloji birləşmələr – Language Mag

6. A. İskos.A. Lenkova. Deutsche Lexikologie .Uçpedqiz.1963.

MAMEDOVA LATIFA

SAMMARY
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PHRASEOLOGY OF THE AZERBAIJANI AND GERMAN LANGUAGES.

As a rule, the terms phrases, phraseologism, phraseological word combination, word group lexeme and (idiomatic) idiom are synonymous with "phraseologism" - here: in the sense of a "peculiar word coining, word combination or syntactic combination, the overall meaning of which is not derived from the individual meanings the words can be derived “ - and idiomatization is used (the latter two only partially or rarely (er), since these are ambiguous or ambiguous terms; see article). The opposite of "phraseologism" and synonyms is "free word combination". The sub-discipline of linguistics that deals with these fixed word combinations is phraseology. Phraseologisms are and have always been subject to historical development. Phraseologisms in contemporary language are easier to understand, whereas historical ones are more difficult to understand.

The German language is shaped by idioms and proverbs. We encounter these in our everyday life both in dealing with one another (e.g. "He has a board in front of his head") and in the media such as newspapers, books, magazines and television. Shortened proverbs are particularly often used in advertising (e.g. the advertising slogan of the textile company C&A "Prices good, everything good", original: "End well - everything good") or in the horoscopes (e.g. "Today you should shift down a gear" or "Race.(" not against the wall). Furthermore, due to the ambiguity, we often use phraseologisms in jokes or anecdotes. Using phrases, children and young people can recognize the diversity and change in the German language. The acquisition of idioms helps them to use the language creatively and consciously. In this way they can expand their own language skills. The pupils should be able to use idioms and proverbs consciously and in a targeted manner. The figurative meaning of the phrase should also be understood by the students.

Key words: idioms, phraseology, fixed phrases, proverbs, quotes, expressions.

МАМЕДОВА ЛАТИФА

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Как правило, термины фразы, фразеологизм, фразеологическое словосочетание, лексема группы слов и (идиоматическая) идиома являются синонимами «фразеологизма» - здесь: в смысле «своеобразное словообразование, словосочетание или синтаксическое сочетание, общее значение из которых не являются производными от отдельных значений, слова могут быть производными « - и используется идиоматизация (последние два только частично или редко (эр), поскольку это неоднозначные или неоднозначные термины; см. статью). Противоположностью «фразеологизму» и синонимам является «свободное словосочетание». Поддисциплина лингвистики, которая занимается этими фиксированными словосочетаниями, - это фразеология. Фразеологизмы всегда подвергались историческому развитию. Фразеологизмы современного языка понять легче, а исторические сложнее.

Немецкий язык сформирован идиомами и пословицами. Мы сталкиваемся с ними в нашей повседневной жизни как в общении друг с другом (например, «У него доска перед головой»), так и в средствах массовой информации, таких как газеты, книги, журналы и телевидение. Сокращенные пословицы особенно часто используются в рекламе (например, рекламный слоган текстильной компании C&A «Цены хорошие, все хорошее», оригинал: «Конец хорошо - все хорошо») или в гороскопах (например, «Сегодня тебе следует переключить передачу на более низкую передачу»). "или" Гонка. Не в стену "). Кроме того, из-за неоднозначности мы часто используем фразеологизмы в анекдотах и анекдотах. Используя фразы, дети и молодые люди могут распознать разнообразие и изменения в немецком языке. Приобретение идиом помогает им творчески и осознанно использовать язык. Таким образом они могут расширить свои языковые навыки. Ученики должны уметь использовать идиомы и пословицы сознательно и целенаправленно. Кроме того, они должны понимать, что можно живо и особенно ярко выражать свои мысли с помощью фраз. Студенты также должны понимать переносное значение фразы.

Ключевые слова: идиомы, фразеология, словосочетание,пословицы, цитаты, выражения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: f.e.n. Naibə Camalzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ALMAZ ƏLİYEVA
ADU.
Baş müəllim

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Baş və budaq cümlələr necə ayırd edilir? Necə fərqlənirlər? Mürəkkəb cümlələr iki yerə bölünür: tabesiz və tabeli.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin bir sıra **oxşar cəhətləri** vardır:

• hər ikisi iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir; hər ikisinin tərkib hissələri arasında zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi məna əlaqələri olur; hər ikisinin tərkib hissələri intonasiya və bağlayıcı-ların köməyi ilə əlaqələnir.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin mühüm **fərqləri** də vardır:

• tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri bərabərhüquqlu olur, tabelidə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlədən) asılı olur;tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələr fikrin ifadəsində eyni dərəcədə, bərabər şəkildə iştirak edir, tabelidəisə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) o biri tərkib hissədəki fikri aydınlaşdırmaqla fikrin ifadəsinə xidmət edir; tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcıları, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkilb hissələri tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Hətta bunların intonasiyasında da fərq olur. Bundan əlavə əsas cümlədə birləşən feil həmişə birinci və ya ikinci gəlir. Budaq cümlədə isə həmişə sonuncu yerdədir. 2. Baş cümlə təkbaşına dura bilər. Tabeli budaq cümlə yalnız əsas cümlə ilə birlikdə mövcud ola bilər, çünki bu, öz -özlüyündə heç bir məna kəsb etmir. Tabeli budaq cümlə hər zaman əsas cümlə ilə əlaqəlidir və ondan asılıdır. Budaq cümlə həmişə "o", "əgər", "çünki", "orada" kimi giriş bağlayıcı ilə başlayır **(6.6)**. Əsas bənd / tabe cümlə - fərqləndirmək üçün nümunələrə müraciət edək.

Həkimə zəng etdinizmi (əsas bənd), görüş təyin etmək üçün? (Tabeli mürəkkəb cümlə) Hast du den Arzt angerufen, um einen Termin zu vereinbaren?

Bu nümunədə, birləşdirilmiş feilin əsas cümlədəki birinci mövqedə (var) və son mövqedəki (etmək) budaq cümlədə olduğunu görə bilərsiniz. Çağırılır, əsas bəndin son mövqeyində, sadə sonsuz şəklində, predikatın başqa bir hissəsidir. Um, tabe cümlənin giriş bağlayıcısıdır. Nümunənin əsas bəndini də təkbaşına durmaq olar. Sonra deyilir: "Hələ həkimə zəng vurmusan?". Bununla birlikdə, əsas müddəa olmadan tabe olan bəndin mənası yoxdur.

Məktəbə getməyi sevirəm (əsas bənd), çünki orada dostlarımı görürəm (tabe maddə). Ich liebe in die Schule gehen, weil ich dort meine Freunde sehe.

Həm də bu nümunədə, birləşdirilmiş feilin başda (bu dəfə ikinci mövqedə) əsas bənddə (get) və son mövqedəki tabe cümlədə olduğunu görə bilərsiniz. Weil, tabe cümlənin giriş bağlayıcısıdır. Nümunənin əsas bəndini də təkbaşına durmaq olar. Sonra : "Məktəbə getməyi sevirəm". Bununla birlikdə, əsas müddəa olmadan tabe olan bəndin mənası yoxdur. Əsas bənddən əvvəl tabe cümlə Bayaq gördüyünüz nümunələrdə əsas cümlə tabe cümlənin önünə keçdi. Ancaq bu həmişə belə olmur. Budaq cümlə də birinci ola bilər.**(6.5)** Budaq cümlədəki cümlə mövqeyi eyni qalır, əsas bənddəki qoşma feil isə ön tərəfə hərəkət edir və sonra birbaşa vergüldən sonra gəlir. Yuxarıdakı nümunəni istifadə edərək hər şeyə baxsaq, belə görünür: Məktəbə getməyi sevirəm (əsas bənd), çünki orada dostlarımı görürəm (tabe maddə). Belə də olur: Dostlarımı orada gördüyüm üçün (budaq cümlə), Məktəbə getməyi sevirəm (əsas bənd). Əslində çox sadə.

Əsas bənd və tabe cümlə həmişə bir -birindən vergüllə ayrılır. Bu, iki cümləni bir -birindən yaxşı fərqləndirməyə imkan verir. Bir -birini izləyən bir neçə əsas bənd olsa belə, onlar vergüllə ayrılır. Əsas bənd / tabe cümləni ayırd etmək - təkrar etmək üçün məşqlər edin. Hər vəziyyətdə əsas bəndi qeyd edin.

Hələ kifayət qədər vaxtları olsa da avtobusa qaçdılar. Obwohl sie genuq Zeit hatten, liefen sie dem Bus entgegen.

Budaq cümlələr daha yüksək səviyyəli bəndin bir hissəsi olaraq subyekt, obyekt, zərf tərifi və atribut funksiyasına malikdir. Buna görə, mövzu cümlələri, obyekt cümlələri, zərf cümlələri və atribut cümlələri arasında bir fərq qoyulur. Nümunələr: Mübtəda budaq cümləsi: İmtahandan keçmək o qədər də çətin deyil. Obyekt cümlələr: Sandra'nın tibb təhsili aldığını bilirəm. Səbəb budaq cümləsi: Georg, lotereya qazandığı üçün xoşbəxtdir. Xüsusiyyət cümləsi. Mənə verdiyin kitab çox maraqlıdır. Korrelyasiya, əsas bənddə və ya baş cümlədə olan və subyekt və ya obyekt cümlələrində tabe olan cümləni təmsil edən bir sözdür, zərf cümlələrində onların mənasını aydınlaşdırır və ya hətta məna baxımından giriş sözü ilə bir vahid təşkil edir. Korrelyasiya məcburi, istəyə bağlı və ya qeyri -mümkün ola bilər.**(6.3)**

Açar sözlər: Baş cümlə, budaq cümlə, subordinativ bənd, söz sırası, bağlayıcı, əvəzlik.

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri isə ona tabe olur. Tabe edən tərkib hissə baş cümlə, tabe olan tərkib hissə isə budaq cümlə adlanır. Budaq cümlə ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işlənir, ya da baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Məsələn:

Məktəbdə aparılan sorğu göstərdi ki, virusa qarşı görülən tədbirlər yarıtmazdır.

Birinci cümlədə budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlmişdir. Buradakı baş cümlədə (məktəbdə aparılan sorğu göstərdi ki) tamamlıq buraxılmısdır. Budaq cümlə (virusa qarşı görülən tədbirlər yarıtmazdır.) buraxılmış tamamlığın yerində işlənmişdir. Bu mürəkkəb cümləni sadələşdirib, budaq cümləni bütövlükdə tərkib

şəklində tamamlıq yerində işlətmək olar: Məktəbdə apardan sorğu virusa qarşı tədbirlərin yarıtmaz olduöunu (nəyi?) göstərdi.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlandıqda baş cümlədə bir sıra əvəzliklər işlənir. Belə sözlər budaq cümlədəki bağlayıcı sözün qarşılığı kimi işlənir, buna görə də qarşılıq söz adlanır.

Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümləyə aid olub onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Budaq cümlə ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işlənir, ya da baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Budaq cümlə baş cümləyə bir sıra vasitələrlə bağlanır.

Tərkibindəki sadə cümlələrdən biri o birinə tabe olan mürəkkəb cümləyə tabeli mürəkkəb cümlə deyilir. Budaq cümlələr baş cümlələrə, əsasən, aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

1. *Tabelilik bağlayıcıları ilə.* Budaq cümlələrin bir hissəsi baş cümləyə ki, çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, odur ki, əgər, hərçənd, madam ki, və s. tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır. **(6.1)** Məsələn: Əgər uşaqlar gəlsələr, mənə zəng edin və s.

Son üç bağlayıcı (əgər, hərçənd, madam ki) istisna olmaqla, qalan bağlayıcıların köməyi ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlələr, əsasən, baş cümlələrdən sonra gəlir.

2. *Bağlayıcı sözlərlə*. Budaq cümlələrin bir hissəsi də baş cümləyə kim, nə, hara, necə, hansı, nə vaxt, haçan, neçə, nə qədər və s. bağlayıcı sözlərlə (sual əvəzlikləri ilə) bağlanır. Bağlayıcı sözlər çox vaxt **ki** ədatı ilə birgə işlənir. Məsələn: Kim ki, əməksevərdir, o, həyatda çox şeyə nail olur.

Bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqli olaraq, cümlə üzvü olur. Məsələn: Yuxarıdakı cümlələrdə **kim** bağlayıcı sözü mübtəda, **nə** (nəyi) sözü tamamlıq, haraya sözü yer zərfliyi, nə qədər sözü isə kəmiyyət zərfliyidir.

Bu qayda alman dilinin qrammatikasında da özünü göstərir. Qrammatikada budaq cümlə, müstəqil bir cümlə ilə əlaqəli və ondan asılı olan bir bənddir; budaq cümlə buna görə də heç vaxt tək deyildir. Əlaqədar əsas hissəyə baş cümlə deyilir və bu əsas və ya tabe cümlə ola bilər. Tabe cümlələrin yerləşdirilməsi birdən çox quruluşa səbəb ola bilər (rekursiya). Burada subordinativ bir bənd yoxdur Məsələn, iki əsas cümlə və (və ya sonra) söz birləşmələri ilə əlaqələndirildikdə (sözdə parataks). Parenteslər (keçid bəndləri) də tabe cümlələrdən fərqləndirilməlidir. Tabe cümlələrin tabe, asılı statusu əsasən, lakin həmişə deyil, görünən şəkildə qeyd olunur. Alman dilində tabe cümlələr çox vaxt bağlayıcılar, sual əvəzlikləri və ya nisbi əvəzliklər ilə təqdim olunur. Bu alman cümlələrində sonlu feilin əsas bənddən fərqli mövqeyi var: cümlənin sonunda gəlir. Əlavə olaraq, əvvəlki feilə sahib olan tabe cümlələr də var, yəni "başlamamış tabe cümlələr" olaraq da adlandırılan feil-birinci və feil-ikinci tabe cümlələr. Bəzi sonsuz quruluşlar da tabe cümlələr statusuna malik ola bilər. Ümumiyyətlə, dünya dillərində tabeli budaq cümlələri necə işarələdikləri və ya hansı qrammatik hadisələrin bir alman qaydalarına uyğun gəldikləri ilə

əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əlavə cümlələr də funksiyalarına görə tərkib hissələrinə, atribut cümlələrinə (tərkib hissələri) və daha sonra tabe cümlələrə bölünür.**(6.2)** Yaradılmış cümlələr bir cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir. Atribut hissələr bir atribut funksiyasını yerinə yetirir, yəni bəndlərdən birini genişləndirir. Əlavə tabe cümlələr, lakin əsas bəndə inteqrasiya olunmur, yəni əsas bənddə bəndlərin statusu yoxdur.

Şərt budaq cümələsi *unter welcher Bedingung?, in welchem Fall (hansı şərtlə?, hansı halda?)* suallarına cavab verir və baş cümləyə wenn, *falls (əgər*) bağlayıcıları ilə qoşulur.

Budaq cümlədə söz sırası budaq cümlələr üçün olan adi qaydaya uyğundur (xəbər sonda). Şərt budaq cümələsi həm baş cümlədən əvvəl, həm də ondan sonra gələ bilər. Əgər baş cümlə budaq cümlədən sonra gəlirsə, onda baş cümlə feilin təsrif edilən (dəyişilən) hisəsi ilə başlayır. Baş cümlədə so (belə, onda) və ya dann (onda) korelyatı işlədilə bilər:

Ich kann dir alles erklären, wenn du etwas nicht verstehst. Mən sənə hər şeyi izah edə bilərəm, əgər nəyisə başa düşmürsənsə.

Wenn du etwas nicht verstehst, (so) kann ich dir alles erklären. Əgər nəyisə başa düşmürsənsə, (onda) mən sənə hər şeyi izah edə bilərəm.

Baş cümlədən öndə gələn şərt budaq cümləsi bağlayıcısız da baş cümləyə qoşula bilər. Bu halda o feilin təsrif edilən (dəyişən) hissəsi ilə başlayır:

Verstehst du etwas nicht, (so) kann ich dir alles erklären. - Əgər nəyisə başa düşmürsənsə, (onda) mən sənə hər şeyi izah edə bilərəm.

Şərt budaq cümləsi real və ya qeyri-real ola bilir. Qeyri-real şərt budaq cümləsində feil arzu formasında olur (Konjunktiv II), baş cümlədə də felin arzu formasından istifadə edilir:

Real şərt budaq cümləsində baş cümlədə icra edilən hərəkətin real şərti göstərilir və feil real (Indikativ – gerçəklik) formada olur.

Wenn das Wetter am Nachmittag gut ist, so geht er spazieren. - Əgər günortadan sonra hava yaxşı olsa, onda gəzməyə gedərik.

2) *Qeyri-real şərt budaq cümləsində feil arzu formasında olur (Konjunktiv II*), baş cümlədə də feilin arzu formasından istifadə edilir. Bu zaman Präteritum Konjunktiv və Plusquamperfekt Konjunktiv formasının işlənilməsi mümükündür.**(6.4)**

Präteritum Konjunktiv indiki və gələcək zamanda qeyri-real (potensial mümükün olmayan) hərəkəti bildirir.

Wenn das Wetter am Nachmittag gut gewesen wäre, so wäre er spazieren gegangen. Günortadan sonra hava yaxşı olsaydı, gəzməyə gedərdik.

Plusquamperfekt Konjunktiv geyri-real hərəkətin keçmişdə olduğunu göstəririr.

Wenn das Wetter am Nachmittag gut gewesen wäre, so wäre er spazieren gegangen.Günortadan sonra hava yaxşı olmuş olsaydı, onda o gəzməyə getmiş olardı.

Tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələrin növünə görə bir-birindən fərqlənir. Budaq cümlələr isə cümlə üzvlərinə uyğun gəlir və aşağıdakı növlərə bölünür:

Mübtəda budaq cümləsi, xəbər, tamamlıq, zərflik,zaman, yer, səbəb, məqsəd, şərt, qarşılaşdırma, kəmiyyət budaq cümlələri.

Bəzi budaq cümlələr baş cümlənin buraxılmış üzvünün sualına cavab verir. Budaq cümlə baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə verilmiş cümlə üzvünün sualına cavab olur. Budaq cümlə baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və onun məzmununu izah edir. **(6.3)**

ƏDƏBİYYAT

1. A. A. Əliyev. Alman dilinin qrammatikası. Bakı- 1959. 109, 113-119
2. М. Г. Арьсенева. Е. В. Гасилевич. А. А. Замбритская. Р. А. Терешникова.И. А. Цыганова. Грамм атика немецкого языка. Москва.1962. С. 195- 20**4.**
3. Р. М. Уройева. О. Ф. Кузнецова
4**. www.deutsch.az**
5.Funktion der Nebensätze - Funktion des Nebensatzes - (deutschplus.net)
6. Hauptsatz und Nebensatz erkennen - Unterschiede einfach erklärt! (nachhilfe-team.net)

ALIYEVA ALMAZ

SAMMARY
TYPES AND COMPARATIVE ANALYSIS OF SUBORDINATE COMPLEX SENTENCES IN THE AZERBAIJANI AND GERMAN LANGUAGES.

One of the grammatical components of such sentences is basic, and the other depends on it. The main clause is called the main clause, and the dependent clause is called the offshoot. A branched clause always belongs to the main clause and explains it in different ways.

In this case, the offshoot clause is either used instead of the missing part of the main clause, or is associated with the general content. Conditional sentences related to general content do not become simple sentences. Some offshoot sentences answer the question about the omitted term of the main sentence: I knew (what?) That it all depends on our will. In this clause, the main clause comes before the branch clause and replaces the missing term in the main clause - completeness. The branching clause answers the question of the clause member given by the sign in the main clause: I also knew (what?) That sooner or later we would return our lands.

He spoke so that no one would distract him. What made me wonder (what was that?) Why do we forget our historical past so quickly? Punctuation marks in these sentences answer the question about completeness, envelope and message. The

branching sentence is connected with the general content of the main sentence and explains its content: no matter how much he collected the horse's reins, he could not catch the wind. If the teacher allows, I will help you. There is no talk of any part of the sentence in these sentences, but in the first of the general content there is a comparison, in the second there is a conditional meaning. In such sentences, the sentence branch comes before the main sentence

Keywords: In German, subordinate clauses, conjunctions, pronouns, verb, word

ALIYEVA ALMAZ

РЕЗЮМЕ
ВИДЫ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОДЧИНЕННЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ.

Придаточное составное предложение - это комбинация двух или более простых предложений, основанная на семантическом и грамматическом подчинении. Одна из грамматических составляющих таких предложений является основной, а другая от нее зависит.

Главное предложение называется основным предложением, а зависимое предложение - ответвлением. Ветвистое предложение всегда принадлежит главному предложению и объясняет его по-разному. В этом случае предложение-ответвление либо используется вместо пропущенной части основного предложения, либо связано с общим содержанием. Условные предложения, относящиеся к общему содержанию, не становятся простыми предложениями. Некоторые предложения ответвления отвечают на вопрос об опущенном члене основного предложения: Я знал (что?), Что все зависит от нашей воли.

В этом предложении главное предложение стоит перед предложением ветви и заменяет пропущенный член в главном предложении - полнота. Ветвистое предложение отвечает на вопрос члена предложения, данного знаком в главном предложении: Я также знал (что?), Что мы рано или поздно вернем наши земли. Он говорил так, чтобы его никто не отвлекал. Что заставило меня задуматься (что это было?), Почему мы так быстро забываем свое историческое прошлое? Знаки препинания в данных предложениях отвечают на вопрос о комплектности, конверте и сообщении. Ветвистое предложение связано с общим содержанием главного предложения и объясняет его содержание: сколько бы он ни собирал поводья лошади, он не мог поймать ветер.

Если учитель позволяет, я вам помогу. Ни о какой части предложения в этих предложениях речи не идет, но в первом из общего содержания есть сравнение, во втором - условное значение. В таких предложениях ветвь предложения стоит перед основным предложением.

Ключевые слово: Придаточное предложения, союзы, местоимения, предложений, глагол

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: f.i.n.dos. Aida Sobor tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XANIMANA MANAFLI
BDU
Zahid Xəlilov, 23
xanim.manafli@mail.ru

KÜTLƏ QARŞISINDA ÇIXIŞA HAZIRLIĞIN PSİXOLOJİ TƏRƏFLƏRİ

XÜLASƏ

Dil oxumaq, yazmaq, dinləmək və danışmaq kimi 4 bacarıqdan ibarətdir. Bunlardan danışmaq bacarığı insanın həyatında çöx önəmli yer tutur. Danışmaq ətrafımızla ünsiyyət qurmağımıza səbəb olan və insanların istedadını üzə çıxaran bir bacarıqdır. Onun vasitəsilə insan biliklərini, düşüncələrini sürətlə ötürə bilir, öz duyğularını ifadə etmək üçün ən uyğun kəlmələri seçir, öz fikirlərinə güvənməyi, problemləri ortaya qoymağı öyrənir. Əgər qarşınızda birdən çox (ən az on beş nəfər) insan varsa, artıq kütlə qarşısında çıxış etmiş olursunuz. Toplum qarşısında danışmaq müxtəlif səbəblərdən bir çox insanın qorxulu röyasıdır. Əgər ilk dəfə kütlə qarşısına çıxırsınızsa, bu, əslində normaldır. Çünki, ilk dəfə görülən hər işdə bir az qorxu, bir az həyəcan olur. Lakin elə sahələr var ki, tez-tez iş görüşmələrində çıxış etmək, auditoriya qarşısında mühazirə söyləmək lazım gəlir. İnsan bu vaxt bəzən gərgin olur, stress keçirir, ovuc içi tərləyir, ürək döyüntüləri artır, əllərin-ayaqların titrəməsi, nəfəs almada çətinlik çəkmək, ürəkbulanma, diqqəti toplaya bilməmək kimi neqativ hallara məruz qalır. Bu vəziyyət idarə edilməzsə, həm işimizdə, karyeramızda irəli getməyimizə, həm də şəxsi həyatımızda bir sıra əngəllər törədə bilər. Xüsusilə, bizim kimi tez-tez auditoriya qarşısına çıxıb mühazirə söyləyən müəllimlər bu fobini aşa bilsə, peşəkar fəaliyyəti daha asanlaşar. Məqalədə bu qorxunu yaradan səbəblər və onlarla mübarizə etmənin yolları sadalanıb.

Şübhəsiz ki, danışmaq üçün kütlə qarşısına çıxarkən əli-ayağı bir-birinə dolaşan birinin dinləyicilər üzərində heç bir təsiri ola bilməz. Kiçik həyəcanlar çıxış edəni dinamik tutsa da, böyük həyəcan onun imajını yerlə bir edə bilər. Üstəlik böyük həyəcan dinləyicilərin də stressə girməsinə səbəb ola bilər. Stres içində dinlənilən bir çıxış nə qədər təsirli ola bilər.. Cəsarətli olmaq elə də çətin deyil. Hətta bunun üçün əyləncəli yollar da var. Sadəcə zehnimizdə hördüyümüz divar var. Özünəinamın yaranması çox zaman əhəmiyyət vermədiyimiz adətləri dəyişməklə də başlaya bilər. Ən bərbad vəziyyət belə bizim cəsarətimizə görə möhtəşəm nəticə verə bilər. Yəni danışmaq üçün qarşısına çıxdığımız auditoriya nə qədər bizi qorxutsa da, mütləq bir çıxış yolu vardır və bizim işimiz bu yolu tapmaqdan ibarətdir. Öz nitqləri ilə insanlar üzərində böyük təsir buraxan şəxslərə baxaq. Onlar da bizim kimi eyni fiziologiyaya sahibdirlər, üstəlik də bəziləri ilk vaxtlarda bəlkə bu qədər cəsarətli olmayıblar. Bizim onlardan fərqimiz əksik təcrübə və biliklərdir.

Məqalədə kütlə qarşısında çıxışa hazırlaşarkən həyəcana səbəb olan bir çox psixoloji məqamlar təhlil olunmuş, çıxış yolları tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: ünsiyyət, dil bacarıqları, dinləmə mədəniyyəti, danışmaq mədəniyyəti, kütlə qarşısında çıxış etmə qorxusu, gözəl və təsirli nitq, natiqlik məharəti, çıxışa psixoloji hazırlıq

İnsanların qorxuları həyat keyfiyyətini düşürən səbəblərdəndir. Ən geniş yayılmış qorxular bunlardır: ölüm qorxusu(tanatofobiya), bağlı yerdə qalmaq qorxusu(klastrofobiya), uçuş qorxusu(aviafobiya), it-ilan-siçan kimi müxtəlif heyvanlardan qorxu(zoofobiya) və kütlə qarşısında danışmaq qorxusu(glassofobiya).

Əslində qorxu ilə fobiya tam eyni şey deyil. İnsan qorxuya rəğmən vəziyyətin öhdəsindən gələ bilir. Ancaq fobiya elə deyil, qorxunun bir addım irəlisindədir. Fobiya *phobos* kökündən yaranıb latın dilində mənası *dəhşətverici* deməkdir. Hər hansı bir şeyə fobiyası olan adam heç vaxt bu vəziyyətə düçar olmaq istəməz. Məsələn, heyvan fobiyası olan insan o heyvanla qarılaşma ehtimalı olan yerlərə getməz və yaxud lift fobiyası olan adama nə qədər israr etsəniz də o, liftə minməyəcək. Fobiləri olan bir insanın üstünə çox düşsəniz, ürək tutmasına da səbəb ola bilərsiniz. Yəni fobiya insanın təkbaşına öhdəsindən gələ bilməyəcəyi bir vəziyyətdir. Qorxu isə bundan fərqli olaraq zehnin yönəldərək başa çıxa biləcəyi haldır. Əvvəla qorxular öz-özündən yaranmaz, hamısının altında müəyyən səbəblər var. Əgər bu səbəblərin nə olduğu yaxşı araşdırılarsa, nəticə daha yaxşı olar. (6, 111)

Kütlə qarşısında çıxış etmə qorxusu (glossofobiya) adı çəkilən bir çox qorxuların önündə gəlir. 2016-cı ildə aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə Amerikada yaşayan əhalinin 74 faizi bu qorxudan əziyyət çəkir. Digər bir araşdırmaya görə isə glossofobiya digər fobilər arasında 19 faiz yer tutaraq ən üstdə yer alır.

Toplum qarşısında danışmaq müxtəlif səbəblərdən bir çox insanın qorxulu röyasıdır. Əgər ilk dəfə kütlə qarşısına çıxırsınızsa, bu, əslində normaldır. Çünki, ilk dəfə görülən hər işdə bir az qorxu, bir az həyəcan olur. Lakin elə sahələr var ki, tez-tez iş görüşmələrində çıxış etmək, auditoriya qarşısında mühazirə söyləmək lazım gəlir. İnsan bu vaxt bəzən gərgin olur, stress keçirir, ovuc içi tərləyir, ürək döyüntüləri artır, əllərin-ayaqların titrəməsi, nəfəs almada çətinlik çəkmək, ürəkbulanma, diqqəti toplaya bilməmək kimi neqativ hallara məruz qalır. Bu vəziyyət idarə edilməzsə, həm işimizdə, karyeramızda irəli getməyimizə, həm də şəxsi həyatımızda bir sıra əngəllər törədə bilər. Xüsusilə, bizim kimi tez-tez auditoriya qarşısına çıxıb mühazirə söyləyən müəllimlər bu fobini aşa bilsə, peşəkar fəaliyyəti daha asanlaşar. (6,65)

Əslində heç həyəcan olmaması normal deyil. Bir az həyəcanlanmaq yaxşıdır, bu, bizi arxayın olub səhv etməyimizə mane olar. Qorxunu yaradan səbəblər təxminən bunlardır:

1. Təsir altında böyüyən insanlarda özünəhörmət normanın altında ola bilir. Bu da danışmağı, insanlar tərəfindən qəbul edilməyi çətinləşdirir.

2. Yanlış bir şey söyləyib pərt olmaq, insanların gülüş hədəfinə çevrilmək qorxusu.

3. Dinləyicilərin xoşuna gəlməmək qorxusu. İndiyə qədər formalaşmış imicin korlanma ehtimalı.

4. Başqaları kimi gözəl danışmaq bacarığının olmaması.

5. Diqqətin dağılması, mövzuların qarışdırılması, söyləniləcəklərin unudulma ehtimalları.

Bu qorxuların öhdəsindən gəlmənin bir sıra yolları vardır:

1. Çıxış öncəsi mövzuya yaxşı hazırlaşmaq hər zaman insanı vəziyyətdən çıxardır. Xüsusilə də, hazırladığımız mətndə başlıqların altından xətt çəkmək, danışıq əsnasında gətirəcəyimiz misalları, nümunələri qeyd etmək çox faydalı olacaqdır. Yəni mütləq çıxışımızın yazılı mətnini hazırlamalıyıq, lakin bu mətnə bağlı qalmamalıyıq. O, sadəcə bizə arxayın olmaq, ilham vermək üçün əlimizdə olmalıdır.

2. Mümkün qədər çıxış öncəsi bir neçə dəfə məşq etmək lazımdır. Kütlə qarşısında danışarkən diqqət dağıdan ən əsas səbəblərdən biri eşidilən "ee", "ıı" kimi səslərdir. Bu səsləri azaltmaq özümüzə olan inamı artırar. Buna görə də evdə güzgü qarşısında həm diksiyamıza, həm də mimika və jestlərimizə diqqət edərək praktika etmək olar.

3. Özünüzü üçüncü bir şəxs kimi izləmək və ya dinləmək bu istiqamətdə irəliyə doğru addım üçün çox faydalı olacaq. Bu məqsədlə də səsinizi və ya görüntünüzü qeyd edə bilərsiniz. Sonra qüsurlarınızı və yaxud daha nə etsəniz çıxışınızı qüsursuz edə biləcəyinizi özünüz üçün dəqiqləşdirə bilərsiniz.

4. Çıxışımızı dəstəkləyən materiallar toplamaq danışıq əsnasında çox kömək edə bilər. Əyani vəsaitlərdən istifadə etmək, prezentasiyalar hazırlamaq dinləyicilərin diqqətinin üzərimizdə olmasını təmin edər.Həm də özümüzə əmin şəkildə çıxışımıza davam edə bilərik.

5. Çıxışa zahirən də, fiziki cəhətdən də hazırlaşmaq lazımdır. Bunun üçün kifayət qədər yatmaq, yemək lazımdır. Müəllim mütləq kostyum geyinib qalstuk taxmaq məcburiyyətində deyil. Əgər özünü rahat hiss etməyəcəksə, geyinməməlidir. Sadəcə ciddi geyinsə, kifayətdir.

6. Səhv etməkdən qorxmayın. Xəta insanlara məxsusdur. Mükəmməl olmağa çalışmayın. Sadəcə əlinizdən gələnin ən yaxşısını edin. Bilmədiyiniz bir şey haqqında "bilmirəm" deməyi bacarın. Amma onu araşdırmağı unutmayın.

7. İstər ilk dəfə səhnəyə çıx, istərsə də dəfələrlə hər kəsin diqqət etməsi lazım olan bir məsələ də göz təması qurmaqdır. Göz təması təkcə dinləyicilərlə ünsiyyət üçün lazım deyil, həm də onun sayəsində dinləyicilərin reaksiyalarını, nə hiss etdiklərini müşahidə edib çıxışınızı ona görə yönləndirə bilərsiniz. Göz təması olmasa, dinləyicilərlə danışan arasında həm bağ qurulmur, həm də güvən hissi yaranmır. Danışıq əsnasında ən nümunəvi göz təması müddəti 2-3 saniyə, hətta bir

cümləni deyib bitirmə müddətidir. Əgər çəkinib göz təması qurmasanız, həyəcanınız dinləyicilərə yansıyar. İştirakçılara suallar verin, lakin cavab almaq üçün deyil, dinləyiciləri iştirakçıya çevirmək üçün.

8. Ünsiyyətin 38 faizi səs tonu vasitəsilə qurulur. Səsiniz nə qədər zəif çıxarsa, o qədər güvənsiz biri təəssüratı yaradarsınız. Yaxud səsiniz nə qədər sərt və qalın olarsa, o qədər ciddi bir imic yarada bilərsiniz.

9. Bir insana özündən bəhs etsən, səni dinləməz, ondan bəhs etsən, diqqəti səndə olar. Ona görə də dinləyicinin ehtiyaclarına uyğun çıxış hazırlayın, şablon cümlələrdən, mövzulardan uzaq durun, dinləyicini tanıyın, onların kim olduğunu, önəm verdikləri, maraq dairələrindəki mövzuları, sizin deyəcəklərinizin onlara nə qazandıracağını, danışdığınız mövzu haqqında qabaqcadan nə bildiklərini və necə qarşılayacaqlarını düşünün.

10. Diqqət dağıdan hərəkətlərdən uzaq dururuq. Əllərimizi və qollarımızı kobud şəkildə hərəkət etdirmək, əlləri cibə salmaq, barmaqdakı üzüklə oynamaq, üst-başımızı düzəltmək, əldə qələm və s. əşyaları oynatmaq, əllərimizi arxada çarpazlamaq... Bunların çoxu fərqinə varmadan etdiyimiz hərəkətlərdir, ancaq bunlar sayəsində dinləyici diqqəti dağılır. Öz çıxışınızı qeyd edib gərəksiz hərəkətlərinizə diqqət edə bilərsiniz.

11. Çox vaxt edilən səhvlərdən biri də çıxış mətninə arxayın olub heç məşq etməməkdir. Belə insanlar, yəni əlindəki vərəqdən asılı olan insanlar dinləyicilər tərəfindən xoş qarşılanmır. Ona görə də heç olmasa bütün mətni bir neçə dəfə başdan-sona qədər səsli şəkildə təkrar etmənizlazımdır. Xüsusilə də giriş və nəticəni təkrarlamaq çıxışınızı daha diqqətəlayiq hala gətirə bilər.

12. Danışıq zamanı ətrafa yansıtdığınız enerji ən az danışdığınız mövzu qədər önəmlidir. Yorğun olsanız belə bunu qarşınızdakına hiss etdirməyin, sıxıcı, ifadəsiz bir üzlə, monoton səs və darıxdırıcı bir üslubla dünyanın ən önəmli mövzusunu anlatsanız belə dinləməzlər. Təbii olun, gülümsəyin, danışdığınız mövzudan özünüz də həzz alın. (7, 79)

Antik dövrlərdə kütlə qarşısında danışmaq sənət növü olaraq qəbul edilirdi. Onlara görə natiqlik sahəsində özünü inkişaf etdirməmiş birindən bəlağətli nitq gözləmək təlim görməmiş bir yeniyetmənin döyüş meydanında özünü təcrübəli döyüşçü kimi aparmasını gözləməklə eynidir. Antik dövrlərdə tələbələr məntiqi, duyğuları və kəlimələri necə idarə edəcəklərinə dair biliklər qazanmaq uğrunda illərini sərf edirdilər.(7, 122)

Hər insan kiçik yaşlarından etibarən istəklərini, ehtiyaclarını söyləmək üçün danışmağa başlayır. Danışmaq özü başlı-başına qeyri-adi bir nemətdir. İnsan nə qədər savadlı olursa olsun nitqi ilə bunu ifadə edə bilmirsə, onun bilikləri digər insanların işinə yaramaz. Əgər söhbətiniz, davranışlarınız, ünsiyyətiniz ilə həmsöhbətinizə təsir edə bilsəniz, onda bir həyəcan hissi buraxmış olacaqsınız. Sizi hər zaman dinləməyə, ünsiyyət qurmağa can atacaq. Hətta bəlkə sizi görüncə həyəcan keçirəcək. Televiziya ekranlarında, radioda eşitdiklərimizdən ancaq təsirli

olanlar ağlımızda qalır. Dinlədiyimiz çox gözəl bir nitqi uzun müddət yaddan çixara bilmirik.

Şübhənin uğur üzərində böyük təsiri var. Əgər çıxış etməyə başlayanda fikirləşirsənsə ki mən uğur qazana bilməyəcəm, o zaman çıxışı başlamamış sonunu təyin etmiş olursan. Hər çıxışınızı özünüz üçün analiz edin. Əgər dinləyicilərə təsir edə bilmisinizsə, onun səbəbini, edə bilməmisinizsə də nəyin əksik olduğunu müəyyənləşdirin. Öz üzərinizdə daim çalışın, əks halda geri gedəcəksiniz. Savadına heyran olduğunuz insanları sizdən fərqləndirən cəhətləri həmişə özünüinkişaf və özünütənqid içində olmalarıdır.

Bütün çıxışlarımızda cəsarətli olmalıyıq. Şübhəsiz ki, danışmaq üçün kütlə qarşısına çıxarkən əli-ayağı bir-birinə dolaşan birinin dinləyicilər üzərində heç bir təsiri ola bilməz. Kiçik həyəcanlar çıxış edəni dinamik tutsa da, böyük həyəcan onun imajını yerlə bir edə bilər. Üstəlik böyük həyəcan dinləyicilərin də stressə girməsinə səbəb ola bilər. Stres içində dinlənilən bir çıxış nə qədər təsirli ola bilər.. Cəsarətli olmaq elə də çətin deyil. Hətta bunun üçün əyləncəli yollar da var. Sadəcə zehnimizdə hördüyümüz divar var. Özünəinamın yaranması çox zaman əhəmiyyət vermədiyimiz adətləri dəyişməklə də başlaya bilər.

Həyatımız boyunca saysız-hesabsız fərqli vəziyyətlərlə qarşılaşmışıq. Bunlardan bəziləri xoş, bəziləri qorxunc, bəziləri isə heç yuxuda belə görmək istəməyəcəyimiz vəziyyətlər olub. Belə halların başımıza gəlməsini, yaxud gəlməməsini biz təyin edə bilmirik. Əsas olan bizim bu vəziyyətlər qarşısında nə edəcəyimizdir. Məsələn, tələbə imtahan suallarını dəyişdirə bilməz, amma suallara yaxşı hazırlaşa bilər. Ən bərbad vəziyyət belə bizim cəsarətimizə görə möhtəşəm nəticə verə bilər. Yəni danışmaq üçün qarşısına çıxdığımız auditoriya nə qədər bizi qorxutsa da, mütləq bir çıxış yolu vardır və bizim işimiz bu yolu tapmaqdan ibarətdir. Öz nitqləri ilə insanlar üzərində böyük təsir buraxan şəxslərə baxaq. Onlar da bizim kimi eyni fiziologiyaya sahibdirlər, üstəlik də bəziləri ilk vaxtlarda bəlkə bu qədər cəsarətli olmayıblar. Bizim onlardan fərqimiz əksik təcrübə və biliklərdir.

Gözəl və təsirli nitq qurmaq üçün aşağıdakılara riayət etmək lazımdır.

1. Əgər söyləyəcəklərinizə siz inansanız, qarşınızdakı insanlar da inanar. Bu səbəbdən əvvəlcə inanın, daha sonra inandırın.

2. Professor Vilyam Jeyms deyir ki, özünüzü cəsur hiss etmək üçün bütün iradənizi bu işə səfərbər etməlisiniz, o zaman qorxu hissinin yerini cəsarət alacaq. Qorxu güvənsizliyin nəticəsidir, güvənsizlik isə təcrübəsizlikdən və hazırlıqsız olmaqdan irəli gəlir. Təcrübə əldə etdikcə bütün qorxularınız yox olacaq.

3. İstər kütlə qarşısına çıxaq, istərsə də dost-tanış əhatəsində olaq dinləyicilərin inanclarını, dəyər verdikləri şeyləri göz önündə tutmalıyıq.

4. Yaxşı nitq maraqlı və diqqətə dəyər mövzuları əhatə etməlidir. Seçəcəyimiz mövzu həm özümüz, həm də dinləyicilər üçün maraqlı olmalıdır. Təbii ki, bizim üçün maraqlı olmayan bir mövzuda rahat danışa bilmərik. Yəni nitqin keyfiyyəti üçün mövzu seçimi çox önəmlidir.

5. Gözəl nitq danışanın şəxsiyyəti ilə bütünləşməlidir. İkiüzlü, yalançı kimi tanınan biri "Yalan danışmağa niyə ehtiyac duyuruq" mövzusunda çıxışı ilə kimsəni inandıra bilməz. Ona görə insanın şəxsiyyəti ilə söylədiklərinin üst-üstə düşməsi də çox əhəmiyyətlidir.

6. Gözəl nitq bir məqsədə yönəlikdir.

7. Gözəl nitq dinləyicinin maraq və diqqətini çəkməlidir. Hansı mövzu olur olsun, diqqət dağıldısa, ünsiyyət qopur. Ona görə diqqətin diri və canlı qalması dinləyicilərin maraqlarını ayaqda tutmamıza bağlıdır. Bunun üçün dinləyiciləri yaxşı tanımaq, söylənilənlərlə onların maraqları arasındakı bağı möhkəm qurmaq lazımdır.

8. Mövzuya fərqli istiqamətdən yaxınlaşmağı bacarmaq lazımdır. Hətta məlum bir mövzuya indiyə qədər heç toxunulmamış tərəfdən yanaşmaq olar.

9. Gözəl nitq sağlam biliklərə, məlumatlara, faktlara söykənməlidir.

10. Əsl natiq nitqində özü haqqında az danışmalıdır. Daha çox nə?, kim?, nə üçün?, necə?, harada? suallarına cavab axtarmalıdır.

11. Özümüzü dinləyicinin yerinə qoymağı bacarmalıyıq.

12. Əsl natiqlərin özünəxas danışıq tərzi olur, yumor hissinə malik olurlar.

13. Canlı, diri, məqsədimizə uyğun sözləri seçib bunları cümlə içində yerli-yerində işlətmək söhbətimizin təsirini, gözəlliyini artırmış olur. Sözlərin məna yükünü səs tonumuz, əl və mimik hərəkətlərimiz də zənginləşdirir. (9, 159)

ƏDƏBİYYAT

1. Erich Fromm. Dinləmə sanatı. İstanbul, Say Yayınları, 2019, 200səh
2. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-nasiri, Bakı 1989.
3. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika.Bakı, Nurlar,2014, 395səh.
4. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2015, 280 səh.
5. Michael P. Nichols. Dinləmə sanatı, İstanbul, 2016, 368 səh.
6. Sırrı Er. Topluluk önündə etkili konuşma tekникləri, Hayat yayınları, 2014, 239səh.
7. Sırrı Er. Altın sözlər və başarılı konuşma tekникləri. Hayat, 2010, 260 səh.
8. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Elm və təhsil, Bakı 2021, 512 səh.

Ханымана Манафлы
БГУ, Захид Халилов, 23
xanim.manafli@mail.ru

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ К ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

Язык состоит из 4 навыков, таких как чтение, письмо, аудирование и говорение. Из всех перечисленных умение говорить очень важно в жизни человека. Говорение – это навык, который позволяет нам общаться с окружающими и раскрывать способности людей. С его помощью человек может быстро передать знания и мысли, выбрать наиболее подходящие слова для выражения своих чувств, учится полагаться на собственные суждения и формулировать проблемы. Если перед вами более одного (не меньше пятнадцати) человек, то вы уже выступаете перед публикой. По разным причинам публичные выступления для многих людей становятся кошмаром. Если вы впервые выступаете перед толпой, это нормально. Потому что во всем, что делается впервые, есть определенная доля страха, волнения. Однако есть области, где часто приходится выступать на деловых встречах, читать лекции перед аудиторией. В это время человек зачастую сталкивается с такими негативными факторами, как состояние напряжения, стресс, потение ладоней, учащение пульса, дрожание рук и ног, затрудненное дыхание, тошнота, невозможность сконцентрироваться. Если не контролировать данную ситуацию, то это может вызвать ряд препятствий нашей работе, продвижению в дальнейшей карьере и в личной жизни. В особенности, если такие учителя, как мы, которые часто читают лекции перед аудиторией, смогут преодолеть эту фобию, то их профессиональная деятельность станет намного проще. В статье перечислены причины этого страха и способы борьбы с ними.

Несомненно, неуверенный в себе человек, выступая перед публикой, не может иметь какого-либо влияния на аудиторию. Слабые волнения хотя и придают динамику выступлению, однако более сильные переживания могут полностью подорвать авторитет. Кроме того, сильное волнение может вызвать у слушателей стресс. Насколько убедительной может быть речь, воспринимаемая в стрессовой ситуации? Проявить смелость не так уж и сложно. Есть даже забавные способы сделать это. Проще говоря, в уме существует построенная нами стена. Возникновение уверенности в себе часто можно начать с изменения привычек, которым мы не придаем значения. Даже в самой неподходящей ситуации мы можем иметь грандиозный успех благодаря нашей смелости. То есть, как бы ни пугала нас аудитория, перед которой

собираемся выступать, выход есть всегда, и наша задача состоит в том, чтобы найти этот выход. Взглянем на личности, которые своими выступлениями оказывают большое влияние на людей. Они имеют такую же физиологию, как и мы, к тому же некоторые из них, возможно, поначалу не были такими уверенными. Наше отличие от них – отсутствие опыта и знаний.

В статье анализируются многие психологические моменты, вызывающие волнение при подготовке к публичному выступлению, даются рекомендации по выходу из ситуации.

Ключевые слова: *общение, языковые навыки, культура аудирования, культура речи, боязнь публичных выступлений, красивая и эффектная речь, ораторское мастерство, психологическая подготовка к выступлению.*

Khanimana F. Manafli
Baku State University
23, Zahid Khalilov St.
xanim.manafli@mail.ru

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PREPARING FOR A PUBLIC SPEECH

SUMMARY

The language consists of 4 skills such as reading, writing, listening and speaking. The speak ability as one of them is very important in a person's life. Speaking is a skill that allows us to communicate with others and reveal abilities of people. With its help, a person can quickly convey knowledge and thoughts, choose the most appropriate words to express their feelings, learn to rely on the own judgments and formulate problems. If you have more than one (at least fifteen) people in front of you, then you are already speaking to the public. For various reasons, public speaking becomes a nightmare for many people. If this is your first time performing in front of a crowd, that's fine. Because in everything that is done for the first time, there is a certain amount of fear and excitement. However, there are areas where you often have to speak at business meetings, lecture in front of an audience. At this time, a person has often faced with such negative factors as a state of tension, stress, sweating palms, increased heart rate, trembling of hands and feet, shortness of breath, nausea, and inability to concentrate. If you do not control this situation, then this can cause a number of obstacles to our work, advancement in our future career and in our personal life. Especially if teachers like us, who often lecture in front of an audience, can overcome this phobia, then their professional activities will become much easier. This article lists the causes of this fear and ways to deal with them.

Undoubtedly, an insecure person speaking in front of an audience cannot

have any influence on the one. Mild excitement, although it gives dynamics to the performance, but stronger feelings can completely undermine the authority. In addition, intense excitement can stress the listeners. How persuasive can speech be perceived in a stressful situation? It is not hard to show courage. There are even funny ways to do it. As speaking simply, we have built a virtual wall in our mind. The building of self-confidence can often begin with changing our unimportant habits. Even in the most inappropriate situation, we can have tremendous success thanks to our courage. That is, no matter how fright us the audience before which we are going to speak, there is always a way out, and our task is to find one. Let us look at the individuals who, through their performances, have a great influence on people. They have the same physiology as us, and some of them may not have been so confident at first. Our difference from them is the lack of experience and knowledge.

The article analyzes many of the psychological moments that cause excitement in preparation for a public speech, gives recommendations on how to get out of the situation.

Keywords: communication, language skills, listening culture, speech culture, fear of public speaking, beautiful and effective speech, public speaking, psychological preparation for a performance.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLAY QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gurbanovagulay@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ RƏSMİ VƏ QEYRİ – RƏSMİ DANIŞIQ ÜSLUBU ARASINDAKI FƏRQLƏR

XÜLASƏ

Danışıq üslubunun danışan üçün deyil, ünsiyyət vasitəsinin xarakterik xüsusiyyət olduğunu bilmək çox vacibdir. Axı, ailədə vəkilin bir dildə, məhkəmə iclasında isə tamamilə fərqli bir dildə danışması hamıya aydındır. Eynilə, ingilis və ya amerikalı tələbə dostları ilə söhbət edərkən qeyri -rəsmi sözlərdən və cümlə növlərindən istifadə edir, hesabat və tezis yazarkən isə rəsmi sözlərdən, mürəkkəb qrammatik quruluşlardan istifadə edir. Fərqli ünsiyyət şəraitində olan və fərqli kommunikativ məqsədlər güdən dilçi şəxsiyyətin eyni insan ola biləcəyini müşahidə etmək bəzən təəccüb doğurur.

Qeyri-rəsmi üslub ilk növbədə gündəlik şifahi ünsiyyət üçün xarakterikdir. İngilis dilini bilənlər gündəlik mövzulardan danışanda dilin "mükəmməl" səslənməsinə əhəmiyyət vermirlər. Belə ki, qeyri-rəsmi üslubda danışılan söhbətlərdə və nitqlərdə çoxlu sayda Anglo-Sakson sözü, qısaldılmış formalar və kəsilmiş sintaktik quruluşları eşitmək olar. (Məsələn, "I have been there and I have done that" kimi dil quruluşu "Been there, done that" şəklində istifadə oluna bilər).

Rəsmi dil üslubunun istifadə yeri isə tam fərqlidir. Xüsusilə, konfranslarda elmi müzakirələr, parlament müzakirələri və məhkəmə iclasları zamanı əvvəlcədən hazırlanmış çıxışlar rəsmi dildə aparılır. Eyni zamanda, ortaya çıxan problemləri müzakirə etməyə, onlar haqqında fikir mübadiləsi aparmağa başlayanda bu cür debatların iştirakçılarının çıxışının formallıq dərəcəsi qaçılmaz olaraq azalır.

Formal üslub, ilk növbədə, yazılıdır. Müxtəlif növ inzibati sənədlər, eləcə də bütün elmi və akademik esselər rəsmi dildə yazılır.

Beləliklə, dilin danışan tərəfindən düzgün çatdırılması üçün rəsmi və qeyri-rəsmi üslubun xarakterik xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmaq, düzgün nitq etiketlərindən, uyğun söz və ifadələrdən istifadə etmək vacibdir.

Açar sözlər: rəsmi, qeyr-rəsmi, nitq üslubu, ingilis dili, elmi, neytrallıq, yazı bacarığı, danışıq

İngilis dili ən çətin dil deyil, amma onu öyrənmək ən çətin dillərdən biridir. Ana dili ingilis dili olan şəxs rastlaşdığı yeni bir sözü asanlıqla tələffüz etdiyi halda ingilis dilini yeni öyrənənlər üçün bu, əsl problem ola bilər.

İngilis dilində rəsmi və qeyri -rəsmi danışıq tərzini ayırmaq o qədər də çətin deyil, çünki fərq olduqca aydındır. İngilis dilini doğru zamanda düzgün istifadə etmək üçün bu fərqi yaxşı başa düşmək vacibdir.

Danışıq və rəsmi işgüzar ingilis dili arasındakı fərqlər, söz ehtiyatındakı fərqlərə, söz sırasındakı fərqlərə və nəhayət, durğu işarələri fərqlərinə görə təsnif edilə bilər. Ancaq bu mövzuda digər vacib məqamlar da var.

Məsələn, qeyri-rəsmi dilə aid olan danışıq tərzinin fərqli vəziyyətlərdə, şifahi nitqdə istifadə edilməsi mümkündür, ancaq elmi yazılı mətnlərdə yox. Bu cür mətnlərdə rəsmi dilin istifadəsi məcburidir.

İngilis dilini öyrənənlər rəsmi dilin mümkün qədər fərqli nümunələri ilə tanış olmalıdırlar. Digər tərəfdən, tələbələr bütün nümunələrin eyni dərəcədə etibarlı olmadığını bilməlidirlər.

Dildə rəsmi üslub ideyasının mənbəyi dərsliklər, işgüzar məktubları, poçtlar, hesabatlar, məqalələr ola bilər, qeyri -rəsmi üslub gündəlik söhbətlərimizdə təqdim olunur.

Rəsmi üsluba ehtiyac işgüzar məktub yazmaq, təqdimat hazırlamaq və ya kitab oxumaq lazım olduqda yaranır. Ancaq bu, danışıq dilindəki sözlərə və ifadələrə məhəl qoymamağınız demək deyil, çünki ingilis dilli insanlarla gündəlik söhbətlərdə həmin ifadələrlə ünsiyyət qurulur.

Aşağıda, istifadə olunan söz ehtiyatı baxımından qeyri -rəsmi və rəsmi üslub arasındakı fərqlərə nəzər yetirək:

1) Rəsmi dildən istifadə olunan mətnlər diqqətlə redaktə olunur. Rəsmi üslubdan istifadə edən şəxs, ümumiyyətlə, mətni mükəmməl vəziyyətə cilalamaq üçün kifayət qədər vaxta malikdir. Lakin sürətli mesajlar, şəxsi e -poçtlar yazarkən və ya təsadüfi söhbətlərdə qeyri -rəsmi üsluba müraciət edirlər.

2) Çıxışlar, təqdimatlar və s. əvvəlcədən heç bir hazırlıq görmədən danışıldıqda, hazırlıqsız spontan nitqlə müşayiət olunur.

3) Rəsmi üslubdan istifadə edərkən cümlələr daha mürəkkəb olur və uzunluqla xarakterizə olunur. Qeyri -rəsmi dildə qısa və sadə cümlələrə üstünlük verilir.

4) Düzgünlük standartları rəsmi dildə daha yüksəkdir, belə ki, danışıq nitqində məqbul hesab edilə bilən bir cümlə rəsmi iş mətnində bu cür olmaya bilər.

5) Rəsmi ingilis dilində mürəkkəb sözlərdən, mürəkkəb ifadələrdən və çətin cümlələrdən istifadə edilir. Qeyri -rəsmi nitqdə, cümlələrə həmsöhbətinə çatdırılması asan və başa düşülməsi asan olan sadə gündəlik dil quruluşları və sözlər daxildir.

Beləliklə, rəsmi və qeyri -rəsmi nitq üslubları tələbə üçün eyni dərəcədə vacibdir, çünki ingilis dilini fərqli ünsiyyət vəziyyətlərində tətbiq etməli olurlar. Rəsmi və qeyri -rəsmi nitq nümunələrini tapmaq üçün fərqli mənbələrdən istifadə

etmək lazım gəlir, onlar danışıq dili ilə rəsmi işgüzar dil arasında aydın şəkildə fərq qoymağa kömək edir. Xüsusilə forumlarda, bloglarda, xəbər mətnlərində, filmlərdə, aparıcıların və qonaqların radioda və TV-şoularda etdiyi söhbətlər nümunə mənbəyi ola bilər.

Danışıq üslubları bütün dillərdə mövcuddur və ingilis dili də istisna deyil. Bu üslublar stilistikaya yiyələnmək, dili mənimsəmək və onu ana dilində danışanlar kimi təbii danışmaq istəyən hər kəs üçün lazımdır.

Rəsmi ünsiyyət üslubu

Rəsmi işgüzar üslubu işgüzar sənədlər, müqavilələr, mühazirələr yazarkən, ümumiyyətlə sənədlərin tərtibində istifadə olunur.

Minimum ixtisar sayı (*don't, he's və s.*) və fellərin tam formalarının istifadəsi rəsmi üslubun **ilk** xüsusiyyətləridir[1] (s. 16).

"Toyota's sales bounced back in March as substantial discounts helped to win back customers who had been shaken by the film's mass safety recalls" kimi ümumi və mürəkkəb cümlələr rəsmi işgüzar üslubunun **ikinci** xarakterik xüsusiyyətidir.

Üçüncü xüsusiyyət, qeyri-rəsmi dialoqlardan fərqli olaraq daha uzun sözlərin işlənməsidir: məsələn, "*start"* sözünü "*commence"*, *"end"* sözünü *"terminate"*, və "*try* " sözünü *"endeavor"* sözü ilə əvəz etsək daha doğru olar. Prinsipcə, bu, müəyyən dərəcədə modal fellərə də aiddir: bütövlükdə "can" modal feli kifayət qədər neytral üslub mənasına malikdirsə (məsələn, "*Can I suggest you try this new model*?" ifadəsi neytral səslənir), onda "might" modal feli daha rəsmi görünən cümləni ifadə edəcək. ("*Might I suggest you try this new model?*")[2] (s. 103)

Rəsmi üslubun dördüncü maraqlı xüsusiyyəti, mətndə ilk dəfə qeyd edildikdə qısaltmaların deşifrə edilməsidir. İstisnalar, artıq məlum olan və şübhəsiz ki, sual doğurmayacaq qısaltmalardır: məsələn, BBC, NATO və s.

Rəsmi nitq üslubunun beşinci xarakterik xüsusiyyəti emosional neytrallıq və ya hətta düşüncənin quruluğu və ciddiliyidir. Məsələn, "?!", "!!!" durğu işarələri işgüzar yazışmalarda, eləcə də parlaq emosional rəngli müqayisələrdə, metaforalarda və nümunələrdə tətbiq oluna bilməz.

Nəhayət, rəsmi işgüzar üslub şəxsiyyətsiz təqdimatı nəzərdə tutur. Rəsmi sənədlərdə "*I consider…"* , *"we say…"* kimi ifadələrin istifadəsi uyğun deyil , rəsmi üsluba uyğun olaraq onlar "*it is considered to be…»* , *«it is said to be…"* kimi ifadələrlə əvəz olunur.

Qeyri-rəsmi ünsiyyət üslubu

Qeyri -rəsmi üslub şifahi nitqə çox yaxındır: "slang" və sintaksis pozuntuları, şəxsi əvəzliklər (məsələn, "*I think…"* , "*We want…"*) və fellərin qısaldılmış formaları (*"doesn't"*, *"it's"*, *"couldn't" və s.*) onun xarakterik xüsusiyyətləridir.

Bundan başqa qeyri -rəsmi yazışmalarda və ünsiyyətdə cümlələr tez -tez qısaldılır (məsələn, mübtəda və ya nisbi əvəzlik): belə ki, "*I went to Barcelona last weekend. I have lots to tell you"* kimi cümlə *"Went to Barcelona last weekend. Have*

lots to tell you" şəklində deyilə bilər və yaxud "*The boy whom I met was beautiful"*cümləsində nisbi əvəzliyi (*«whom»)* buraxmaq olar, "*The boy I met was beautiful"* cümləsi qeyri-rəsmi üslubda işlənir.

Qeyri -rəsmi üslubun eyni dərəcədə vacib və xarakterik xüsusiyyəti, **frazeoloji fellərin** aktiv istifadəsidir[3] (s. 88): məsələn, *"He gave up trying"*, *"We must work out the solution"*.

Rəsmi və qeyri-rəsmi nitq üslubları üçün xarakterik olan sözlər və fellər və ya bağlayıcı sözlər (link words):

- go up (qeyri-rəsmi) – increase (rəsmi);
- Find out (qeyri-rəsmi) – discover (rəsmi);
- Set up (qeyri-rəsmi) – establish (rəsmi);
- Free (qeyri-rəsmi) – release (rəsmi);
- Show (qeyri-rəsmi) – demonstrate (rəsmi);
- Seem (qeyri-rəsmi) – appear (rəsmi);
- Keep (qeyri-rəsmi) – retain (rəsmi);
- But (qeyri-rəsmi l) – however (rəsmi);
- So (informal) – therefore (formal);
- To sum up (qeyri-rəsmi) – to conclude (rəsmi);
- Just wanted to let you know… (qeyri-rəsmi) – I am writing to inform you… (rəsmi);
- Hope to hear from you soon (qeyri-rəsmi) – I am looking forward to hearing from you (rəsmi);
- Call me if you need anything (qeyri-rəsmi) – Please do not hesitate to contact me (rəsmi)

Ən başlıcası, müəyyən bir vəziyyətdə müəyyən nitq üslubundan istifadə etməyin məqsədəuyğunluğunu aydın şəkildə başa düşməkdir. Gündəlik təcrübədə, məktəb imtahanından beynəlxalq imtahanlara qədər, rəsmi və ya qeyri -rəsmi məktubun yazılması lazım olduğu yerlərdə, həmçinin CV hazırlayarkən bu biliklər və uyğun nitq üslubunu seçmək istənilən ünsiyyətdə müvəffəqiyyətin açarıdır.

Rəsmi və qeyri -rəsmi ingilis dili kimi bir konsepsiya demək olar əksər dil öyrənənlərə məlumdur və burada məqsəd heç də jarqondan istifadə etməkdə və ya müəyyən sözlərin və ya qrammatik quruluşların düzgün və ya yanlış istifadəsində deyil. Hər şey daha maraqlıdır, ingilis dilində olduğu kimi başqa bir dildə də seçimi vəziyyətdən asılı olacaq rəsmi və qeyri -rəsmi üslubu ayırmaq lazımdır.

Diqqətinizi belə bir fakta çəkmək istərdik ki, məsələn, növündən asılı olmayaraq (*for and against essay* , *discursive essay*, *providing solutions to problems essay*) yazı növü ingilis dilində ingilis dilində rəsmi üslubun xüsusi istifadəsini tələb edir; müxtəlif növ hesabatlar, rəsmi məktublar yazarkən daha rəsmi üsluba riayət edilməlidir. Ancaq təbii ki, rəsmi üslubun yalnız yazılı nitqdə məcburi olduğunu söyləmək qətiyyən doğru deyil. Unutmaq ki, bəzi hallarda danışıqlar apararkən, hesabatların təqdim olunması zamanı və s. daha rəsmi üslub tələb olunur.

Əlbəttə ki, bütün bu qaydalar, daha doğrusu qeydlər heç də aydın və qurulmuş qaydalara bənzəmir, amma onlara riayət edilməlidir. Lakin bu, çoxlu sayda anlaşılmaz söz və ifadələrdən istifadə edərək nitqi mümkün qədər parlaq etməyə çalışmağa lazım olduğu anlamına gəlmir. Heç bir halda, cümlələri mürəkkəb sözlərlə yükləmək düzgün olmazdı. Yazı demək olar ki, ən çətin dil bacarığıdır və mövzu üzərində fikirləri məntiqli və "gözəl" ifadə etməyi öyrənmək uzun müddət çəkə bilər.

Söhbətlərdə və ya e-poçt mesajlarında qeyri-rəsmi nitqdən istifadə etmək məqbul olsa da, danışıq lüğətinin çox olması rəsmi işgüzar üslubunda mətnin keyfiyyətini azalda bilər. Yazılı mətnlərdə danışıq dilinin miqdarını azaltmaqla daha mükəmməl və düzgün dil quruluşuna nail olmaq olar. Yazı bacarığının keyfiyyətini artırmaq üçün ingilis dilini mükəmməl öyrənmək lazım gəlir ki, bu da rəsmi ünsiyyət üçün hansı sözlərin istifadə edilməməli olduğunu, həmçinin mətn rejimində hansı ifadələrin istifadəsinin məqbul olduğundan xəbərdar olmağa kömək edir.

Qeyri -rəsmi	**Rəsmi**
it's; can't; we'll; didn't	*it is; cannot; we will; did not*
e.g., etc., i.e.	*for example, and so on, that is*
You put the chemicals in the test tube.	*The chemicals are put in the test tube.*
I think this is an important issue.	*This issue could be important.*
We used two different methods.	*There were two different methods.*
I'm sorry but…	*We regret to inform you that…*
I'm happy to say that…	*We have pleasure in announcing that…*
The experiment was carried out.	*The experiment was conducted.*
The prisoner got away.	*The prisoner escaped.*
Looks like humanities are really great.	*Yet, the number of the disciplines embraced under the notion of humanities is far more numerous than that of the natural sciences, which makes humanities a worthy competitor on the labour market.*
and, *but*, *or, so*	*however*, *although*, *yet*, *nevertheless*

Yuxarıda verilmiş rəsmi və qeyri-rəsmi nümunələrdən aydın olur ki, rəsmi üslub daha uzun cümlələrin istifadəsini nəzərdə tutur: müqayisəli, mürəkkəb və nisbətən kompleks. İki və ya daha çox sadə cümləni birinə birləşdirmək olar. Uzun cümlələr mətnə fərqlilik qatır və qısa cümlələrlə birləşdirildikdə xüsusilə effektiv ola bilər. Kontrastlar həmişə oxucuların diqqətini çəkir. Eyni zamanda hər iki üslubda uyğun söz və ifadələrdən istifadə dili daha cazibədar edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alfaro, David Barros. 2009. Everyday English expression in class.
2. Leech, Geoffrey. 1983. Principles of Pragmatics. London: Longman.
3. Rivers, W. 1968.Teaching foreign-language skills. Chicago: University of Chicago Press

G.R. GURBANOVA

SUMMARY

DIFFERENCES BETWEEN FORMAL AND INFORMAL SPEECH IN ENGLISH

It is important to know that the speech style is a characteristic of the means of communication, not for the speaker. After all, it is clear to everyone that the lawyer in the family speaks the same language, and in court in a completely different language. Similarly, an English or American student uses informal words and sentence types when talking to friends, and uses formal words and complex grammatical structures when writing reports and theses. It is sometimes surprising to observe that a speaker with different communication conditions and different communicative goals may be the same person.

Informal style is primarily for everyday verbal communication. Those who know English do not pay attention to the "perfect" sound of the language when talking about everyday topics. Thus, a large number of Anglo-Saxon words, abbreviated forms and simple syntactic structures can be heard in informal conversations and speeches. (For example, a language structure such as "I have been there and I have done that" can be used as "Been there, done that").

The place of use of the formal language style is completely different. In particular, pre-prepared speeches at scientific discussions, parliamentary debates and court hearings at conferences are conducted in the formal language. At the same time, the degree of formality of the speeches of the participants of such debates inevitably decreases when they begin to discuss the problems that arise and exchange views on them.

Formal style is primarily written. Various types of administrative documents, as well as all scientific and academic essays are written in the formal language.

Thus, it is important to be aware of the characteristics of formal and informal style, to use correct speech etiquette, appropriate words and phrases in order to convey the language correctly.

Keywords: formal, informal, speech style, English, scientific, neutral, writing, speaking

Г.Р.ГУРБАНОВА

РЕЗЮМЕ

РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ФОРМАЛЬНОЙ И НЕФОРМАЛЬНОЙ РЕЧЬЮ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Важно знать, что стиль речи является характеристикой средств общения, а не говорящего. Ведь всем понятно, что адвокат в семье говорит на одном языке, а в суде - на совершенно другом. Точно так же английский или американский студент использует неформальные слова и типы предложений при разговоре с друзьями и использует формальные слова и сложные грамматические структуры при написании отчетов и тезисов. Иногда удивительно наблюдать, что говорящий с разными условиями общения и разными коммуникативными целями может быть одним и тем же человеком.

Неформальный стиль в первую очередь предназначен для повседневного вербального общения. Те, кто владеет английским, не обращают внимания на «идеальное» звучание языка при разговоре на повседневные темы. Таким образом, в неформальных разговорах и речах можно услышать большое количество англосаксонских слов, сокращенных форм и простых синтаксических структур. (Например, такая языковая структура, как “I have been there and I have done that” может использоваться как “Been there, done that”).

Совершенно другое место использования формального языкового стиля. В частности, заранее подготовленные выступления на научных дискуссиях, парламентских дебатах и судебных слушаниях на конференциях проводятся на официальном языке. При этом степень формальности выступлений участников подобных дебатов неизбежно снижается, когда они начинают обсуждать возникающие проблемы и обмениваться мнениями по ним.

Формальный стиль — это в первую очередь письменный. Различные типы административных документов, а также все научные и академические эссе написаны на формальным языке.

Таким образом, важно знать особенности формального и неформального стиля, использовать правильный речевой этикет, соответствующие слова и фразы, чтобы правильно передать язык.

Ключевые слова: формальный, неформальный, стиль речи, английский, научный, нейтральный, письмо, разговорный.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ГЮЛШАН ДЖУМШУДОВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
gulshanchumshudova@gmail.com

ИЗУЧЕНИЕ НЕФОРМАЛЬНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА САЙТАХ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

РЕЗЮМЕ

Использование ИКТ в образовании принесло пользу как студентам, так и преподавателям в сфере образования. В настоящее время сайты социальных сетей широко используются студентами университетов в их повседневной жизни для различных целей, таких как развлечения, создание сетей, а также в образовательных целях. Было проведено множество исследований, чтобы выяснить, приносят ли социальные сети пользу учащимся, получающим формальное образование, но не так много исследований, чтобы выяснить, полезны ли они для неформального обучения учащихся, особенно на английском языке. Таким образом, цель данной статьи исследовать вклад социальных сетей в неформальное изучение английского языка студентами университетов. Большинство студентов изучают английский язык неформально, сохраняя интересные английские цитаты или изображения, размещенные в социальных сетях, а также обращая внимание на образцы предложений и акцент во время просмотра видео на этих сайтах. Студенты также считают, что неформально они изучают навыки аудирования и словарный запас больше всего на сайтах социальных сетей. В заключение скажу, что сайты социальных сетей полезны не только для развлекательных целей, они также могут быть использованы для неформального изучения и улучшения навыков английского языка.

Интернет-революция была неумолимо быстрой и ошеломляющей. Изучение языка не только преодолело географические и временные границы, но и вышло далеко за рамки традиционных парадигм формального образования. Текущим изучающим язык предоставляется широкий спектр голосовых приложений, социальных сетей, веб-сайтов для обмена видео, подкастов, вики-сайтов и блогов, и они все больше и больше интегрируют традиционный книжный способ изучения языка в социальную сеть. Сайты социальных сетей (SNS) позволяют учащимся преодолевать географические и временные барьеры, получать доступ к отдаленным культурам и местам, одновременно взаимодействовать с несколькими носителями языка (NS), отправлять и получать сообщения, а также загружать и обмениваться фотографиями и видео.

Ключевые слова: изучение языков, неформальное изучение английского языка, сайты социальных сетей, английский язык на сайтах социальных сетей, ИКТ в образовании.

В повседневной жизни люди неформально учатся многим вещам, таким как выживание, навыки и знания. Среди различных вещей, которые человек изучает ежедневно, есть язык, который является важнейшим элементом в жизни человека. Без языка человек не сможет понять большинство из вещей, доступных в этом мире. Понимание языка помогает человеку разобраться в окружающем мире. Чтобы выучить язык, человек должен познакомиться с целевым языком, и он также должен иметь доступ к входным данным целевого языка[1] (Taher & Tam, 2012). Когда человек знакомится с целевым языком, но не в каком-либо официальном учебном заведении, считается, что овладение языком происходит неформально.

Есть много способов выучить язык неформально, например, через взаимодействие с другими людьми и знакомство с языком с помощью технологий и средств массовой информации[2] (Taher & Tam, 2012). При взаимодействии с другими людьми, особенно с носителями целевого языка, могут быть некоторые аспекты языка, которые человек сможет уловить и сохранить в своей голове. Неформальное изучение языка обычно происходит за пределами классной комнаты, но неформальное изучение языка также может происходить в классе при условии, что обучение не структурировано или не основано на классе[3] (Taher, Tam, & Marziyeh, 2014).

В настоящее время информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) играют огромную роль в изучении языков как формально, так и неформально. Рост Интернета и всемирной паутины (WWW) выводит изучение языков в другое измерение. Благодаря Интернету люди могут легче общаться друг с другом по всему миру. Web 2.0, который определяется как второе поколение WWW, которое фокусируется на социальном взаимодействии, связях, идеях и обмене знаниями, а также на активном участии, доминировал в мире в различных областях. В настоящее время изучение языков также использует преимущества Интернета 2.0, чтобы помочь учащимся лучше выучить язык. Одним из преимуществ веб 2.0 для изучения языков является то, что он может расширить возможности учащихся в обучении, а также помочь учащимся контролировать свое обучение[4] (Bielawska, 2015). Когда учащиеся смогут контролировать свое обучение, неформальное изучение языка будет происходить чаще и легче.

Социальные сети и сайты социальных сетей, такие как Facebook, Twitter, Tumblr и Instagram, сейчас очень популярны среди студентов. Высокий процент студентов проводили в социальных сетях от 30 минут до трех часов, и только 6,4% из них использовали социальные сети для своей академической

работы и целей. Поскольку лишь небольшой процент студентов использует социальные сети для академической работы и целей, помогают ли эти СМИ им улучшить свое обучение?

Существуют различные подходы и методы обучения английскому языку, не говоря уже об огромных исследованиях, проведенных с целью определения лучших методов формального обучения английскому языку учащихся в школах и учебных заведениях. Напротив, процесс неформального обучения английскому обычно происходит вне формального учебного контекста. Переходя к неформальному изучению языка с помощью технологий, компьютер помог учащимся неформально выучить изучаемый язык. Переходя к неформальному изучению языка с помощью технологий, компьютер помог учащимся неформально выучить изучаемый язык. Однако для успешного изучения изучаемого языка использование одного только компьютера или программного обеспечения не поможет улучшить изучаемый язык. Это связано с тем, что взаимодействие человека с компьютером или программным обеспечением иногда очень ограничено[5] (Bahrani et al., 2014) и до такой степени, что взаимодействие не будет подлинным и аутентичным. Следовательно, важно иметь подлинное взаимодействие не только с технологией, но и с другими пользователями технологии. Связь между пользователем одного языка и пользователем другого языка теперь возможна с появлением Интернета и WWW. Благодаря этому соединению существует аутентичное взаимодействие, которое отсутствует при взаимодействии с компьютером, следовательно, у пользователей появляется больше возможностей для неформального изучения языка.

Поскольку технология перемещается в Web 2.0, 3.0 и в будущем 4.0, более чем возможно неформальное изучение языка через такие платформы, как социальные сети и сайты социальных сетей. Пользователи социальных сетей, таких как блоги, вики и подкасты, создают онлайн-контент, в котором пользователи смогут сотрудничать друг с другом и редактировать контент, который они создали. Поскольку социальные сети и сайты социальных сетей позволяют пользователям сотрудничать и общаться друг с другом в Интернете, обмен знаниями неизбежен и косвенно, неформальное обучение будет происходить, даже если в большинстве случаев пользователи этого не осознают. Технологии Web 2.0 продвигают неформальное обучение студентов и, кроме того, предложили использование “Personal Learning Environment” (PLE), которая основана на электронном обучении, с использованием социальных сетей и сайтов социальных сетей в качестве платформ для интеграции формального и неформального обучения.

Сайты социальных сетей — это каналы, которые позволяют пользователям создавать личные учетные записи и присоединяться к сообществам, в которых они могут легко связываться с друзьями, чтобы

делиться информацией, личным мнением или даже фотографиями. На сайтах социальных сетей пользователи также могут публиковать и обмениваться видео или аудио в своих учетных записях, и они обычно отражают взгляды пользователей на мир. Между социальными сетями и сайтами социальных сетей есть разница, которая заключается в функции и направленности этих платформ. Социальные сети больше ориентированы на передачу информации другим, в то время как сайты социальных сетей ориентированы на общение с другими людьми либо по личным, либо по другим вопросам.

Социальные сети и сайты социальных сетей предоставляют пользователям ряд возможностей и способов использования. Характеристики социальных сетей в их статье и эти функции позволяют им иметь:

1) личный профиль,

2) общение с онлайн-подключениями,

3) личные выражения,

4) пространство для размышлений, где пользователи могут комментировать и голосовать,

5) электронная почта. Информационный бюллетень,

6) сеть дружбы и

7) форумы. Все эти функции существуют в социальной сети, и пользователи выбирают, что им делать на этих сайтах. Студенты университета считали, что социальные сети и сайты социальных сетей очень помогли им в учебе, особенно в онлайн-обучении[6] (Azizan & Garijih, 2016). Здесь очевидно, что студенты сочли социальные сети полезными, поэтому решили использовать их для собственного обучения. Не только студенты, но и их преподаватели также поощряли их использовать эти сайты для обучения, особенно когда преподаватели поощряли использование смешанного обучения в своих исследованиях. Таким образом, помимо развлечений, есть также свидетельства того, что учащиеся используют сайты социальных сетей, чтобы улучшить свое обучение и обучение в школе.

В большинстве случаев человек будет сохранять цитаты или изображения, размещенные в социальных сетях, когда он или она думает, что они им интересны, красивы или трогательны. Этот вид действий обычно совершается инстинктивно, и возможно, что в это время может произойти какое-то неформальное обучение. Обучающемуся необходимо сначала понять значения языка, только тогда он или она сможет понять структуру языка. Таким образом, поскольку респонденты в основном согласились с тем, что эти три метода помогли им выучить английский язык неформально, можно с уверенностью предположить, что им удалось понять большую часть или немного больше английского языка, с которым они сталкивались, когда ежедневно работали в социальных сетях.

Совершенствовать навыки письма непросто, так как он проходит через некоторые процессы, в то время как грамматика имеет дело с формами и структурой языка, в которых действий в социальных сетях может быть недостаточно, чтобы помочь улучшить их, поскольку требуются более подробные объяснения. Следовательно, они могут улучшить свои навыки письма, особенно когда они видят или читают ответы других людей, с которыми они, возможно, не сталкивались раньше, и применяют новые знания в своем письме. Поскольку текущее исследование показало, что наименьшими навыками, приобретаемыми в социальных сетях, являются навыки письма и грамматика, можно сделать вывод, что между учащимися и другими пользователями социальных сетей могло быть недостаточно взаимодействий или общения на английском языке, чтобы помочь им улучшить эти два. упомянутые навыки. Четыре основных навыка английского языка делятся на две категории: восприимчивые и продуктивные. Навыки, включенные в рецептивные навыки — это навыки аудирования и чтения, а навыки письма и разговорной речи относятся к продуктивным.

Причина того, что социальная сеть помогает улучшить навыки восприятия, может заключаться в большом количестве входных данных, полученных через социальную сеть. Среди особенностей SNS - они могут действовать как форумы, сеть для дружбы, электронная рассылка новостей и размышления. Во время прокрутки сайтов пользователи получат множество входных данных, поэтому навыки чтения и аудирования играют роль большинства, пока пользователи используют сайты. Поэтому логично, что пользователи социальных сетей считают, что они изучают эти два навыка больше, чем продуктивные. Взаимодействуя с SNS, пользователи смогут понять большую часть размещенного контента, но также будет некоторое содержание, которое пользователям потребуется приложить определенные усилия, чтобы понять их.

Основная цель этого исследования заключалась в изучении вклада социальных сетей в неформальное обучение студентов университетов английскому языку. Среди важных результатов были методы неформального изучения английского языка через социальные сети, основанные на мнениях студентов. Большинство респондентов согласились с тем, что они овладели английским языком, сохраняя английские цитаты и изображения, размещенные в социальных сетях, обращая внимание на шаблоны предложений и акценты во время просмотра видео в социальных сетях и пытаясь понять новости на английском языке, читая их в социальных сетях. Между тем, метод, который использовался меньше всего, заключался в размещении видео в социальных сетях для улучшения языка. Применяя эти методы во время работы в социальных сетях, учащиеся заметили, что некоторые из их навыков английского языка улучшились, и это навыки аудирования, словарный запас,

навыки чтения и речи. В целом воспринимаемые навыки улучшаются в большей степени, чем продуктивные навыки английского языка. Неформальное обучение через социальные сети могло бы дополнить их формальное обучение, поскольку эти двое взаимосвязаны друг с другом. Короче говоря, социальные сети являются идеальной платформой для студентов, которые могут использовать и улучшать свои знания английского языка даже без контроля со стороны своих преподавателей.

Список использованной литературы

1. Альфаки, И. М., Альхарти, К. (2014). Навстречу цифровому миру: использование социальных сетей для продвижения языка учащегося. Американский международный журнал современных исследований, 4 (10), 105-114.
2. Азизан Х., Гариджих С. (2016). Использование социальных сетей, сайтов социальных сетей и этика студентов: Journal of Education and Social Sciences, 5 (2), 258-274.
3. Бахрани Т., Сим Т. С. и Некуэйзаде М. (2014). Приобретение второго языка в неформальной обстановке. Теория и практика языковых исследований, 4 (8), 1714–1723.
4. Бхакта, К. (2017). Использование сайтов социальных сетей и их влияние на студентов колледжей. Международный журнал инновационных исследований в междисциплинарной области, 3 (1), 12-18.
5. Беллавска, Э. Д. (2015). Технология в педагогике ESP. Английский для особых целей Мир, 16 (48), 1-23.
6. Тахер Б., Там С. С. и Марзие Н. (2014). Изучение второго языка в неформальной обстановке. Теория и практика языковых исследований, 4 (8), 1714 - 1723.
7. Тахер, Б., и Там, С.С. (2012). Неформальная среда изучения языка: технологии или социальное взаимодействие? Турецкий онлайн-журнал образовательных технологий, 11 (2), 142–149.

G.İ.CÜMŞÜDOVA

XÜLASƏ

SOSİAL MEDİA SAYTLARI VASİTƏSİLƏ QEYRİ-RƏSMİ İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Təhsildə İKT -dən istifadə həm təhsildə tələbələrə, həm də müəllimlərə fayda verir. İndiki vaxtda sosial şəbəkə saytları universitet tələbələri tərəfindən gündəlik həyatlarında əyləncə, şəbəkələşmə kimi təhsil məqsədləri üçün də müxtəlif məqsədlərdə geniş istifadə olunur. Sosial medianın formal təhsildə tələbələr üçün faydalı olub-olmadığını öyrənmək üçün çoxlu araşdırmalar aparılıb, lakin öyrənənlər üçün, xüsusən də ingilis dilində qeyri -rəsmi öyrənmədə faydalı olub olmadığını

təhlil etmək üçün çox araşdırma aparılmayıb. Beləliklə, məqalənin məqsədi, universitet tələbələri tərəfindən ingilis dilinin qeyri -rəsmi öyrənilməsinə sosial medianın təsirini araşdırmaqdır. Tələbələrin əksəriyyəti ingilis dilini qeyri -rəsmi şəkildə öyrənir, maraqlı ingilis sitatlarını və ya şəkillərini sosial mediada yerləşdirir və bu saytlarda video izləyərkən nümunə cümlələrə və vurğuya diqqət yetirirlər. Tələbələr, dinləmə bacarıqlarını və söz ehtiyatlarını sosial media saytlarında daha çox inkişaf etdirirlər. Nəticə olaraq, sosial şəbəkə saytları təkcə əyləncə məqsədləri üçün deyil, ingilis dilini qeyri -rəsmi öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün də istifadə edilə bilər.

Dil öyrənmə nəinki coğrafi və müvəqqəti sərhədləri aşdı, həm də formal təhsilin ənənəvi paradiqmalarını belə aşdı. İndiki dil öyrənənlərə geniş səsli tətbiqlər, sosial media, video paylaşma saytları, podkastlar, vikilər və bloglar verilir və getdikcə ənənəvi kitab öyrənmə üsulunu sosial şəbəkəyə inteqrasiya edirlər. Sosial şəbəkə saytları tələbələrə coğrafi və zaman maneələrini aşmağa, uzaq mədəniyyətlərə və yerlərə daxil olmağa, eyni anda birdən çox ana dili ilə ünsiyyət qurmağa, mesaj göndərməyə və almağa, foto və videoları yükləməyə və paylaşmağa imkan verir.

Açar sözlər: dil öyrənmə, qeyri -rəsmi İngilis dili öyrənmə, sosial şəbəkə saytları, sosial şəbəkə saytlarında ingilis dili, təhsildə İKT.

G.I.JUMSHUDOVA

SUMMARY

ENGLISH INFORMAL LANGUAGE LEARNING THROUGH SOCIAL NETWORKING SITES

The use of ICT in education has benefitted both students and educators in the education field. Currently, the social networking sites are being used widely by the university students in their daily lives for various purposes such as entertainment, networking, as well as education purposes. There are many studies conducted to figure out whether the social networking sites benefit the students in formal education but there are not many studies done to investigate whether they are beneficial to students' informal learning, especially in English language. Therefore, this paper aims to investigate the contribution of the social networking sites to the university students' English informal language learning. Most of the students learn English informally by saving interesting English quotes or images posted on social networking sites as well as by paying attention to the sentence patterns and accent while watching videos on those sites. Students also perceive that they informally learn listening skills and vocabulary the most from the social networking sites. To conclude, the social networking sites are not only useful for entertaining purposes, they could also be used to informally learn and improve one's English language skills.

The Internet revolution has been inexorably fast and overwhelming. Not only did language learning overcome geographical and temporal borders, but it also went far beyond the traditional paradigms of formal education. Current L2 learners are presented with a wide range of voice applications, social networks, video-sharing websites, podcasts, wikis and blogs, and are integrating more and more the traditional book-oriented way of learning a language with the social web. Social Network Sites (SNSs) allow learners to cross geographical and temporal barriers, to access distant cultures and places, to interact with multiple native speakers (NSs) simultaneously and to send and receive messages, as well as upload and share photos and videos.

Keywords: Language Learning, English Informal Learning, Social Networking Sites, Millennials, English in Social Networking Sites, ICT In Education

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYNUR YUNSUROVA
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ
Azadlıq prospekti, 34 .
yunsurova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN MƏSAFƏDƏN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN ÜSULLAR

XÜLASƏ

Tədris prosesində distant təhsil vasitələri getdikcə daha çox tətbiq olunur. Buna görə də distant təhsil üçün metod və texnologiyaların hazırlanmasında yeniliklərin axtarılması prioritet hesab olunur. Təhsil prosesinin hazırkı mərhələsində aşağıdakı məsələlərə daha çox diqqət yetirilir: dərslərin intensivliyinin artırılması; məzmunun genişlənməsi; bacarıq və motivasiya sferası nəzərə alınmaqla hər bir dil öyrənən üçün fərdi trayektoriyaların qurulması; tələbələrin müstəqil işlərinin intensivləşdirilməsi və s. Distant təhsil nisbətən yaxın zamanlarda ortaya çıxsa da, artıq ciddi təhsil ünsürünə çevrilmiş, özünü perspektivli pedaqoji texnologiya kimi göstərmişdir. Tələbənin bacarığını nəzərə almaq, onu motivasiya etmək və təlim prosesində ən son texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə fərdi yanaşma sayəsində bu cür təlim populyarlıq qazanır. İndi, distant təhsil metodlarının səmərəliliyini daha da artırmaq üçün ingilis dili də daxil olmaqla hər hansı bir metodla işləmək üçün vasitələr yaratmaq üçün vahid bir konsepsiya hazırlamağa ehtiyac duyulur.

İngilis dilinin məsafədən tədrisi zaman, ənənəvi dərslərdə olduğu kimi tələbələri dinləmək və izləmək, onların istifadə etdiyi dil quruluşunu izləmək, rəy vermək mümkündür. Səsdən istifadə ilə yanaşı, sualları aydınlaşdırmaq və tələbələrlə ünsiyyət qurmaq üçün “chatbox” dan, lövhədən istifadə edə və ya ekranda prezentasiya, dərslik və ya dilin öyrənilməsində istifadə olunan digər vasitələri paylaşmaqla effektiv dərsin keçirilməsinə nail olmaq olar. İngilis dilini onlayn öyrətməyin başqa üstünlüyü ondan ibarətdir ki, dərsi lentə almaq mümkündür ki, bu da tələbələrə nümunələrdən öyrənmək və ya təkmilləşdiriləcək sahələrə daha çox diqqət yetirmək üçün dərsi yenidən izləmək imkanı verir.

Açar sözlər: İngilis dili, təhsil, məsafədən tədris, İnternet, xarici dil, texnologiya, yanaşma, metod

İngilis dilini məsafədən öyrənməyin müsbət tərəfləri

Bir neçə il əvvəl distant təhsil, tədris materiallarının poçt vasitəsi ilə göndərilməsini əhatə edirdisə, bu gün texnologiyanın inkişafı sayəsində bu proses Skype, Zoom, Microsoft Teams və s. kimi internet proqram vasitələrilə həyata keçirilir. Bu yanaşmanın bir çox müsbət tərəfi var ki, onlardan ən başlıcası, tələbənin

şəbəkəyə çıxışı olan istənilən yerdə onun üçün əlverişli vaxtda tədris prosesində iştirak etməsidir[1] (s. 103).

İngilis dilini məsafədən öyrənməkdə mümkün çətinliklər

İlk növbədə, söhbət təhsil prosesinin pozulmasının sırf texniki səbəblərindən - kompüterin, kameranın sıradan çıxması, internet bağlantısının kəsilməsindən və s gedir. Bu problemlər telefonla bağlantının yaradılması, dərslərin vaxtının dəyişdirilməsi, onların müddəti və s. kimi alternativ üsullarla həll oluna bilər.

Bəs distant təhsil texnologiyalarının inkişaf etdiriciləri hansı yenilikləri təklif edirlər?

1) Vebinarların keçirilməsi - nəzəri materialın bölündüyü iki ilə on dəqiqəyə qədər davam edən interaktiv mühazirələr. Onların əsas xüsusiyyəti, dərsin sonunda oxunan məlumatı anlama səviyyəni ortaya qoyan testlər, viktorinalar və ya başqa növ testlərdir. Bu cür mühazirələr ən çox lentlə yayımlanır.

2) Qrafik planşetdən istifadə edərək məlumat təqdim etmə üsulunun tətbiqi. Onun özəlliyi səsli oxu və izahlı diaqramların, qrafiklərin və illüstrasiyaların paralel çəkilməsidir. Sovet təhsil sistemində təbaşir, yazı taxtası və s kimi vasitələr ilə tədrisin "təbaşir" dövründən başlayaraq elektronikaya çevrilən elmin inkişafının spiral yolunu görmək asandır.

3) İnternetdəki mənbələrə bağlantılar və ya daha inkişaf etmiş multimedia metodu şəklində əlavə nəzəri materialın təqdim edilməsi.

4) Həm ana dilli, həm də virtual həmsöhbət şəklində hər cür fəaliyyət tətbiq edilən seminarlar.

5) Tamamlanmış tapşırıqların nəticələrinin avtomatlaşdırılmış yoxlanılması, çünki bəzən müəllim üçün çox sayda tələbənin təqdim etdiyi bütün məlumat axınını fiziki olaraq emal etmək çətin olur.

6) Tələbələr işin müstəqil, həm də qarşılıqlı, çarpaz qiymətləndirilməsində iştirak edirlər.

7) Tematik forumlarda onlayn müzakirələr aparılır. Tələbələrin bir -birlərinə kömək edə biləcəyi və sual verə biləcəyi, müəyyən bir kursa şəxsi münasibət bildirə biləcəyi, əldə etdikləri uğurlar üçün dəstək və təşviq aldığı, kurs haqqında məlumat aldığı, təhsil qrupları halına gətirə biləcəyi və hətta istədiyi təqdirdə təşkil edə biləcəyi yerlər hesab edilməlidir.

8) Tələbələrin bir -biri ilə əməkdaşlığına çox diqqət yetirilir, sual -cavab forumları təşkil olunur. Əməkdaşlığın əsas nöqtəsi, tələbələrin bir -birlərinə səhv başa düşdükləri məqamları izah etməklə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Belə ki, maraqlı tərəflər arasında canlı ünsiyyət bu və ya digər səbəbdən əldə etdikləri məlumatlarda yaranan boşluqları tez bir zamanda aradan qaldırmağa imkan verir. Mühazirələrin birgə baxılması və müzakirəsi, həmçinin viktorinalarda qoyulmuş vəzifələrin cavablarının axtarılması təşviq olunur.

Bir qayda olaraq, məsafədən öyrənmə İngilis dili layihələrinin qurucuları, xüsusi forumlarda istifadəçi rəylərindən əldə edilən məlumatları nəzərə alaraq ciddi araşdırma işləri aparırlar. Bu cür araşdırmalar, nəinki informasiya xidmətlərinin keyfiyyətini və yeniliklərini qiymətləndirməyə, həm də təlim sessiyalarını vaxtında təkmilləşdirməyə imkan verir[2] (s. 105-107).

Artıq aparılan araşdırmalara əsasən aşağıdakı nəticələr çıxarılmışdır:

1) Mühazirələr, - nəzəri təhsil kursunun əsasını, tələbələr arasında ünsiyyət, diskretləşdirmə və nəzarət vasitəsi ilə zənginləşdirmək şərtilə web seminarlarla rəqabət aparır.

2) Onlayn kurslarının başqa bir problemi, mühazirələrin vaxt rejiminə riayət etmək baxımından müəllimlərin tələbələrə verdiyi çoxsaylı, əsassız, kifayət qədər ciddi səbəblərdir. Bu vəziyyətdə həll yalnız dərs cədvəlinə ciddi riayət etmək olar.

3) Ölkəmizdə distant təhsil kursları verən təhsil müəssisələri bilik testinin avtomatlaşdırılmasının, tələbələrin biliklərini və qarşılıqlı olaraq yoxlanmasının əhəmiyyətini yetərincə qiymətləndirmir. Müstəqil öyrənməyə çox diqqət yetirilir. Tələbələr arasında ən azından əməkdaşlıq çox ciddi bir nəticə verir.

4) Xarici dillərdə məsafədən təhsil kurslarında dil öyrənənlərin tematik forumlarda və sosial şəbəkələrdə bir -birləri ilə ünsiyyət qurmalarına çox diqqət yetirilir ki, bu da öyrənmə nəticəsinə müsbət təsir göstərir.

Ölkəmizdəki təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tam zamanlı tədrisinin problemlərini nəzərdən keçirək.

İngilis dilinin tam zamanlı tədrisi praktikası bir sıra problemlərdən əziyyət çəkir. Xarici dil öyrənmək istəyənlərin distant təhsil metodlarından istifadə edərək müraciət etmələrinin başqa bir səbəbi də budur. Bu problemlər nələrdir və distant kurslar bu çatışmazlıqlardan tamamilə məhrumdurmu?

1) Mövcud texnika optimal deyil. Hər bir tələbəyə sərf olunan vaxt və səy olduqca böyükdür, lakin müəllimin yüksək ixtisaslı olması və qrupun bir neçə alt qrupa bölünməsi halında belə öyrənmə nəticələri heç bir şəkildə optimal adlandırıla bilməz.

2) Dil öyrənənlərin danışıq təliminin qeyri -kafi intensivliyi.

3) Zəif təhsil və reproduktiv işdən məhsuldar işə çox sürətli keçid.

4) Öyrənmədə müxtəlif növ uzun fasilələrin mənfi təsiri, əvvəllər öyrənilən materialın unudulmasına səbəb olur.

5) Tələbələr arasında bilik və danışıq bacarıqlarının mənimsənilməsindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması və qarşısının alınması ilə bağlı kifayət qədər məhsuldar olan tövsiyələrin olmaması.

6) Tələbə qiymətləndirmə sisteminin işində çoxlu boşluqlar.

7) Əyani vasitələrin qeyri -qənaətbəxş seçilməsi və onlardan istifadənin aşağı didaktik təsiri.

Bu prosesin bütün iştirakçılarının məlumat hüquqlarını həyata keçirmək üçün İnternetdən istifadə edərək İngilis dilinin distant öyrənilməsi.

Tələbələrin məlumat hüquqü və vəzifələri ümumiyyətlə bir -biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə, həyata keçirilməsində bir -birini tamamlayırlar[3] (s.141-144).

İngilis dilinin öyrənilməsi məlumatların doyması üçün davamlı bir prosesdir. İnformasiya qanununun vəzifə üstünlüyü, nəzarət edilməyən və təhsil sisteminin tələbləri ilə müəyyən edilməyən hər hansı bir tədris materialına giriş azadlığını nəzərdə tutur. Öyrənmə prosesində informasiya vəzifəsi üstünlük təşkil edərsə, öyrəncinin şəxsi məlumat mühiti əhəmiyyətli dərəcədə daralır və minimum məcburi tələblərə cavab verən inkişaf səviyyəsində dayanır. Ətraf mühitin daha da daralması, çox məhdud informasiya məkanında obyektlər arasındakı əlaqələrin pozulması və bağlanması səbəbindən təhsil prosesinin metodoloji və texnoloji cəhətdən zəifləməsinə səbəb ola bilər. Nəticədə, təlimin effektivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını müşahidə etmək olar.

Nəticə etibarilə, məlumat əldə etmək heç bir çərçivə ilə məhdudlaşdırıla bilməz, təhsil fəaliyyətinin hər bir subyekti istənilən həcmdən istənilən vaxt istifadə edə bilməlidir. Lakin bilik tədarükü tədris standartlarına uyğun olaraq tədris sistemi ilə əlaqələndirilməli və ingilis dili müəllimləri tərəfindən idarə olunmalıdır[4] (s.47).

Öyrəncinin potensialını, bilik bazasını və şəxsiyyətini aktivləşdirməli, onu təhsil sisteminin müstəqil bir vahidi halına gətirməli və yeni bilik zirvələrinə yönəltməlidir.

Xarici dillərin tədrisində müasir tendensiya, bir alt sistem olaraq dil öyrənənin olması lazım olan şəxsiyyət yönümlü təhsil sisteminə keçiddir.

İngilis dilində İnternet texnologiyasından istifadə bir istiqamət kimi bütün bu tələblərə cavab verir, çünki təhsil prosesinin hər bir iştirakçısı üçün pulsuz məlumat əldə etmək hüququnu tam şəkildə həyata keçirir.

Təhsil sistemindəki bütün yenilikləri özündə birləşdirən distant təhsil, məktəb təhsili üçün geniş perspektivlər açır. Ancaq buna baxmayaraq, ümumi orta təhsil sistemində distant tədris metodunun əhəmiyyəti yalnız çap materialları və multimediya avadanlıqları kimi digər tədris vasitələri ilə əlaqələndirildikdə kifayət qədər ciddiləşir.

Xarici dil müəllimləri, xüsusən də İngilis dili, məlumat daşıyıcısı olaraq, yalnız öz biliklərini dil öyrənənlərə ötürməməli və ya təlim sisteminin hər bir komponentini aktivləşdirməməli, həm də təlim kurslarının məzmununu çoxaltmalıdır. İlkin məlumat sistemi onlar tərəfindən əlaqələri müəyyən edilən və bütün bunlar tələbələrin şüurunda yenidən qurulan tərkib hissələrinə parçalanmalıdır[5] (s. 78-80). Bundan əlavə, bütün bunlar əvvəllər əldə edilmiş bilik və bacarıqların itirilməsinin qarşısını alacaq şəkildə edilməlidir.

İngilis dilinin məsafədən öyrənilməsi

Elektron texnologiyaların daha da inkişafı ilə əlaqədar olaraq distant təhsil yeni imkanlar əldə etdi. Yeni onlayn tədris proqramları vasitəsilə xarici dil öyrətməklə, tələbələrə qısa müddətdə onu mənimsəmək imkanı vermək olar.

Bəzən müəllimlə tələbə arasındakı məsafə bir neçə min kilometrə qədər ola bilər, amma bunun əhəmiyyəti yoxdur. Daha az məhsuldarlığı olan müəllim, sözlərin tələffüzünü, cümlə quruluşunu düzəldə bilər, eyni zamanda ənənəvi tədrislə müqayisədə tədris metodları üçün başqa tövsiyələr verə bilər[6] (s.15). Buna görə kifayət qədər yüksək ixtisasa malik olan müəllimdən onlayn tədris proqramlarından istifadə edərək ingilis dilini öyrənməklə əldə edilə biləcək bütün üstünlüklərdən istifadə etməyə dəyər.

Onlayn tədris proqramlarını istifadə edərək distant təhsil əsasında qurulan müasir təhsil proqramları hansı imkanları təmin edir?

1) Bu texnika sayəsində insan planetimiz ətrafında səyahət edə biləcək. Başqa ölkələrə səyahət edərkən yerli sakinlərlə təkbaşına ünsiyyət qurmaq daha maraqlıdır.

2) İngilis dilini sürətlə mənimsəmək karyeranızı dəyişdirmək şansı verir, çünki bu gün o, müxtəlif ölkələrin nümayəndələri arasında işgüzar ünsiyyət dilidir.

3) Elmi fəaliyyətlə məşğul olan insanlar üçün, dünyanın hər yerindən gələn alimlərin ən son nailiyyətləri haqqında vaxtında məlumat almaq, beynəlxalq simpozium və konfranslarda iştirak etmək imkanı əldə olunur.

4) Bundan əlavə, bu cür fəaliyyətdən gözlənilməz bir təsir müşahidə edilir - insan beyni fəaliyyətinin aktivləşməsi, yaddaşın inkişafı və konsentrasiyanın yaxşılaşması. Beləliklə, İngilis dilini məsafədən öyrənərək nəinki yeni biliklər əldə etmək olar, həm də beyin fəaliyyətinin effektiv təlimini keçirmək mümkün olur.

Onlayn tədris həm böyük siniflərdə, həm də fərdi dərslərdə və ya kiçik qruplarda səmərəli ola bilər, o halda ki dərsi maraqlı təşkil etmək başlıca məsələ olaraq nəzərə alınsın. Dərsin mərhələlərini əvvəlcədən düşünmək lazımdır. Nəticə etibarilə bütöv sinif olaraq nə etmək olar:

• Müəyyən mövzu ətrafında müzakirə aparmaq üçün masalar ətrafında qruplaşdırmaq əvəzinə, onlayn siniflərdə tələbələri fərqli otaqlara (breakout rooms) daxil etmək olar.

• Dərslərin müddətinə görə daha çevik olmaq lazımdır, məsələn, bütün sinifdə bir saat yerinə, müstəqil iş qurmaq və öyrənməni fərqləndirmək üçün kiçik qruplarla 20 dəqiqəlik üç qısa dərs keçirmək olar.

• Tələbələr cavab vermək istədiklərini göstərmək və ya bitirdiklərini göstərmək üçün söhbətdəki simvollardan istifadə edə bilərlər.

• Tələbələrə düşünmək və cavab vermək üçün müəyyən qədər vaxt vermək lazımdır. Bəzən audioda gecikmə olur və hər kəsin onlayn sinifə alışması bir müddət çəkir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, İngilis dilini onlayn öyrətmək kursu müəllimləri onlayn tədrisə cəlb etmək üçün yaxşı bir başlanğıcdır. Onlayn təcrübə və tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün effektiv strategiya haqqında daimi tənqidi düşüncənin olmaması səbəbindən, bütün paylaşılan biliklər e-təhsil və rəqəmsallaşmaya qarşı dəyişən zaman və münasibətlərin sınağına tab gətirməyəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Bukin A.N. Education and motivation of educational activity of students / A.N. Bukin// Ekaterinburg: Izd Urals State University, 1994 - 103 p.
2. Knyazev, M.N. Technology challenges of learning a foreign language nasovremennom stage in Western methodology / MN Knyazev // Foreign citizen. languages at school. - 2008. - № 4. -105-107 with.
3. Kostin, E.V. Model of blended learning (Blended Learning) and its use in the teaching of foreign languages / EV Kostin // News of higher educational institutions. Series: Humanities. - 2010 - T. 1. № 2. - P. 141-144.
4. Levitskaya Y. ICT in the classroom geography // English. M .: Publishing House "The first of September." 2010. № 6. P. 47.
5. Nosenko E.L. Application of IT in Education / E.L.Nosenko // Inostr.yazyki school. - 2008. - №6. - 78-80 p.
6. 10. Morgun Rudenko, O. Computer technology as a new form of training /O.I.Rudenko. //2008.-№7-15-1

A.S. YUNSUROVA

SUMMARY
NEW WAYS IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE DISTANTLY

Abstract. Distance learning tools are increasingly being implemented in the educational process. Therefore, considered to be a priority list of innovations in the development of methodologies and technologies for such activities. In particular, scientists are working in the following directions: increasing the intensity of training; expansion of the content; Construction of individual trajectories for each student, taking into account his ability and motivational value sphere of the individual; intensification of self-study students. Although distance learning has appeared relatively recently, it has become a major educational component, proved to be a promising educational technology.

This type of training is gaining popularity due to the personal approach, the integration of self-disciple, his motivation and use in learning the latest technological tools. Now, for the further growth of distance learning technologies, it is time to

develop a comprehensive concept of creating a means to work with any discipline, including the English language.

When you teach English online, you can listen and watch students, monitor their language, give feedback, and encourage participation and engagement – just as you do in a face-to-face classroom. As well as using your voice, you can use the chat box, the whiteboard or share a document on your screen to clarify questions and interact with students. You can delay your feedback until the end of a task, or you can give immediate feedback and support. One advantage of teaching English online is that you can record the class – you and your students can watch the lesson again to learn from good examples or focus on areas for improvement.

Keywords: English, education, distance teaching, Internet, foreign language, technology, approach, method.

А.С.ЮНСУРОВА

РЕЗЮМЕ

НОВЫЕ СПОСОБЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Абстрактный. Инструменты дистанционного обучения все чаще внедряются в учебный процесс. Поэтому приоритетным считается перечень нововведений при разработке методологий и технологий для такой деятельности. В частности, ученые работают по следующим направлениям: повышение интенсивности тренировок; расширение содержания; Построение индивидуальных траекторий для каждого студента с учетом его способностей и мотивационно-ценностной сферы личности; активизация самостоятельной работы студентов.

Хотя дистанционное обучение появилось сравнительно недавно, оно стало важным образовательным компонентом, зарекомендовавшим себя как перспективная образовательная технология. Этот вид обучения набирает популярность благодаря индивидуальному подходу, интеграции самосовершенствования, его мотивации и использованию в обучении новейших технологических инструментов. Теперь, для дальнейшего развития технологий дистанционного обучения, пора разработать комплексную концепцию создания средств для работы с любой дисциплиной, в том числе с английским языком.

Когда вы преподаете английский язык онлайн, вы можете слушать и наблюдать за учениками, следить за их языком, давать отзывы и поощрять участие и заинтересованность - так же, как вы делаете это в очной аудитории. Помимо голоса, вы можете использовать окно чата, доску или поделиться документом на экране, чтобы уточнить вопросы и пообщаться со студентами.

Вы можете отложить отзыв до конца задачи или сразу же дать отзыв и поддержку. Одним из преимуществ онлайн-обучения английскому языку является то, что вы можете записывать занятие - вы и ваши ученики можете посмотреть урок еще раз, чтобы извлечь уроки из хороших примеров или сосредоточиться на областях, требующих улучшения.

Ключевые слова: английский язык, образование, дистанционное обучение, Интернет, иностранный язык, технология, подход, метод.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Əhmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.
.

AFƏT İSRAFİLOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq prospekti, 34 .

INFORMATION TECHNOLOGIES AS A MEANS OF DEVELOPING WRITING SKILL

Summary

One component of literacy is writing. Writing is used on an everyday basis to communicate what one thinks and feels. New forms of technology are being created each day and it is important for educators to incorporate these technologies into the classroom. By integrated technology, educators are providing more opportunities and strategies to increase their students‟ abilities to write more detailed and grammatically correct essays. The article analyzes the relevance and effectiveness of the implementation of information technologies in teaching a foreign language. The didactic properties and functions of information technologies are considered, as well as their influence on the intensification of the process of teaching a foreign language written speech. Technology integration is becoming increasingly popular in the pedagogical field due to the wide spread of ICT tools and the availability of the internet. ICTs and social media were used in parallel with traditional teaching methods of teaching writing.

The effectiveness of the use of information technologies in teaching a foreign language is realized in the process of organizing students' independent work. Information technologies provide each student with an individual working method when performing practical work, information resources, methodological and control materials, time resources, the possibility of individualization and differentiation of the learning process, high motivation to work with modern information technologies. All these opportunities with Information technologies are possible in language skills (listening, speaking, reading), as well as writing.

In this regard, the article is dedicated to information technologies as a means of developing writing skill.

Key words: information technology, writing skill, teaching a foreign language, didactic properties, internet resources

The general informatization of society denies significant influence both on the education system and on our life as a whole, due to which deserved attention began to be paid to such a type of speech activity as written speech. Writing proficiency allows you to use knowledge of a foreign language, communicating with native speakers using modern means of communication, such as the Internet, e-mail,

SMS, etc., while being outside the linguistic environment. The ability to write personal and official letters, the need to fill out questionnaires, forms of documents help students master written communication in the target language.

Today, with the help of information technologies, the process of teaching a foreign language can be closer to real conditions than ever before. So, computers are able, for example, to perceive this or that information, process it, store certain data in memory, play audio and video materials, etc. Along with the listed capabilities, computers significantly expand the teacher's capabilities in terms of individualization of learning and enhancing cognitive activity students in the process of teaching a foreign language. So, information technology tools allow you to build the learning process in accordance with the individual needs of students, which gives students the opportunity to work at their own pace, independently choosing the speed and volume of assimilation of the material, which they consider optimal for themselves.

"Information technology is a system of methods and techniques for collecting, transferring, accumulating, processing, storing and using information based on the use of modern computer and other technical means" [6, p.54]. The following goals of using information technologies in English lessons are distinguished: increasing motivation for learning the language; development of speech competence; an increase in the volume of linguistic knowledge; expanding the volume of knowledge about the socio-cultural specifics of the country of the target language; development of the ability and readiness for independent study of the English language [1, p. 448].

In the course of foreign language lessons, information technology tools allow you to effectively perform a wide range of didactic tasks. For example, a computer and other IT tools help a teacher in the formation of skills and abilities in reading, writing, allow more fruitful replenishment of the vocabulary of students, have a positive effect on the formation of sustainable motivation to learn a foreign language. At the same time, an important task of the teacher is to create favorable conditions for the practical mastery of the language for each student, the selection of such teaching methods that will give each student the opportunity to show their creativity and activity, and will also allow to activate the student's cognitive activity in the process of teaching foreign languages.

Modern information and communication technologies have many didactic properties and functions. "The didactic properties of modern ICT are the main characteristics, features of specific technologies that distinguish one from the other, essential for didactics both in terms of theory and practice. The didactic functions of modern ICT are understood as external manifestations of ICT tools used in the educational process to achieve the goals set" [5, p. 416].

8 didactic properties of modern ICT, which have an impact on the intensification of the process of teaching a foreign language, are identified.

1. Multilingualism and multiculturalism of information Internet resources. Studying, and comparing materials about various cultural groups, as well as variants of the target language, will make it possible to implement the principle of the dialogue of cultures, as well as to create an idea among students about the linguistic and cultural diversity of the country of the target language and about cultural diversity as a norm for the coexistence of cultures in the modern multicultural world.

2. Multilevel information Internet resources. The information provided on the Internet can have a different level of language complexity, which makes it possible to use information Internet resources at all stages of training.

3. A variety of functional types of Internet resources. Textual, graphic, audiovisual types of materials are taught to extract the necessary information from various sources.

4. Multimedia resources. Multimedia resources make it possible to hear the speech of native speakers, as well as get acquainted with the culture of the country of the target language.

5. Hypertext structure of documents. This property creates conditions for fast navigation in a large amount of information.

6. The ability to create a personal user zone. Creating and maintaining your own pages in various social networks, communicating in various messengers will allow you to develop the ability to represent yourself, talk about your interests, position yourself as a representative of your country and culture, etc.

7. Ability to organize synchronous and asynchronous communication. Synchronous communication can be realized through chats, Skype. Asynchronous communication is done through email, forums, and blogs. This property can be used to establish contact and communication, for example, between students and their foreign peers or between students and a teacher.

8. The possibility of automating the processes of information and methodological support and organization of management of educational activities of students and its control.

Modern IT tools make it possible to partially or completely automate educational activities and their control [7, p.120].

In addition to the functions presented above, modern information and communication technologies have additional didactic functions that significantly intensify the process of teaching foreign languages. These didactic functions include:

-building an individual educational trajectory;

- implementation of pedagogical teaching technology in cooperation;

- development of skills for independent learning activities.

The most frequently used IT tools in the educational process include electronic textbooks and manuals demonstrated using a computer and a multimedia projector, educational Internet resources, video and audio equipment, electronic encyclopedias and reference books, DVD and CD disks with pictures and

illustrations, simulators and testing programs, research works and projects. In terms of focus, IT tools can be classified as follows: for information search (Yandex.ru, Mail.ru, Google.com), for working with texts (Microsoft Office), for automatic translation (translate.google.ru, AbbyLingvo), for storing and accumulating information (CD and DVD disks, flash-drives), for processing and playing graphics and sound (Microsoft Media Player, WinAmp, PhotoShop, CorelDraw), as well as for communication (ICQ, Skype).

One of the most widely used IT tools in the learning process is the Microsoft Office Word text editor. This editor can be used as a tool for creating training exercises, to stimulate students to create texts in the target language, etc. An example is the following tasks: "type the text, make changes to it; shorten the text, leaving the most important information in it; find, highlight in the text the answers to the following questions; divide the text into semantic parts; restore the correct order of the sentences; there are no punctuation marks, capital letters, spaces between words in the text. Rebuild it; find and highlight passive constructions (bold, italic)". The use of MS Office Word in the classroom makes it possible to implement such didactic functions of IT, as the building of an individual educational trajectory by students, as well as the development of skills for independent learning activities.

In addition, various online simulators can be attributed to effective means of developing writing skills. Their use makes it possible to implement a number of didactic properties and functions of IT, such as multilevel, multimedia, hypertext structure, a variety of functional types of resources, the possibility of automating information and methodological support processes and organizing the management of educational activities of students and its control, building an individual educational trajectory, as well as development of skills for independent learning activities.

Among the interactive tasks using information and communication technologies, the following should be noted: exchange of emails with the teacher and other students; creation of wiki pages; blogging and commenting; creation of interactive polls; creation of interactive tasks for the formation of spelling skills in the course of mutual learning (for example, on the LearningApps.org website), etc.

The use of various tasks helps to realize the full range of didactic properties and functions of IT, which will greatly help to intensify the process of teaching a foreign language written speech, since IT tools provide a real opportunity for students to communicate with a teacher, with classmates, as well as with native speakers. For example, the Twitter service is convenient for posting short messages in order to inform other users about events that have occurred in the author's life at the moment. All kinds of instant messengers such as ICQ, Viber, WhatsApp allow you to instantly exchange text messages with others. Blogs are effective at posting personal information to the public. The forum is a kind of virtual platform for

discussing certain issues, as well as for conducting reasoned disputes on various topics.

An important fact is that modern IT tools allow users to use network databases, various search engines, library catalogs, etc., helping the teacher and his students to join the world's information resources. As a result, learning activities both in the classroom and outside the classroom reach a fundamentally higher and more effective level. Thus, another advantage of using IT in teaching writing is the fact that the learning process itself acquires greater dynamism. Students independently type and edit the texts of their messages and essays, learn to work effectively with text editors, improve their computer skills, and work with electronic versions of various dictionaries. Schoolchildren get the opportunity to use the knowledge and skills gained in the classroom and realize the practical significance of the acquired knowledge, which is actively promoted by correspondence with peers from other countries, sending their essays and creative works to the teacher, taking part in various projects.

It should be emphasized that the active inclusion of IT tools in the educational process does not at all exclude traditional teaching methods, but is harmoniously combined with them at all stages of training. At the same time, the use of a computer allows not only to greatly increase the effectiveness of teaching, but also to motivate students to further study the English language.

LITERATURE

1. Azimov E. G., Shukin A. N. New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages)/ M.: IKAR Publishing House, 2009. 448 p.

2. Zhuravleva N.V. The use of ICT in English lessons/- (https://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/angliiskiyyazyk/library/2013/02/08/ispolzovanie-ikt-na-urokakh).

3. Ilyina E.A. Development of writing skills of secondary school students in English lessons// Bulletin of TSU. - 2013. - No. 11. - (https: // cyberleninka.ru/ article / v / razvitie-umeniy-pismennoy-rechiuchaschihsya-sredney-shkoly-na-urokah-angliyskogo-yazyka).

4. Kochergina I.G. Improving the cognitive abilities of students through the use of information and communication technologies in teaching English / (open lesson.rf / articles / 517925 /)

5. Polat E.S., Bukharkina M.Y., Moiseeva M.V. Theory and practice of distance learning: teaching aid / E.S. Polat, M.Y. Bukharkina, M.V. Moiseeva. - M.: Academy, 2004, 416 p.

6. Pisarenko V.I. New information technologies of teaching foreign languages // Open education. - 2010. - No. 4. - P. 54–63

7. Sysoev P.V. Modern information and communication technologies: didactic properties and functions// Language and Culture. - 2012. - No. 1. - P. 120–133.

A.N.İSRAFİLOVA

XÜLASƏ

İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI YAZI BACARĞINI İNKİŞAF ETDİRMƏ VASİTƏSİ KİMİ

Dil komponentlərindən biri də yazıdır. Yazı gündəlik düşündüyünü və hiss etdiklərini çatdırmaq üçün istifadə olunur. Hər gün yeni texnologiya formaları yaradılır və müəllimlərin bu texnologiyaları sinif otağına daxil etməsi vacibdir. İnteqrasiya olunmuş texnologiya ilə müəllimlər tələbələrinin daha ətraflı və qrammatik cəhətdən düzgün esse yazmaq bacarıqlarını artırmaq üçün daha çox imkanlar və strategiyalar təqdim edirlər. Məqalədə xarici dilin tədrisində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin aktuallığı və effektivliyi təhlil edilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının didaktik xüsusiyyətləri və funksiyaları, xarici dildə yazılı nitqin tədrisi prosesinin intensivləşməsinə təsiri nəzərdən keçirilir. İT vasitələrinin geniş yayılması və internetin mövcudluğu sayəsində texnologiya ilə inteqrasiya olunmuş pedaqoji sahə getdikcə populyarlaşır. İT və sosial media yazı tədrisinin ənənəvi tədris metodlarına paralel olaraq istifadə edilir.

Xarici dilin tədrisində informasiya texnologiyalarından istifadənin effektivliyi tələbələrin müstəqil işinin təşkili prosesində həyata keçirilir. İnformasiya texnologiyaları praktiki iş yerinə yetirərkən hər bir tələbəyə fərdi iş metodu, məlumat mənbələri, metodiki və nəzarət materialları, vaxt mənbələri, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi və fərqləndirilməsi imkanı, müasir informasiya texnologiyaları ilə işləmək üçün yüksək motivasiya verir. İnformasiya texnologiyaları ilə bütün bu imkanlar dil biliklərində (dinləmə, danışma, oxu) və eləcə də yazıda mümkündür.

Bu baxımdan məqalə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirmə vasitəsi kimi informasiya texnologiyalarına həsr edilmişdir.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, yazı bacarığı, xarici dilin tədrisi, didaktik xüsusiyyətlər, internet mənbələri

А.Н.ИСРАФИЛОВА

РЕЗЮМЕ

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЕ НАВЫК

Один из компонентов грамотности это письмо. Письмо используется в повседневной жизни для передачи того, что человек думает и чувствует. Каждый день создаются новые формы технологий, и преподавателям важно

внедрять эти технологии в учебу. Благодаря интегрированным технологиям преподаватели предоставляют больше возможностей и стратегий для повышения способностей своих учеников к написанию более подробных и грамматически правильных сочинений. В статье анализируется актуальность и эффективность внедрения информационных технологий в обучение иностранному языку. Рассмотрены дидактические свойства и функции информационных технологий, а также их влияние на интенсификацию процесса обучения письменной речи иностранному языку. Интеграция технологий становится все более популярной в педагогической сфере из-за широкого распространения инструментов ИКТ и доступности Интернета. ИКТ и социальные сети использовались параллельно с традиционными методами обучения письму.

Эффективность использования информационных технологий в обучении иностранному языку реализуется в процессе организации самостоятельной работы студентов. Информационные технологии обеспечивают каждому студенту индивидуальный метод работы при выполнении практических работ, информационные ресурсы, методические и контрольные материалы, временные ресурсы, возможность индивидуализации и дифференциации учебного процесса, высокую мотивацию к работе с современными информационными технологиями. Все эти возможности с информационными технологиями возможны в языковых навыках (аудирование, говорение, чтение), а также в письме.

В связи с этим статья посвящена информационным технологиям как средству развития навыков письма.

Ключевые слова: информационные технологии, навыки письма, обучение иностранному языку, дидактические свойства, интернет-ресурсы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYGÜN RÜSTƏMZADƏ
ADU, Azərbaycan Dillər Universiteti
AZ1014 , Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov,134
r.aygun.h289@gmail.com

U ENGLISH USAGE *VƏ NON-U* ENGLISH USAGE – ELITAR DISKURSDA SOSIAL-IYERARXIK QRADASIYANIN TƏZAHÜRÜ KIMI (problemin təhlilinə giriş)

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilinin Britaniya variantı üçün səciyyəvi olan *U English usage və non-U English usage* qarşılaşdırması araşdırılır. Məlum olur ki, Britaniya elitar diskursunun nümayəndələrinin nitq davranışı vərdişləri ilə orta və aşağı sinif nümayəndələrinin nitq davranışı vərdişləri eyniyyətdən kifayət qədər uzaqdır. İlk dəfə bu haqda məşhur sosiolinqvist Alan Rossun araşdırmalarında dilə gətirilmiş, daha sonra *U English usage və non-U English usage* qarşılaşdırması ideyası Nensi Mitford tərəfindən inkişaf etdirilərək populyarlaşdırılmışdır.

Müəllif apardığı təhllilər əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, Britaniya elitar diskursu üçün, eləcə də ümumilikdə Britaniya cəmiyyəti üçün ***U English usage və non-U English usage*** qarşılaşdırması mühüm aktuallıq kəsb etməkdə davam edir. Cəmiyyətdə gedən liberallaşma tendensiyalarına rəğmən, Britaniya zadəganlıq elitasının çoxəsrlik tarixi ənənələri onun nitq davranışı vərdişlərinə ciddi şəkildə təsir göstərmiş və nəticədə nitqdə təzahür tapan "kastalaşmaya" yol açmışdır.

Açar sözlər: *U English usage və non-U English usage* , elitar diksurs, ingilis dilinin Britaniya variantı, elita, sosial iyerarxiya.

"Linqvistikada və paralinqvistikda norma" mövzulu doktorluq dissertasiyasında qeyri-verbal dil işarələrinin elitalararası və eləcə də elitadaxili ünsiyyətdəki rolunun müəyyənləşdirilməsinə geniş diqqət ayırmış E.Q.Kulikovanın qeyd etdiyi kimi, "müasir cəmiyyətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onlarda elitaların plyuralizmi hökm sürür. Elitaların çoxsaylılığı, onların prinsipial qeyri-iyerarxikliyi və eləcə də onların arasında "*dil* (dil norması baxımından – A.R.) *elitası" olaraq dəyərləndirilə bilən elitanın formalaşmaması ona gətirib çıxarmışdır ki, düzgün yazıb, düzgün danışmaq, artıq cəmiyyət daxilində xüsusi bir dəyərli analyış, davranış, hal olaraq qiymətləndirilmir*" [1]. Dilçi burada düzgün danışıb düzgün yazmaq dedikdə, heç şübhəsiz ki, ədəbi dil normalarına riayət edilməsini nəzərdə tuturdu. Biz, müəllifin qəti inkarçı mövqeyini bölüşməsək ki, ədəbi dil

normalarına riayət edilməsi baxımından, istər elitar təbəqə nümayəndələri, istərsə də digər əhali kütləsi arasında müəyyən sərbəstliyin hökm sürdüyünü etiraf etməliyik.

Bununla belə, məhz, düzgün yazma, düzgün (ədəbi dil normaları çərçivəsində) danışmaq, habelə, elita daxilində qəbul olunmuş müəyyən leksik-semantik göstəricilərə uyğun "əvəzlənmələrin" nitqdə icra edilməsi konkret bu və ya digər dil perfomansı sahibinin məhz, elitar dil kimliyi daşıyıcısı olduğunu təsbit etməyə əsas verir. Yəni, müəyyən pyuralizm, habelə multikultural dəyərlərin mənimsənilməsi ilə fərqli dil kimliyi (yəni, aşağı səviyyəli dil kimliyi) daşıyıcısının nitq perfomansına qarşı tolerant münasibət formalaşsa da, bu heç də o anlama gəlmir ki, elitar dil kimliyinin fərqləndirici özəllikləri aradan qalxmışdır və intellektual, zadəgan, siyasi və s. elitaların nümyəndələrini bir-birindən və digərlərindən fərqləndiriən verbal və qeyri-verbal xüsusiyyətlər aradan qalxmışdır. Ən azından Böyük Britaniya elitar diskursunun davamlı izlənilməsi bu optimist yanaşmanın heç də bütün milli elitalar üçün keçərli olmadığını söyləməyə imkan verir. Belə ki, Britaniya elitar diskursu ***U* English usage *və non-U* English usage** nitq perfomansı fərqliliyinin "möhürünü" günümüzədək yaşatmaqda davam edir. Yəni, nümunələrdən də izləyəcəyimiz kimi, Britaniya cəmiyyətində eyni bir anlayışı işarələyən sinonim cərgədən bu və ya digərinə üstünlük verilməsilə həmin şəxsin elitar və ya qeyri-elitar təbəqəyə aid olduğunu təsbit etmək mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, həmin sinonim cərgə komponentləri bir növ, idiolekt sahibinin elitar təbəqəyə aidliyinin markerinə çevrilə bilər.

Beləliklə, *U* English usage *və non-U* English usage nitq perfomansı fərqliliyi ilə bağlı məqama keçid edərkən ilk olaraq, onu qeyd edək ki, bu nitq perfomansı fərqliliyi, əslində isə ümumiyyətlə sosial dialekt fərqliliyi bir çox dilçilərin, sosioloqların, kulturoloqların diqqətini cəlb etmişdir (daha ətraflı bax: [2; 113-149] ; [3]).

Belə ki, XX əsrin 50-ci illərində Britaniya cəmiyyətində elitar diskurs iştirakçılarının daha fərqli danışdığını təsbit edən bir çox araşdırmalar ərsəyə gəldi. Konkret olaarq, professor Alan Rossun 1954-cü ildə işıq üzü görmüş "**Linguistic class-indicators in present-day English**" adlı fundamental məqaləsi bu sahədə tədiqatların pioneri rolunda çıxış etmişdir. Sosiolinqvist olaraq, dil – cəmiyyət qarşılıqlı şərtlənməsi məqamına xüsusilə diqqət ayıran A.Ross siniflər arasında, bir növ "linqvsitik demarkasiyanın" (sərhəd zolağının) mövcudluğundan narahatlığını dilə gətirmiş və tam haqlı olaraq, Britaniya toplumu üçün belə bir problematik məqamın hələ də öz dolğun təhlil həllini qazanmamasından təəssüfləndiyini bildirmişdir. (*I am concerned with the linguistic demarcation of the upper class. This subject has been but little investigated, though it is much discussed, in an unscientific manner, by members of that class*). A.Ross müasir Britaniyada (yəni, XX əsərin 50-ci illərindəki Britaniyada – A.R.) üç sinfin – yuxarı, orta və aşağı siniflərin mövcud olduğunu qeyd etməklə yanaşı, məhz, yuxarı təbəqənin danışığının digər iki sinifdən əsaslı şəkildə fərqləndiyinə diqqət çəkir. [2; 113-149] .

A.Rossun 1956-cı ildə işıq üzü görən "U and non-U" başlıqlı kitabında problemin təhlili davam etdirilir və müəllif siniflərarasında nitq perfomansı fərqliliyinin hipotetik olaraq, aradan qaldırıla biləcyi ilə bağlı sualları cavablandırmağa çalışır. Sosiolinqvist orta və aşağı sinif nümayəndəsinin elitadan olan hər hansı bir fərd kimi danışmağa cəhd göstərəcəyini istisna etmir, lakin xəbərdarlıq edir ki, yetkin yaşda olan hər hansı bir aşağı və orta sinif nümayəndəsi tərəfindən edilmiş istənilən belə cəhdlər geç-tez uğursuzluğa düçar ola bilər. Ən azından ona görə ki, elitar diskursun autentik iştirakçısının, yəni əsl mənada, doğuşdan elita nümayəndəsi olan istənilən şəxsin də eşitmə qabiliyyəti var və hətta bir söz, bir ifadə və ya tələffüz tərzindəki fərqlilik kifayətdir ki, U-usage olan fərd non-U usage şəxsin digərlərindən seçib fərqləndirə bilsin. Belə olan təqdirdə də, A.Ross aşağı və orta sinif nümayəndələrinə "öz səslərini dəyişməmək" tövsiyyəsini dilə gətirir. [1] [4].

Daha sonra 1956-cı ildə Nensi Mitfordun "**Noblesse Oblige: An Enquiry into the Identifiable Characteristics of the English Aristocracy**" adlı məşhur kitabı çap edilmişdir. Əslində N.Mitfordun ümumi redaktəsi ilə çap olunan bu kitab məqalələr toplusu səciyyəsini daşıyır və daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz sosiolinqvist Alan Rossun "U and Non-U — An Essay in Sociological Linguistics" başlıqlı essesi də daxil olmaqla bir neçə məqalə və araşdırmanı əhatə edir. Burada həmçinin N.Mitfordun özünün A.Rossun 1954-cü ildəki tədiqatının "izləri" ilə 1955-ci ildə qələmə almış olduğu "The English Aristocracy" məqaləsi də daxildir. Məqalədə N.Mitford Britaniya elitasının dünyadakı real və əsl mənada zadəgan dəyərlərə söykənən yüksək təbəqəni təcəssüm etdirdiyi fikrini dilə gətirir. Eləcə də N.Mitford Britaniya elitasının əhalinin bütün digər təbəqələrindən daha fərqli şəkildə danışdığı fikrini səsləndirir.

Əslində müəllifin özünün etirafından da bəlli olur ki, N.Mitford bu yanaşmasını daha öncələr də dilə gətirmiş, lakin sinfi ayrıseçkiliyin qabarıq olduğuna görə belə fikirlər dinləyicilər tərərfindən (N.Mitfordun əksər həmsöhbətləri tərəfindən) snobizm kimi dəyərləndirilərək tənqid edilmişdir. Lakin artıq A.Rossun simasında öz həmfikirini qazanan N.Mitford Britaniya elitar diskursunun yetərincə fərqli verbal və qeyri-verbal işarələr sisteminin olduğunu (daha geniş auditoriyalara xitabən) açıq şəkildə bəyan etməkdən çəkinməmişdir. (*When **I speak of these matters I am always accused of being a snob,** so to illustrate my point, I propose to quote from Professor Alan Ross of Birmingham University*) [5] .

[1] *IN ENGLAND today the question **'Can a non-U speaker become a U-speaker**?' is one noticeably of paramount importance for many Englishmen (and for some of their wives). The answer is that an adult can never attain complete success. Moreover, it must be remembered that, in these matters, U-speakers have ears to hear, so that one single pronunciation, word, or phrase will suffice to brand an apparent U-speaker as originally non-U (for U-speakers themselves never make 'mistakes'). Under these circumstances, efforts to change voice are surely better abandoned*. [4].

Hətta monarxist ruhlu Britaniya cəmiyyəti üçün də siniflərarası fərqlər haqqında belə aşkar şəkildə bəhs edilməsi çox sərt açıqlama sayılırdı. Məhz, bu səbəbdən N.Mitfoldin fikirləri Britaniya cəmiyyətində, o cümlədən, elə kübar cəmiyyəti nümayəndələri tərəfindən də kəskin narazılıqla qarşılanmışdır. [6; 89]. Hətta etirazlar o səviyyəyə çatmışdır ki, N.Mirfoldun köhnə dostlarından olan Evelin Vo (Evelyn Waugh) ona açıq məktubla müraciət edərək Mitfoldu Britaniya cəmiyyətinə, bir növ, qumbara atmaqla təlatümə gətirdiyini iddia etmişdi. Özü də imtiyazlı təbəqənin nümayəndəsi olan E.Vo bəzi məsələlərin məhrəm olaraq qalmalı olduğunu düşündüyü dilə gətirməklə, əslində fərqlərin mövcudluğunu inkar etməmiş, sadəcə olaraq, onlar haqqında sinfi fərqləndiricilik aspektindən danışılmanın doğru olmadığını və Britaniya cəmiyyətini böldüyünü bildirmişdir (*There are subjects too intimate for print. Surely class is one*?) [7] .

İngilis baronunun qızı olaraq, yəni doğuşdan, anadangəlmə olaraq, elitar diskurs iştirakçısı kimi formalaşmış olan N.Mitford hətta bir çox ortaqlıqlara baxmayaraq, (məsələn, eyni təhsil müəssisəsində oxumaq kimi) Britaniya cəmiyyətində yuxarı təbəqə hətta orta siniflə öz sərhədlərini itirmir. R.Rayt illər sonra Nensi Mitfordun eyni mövqedə qaldığını qeyd etmiş, siniflərarası linqvistik fərqin mövcudluğunun aradan qalxmadığını bildirmişdir. N.Mitford R.Raytla söhbətlərindən birində etiraf etdiyi kimi, bu sərhədlər nə qədər də aşkar nümayişkaranə olmasa da, kifayət qədər dəqiq və aydın delimitasiyanı ortaya qoyur. (*Most of the peers share the education, usage and point of view of a vast middle class, but the upper middle class does not, in its turn, merge imperceptibly into the middle class. There is a very definite border line, easily recognizable by hundreds of small but significant landmarks*.) [8].

Məhz, Britaniya cəmiyyətində bu və ya digər şəxsin idiolekti onun sosial kimliyini nümayiş etdirən "vizit vərəqəsi" rolunu oynayır. Bu kontekstdə ingilis dilinin Britaniya variantında **to be posh, to talk posh, to sound posh**, **the posh dialect, the posh accent, to seem posh, posh vocabulary, posh words, Posh English, to speak Posh English, Upper Received Pronunciation**, **Snobbish** və s. bu kimi söz və ifadələr meydana gəlmişdir.

Some native people also try to copy the accent to make themselves ***seem more 'posh' (upper class and wealthy)***.; *Find videos of The Queen and other people speaking in* ***a posh accent*** *and try to copy them. Learn* ***posh vocabulary*** [9 ; 2]; *How* ***to speak Posh English / Upper RP***. *...There is one notable absentee from this list – colloquially termed* ***'posh'***. *Technically this accent is known as '****Upper Received Pronunciation'*** *and is widely associated with the English* ***aristocracy and educational institutions such as Eton and Oxford***. [10].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Britaniya elitar diskursu üçün, eləcə də ümumilikdə Britaniya cəmiyyəti üçün ***U English usage*** ***və*** ***non-U English usage*** qarşılaşdırması mühüm aktuallıq kəsb etməkdə davam edir. Cəmiyyətdə gedən liberallaşma tendensiyalarına rəğmən, Britaniya zadəganlıq elitasının çoxəsrlik tarixi

ənənələri onun nitq davranışı vərdişlərinə ciddi şəkildə təsir göstərmiş və nəticədə nitqdə təzahür tapan "kastalaşmaya" yol açmışdır.

U English usage *və non-U* English usage nitq perfomansı qarşılaşdırması bəzi araşdırmalarda daha çox leksik, frazeoloji, sintaktik səviyyələrdə təzahür tapan fərqlilik kimi nəzərdən keçirilsə də, heç şübhəsiz ki, bu müxtəlifliklərin fonetik (fonasyon), morfoloji səviyyələrdə də təsir izləri mövcuddur. Belə ki, müəyyən nitq vərdişləri sözlərin "qısalmasına" yol aça bilir ki, bu da istər-istəməz birikmə, yəni fuziyon xəlitələşmə kimi tendensiyaların ortaya çıxmasına səbəb ola bilir. Deməli bununla da, təkcə fonetik deyil, morfonoloji, eləcə də morfoloji sistemlərin və yarımsistemlərin fəaliyyətə keçməsi mümkün olur. Müqayisə üçün xatırladaq ki, ingilis dilinin ABŞ variantında afroamerikan dialekt təzahüründə məhz, lakonikliyə meyllilik əsasında morfoloji kateqoriya göstəricilərinin "ixtisarı" mümkün olmuşdur ki, bu da son nəticədə hətta bəzi dilçilərin cəsarətlə yeni ədəbi dil variantı kimi səciyyələndirdikləri dialekt fərqliliyini ortaya çıxarmışdır. Sözsüz ki, ingilis dilinin Britaniya variantında yer alan *U* English usage *və non-U* English usage qarşılaşdırması öz təzahür səviyyəsinə görə, African-American English // Black English fərqliləşməsindən geri qalır və elə bu səbəbdən də onu dialekt formatında dəyərləndirmək yanlışlıq olardı. Lakin *U* English usage *və non-U* English usage qarşılaşdırmasının səviyyəsi gözardı edilməyəcək səviyyədədir və Britaniya elitar diskursunun təhlili çərçivəsində bu faktorun təsir gücünün nəzərə alınmaması noncens ola bilərdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Куликова Э. Г. Норма в лингвистике и паралингвистике : Дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 : Ростов на Дону, 2004, 312 с. https://www.dissercat.com/content/norma-v-lingvistike-i-paralingvistike
2. Ross, Alan S. C., Linguistic class-indicators in present-day English, Neuphilologische Mitteilungen (Helsinki), vol. 55 (1954), 113—149. https://www.jstor.org/stable/43341716
3. Poole St. How to talk posh: a rarely marvlous glossary // The Guardian, 22 September, 2014, https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2014/sep/22/how-talk-posh-glossary-non-u
4. A U and non-U exchange: In 1956, Alan Ross defined the language that marked a man above or below stairs. Today, can one still tell? // The Independent, 04 June 1994 https://www.independent.co.uk/voices/a-u-and-nonu-exchange-in-1956-alan-ross-defined-the-language-that-marked-a-man-above-or-below-stairs-today-can-one-still-tell-1420569.html
5. Mitford N. English Aristocracy // Noblesse Oblige: An Enquiry into the Identifiable Characteristics of the English Aristocracy, 1986, https://web.archive.org/web/20130721084022/http://www.nancymitford.com/noblesse-oblige-1956

6. Savage M. Identities and Social Change in Britain Since 1940: The Politics of Method, Oxford: Oxford University Press (July 15, 2010), 320 pp. ; https://books.google.az/books?id=mygUDAAAQBAJ&pg=PA89&lpg=PA8
7. Bell M. U and Non-U: How to be upper class in 2019 https://www.tatler.com/article/nancy-mitford-u-and-non-u-language
8. Right R. How U are You?, 1 January 1980, https://www.styleweekly.com/richmond/how-u-are-you/Content?oid=1385875
9. How to Be Posh the accent to make you seem 'posh' (upper class and wealthy) https://www.bloomsbury-international.com/images/ezone/ebook/how-to-be-posh.pdf
10. How to speak Posh English / Upper RP. https://pronunciationstudio.com/upper-received-pronunciation/

AYGUN RUSTAMZADA

U ENGLISH USAGE AND NON-U ENGLISH USAGE - AS AN APPEARANCE OF SOCIO-HIERARCHICAL GRADATION IN ELITE DISCOURSE (introduction to problem analysis)

Summary

The article analyses the comparison of U English usage and non-U English usage, which is typical for the British version of English. It turns out that with the British elite discourse representatives' habits of speech etiquettes and the middle and lower class representatives' habits of speech etiquettes are sufficiently far from the identity.

First, the famous sociolinguist Alan Ross mentioned about this in his research, and later Nancy Mitford developed and popularized the comparison idea of U English usage and non-U English usage. Based on his analysis, the author concludes that the comparison of ***U English usage and non-U English usage*** continues to be important for the British elite discourse, as well as for British society in general.

Contrary to the tendencies of liberalization in society, the centuries-old historical traditions of the British aristocracy/ nobleness elites had a profound effect on his habits of speech etiquettes and, as a result, led to the appearance of "castelization" in speech.

***Keywords*:** U English usage and non-U English usage, elite discourse, British version of English, elite, social hierarchy

АЙГЮН РУСТАМЗАДА

U ENGLISH USAGE И _NON-U ENGLISH USAGE_ - КАК ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ИЕРАРХИЧЕСКОЙ ГРАДАЦИИ В ДИСКУРСЕ ЭЛИТЫ
(введение в анализ проблемы)

Резюме

Данная статья представляет собой анализ сравнения *U English usage* и *non-U English usage*, что типично для британской версии английского языка. Известно что, привычки речевого этикета дискурса британской элиты сильно отличаются от речевых привычек среднего и низшего классов. Впервые он был упомянут в исследовании известного социолингвиста Алана Росса, а позже идея сравнения *U English usage* и *non-U English usage*, была развита и популяризирована Нэнси Митфорд.

Основываясь на своем анализе, автор приходит к выводу, что сравнение ***U English usage и non-U English usage*** продолжает оставаться важным для дискурса британской элиты, а также для британского общества в целом. Несмотря на тенденции к либерализации общества, многовековые исторические традиции британской аристократической элиты оказали глубокое влияние на его привычки речевого этикета и, как следствие, привели к «кастизации» речи.

Ключевые слова: *U English usage* и *non-U English usage*, элитный дискурс, британская версия английского языка, элита, социальная иерархия.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aytən Yunis qızı Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LALA MASİMOVA
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Azerbaijan State Oil and Industry University
lale.mesimova70@mail.ru

ERROR ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE SPEAKERS IN THE USE OF ARTICLES IN AZERBAIJAN

Abstract

The present paper is dedicated to the errors of students in the use of English articles (a, an, the, and zero articles). The words 'a', 'an' and 'the', known as articles, present problems for most speakers of English as an additional language. This is not surprising, since there is no equivalent construction in many languages, and those languages that do have articles do not necessarily use them in the same way as English. Learners' whose mother tongue is Azerbaijani (Azerbaijani does not have any article system) commit more errors as compared to those whose L1 has articles system. Students faced more difficulties in learning indefinite articles and omit it in their writings. Based on these finding some pedagogical implications were proposed, which might assist ESL/EFL teachers with some practicable suggestions and teaching strategies.

Despite their high frequency and early input, the acquisition of the highly complex article system remains one of the biggest challenges for an ESL (English as a second language) or EFL (English as a foreign language) learner. Sometimes, it is also difficult for teachers to teach English articles effectively. In Azerbaijan, English articles are taught to students in Grade One in junior middle schools. However, after the students have been taught the articles in the middle school, there is no further educational process about English articles. Students are then likely to reduce their attention to the use of articles no matter if it is in their oral or written English, unless they come across a task testing their ability to use articles in an English test. In addition, teachers will gradually reduce their attention to noticing whether students are using English articles in a correct way. Most of the time, teachers will not correct the errors of using incorrect articles in the students' utterance or written work, because this kind of errors is not believed to affect the meaning very much. All of these result in that the Azerbaijani students can still not fully acquire the use of the English articles even if they are advanced university students.

Keywords: error, articles, learning difficulties, teaching strategies, foreign language, usage

It is obvious that learning English Articles is difficult for non-native learners especially for those who do not have articles in their first language ([1]Batanineh, R.F. (2005). Jordanian undergraduates EFL student's errors in the use of the indefinite articles). L2 learners, who grew up in a country whose language has no equivalent to English articles, may find it hard to understand an article system that is characterized by novel and abstract use. The article system is mostly troublesome to teachers of English. As a result, some English Teachers do not want to devote classroom time to teaching article usage. English teachers prefer to spend more time tacking other aspects of grammar and areas perceived to be more communicatively important ([2]Chuang, P. (2005). Proceedings from the 2nd international online conference on second and foreign language teaching research). There are three reasons for L2 learners have difficulty comprehending the small particles a, an, and the system; (a) since articles are most frequently used in the language, it is usually difficult for the learners to maintain the rules especially when dealing with an extended text. (b) These words are usually not stressed which makes it somehow difficult for the non-native speaker to acquire them. (c) Learner especially the beginners look for one to one correspondence between words and their functions but in case of articles one word performs multiple functions.

The article system in the English language is very complex and it is especially difficult for non-native the English speakers to master. That is why most of the students even after learning the English language make errors of articles. Before proceeding towards details about errors, we must distinguish between errors and mistakes. According to Brown ([3]Brown, H.D. (1980). Principals of language learning and teaching), a "mistake" refers to a performance error where a learner knows the system but fails to make use of it correctly. On the other hand an error is a divergence from the standard form used by native speakers and it reflects the lack of competence of the learner. After this error recognition procedure takes place the process of describing it.

English article system is real problems for many learners of English as a foreign language regardless of their proficiency level. Gleason's (2002) examines then on generic uses of the English articles that are: the cultural situational, structural and textual. Barret and Chen ([4]Barrett, N., & Chen, L .(2010). English article errors in Taiwan college students" EFL writing) study Taiwanese graduate students to study their handling of English articles in writing using corpus based data. Aldeni (2008) approaches his study differently. He focuses on the psychological aspect of learning the second language. He studies the role of avoidance strategy and its impact on the use of English articles and the learners' awareness of the use of articles.

It is obvious that learning English Articles is difficult for non-native learners especially for those who do not have articles in their first language. L2 learners, who grew up in a country whose language has no equivalent to English articles, may find it hard to understand an article system that is characterized by novelty and

abstractness. The article system is mostly troublesome to teachers of English there for the English teachers give more of the class time to the other more areas of grammar which are commonly thought to be of more communicatively important then the article usage (Chuang, 2005). There are three reasons for L2 learners have difficulty comprehending the small particles a, an, and the system; (a) since articles are most frequently used in the language, it is usually difficult for the learners to maintain the rules especially when dealing with an extended text. (b) These words are usually not stressed which makes it somehow difficult for the non-native speaker to acquire them. (c) Learner especially the beginner's wants one to one correspondence between words and their functions but in case of articles one word performs multiple functions.

In addition to the complex rules and exceptions of usage, Azerbaijani students of English are burdened with the fact that there is no grammatical equivalent to an article in their own native language. More mistakes were found in article usage than in any other structural categories and explained this phenomenon as follows: There exists no part of speech in the Azerbaijani language that corresponds to the article system in the English language. As a result, Azerbaijani learners of English face problems mastering articles and make frequent mistakes. They not only have to learn the rules in order to acquire the use of articles but have to practice them by the drill.

Four types of these errors in article usage in the speech of Azerbaijani ESL learners were identified. They are 1. inversions of the order of articles and succeeding adjectives; 2. omissions of articles under the extension, 3. use of articles instead of zero, and 4. substitutions i.e. the indefinite article is used instead of the definite article and verse versa. If an L2 learners native language has sonic type of determiner system, they probably face a problem of "mismatch" between the two systems on definitions, and on functions of determiners such as definiteness specificity, or concepts of countable and uncountable nouns. The speakers understanding about parts of speech may also cause article errors. Trenkic ([5]Trenkic, D. (2008). The representation of English in second language grammars) discovered that some L2 learners make errors in article usage because they misinterpret articles as adjectives instead of determiners. As such, they do not use an article seeing that the definiteness of the noun in question is contextually clear. Thus, Trenkic's study notes that rule-oriented students may not be successful; and that students should absorb the understanding about the articles naturally, not by role.

Since English articles have high frequency use in written works, their presence in a given discourse must be something meaningful. One function that the articles contribute to discourse is to create cohesion for stretches or language. This function is usually found in the definite article "the." Consider an explanation how articles "stretch" a particular discourse, using the sentence below:"*John lost a valuable watch yesterday and Bill is wearing the valuable watch this morning*". In this sentence, time noun phrase "the valuable watch" refers back to the noun phrase

‘a valuable watch” via the article “the”. In this context, the definite article “the “refers to something that has been previously mentioned. Therefore, the reader can assume that bill is probably the one who took the watch or who found it but did not return it to its owner.

Articles in English mostly are made up of one to three letters and are so small that they are commonly considered as the atom of grammar. In order to give meaning to an article it has to be a part of a phrase, used before or after another word. Articles error is one of the most common problem in language learning. Articles carry no lexical definition by themselves, though because of their unique function in grammar they actually give the meaning to the sentence by specifying the reference of the noun, that is why they are so importance and occur so frequently in grammar. That is the reason one should be careful while using them. It is very difficult to master the use of article in English especially for those learners’’ who have not article in their first language. The detailed analysis of the data proves that Azerbaijan’s ESL speakers do not understand English articles completely so they make frequent errors in the usage. Articles are considered to be the hardest part of grammar to be learnt by students in Azerbaijan. The top three most frequent article errors found in the compositions of the students were omissions of the articles. Furthermore, omission of an article before a noun is the biggest problem of Azerbaijani students because their native language does not have articles.

The teacher should focus primarily on mother tongue interference. Since the Azerbaijani language does not have articles, its difficult for students to understand their function. Teachers should dedicate more time and energy to the use of articles.

References

1. Batanineh, R.F. (2005). Jordanian undergraduates EFL student’s errors in the use of the indefinite articles. Asian EFL Journal, 7. Retrieved September 28, 2009.

2. Chuang, P. (2005). Proceedings from the 2nd international online conference on second and foreign language teaching research. Article misuse: A neglected problem in Chinese EAP student writing.

3. Brown, H.D. (1980). Principals of language learning and teaching. New Jersey: Prentice-Hall.

4. Barrett, N., & Chen, L .(2010). English article errors in Taiwan college students‟ EFL writing.

5. Trenkic, D. (2008). The representation of English in second language grammars: determiners or adjectives? Bilingualism: Language and Cognition.

L.A.MƏSİMOVA

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİ ÖYRƏNƏNLƏRİN ARTİKLLARIN İSTİFADƏSİNDƏ ETDİYİ SƏHVLƏRİN ANALİZİ

Məqalədə, tələbələrin İngilis dilindəki artikllardan ("a, an, və və 0" artikllar) istifadə səhvləri araşdırılır. Artikllar kimi tanınan 'a', 'an' və 'the', İngilis dilində danışanların əksəriyyəti üçün əlavə bir dil kimi problemlər yaradır. Bu təəccüblü deyil, çünki bir çox dildə ekvivalent bir struktur yoxdur və artiklları olan dillərdə onları mütləq İngilis dili ilə eyni şəkildə istifadə etmək mümkün deyil. Ana dili Azərbaycan dili olan (Azərbaycan dilində artikl sistemi yoxdur) dil öyrənənlər, L1 artikllar sisteminə sahib olanlarla müqayisədə daha çox səhv edirlər. Tələbələr artiklları öyrənməkdə daha çox çətinliklə qarşılaşır. Araşdırmaya əsasən, ESL/EFL müəllimlərinə bəzi praktik təkliflər və tədris strategiyaları ilə kömək edə biləcək bəzi pedaqoji göstərişlər təklif edilir.

Mürəkkəb artikl sisteminin əldə edilməsi ESL (ikinci dil kimi İngilis dili) və ya EFL (xarici dil kimi İngilis dili) öyrənənlər üçün ən böyük problemlərdən biri olaraq qalır. Bəzən müəllimlərin ingilis dilində artiklları təsirli şəkildə öyrətməsi də çətin olur. Azərbaycanda orta məktəblərdə şagirdlərə ingilis dilində artikllar öyrədilir. Bununla birlikdə, orta məktəbdə şagirdlərə artikllar öyrədildikdən sonra, İngilis artikllari ilə bağlı başqa tədris prosesi mövcud deyil. Şagirdlər İngilis dili testində artikllardan istifadə etmək qabiliyyətini yoxlayan tapşırıqla qarşılaşdıqları halda, şifahi və ya yazılı İngilis dilində olmasından asılı olmayaraq artiklların istifadəsinə diqqətlərini tədricən azaldırlar. Bundan əlavə, müəllimlər tələbələrin İngilis dili artikllarını düzgün şəkildə istifadə edib-etmədiklərinə diqqətlərini tədricən azaldırlar. Çox vaxt müəllimlər tələbələrin nitqində və ya yazılı işində səhv artikllardan istifadə səhvlərini düzəltmirlər, çünki bu cür səhvlərin mənaya çox təsir etdiyi düşünülmür. Bütün bunların nəticəsidir ki, azərbaycanlı tələbələr qabaqcıl universitet tələbələri olsalar da, ingilis dilindəki artikllardan düzgün istifadəni hələ də tam olaraq əldə edə bilmirlər.

Açar sözlər: səhv, artikllar, öyrənmə çətinlikləri, tədris strategiyaları, xarici dil, istifadə

Л.А.МАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ ОШИБОК АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ АРТИКЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Настоящая работа была проведена с целью исследования ошибок студентов при использовании артикль на английском языке («a», «an» и ноль артикль). Слова «a», «an» и «the», известные как артикль, создают проблемы для большинства носителей английского как дополнительного языка. Это

неудивительно, поскольку во многих языках нет эквивалентной конструкции, а те языки, в которых есть артикль, не обязательно используют их так же, как английский. Учащиеся, для которых родным языком является азербайджанский (в азербайджанском нет системы статей), совершают больше ошибок, чем те, чей L1 имеет систему статей. Студенты сталкивались с большими трудностями при изучении неопределенных артикль и пропускали их в своих сочинениях. На основе этих выводов были предложены некоторые педагогические выводы, которые могут помочь учителям ESL / EFL с некоторыми практическими предложениями и стратегиями обучения.

Несмотря на их частый и ранний ввод, освоение очень сложной системы артикль остается одной из самых больших проблем для изучающих ESL (английский как второй язык) или EFL (английский как иностранный язык). Иногда учителям также сложно эффективно преподавать артикль на английском языке. В Азербайджане артикль на английском языке преподаются ученикам средней школы. Однако после того, как учащиеся ознакомились со артиклями в средней школы, дальнейший процесс обучения английским артиклям прекращается. В этом случае студенты, вероятно, уменьшат свое внимание к использованию артикле, независимо от того, написано ли это на устном или письменном английском языке, если только они не столкнутся с задачей, проверяющей их способность использовать артикли в тесте по английскому. Кроме того, учителя постепенно будут обращать внимание на то, чтобы замечать, правильно ли учащиеся используют артикль на английском языке. В большинстве случаев учителя не исправляют ошибки, связанные с использованием неправильных артикли в высказываниях учащихся или письменной работе, поскольку считается, что такие ошибки не сильно влияют на смысл. Все это приводит к тому, что азербайджанские студенты все еще не могут в полной мере овладеть английскими артиклями, даже если они являются продвинутыми студентами университетов.

Ключевые слова: ошибка, артикль, трудности в обучении, стратегии обучения, иностранный язык, употребление

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Əhmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

СЕВИНДЖ КАРАЕВА
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности

Проспект Азадлыг,20

sevinc@mail.ru

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Ключевые слова: педагогический предмет, социолингвистика, лингвокультурные особенности, дисциплина, теоретический метод, абстрагирование, моделирование, сравнение.
Açar sözlər: pedaqoji fənn, sosiolinqvistik, linqvokultural xüsusiyyətlər, nizam-intizam, nəzəri metod, mücərrədləşdirmə, modelləşdirmə, müqayisə.
Key words: pedagogical subject, sociolinguistics, linguocultural features, discipline, theoretical method, abstraction, modeling, comparison.

XÜLASƏ
Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikası

Xarici auditoriyada rus dilinin tədrisi metodikası, rus dilini ana dili kimi danışmayan şagirdlərə öyrətməyin xüsusiyyətlərini araşdırmağa yönəlmiş müstəqil pedaqoji fənndir. Eyni zamanda həm rus dilinin, həm də sosiolingvistik tələbələrin ana dilinin həm dil, həm də mədəni xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır

Nəzəri metodlara aşağıdakılar daxildir: analiz və sintez, abstraksiya, modelləşdirmə, müqayisə və digərləri, praktiki üsullara elmi müşahidələr, müəllim təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, şagirdlərin test və sorğu -sual edilməsi, sınaq təlimi və s. Xarici auditoriyada rus dilinin tədrisi metodikasının əsas vəzifələri arasında, əcnəbilərin rus dilini öyrənməsindəki əsas çətinlikləri, ən çox yayılmış səhvləri, habelə rus dilini xarici dil olaraq öyrətməyin ən təsirli metodlarını inkişaf etdirməkdir.

Müvafiq olaraq, rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının öyrənilməsinin əsas obyekti xarici tələbələrə rus dilinin öyrədilməsi prosesidir.

Mədəni ənənələrin öyrənilməsi eyni zamanda kişilərarası ünsiyyəti öyrədən xarici dilin tədris prosesinin tərkib hissəsidir. Sinifdə işləyərkən xarici tələbələr fikirlərini təsdiqləməli və müdafiə etməli, mübahisə etməli, məzmunu təhlil etməyi və hədəf dildə dialoq prosesində qarşılıqlı anlaşma yollarını tapmağı öyrənməlidirlər.

Beləliklə, öyrənmə sərhədləri genişlənir və bu, insanlar arasındakı ünsiyyət prosesini optimallaşdırmağa imkan verir.

Xarici dil olaraq rus dilinin tədris tarixi 1000 ildən çoxdur. Metodologiyanın inkişaf dövrləri və mərhələləri Rusiyada həyatın müxtəlif sahələrində baş verən və təhsil, tərbiyə və təlim proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən dəyişiklikləri əks etdirir.

Методика преподавания русского языка в иностранной аудитории представляет собой самостоятельный педагогический предмет, направленный на исследование особенностей преподавания русского языка для студентов, не владеющего им в качестве родного. При этом важную роль играют как социолингвистические и лингвокультурные особенности русского языка, так и таковые для родного языка у обучающихся .

Методика преподавания русского языка как иностранного в значительной степени опирается на методику преподавания иностранных языков вообще –с одной стороны, и на русское языкознание – с другой.

Как и другие педагогические дисциплины, методика преподавания русского языка как иностранного имеет свои способы, среди которых теоретические и практические. К теоретическим методам относятся: анализ и синтез абстрагирование, моделирование, сравнение и другие, тогда как к практическим – научное наблюдение, обобщение опыта преподавателя, тестирование и анкетирование учащихся, пробное обучение и т.п. Среди основных задач методики преподавания русского языка в иностранной аудитории – выявление главных трудностей изучения русского языка иностранцами, наиболее распространенных ошибок, а также разработка наиболее эффективных методов преподавания русского языка, как иностранного, исходя из целей преподавателя и студентов. Соответственно, основным объектом исследования методики преподавания русского языка как иностранного является процесс обучения иностранных студентов русскому языку.

История преподавания русского языка в качестве иностранного насчитывает более 1000 лет. Периоды и этапы развития методики отражают изменения, происходящие в различных сферах жизни России и существенным образом влияющие на процессы образования, воспитания и обучения[2]. В Западной Европе XII-XVII вв. преобладало индивидуальное изучение русского языка, широко использовались двуязычные словари -разговорники, а также поездки на на Русь с целью овладения языком во время проживания в русских семьях. Во второй половине XVI в предпринимались попытки сформулировать

[2] Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного. М.: Русский язык. Курсы, 2009

отдельные положения теории обучения иностранным языкам, стали появляться первые печатные учебники русского языка для иностранцев. В европейских университетах и гимназиях русский язык впервые начали преподавать в начале XVII в. Отечественными и иностранными авторами составлялись грамматики и практические пособия по русскому языку для иностранцев. Во второй половине XVIII века на Западе и в России практически предпринимались попытки теоретического обоснования методов преподавания иностранных языков (грамматико-переводного и текстуально-грамматического). В XIX начале XX вв. русский язык преподавался в большинстве стран Европы и некоторых странах Азии и Африки. В преподавании русского языка по прежнему развивались два направления: грамматико-переводное и практическое. Особенное распространение преподавания русского языка получило в послевоенные годы. В 70-ые годы представители реформы школьного образования выдвинули натуральный (прямой) метод, тогда как в университетах был распространен грамматико-переводный способ.

Сегодня первое место среди методов обучения русскому языку как иностранному принадлежит коммуникативному методу. Его целью является развитие у студентов умений решать коммуникативные задачи средствами иностранного языка, свободно общаться с его носителями. Для такой методики характерно углубленное исследование речевого общения как формы взаимодействия людей посредством языка. Это направление методических исследований развивается под значительным влиянием коммуникативной лингвистики и рассматривает в качестве главных свойств изучаемого языка такие его качества, как коммуникативность (так как назначение языка – быть орудием общения), системность (поскольку языковые средства взаимно организованы и должны изучаться в единстве), функциональность (языковые средства используются в целях осуществления коммуникации, и поэтому содержание высказывания определяет порядок подачи и обладания языковыми средствами) специалистами от преподавания русского языка как неродного[3]. Под преподаванием русского языка как неродного подразумевается обычно преподавание языка в тех регионах, где родными языками большей части населения являются другие языки, но не русский.

Предметная область русского как иностранного тесным образом связана с множеством смежных научных дисциплин, таких как общее, прикладное, структурное и сопоставительное языкознание, психология деятельности и обучения, культурология, лингвокультурология, педагогика, этнопсихология, история[4].

---

[3] Кодухов В. И. Русский язык как иностранный: учебное пособие. Л.: ЛГУ, 1985

[4] Лебединский С. И., Гончар Г. Г. Модель образовательных стандартов по русскому языку как иностранному: учебно-методнческое пособие. Мн.: БГУ, 2003. 120 с

Изучение культурных традиций составной частью входит в процесс обучения иностранному языку, который одновременно является обучением межличностному общению. В процессе работы на занятиях иностранные студенты должны подтверждать и отстаивать свою точку зрения, пользоваться аргументацией научится анализировать содержание и находить пути взаимопонимания в процессе диалога на изучаемом языке. Таким образом расширяются границы обучения, и это позволяет оптимизировать сам процесс общения между людьми[5].

Известно, что всякая наука переживает несколько стадий в своей эволюции, однако в любом случае она непременно должна перейти от этапа простого созерцания к этапу абстрактного мышления, так как это объективная и всеобъемлющая формула процесса сознания. Сказанное в полной мере относится и к сравнительно молодой, развивающейся науке - методике преподавания русского языка как иностранного, в которой более или менее ярко запечатлены плоды многочисленных созерцаний, но пока еще недостаточно представлены результаты фундаментальных теоретических исследований и описаний базисных категорий. Но определенные достижения методики уже очевидны, и это вряд ли нужно оспаривать.

Анализируя основные этапы развития методики преподавания РКИ, можно увидеть, что центральным вопросом научно-теоретического и научно-практического арсенала всегда был и остается вопрос о методе обучения. По сути дела, история развития методики является историей создания методов обучения, мирно сосуществующих, или находящихся в непримиримом противоречии друг с другом.

С точки зрения современной методики под методом обучения понимается тактическая модель обучения, реализующая цели, задачи и содержание учебного процесса, а также определяющая пути и способы их достижения в соответствии с этапом и условиями обучения.

К числу центральных идей, формирующих тот или иной метод обучения, относят пять концептуальных положений.

1. Метод как основная методическая категория регламентирует общее представление о тактике и стратегии обучения. В его основе лежит главная доминирующая идея решения ведущей методической задачи.

2. В качестве теоретической базы, формирующей методы обучения, используются определенные лингвистические, психологические и методические концепции, анализ которых позволяет отнести метод к той или иной парадигме.

3. В основе метода лежит научно обоснованная система принципов

[5] Капитонова Т. И., Московкин Л. В., Щукин А. Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. М.: Русский язык. Курсы, 2009.

обучения, являющихся отражением определенных лингвистических, психологических и методических концепций. С позиций таких принципов устанавливаются: отбор языкового и лингвистического материала; приемы его презентаций; способы закрепления; последовательность подачи и дозировка материала по урокам и циклам уроков.

4. Метод регламентирует цели обучения и формирует базу для их достижения. Неадекватность избранного метода цели обучения делает его недостаточно эффективным и затрудняет овладение языком в заданных учебной программой параметрах.

Выбор оптимального метода определяется целями, задачами, условиями и этапом обучения.

В методике преподавания русского языка как иностранного существует несколько десятков методов, формирующих общую тактическую модель обучения и получивших различную степень распространения и глубину теоретического обоснования. Наиболее распространенными из них являются девять методов обучения: грамматико-переводной, сознательно-сопоставительный. когнитивный, аудиолингвальный, структуральный, аудиовизуальный, трансформационный, сознательнопрактический, коммуникативный.

Перечисленные методы обучения кардинально отличаются друг от друга по содержанию, последовательности и дозировке его введения, видам единиц обучения и упражнений, конечным и промежуточным целям и т. д. Однако названия существующих методов, на наш взгляд, не всегда точно отражают их суть. Так, например, если сознательносопоставительный метод обучения противопоставляется грамматикопереводному, когнитивному и трансформационному методам, но это вовсе не означает, что опора на сознательность и учет трудностей иностранного языка, прогнозируемых на основе сопоставления двух языков, отрицается в других методах. Не только в грамматико-переводном, когнитивном и трансформационном методах обучения, но даже и в прямом методе всегда признавалась роль осмысленного овладения и опоры на родной язык учащихся.

Описанию, анализу и сравнению методов обучения в научной литературе посвящено немало работ. Несмотря на это, многие принципиальные вопросы о роли и месте методов обучения не получили достаточного отражения. Будут ли развиваться методы и дальше? Возможно ли в перспективе разработать самый оптимальный метод? Следует ли сравнивать методы вне контекста целей и условий обучения? Но каким параметрам следует оценивать методы обучения? Имеет ли смысл разрабатывать

комбинированные методы обучения? Необходимо ли придерживаться одного метода в ходе всего процесса обучения или возможно использование нескольких методов в зависимости от этапа обучения и уровня владения языком учащихся? Очевидно, что решение этих вопросов позволит в определенной мере выявить тенденции в развитии современной методической мысли, исследовать и описать качественно новый подход в обучении иностранным языкам, используя все то ценное, что было накоплено в теории и практике применения различных методов.

Грамматико-переводной метод обучения. Предметом и основной целью обучения является формальная грамматика. Грамматика определяет структуру курса и содержание учебного материала. Словарный минимум формируется на базе текстов, которые иллюстрируют различные грамматические явления. Отобранная и сгруппированная лексика для иллюстрации грамматических правил, как правило, не связана с последующими текстами. При отборе материала для занятий предпочтение отдается общественно-политическим текстам и произведениям художественной литературы. Предполагается, что и учащиеся должны будут говорить на таком же правильном литературном языке, как и герои произведений классиков.

Основным способом раскрытия значения грамматической формы и слова представители грамматико-переводного метода считают их перевод на родной язык учащихся. Обучение начинается с заучивания правил построения предложений, образования слов и их сочетаний. В учебниках, составленных по этому методу, нет творческих упражнений, отсутствует коммуникативная направленность, которая наполняет и реализует речевое поведение при дальнейшем изучении языка, владение языком[6]. Все обучение направлено на аналитическую деятельность учащихся над текстом, на переход от сознательно усвоенных правил к формированию на их основе речевых навыков и умений, на широкое использование родного языка как опоры при овладении иностранным. В целом грамматико-переводной метод с его установкой на приобретение в первую очередь знаний оказался недостаточно эффективным, особенно при обучении русскому языку как иностранному. Именно поэтому многие исследователи предприняли попытку его существенной модернизации, что в итоге привело к созданию сознательно-сопоставительного метода обучения.

Сознательно-сопоставительный метод обучения. Теория сознательно-сопоставительного метода опирается на труды Л. В. Щербы и С. И.

[6] Методика обучения русскому языку как иностранному. Л. В. Лысакова и др. СПб., 2000

Бернштейна оказала существенное влияние на формирование и развитие методики преподавания русского языка как иностранного. Широкое использование сознательно-сопоставительного метода обучения относится ко второй половине 40-х - началу 50-х годов. Этот период в советской методике характеризовался, с одной стороны, значительным движением вперед по нескольким направлениям (прежде всего в плане лингвистического обоснования приемов отбора и презентации языкового материала, ориентации языкового материала, направленности на синтетическое чтение и т. д.), а с другой - неспособностью господствующих методов, программ и учебников обеспечить полноценное практическое владение учащимися иностранным языком. Основные методические положения сознательно-сопоставительной парадигмы обучения.

Ауднолингвальный .метод - это метод обучения языку, предусматривающий многократное прослушивание в магнитозаписи и проговаривание языковых структур и речевых образцов, что ведет к их автоматизации. Авторы этого метода - американские структуралисты и антропологи, занимавшиеся изучением моделей поведения людей в обществе. В основу метода положена психологическая теория бихевиоризма развиваемая на ее принципах концепция овладения языком путем подражания, образования по аналогии и многократного повторения речевых образцов, приводящих к формированию коммуникативных навыков. Суть метода сводится к следующим принципиальным положениям: 1) в основе владения языком лежит овладение речевыми навыками; 2) язык реализуется прежде всего в устной форме; 4) языки различны по своей структуре; 5) навыки должны быть автоматизированы в такой степени, чтобы осуществлялись на практике без участия сознания; 6) автоматизация навыков происходит в процессе тренировки путем многократного повторения речевых образцов.

Сознательно-практический метод обучения. Это і метод был разработан в 60-е годы известным советским психологом и методистом Б. В. Беляевым Концепция сознательно-практического метода может быть представлена в виде следующих положений, определяемых Б В Беляевым как психологические принципы обучения.

Аудиовизуальный метод — это метод обучения языку за короткий срок на ограниченном лексико-грамматическом материале, характерном для разговорного стиля речи, при интенсивном использовании средств зрительной и слуховой наглядности. В основу метода была положена психологическая теория бихевиоризма. Основной тезис бихевиоризма состоит в том, что психология как наука должна изучать поведение, а не сознание; поведение же есть не что иное, как реакция организма на внешние воздействия, т. е. совокупность отношений, реализуемых по формуле «стимул-реакция».

Теоретические основы аудиовизуального метода были разработаны во

Франции в 50-е годы. В этом методе основное внимание уделяется изучению базисных конструкций и наиболее часто употребляемых слов. Авторы его утверждают, что поскольку язык является средством коммуникации, то предметом изучения должны стать модели вербального и невербального поведения.

Ведущие методические принципы, используемые в аудиовизуальном методе обучения: принцип опоры на разговорную речь; принцип устного опережения; принцип функциональности (грамматика изучается не формально, а функционально, т. е. в речи); принцип глобальности (введение в восприятие языкового материала осуществляется на слух и подкрепляется зрительно в виде целостных структур (глобально); принцип ситуативности (материал вводится в виде диалогов, отражающих ситуации реального общения); принцип беспереводности; принцип зрительно-слухового синтеза[7].

Коммуникативный метод обучения был разработан известным российским методистом Е. И. Пассовым. Сущность коммуникативного метода заключается в том, что обучение языку представляет собой модель естественного процесса общения на этом языке. При таком подходе коммуникативность рассматривается не как методический принцип, пусть даже и ведущий, а как принцип методологический, который определяет, с одной стороны, методические принципы обучения, а с другой - выбор общенаучных методов познания, используемых для построения процесса обучения.

В целом же, обладение языком является длительным, трудоемким, а, главное, индивидуальным процессом. В программу обучения русскому языку, как и другим иностранным, входит углубленное изучение фонетики, грамматики, а также лексического состава языка, но все же выработке практических навыков уступает свое место теоретическое изучение. Основным становится функциональный принцип изучения русского как иностранного. Следует научить иностранных студентов не просто владеть основами иностранного языка, но также научить их общаться на изучаемом языке. С энтузиазмом и интересом, как в рамках их профессиональной тематики, так и в различных бытовых ситуациях. Студенты должны не только понимать изучаемый язык, но и правильно построить свое сообщение в ответ, которое будет отвечать культуре собеседника.

Поэтому наряду с изучением явлений языка, необходимо изучать особенности культур участников диалога, их характерные черты, сходства и различия.

[7] Лебединский С. И., Гончар Г. Г и др. Русский язык как иностранный: типовая учебная программа для иностранных студентов филологических специальностей высших учебных заведений. Мн.: РИВШ БГУ, 2005, 224 с

ЛИТЕРАТУРА

1. Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного. М.: Русский язык. Курсы, 2009.
2. Капитонова Т. И., Московкин Л. В., Щукин А. Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. М.: Русский язык. Курсы, 2009.
3. Капитонова Т. И., Московкин Л. В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. СПб.: Златоуст, 2006.
4. Кодухов В. И. Русский язык как иностранный: учебное пособие. Л.: ЛГУ, 1985.
5. Лебединский С. И., Гончар Г. Г. Модель образовательных стандартов по русскому языку как иностранному: учебно-методнческое пособие. Мн.: БГУ, 2003. 120 с.
6. Лебединский С. И., Гончар Г. Г. Русский язык как иностранный: типовая учебная программа для иностранных студентов I IV курсов нефилологических специальностей высших учебных заведений. Мн.: БГУ. 2003, 172 с.
7. Лебединский С. И., Гончар Г. Г и др. Русский язык как иностранный: типовая учебная программа для иностранных студентов филологических специальностей высших учебных заведений. Мн.: РИВШ БГУ, 2005, 224 с.
8. Лебединский С. И., Гончар Г. Г. и др. Русский язык как иностранный: типовая учебная программа для иностранных слушателей подготовительных факультетов и отделений высших учебных заведений. Мн.: БГУ, 2006,424 с.
9. Методика обучения русскому языку как иностранному. Л. В. Лысакова и др. СПб., 2000.

SUMMARY
Methods of teaching russian language as a foreign

The methodology of teaching Russian in a foreign audience is an independent pedagogical subject aimed at researching the peculiarities of teaching Russian for students who do not speak it as their native language. In this case, an important role is played by both the sociolinguistic and linguistic cultural characteristics of the Russian language, and those for the native language of students.

Like other pedagogical disciplines, the methodology of teaching Russian as a foreign language has its own methods, including theoretical and practical. Theoretical methods include: analysis and synthesis, abstraction, modeling,

comparison, and others, while practical methods include scientific observation, generalization of the teacher's experience, testing and questioning of students, trial learning, etc

The history of teaching Russian as a foreign language goes back over 1000 years. The periods and stages of development of the methodology reflect the changes taking place in various spheres of life in Russia and essentially affecting the processes of education, upbringing and training.

The study of cultural traditions is an integral part of the process of teaching a foreign language, which is at the same time teaching interpersonal communication. In the course of work in the classroom, foreign students must confirm and defend their point of view, use argumentation, learn to analyze the content and find ways of mutual understanding in the process of dialogue in the target language. Thus, the boundaries of learning are expanded, and this allows you to optimize the very process of communication between people.

The subject area of Russian as a foreign language is closely related to many related scientific disciplines, such as general, applied, structural and comparative linguistics, psychology of activity and learning, cultural studies, cultural linguistics, pedagogy, ethnopsychology, history.

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Методика преподавания русского языка в иностранной аудитории - самостоятельный педагогический предмет, направленный на исследование особенностей преподавания русского языка студентам, не владеющим им как родным. При этом важную роль играют как языковые культурные особенности русского языка, так и родного языка студентов- социолингвистов. Как и другие педагогические дисциплины, методика преподавания русского языка как иностранного имеет свои методы, в том числе теоретические и практические. К теоретическим методам относятся: анализ и синтез абстрагирование, моделирование, сравнение и другие, тогда как к практическим - научное наблюдение, обобщение опыта преподавателя, тестирование и анкетирование учащихся, пробное обучение и т.п. Среди основных задач методики преподавания русского языка в иностранной аудитории - выявление главных трудностей изучения русского языка иностранцами, наиболее распространенных ошибок, а также разработка наиболее эффективных методов преподавания русского языка, как иностранного, исходя из целей преподавателя и студентов. Соответственно, основным объектом исследования методики преподавания русского языка как иностранного является процесс обучения иностранных студентов русскому языку.

Изучение культурных традиций составной частью входит в процесс обучения иностранному языку, который одновременно является обучением межличностному общению. В процессе работы на занятиях иностранные студенты должны подтверждать и отстаивать свою точку зрения, пользоваться аргументацией научится анализировать содержание и находить пути взаимопонимания в процессе диалога на изучаемом языке. Таким образом расширяются границы обучения, и это позволяет оптимизировать сам процесс общения между людьми.

История преподавания русского языка в качестве иностранного насчитывает более 1000 лет. Периоды и этапы развития методики отражают изменения, происходящие в различных сферах жизни России и существенным образом влияющие на процессы образования, воспитания и обучения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent Bəyim-xanım Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN RƏCƏBOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: aytan.rajabova@gmail.com

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KEYFİYYƏT BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(ingilis dili materialları əsasında)

XÜLASƏ

Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz olmuşdur. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, fonetik, leksik və qrammatik quruluşda baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir.

Kommunikasiya prosesində iştirak etməklə biz həm danışılanı başa düşür, həm də özümüz mətni-söyləmi yaradırıq, birinci aktda bizim ən əsas məqsədimiz dildə ifadə edilən fikirlərin dərk edilməsidir. Axı dil fikri təcəssüm etdirmə vasitəsidir. Ancaq dilin kodlaşdırılması zamanı istifadə olunan bilik yalnız dil haqqında olan biliklərimizlə məhdudlaşmır.

Dünya haqqında olan biliklərimizlə yanaşı, mətnin sosial konteksti, yaddaşda olan informasiyanın bildirilməsi bacarığı, mətni planlaşdırmaq, idarə etmək və digər cəhətlər də müəyyən rol oynayır. Onlardan heç birinə açıq-aşkar üstünlük verilmir. Yalnız qarşılıqlı əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi, bütün biliklərin səfərbər olunması dil kommunikasiyasının mahiyyətini başa düşməyə kömək edir, gündəlik həyatda işlənən dil təcrübəsi ilə həyata keçirilən semantik nəticələrin təbiətinin aydınlaşdırılmasını şərtləndirir. Keyfiyyət bildirən sifətlərin mətndə istifadəsi də fikri təcəssüm etdirmək baxımından vacib və aktualdır. Məsələn, fonetik və qrammatik quruluşa nisbətən, leksik quruluş daha çox dəyişir. Ona görə də lüğət tərkibində baş vermiş dəyişmə, çarpazlaşma, müxtəlif dillərlə genetik-kontakt əlaqələri leksik quruluşda tez bir zamanda üzə çıxır. Bu mənada məqalədə elmi ədəbiyyatdan götürülmüş faktlara böyük diqqət ayrılır. Bu məsələnin ingilis dilinin tədrisində də vacib olduğu vurğulanır.

Son dövr tədqiqatlarında sifətlər semantik cəhətdən müxtəlif rakurslarda tədqiq edilir. Məsələn, SİMPLE və MikroKosmos adı verilən tədqiqat sahələrində sifətlərin təbii dil prosesində funksiyaları öyrənilir. Burada sifətlər ontoloji və formal semantika baxımından öyrənilir. Onlar birbaşa antonimi olmayan sifətləri fokal sifətlər adlandırırlar. Simple adlanan tədqiqatda "extensional" və " intensional" sifətlərin predikativ tipləri nəzərdən keçirilir.

Həm də təbii olaraq, sözlərin semantik məna çalarlarının tarixi də dillərin ən qədim, qədim, orta, yeni, ən yeni dövrləri səviyyəsində üzə çıxır. Bəzən tarixi o qədər qədimlərə gedib çıxır ki, səbəbdən-nəticəyə, sadədən mürəkkəbə olan yolu, yaxud da bunun əksini tapmaq, görmək çox çətin olur. Belə demək mümkünsə, ən qədim dövrlərə aid sözlərin məna dəyişmələrinin səbəbini, dəqiq tarixini açmaq üçün yazılı mənbələr də bir çox zaman az qala rolunu itirir.Məhz onda müəyyən suallar, problemlər yaranır. Onların cavabı da bəzən qeyri-müəyyənliyə, aydın olmayan mücərrəd bir təhlilə, izaha söykənmiş olur. Bütün bunlar dil faktı vasitəsilə təsdiqlənir. Lakin ən qədim dövrlərdə semantik çalarlar törədən, mənbə, başlanğıc, səbəb və s. kimi hallar çox vaxt qeyri-müəyyənliyə yaxınlaşır. Bu zaman dildə rəngarənglik, kolorit formalaşmağa başlayır ki, dil bunları keyfiyyət bildirən sifətlər olaraq asanlıqla qəbul edir. Əksər hallarda bu özünü danışıq aktında daha çox nəzərə çarpdırır.Bu zaman çalarlar ön plana keçir.

Açar sözlər: söz, sifət, dil, kontekst, mətn

Sifətlərə dair xeyli araşdırmalar aparılmışdır. M. Peters and J. Peters "Adjective Ontology"əsərində onları aşağıdakı qaydada təsnif edir:

İntensional adjectives

1. temporal: present day
2. modal:certain victory
3. emotive: poor man
4. manner: beautiful girl
5. object-related:criminal-lawyer
6. emphasiser: outright lie

extensional adjectives

1. psychological property: crazy thoughts
2. Social property: catholic priest
3. Physical property: soft skin
4. Temporal property: sudden outburst
5. İntensifying property: heavy man
6. Relational property: simple shape[2,46].

WordNet (Fellbaum 1998 b) adlanan tədqiqat sahəsi isə onları iki baxımdan tədqiq edir:

1. Descriptive
2. Relational[1,89].

Burada bəzi sözlərin işlənmə zamanı öz keyfiyyət mənalarını itirdiyindən bəhs edilir. Bu xüsusilə fiqurativ dildə nəzərə çarpandır. Belə ki, illər öncə işlənən hər hansı bir söz zamanla sifət olaraq işlənir. Bəzi sözlər öz mənalarını itirərək digər mənalar kəsb edir. Çünki zaman keçdikcə bu və ya digər səbəbdən sözlər işlək olmaqdan çıxır. Sözlər yeni-yeni alternativləri ilə üzləşirlər. Belə desək, "orbit"lərin-

dən aralı düşürlər. Bu zaman onlar öz evokativ mənalarını itirir, keyfiyyət bildirən söz olmaqdan çıxırlar. Bu mənada dilçilikdə keyfiyyət bildirən sifətlərin rolu danılmazdır.

Nitq kommunikasiyasının işləm məqamına malik mətnin müəyyən edilməsində əsas aspekt onun daha geniş əhatənin içərisindən çıxarılması meyarlarıdır.

Bu mənada ingilis dilində sifətlərin semantik-koqnitiv tədqiqi maraq doğurur.

Qeyd edək ki, sifətlər post nominal (postpozitiv) və prepozitiv vəziyyətdə məna dəyişikliyinə məruz qalırlar. Məsələn:

1. Every visible star is named after a famous astronomer.
2. Every star visible is named after a famous astronomer.

Birinci cümlədə post nominal sifət görünən ulduzlara ümumilikdə işarə edir.Bu "individual-level predicate" ifadə edir. İkinci cümlədə isə burada və ya orada görünən ulduza işarə edir. Burada" stage-level predicate" ifadə olunur. Bundan əlavə kifayət qədər nəzərə çarpan fərqləri "responsible " sözündə görmək olar:

1. I'm here to find the responsible people.
2. I'm here to find the people responsible.

Birinci cümlədə prepozitiv vəziyyətdə "truthworthy"(etibarlı) "reliable", post nominal (post pozitiv)vəziyyətdə isə "at fault" or "guilty" (of some misdeed known from the context) mənasını bildirir. Digər bir sifət vardır ki, xüsusi post nominal mənaya malikdir ki,bu da" proper "sözüdür. Məsələn: the town proper, Sweden proper.

Aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

1.Legal və ümumi terminlər: agent provocateur, battle royal, body corporate, body politic, corporation soul, cause celebre, court-martial, fee simple, fee tail, femme fatale, force majeure, God Almighty, heir apparent, heir presumptive, knight errant, language isolate, letters close, letters patent, letters testamentary və s.

2.Rütbə,vəzifə adları: bishop emeritus, professor emeritus, attorney general,- consul general, governor general, postmaster general, surgeon general, Astronomer Royal, Princess Royal, airman basic, minister plenipotentiary, minister-president, notary public, poet laureate, president-elect, prime minister-designate, prince regent, sergeant major, queen consort, prince consort, queen regnant, prince regnant, directorate-general, director-general və s.

3.Münasibətlərlə bağlı: in eagle displayed, lion passant guardant, griffin rampant, phoenix rising, bird vigilant və s.

4.Təşkilat adları: Alcoholics Anonymous, Amnesty International, ARCHIVE Global, Child United, Church Universal and Triumphant, Generation Next, Japan Airlines Domestic, Jet-Blue, Ruritan National, Situationist International, Socialist International, Verizon Wireless, Virgin Mobile, Weather Underground, Workers United.

5. Xəstəxana kodları: Code Amber, Code Black, Code Orange, Code Red

6. Yemək və içki adları: chicken supreme, whiskey və s.

7. Bəzi adlar: Henry the Eighth, Elizabeth the Second, Alexander the Great, Ethelred the Unready və s. Bəzən də Junior and Senior, Nero Redivivus kimi.

Digər müəyyən sifətlər vardır ki, isimdən sonra işlənir və heç bir məhdudiyyətə malik deyillər. Onlardan bəziləri zərf kimi işlənə bilirlər:

Məsələn: buildings ablaze, two abreast, holidays abroad, boats adrift, fun and games à gogo, arms akimbo, food aplenty, men asleep, men awake,athlete extraordinaire, tulips galore, devil incarnate, a hero manqué, the Cold War redux. Ən çox post nominal vəziyyətdə təsadüf olunan sifətlərin qeyri – müəyyən əvəzliklərlə təmasıdır: something, anyone, nobody, somewhere, etc.

Examples: We need someone strong. Going anywhere nice?; Nothing important-happened.

Digər hallara da rast gəlinir: bigger than that, proud of themselves, anxious to leave, we need a box bigger than that (not *a bigger than that box, baxmayaraq, a bigger box than that demək mümkündür). Bəzi istisnalara da rast gəlmək mümkündür: easy-to-use . Enough sözü də isimdən əvvəl gələ bilir. Bəzi ifadələrdə sifət axırda gəlir.

Məsələn: this big and that ugly.

Müəyyən sifətlər əksər hallarda post pozitiv vəziyyətdə işlənirlər.İndiki və keçmiş zaman feli –sifətlər bunlara aid edilə bilər. Lakin bu "adjectival" olmaqdan daha çox "verbal "xarakterə malik olur.

Məsələn: all those entering should ..., one of the men executedwas ..., Oxşar hallar -able or –ible suffiksləri ilə düzələn sifətlərə də aid edilir. (e.g. the best room available, the only decision possible, the worst choice imaginable). Digər post nominal işlənən hallar (all the people present, the first payment day).

Mətnin informativ strategiyasında hər bir etap hazırda tam olmayan, anlaşılmaz yaddaşdan bərpa edilə bilinən bütün informasiyalarla hesablaşmalıdır. Onun informativ potensialının genişləndirilməsi təməldə olan informasiyadan və kommunikantların prezupozision fonundan savayı, həm də mətnin izahı üçün zəruri olan tamamlayıcı informasiyanın bütün kompleksini daxil edən informasiya bölgüsü prosesində də baş verir. Əsaslı olaraq, presupposiziya verilmiş ifadənin həqiqiliyini semantik cəhətdən anormal olmaması (semantik presuppozisiya) və kontekstə uyğun olaraq, yerinə düşməsi (praqmatik pressupozisiya) kimi əlaqələrdən ibarətdir. Buna həm linqvistik, həm də fəlsəfi-məntiqli ədəbiyyatlarda rast gəlmək mümkündür. Hər bir keyfiyyət bildirən sifətin presuppozisiyası eksplisit tərzdə verilmiş ifadədə implisit məzmunun anlaşmasına köməklik göstərir. Bu baxımdan o, danışıq aktı nəzəriyyəsi çərçivəsində semantik-praqmatik məfhum kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, mətn vahidləri bir-biri ilə əlaqələnir, onlar arasında koheziya olur. Bu baxımdan, mətnin formalaşdırılması zamanı əlaqələnmə, rabitə sırasını qeyd etmək lazım gəlir.

Aydındır ki, hər bir sifətin özünün şərhində daxili fərqlər vardır. Bu fərqlər onların hansı şəkildə təqdim olunmasından birbaşa asılıdır.

Bundan başqa, informasiyanın ötürülməsi zamanı danışanın onu ümumiləşdirməsi, ona münasibəti, öz niyyətini bildirməsi, adresata müraciətin əmr, arzu, xahiş, yalvarış şəklində olması, adresatın razılığı, razılaşmaması, emosional vəziyyəti və bu

kimi digər cəhətlər də üzə çıxa bilər. Bütün bunlar sifətin məna cəhətdən daxili formalaşmasında oxşar və fərqli cəhətlər yaradır, onları gah bir-birinə yaxınlaşdırır, gah da uzaqlaşdırır.

Bununla belə, ümumi prinsip gözlənilir. Hər bir sifətin invariant mənası aşkarlanır və başqasına qarşı qoyula bilir[3,56].

Qeyd edildiyi kimi, predikativ hissə ola bilər. Belə cümlə daxilində sifətlərin iştirakı yarımpredikativ nöqtələri təşkil edir.

Lakin ədəbi mətnlərdə keyfiyyət bildirən sifətlərin işlədilməsi çox təsadüf olunan haldır. Maraqlı burasındadır ki, ədəbi mətnlərdə sözü gedən sifətlərin məna keyfiyyətləri daha qabarıq olur.

Bütün bu deyilənlərin işığında belə nəticəyə gəlirik ki, informasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətndə özünü göstərir. Bura diskurs performansını da əlavə etsək, yəqin ki, aktual üzvlənmə, tematik proqressiya ilə məşğul olan hər hansı bir tədqiqatçı məsələnin nə qədər geniş, maraqlı, çoxşaxəli və nəhayət elmi baxımdan nə qədər perspektivlər açdığının şahidi olar. Məhz cümlələr birliyi nitq fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər. Mütləq bitkinlik göstəricisi olan məna, beləliklə, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir.

Mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı söz və cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyərə malik olan məqamlar baş verir.Bütün bu deyilənlərin işığında belə bir sintaktik perspektiv diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində də keyfiyyət bildirən sifətlərin mənimsənilməsi vacib sayılır. Xüsusilə, bu kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsində və şifahi nitq bacarıqlarının təmin edilməsində işlək sözlər qismində əsas şərtdir.

ƏDƏBİYYAT

İngilis dilində

1. Ginzburg R. S. Khidekel S. S. Knyazeva G. Y. Sankin A.A. A Course in Modern English Lexicology. Moscow: 1979, 345p.
2. Hurford I.R. Semantics. London: Cambridge University Press, 1983, 160 p.
3. Ullman S. Language and meaning. London: Word, 1996, Vol.2 №2, 190 p.

Rajabova A.

The semantic characteristics of adjectives expressing quality in modern Linguistics (on the basis of English materials)

Summary

In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety: it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the backgrounds of adjectives. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. Many times, your material will dictate the pattern you use, but, unless the pattern is suited to your purpose and audience, do not hesitate to try another one. Try to choose a pattern that permits you to move from the familiar to the unfamiliar or from the simple to the complex. After you have chosen a specific subject heading, identified your main and supporting points, and selected an appropriate organizational pattern, your next step is to outline your material in the framework as it will appear in your letter, book report, research paper, etc. Even exceptional writers need an outline for their ideas to appear as if they were naturally arranged from the beginning of the message or report to the end. Thus, this blueprint is a time-saver rather than a time-waster. If you plan to write a short letter, message, or report, your list of main points may be all you need. Even so, you will find it helpful to arrange them according to their order of importance. Which idea or ideas will you use in the main part of your discussion? Which will you use at the end? As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write. For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material. Even though developing the outline can be a difficult process, it forces you to align your main and

supporting ideas in logical order before you begin writing. Otherwise, distractions of all kinds can confuse you and make your writing job much more difficult than it should.

Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words : word, adjective, language, context, text

Раджабова А.

Семантические особенности прилагательных, обозначающих качество в современной лингвистике
(на основе материалов английского языка)

Резюме

В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Студенты изучающие иностранный язык, используют различные справочники, словари, книги для чтения, аудио и видеоматериалы, компьютерные программы и т.д.

В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть ихний роль. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность.

Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Комплексный подход к использованию учебных материалов в значительной степени содействует повышению уровню учебников. С другой стороны, на

другом уровне существует коммуникативная потребность обучаемого как индивидуума, т.е. индивидуальная потребность в речевой коммуникации. Эта внутренняя потребность является субъективной. Основной движущей силой, основным мотивом, лежащим в основе всего процесса обучения иностранному языку и его изучения, несомненно, является интерес, любознательность со стороны изучающих язык. Для того, чтобы система обучения тому или иному иностранному языку наиболее целесообразным образом содействовала успешному обучению языкам и их усвоению, следует непременно дифференцированно подходить к наличию у людей интереса к обучению и межличностным контактам, потребности в обмене информацией и мыслями. Также существуют личные интересы и потребность делиться знаниями и культурой с другими людьми , а также потребность в самореализации. Относительно коммуникативного подхода к обучению иностранному языку, многие авторы поддерживают идею, согласно которой коммуникативные потребности как внутренние осознанные потребности, требуют самого серьезного рассмотрения.

В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне.

Ключевые слова: слова, прилагательные, язык, контекст, текст

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDALƏT ABBASOV
f.ü.f.d., ADPU-nun filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti
RƏHMAN QULIYEV
f.ü.f.d., BMU-nun müəllimi, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası
abbasov-edalat@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNKRETİK STRUKTURLU ŞƏXSSİZ CÜMLƏLƏRİN SİNTAKTİK SEMANTİKASINDA QRAMMATİK VASİTƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: təktərkiblilik, sinkretik, struktur, cümlə konstruksiyası, fikir predmeti, predikativlik əlaməti, semantik baza, şəxssizlik anlayışı, sintaktik-semantik xüsusiyyət, mübtədasızlıq istilahı, məntiqi aspekt, konstruktiv mövqe.

Ключевые слова: односложный, синкретический, структура, построение предложения, предмет мышления, предикативный знак, семантическая база, понятие безличности, синтаксико-семантический признак, термин непринципиальности, логический аспект, конструктивная позиция.

Keywords: monosyllabic, syncretic, structure, sentence construction, subject of thought, predicative sign, semantic base, concept of impersonality, syntactic-semantic feature, term of non-principle, logical aspect, constructive position.

Giriş(mövzunun aktuallığı). Mübtədanın olmaması şəxssiz cümlənin əsas əlamətidir. Şəxssiz cümlələrdə şəxssizliyin əsas təzahür forması onun mübtədasızlıgıdır. Şəxssiz cümlələrdə aktuallıq yaradan əsas əlamət "şəxssizlik"anlayışına yanaşma və bu istilahın dərk olunması dərəcəsidir.Fikir müxtəlifliyi, mübahisə nöqtəsi məhz buradan başlanır.Şəxssiz cümlə dedikdə şəxs anlayışı qrammatik kateqoriya kimi düşünülməlidir. Şəxs termini altında işin icraçısı deyil, mübtəda nəzərdə tutulur.Problemin düzgün qavranılması üçün məntiqi kateqoriya olan subyektlə qrammatik kateqoriya olan mübtədanın münasibətini öyrənmək əsas şərtdir.Məntiqdə subyekt dedikdə haqqında söhbət gedən iş və hadisə düşünülür.Cümlədə isə haqqında söhbət gedən iş, hadisə, əşya həmişə mübtəda olmur.Buna görə də subyektlə mübtədanı daimi paralel götürmək, yəni subyekti həmişə cümlənin mübtədası hesab etmək şəxssiz cümlə məsələsinə səhv yanaşmaya səbəb olur. Qeyd etdiyimiz kimi, şəxssiz cümlə mübtəda ilə xəbərin vəhdətindən yaranır. Mübtəda xəbərin semantik bazasında passiv mövqedə hiss olunur"[Kazımov,2010:498]. Deməli, bu cür konstruksiyalar predikativ mərkəz

əsasında formalaşır. Bu səbəbdən də şəxssiz cümlələrin sintaktik semantikasının təzahüründə xəbər prioritet üzv kimi qəbul edilir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə nəzər saldıqda görürük ki, formal qrammatik aspektdən geniş tədqiqat aparilmışdır.Azərbaycan dilçiliyində Ə.Cavadov, M. Şirəliyev, H. Hüseynov, Q. Kazımov,M,Cahangirov və başqaları mövzunu kifayət qədər araşdırmışlar.Lakin funksional-sintaksis istiqamətdə bu mıvzu ilə baglı aparılan araşdırmalar son illərin payına düşür. Ə.Abdullayev,N.Cəfərov, Q.kazımov. B. Xəlilov, T. Müzəffəroglu, Ə. Abbasov və s. xeyli iş görmüşlər. Hesab edirik ki, bu məqalə problemin həlli işində öz töhfəsini verəcəkdir. Rus və dünya dilçiliyində isə Y. M. Qalkina-Fedoruk, A.M. Peşkovski, A. N.Kononov, V.V.Vinoqradov və digərləri qrammatik baxımdan fundamental tədqiqat işləri həyata keçirmişlər.

Təsnifi prinsipləri. Şəxssiz cümlələrin təsnifi də məhz xəbər vasitəsilə aparılır. Çünki şəxssiz cümlələrdə mübtəda olmadığı üçün cümlənin bütün semantik ağırlıq çəkisi xəbərin üzərinə düşür.

“ Şəxssiz cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq həmişə üçüncü şəxsin təkində olur. Lakin heç də xəbəri üçüncü şəxsin təkində olan bütün cümlələr şəxssiz cümlə hesab edilə bilməz”[Cəfərov,2007:254]

Xəbəri üçüncü şəxsin təkində olan cümlələr əksərən cüttərkibli bütöv və yarımçıq cümlələr hesab olunur.

Məsələn:

Xan deyir ki, Vidadi gəlsin,
Sarayda yaşasın, burda yüksəlsin.
Aşıb daşacaqdır sizinçin dövlət
Sizi vəzirliyə dəvət edir xan (Səməd V).

Qayıdıb həvəslə sovurur qumu,
Günəşin üstünə qum atır hərdən;
Sonra da yüyürür: “ qoy qaçım yuyum...”
Anası qışqırır: - demədimmi mən... (Sadiq. İ).

Nümunələrə nəzər saldıqda iş icraçısının üçüncü şəxsin təki olduğu xəbərin sonundakı şəxs şəkilçisinə görə müəyyən edilir.

Müasir Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr xəbərin ifadə vasitəsi baxımından iki yerə ayrılır:

1) İsmi xəbərli şəxssiz cümlələr
2) Feili xəbərli şəxssiz cümlələr

İsmi xəbərli şəxssiz cümlələr – adlarla, yəni isim, eləcə də isimləşən sifət və zərflərlə, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, feili sifət, feili sifət tərkibi, məsdər və məsdər tərkibi ilə ifadə edilir. Bir sözlə, ismi xəbərin ifadə vasitəsini özündə ehtiva edən bütün söz və söz birləşmələri eyni ilə şəxssiz cümlələrin xəbəri funksiyasının daşıyıcısına çevrilir.

Məsələn:

1) Bağdan dərilmiş lalədir,

İçilməz bir piyalədir (Sadiq İ).

2) Çöldə soyuqdur. 3) Indi tezdir. 4) Azərbaycanın çiçəklənən dövrüdür və s.

İsmi xəbərli şəxssiz cümlələrin xəbərlərinin morfoloji ifadə vasitəsi xəbərlik şəkilçisidir (- dır[4]). Xəbərlik kateqoriyasının morfoloji ifadəçisi olan –dır[4] şəkilçisi ilə feili bağlama və təsriflənən feillər istisna olmaqla dildə mövcud olan bütün sözlərin sonuna artırılmaqla ismi xəbər formalaşdırmaq mümkündür.

Məsələn:1) Meydanda vurhavurdur. 2) Bölgədə sakitlikdir. 3) Bazarda bahalıqdır.

-dır[4] şəkilçisi zaman və hökm ifadə etməsi cəhətdən fərqlənir. Belə ki, qrammatik semantikası baxımdan məzmunca cümlənin əsas hökmünü bildirir.

Məsələn:

“ Bu əhvalatdan sonra Xosrovun hər bir hərəkətinə diqqət edilirdi.

“ -dır[4] morfoloji əlaməti sadəcə hökmü deyil, həm də cümlədə hökmün bitdiyinin göstəricisi mövqeyindən çıxış edir. Bu morfem, eyni zamanda hökmün, işin və hadisənin mənsub olma, baş vermə zamanının təzahür vasitəsi olaraq da qrammatik funksiyanı yerinə yetirir”[Cəfərov,1968:67].

Məsələn:

Bir qırmızı güldür.

Bir dəstə sünbüldür (Sadiq İ

Məzmunca cümlənin hökm bildirməsi cümlənin həmin şəkilçi ilə bitməsi vasitəsilə izhar olunur.

Nümunələrdə xəbərin sonundakı –dır[4] şərti də olsa, anoloji qrammatik zaman anlayışının ifadəçisi olaraq çıxış edir. Morfoloji vasitə olan –dır[4] öz semantik zaman məzmunu baxımından indiki zaman anlayışının daşıyıcısı kimi təzahür edir.

-idi zaman məzmununun ifadəsi baxımdan –dır[4] morfeminin morfoloji (qrammatik) sinonimi hesab edilə bilər.

Məsələn:

Qışın dondurucu bir günü idi (Sadiq. İ).

Cəbhədə sakitlik idi **(**danışıqdan**).**

Göstərilən nümunələrdə ismi xəbərli şəxssiz cümlələrin formalaşma vasitəsi olan -idi cümlədəki ümumi hökmün məzmunca keçmiş zamana mənsubluğunun göstəricisi kimi təzahür edir.

“ Beləliklə, deyə bilərik ki, –dır[4] morfeminin cümləyə verdiyi ümumi hökm məzmunu ilə indiki zaman anlayışı vəhdətdə şəxssiz cümlənin ən azından modal semantikasını formalaşdırır. Bağlayıcılı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələrin xəbərləri də əsasən eyni qrammatik quruluşda olur” [Abbasov,2019:57].

Feili xəbərli şəxssiz cümlə - belə cümlələrin xəbərləri leksik ifadə vasitəsinə görə, ismi xəbərli şəxssiz cümlələrinin xəbərlərinin leksik ifadə vasitəsindən kəmiyyətcə fərqlənməsə də, lakin morfoloji ifadə vasitəsi cəhətdən zəngindir.

Belə ki, ismi xəbərlərdə müəyyən qrup söz və söz birləşmələrinin üzərinə –

dır[4] xəbər şəkilçisinin və ya idi-nin artırılması vasitəsilə şəxssiz cümlələr düzəldilir. Bəzi məqamlarda –dır[4] morfemindən əvvəl –lıq[4] şəkilçisi də işlənir. –lıq[4] şəkilçisi sifət xarakterli sözlərin sonuna artırılaraq morfoloji əlamət vəzifəsini yerinə yetirən omonim qrammatik vasitədir.

"Feili xəbərli şəxssiz cümlələrin xəbərləri şəxssiz feillərlə və yaxud da şəxssiz anlamını ifadə edən başqa feillər, hətta bir qisim frazeoloji vahidlərlə ifadə edilə bilir. Bu da həmin xəbərlərin morfoloji əlamət baxımından rəngarəng vasitələrlə ifadəsinə qrammatik zəmin kimi dəyərləndirilir"[Budaqova,1991:221]. Şəxsli feillərin müəyyən qismi şəxsli cümlələrdə xəbərin icraçısı mövqeyində çıxış etdiyi kimi, şəxssiz cümlələrin də xəbərlərinin ifadə vasitəsinə çevrilə bilir.

İstər danışıq dilində, istərsə də yazılı bədii mənbələrdə şəxssiz cümlələrin işlənmə tezliyi qazanması və sabitləşməsi həmin morfoloji əlamətlərin vasitəsilə şərtləndirilir. " Feili xəbərli şəxssiz cümlələrin xəbərlərinin müxtəlifliyi onun morfoloji ifadə vasitəsinin rəngarəngliyi ilə əlaqəlidir: " Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də şəxssiz cümlələr müasir dildə olduğu kimidir" [Abbasov,2006:80].

I. Xəbəri şəxssiz feillərdən ibarət olan şəxssiz cümlələrə aid.

Məsələn:

1) Rəhim ağanın qapısında nehrənin çalxanılacağının dərhal diqqətə çatdırılacağından danışılırdı.

2) Pələngin dərisinin soyulub qonşulara göstəriləcəyinə artıq qərar verilmişdi.

II. Oba itlərinin qorxusundan obada tək və azad gəzinə bilinmirdi (Süleymanlı. M).

III. Cümlədə şəxssizlik mühiti formalaşdıran (birmənalı şəkildə mübtədasızlıq nəzərdə tutulmalıdır) başqa feillərə istinadən də şəxssiz cümlə düzəlir:

a) Feilin vacib şəkli ilə

1) Dünyada bircə əmin-amanlığa çalışmalı.

2) Kitablardan, müəllimlərdən daha çox öyrənməli (Mövlud. S).

3) Yəni camaatın bir yerə cəm olmağına heç bir surətdə maneçilik olmamalı.

Qılınc meydanında kəklik ovlamalı (Mövlud S).

Xəbəri vacib forma ilə ifadə edilən feildən ibarət şəxssiz cümlələrdə digər feili xəbərli şəxssiz cümlələrdən fərqli olaraq təxmini də olsa, nə? sualını vermək mümkündür. Bu, cümlənin ümumi məzmununa görə təxmini müəyyənləşə biləcək nə? sualına müvafiq gəlir. Bir az da dəqiqləşdirmə əməliyyatı apardıqda görünür ki, feilin vacib şəklinin (-malı[2]) morfoloji əlaməti öz qrammatik məzmunu baxımdan nə? sualından çox nə etməli? Sualına daha yaxındır. Leksik-morfoloji təbiətindən irəli gələn daxili mənadan doğan bu sual cümlədəki ümumi semantik xüsusiyyətə görə, şəxssizlikdən çox şəxslilik mövqeyinə yaxındır.

Xəbəri vacib forması ilə ifadə olunan şəxssiz cümlələrdə vacib formasının -malı[2] şəkilçisindən əvvəl –ın[4] və -ıl[4] şəkilçiləri işləndikdə şəxssizlik tam öz məna

"(-;n4ancaq samitlə bitən təkhecalı, bəzən də ikihecalı feillərə əlavə edilir") [Cəfərov,1968;104].

rəngi ilə təzahür edir.

Şəxssiz cümlələrin ifadə vasitələrindən bəhs edən bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında məchul feillərdən də danişılır.Lakin məchul feillərin iştirak etdiyi cümlələrin mübtədası olduğu üçün onların cüttərkibli oldügu. nədənsə, unudulmuşdur.

Məsələn:

1) Qapı döyüldü.

2Tapşırıq yazıldı.(canlı danışıqdan)

(Babanlı V.)

Feili xəbərli şəxssiz cümlələrin bir qismi həm də bəzi məlum feillər (getmək, gəlmək) əsasında yaranır.

Məsələn:

1) Bəlkə sizin belə xoşunuza gəlir?

2) Of, sən nə yaman həyasızsan, Mərhəmət! Sənin bu halına yazığım gəlir(Babanlı. V)

Xəbəri quruluşca cümlə şəklində olan ara sözün xəbər funksiyasını daşıyan "gəlir" sözü özündən əvvəlki nitq hissələrini mənaca özünə birləşdirərək "mənə elə gəlir " struktur modelində olan şəxssiz cümlə yaranır.

Məsələn:

1) Mənə elə gəlir ki, dövlətimizə və şəxsən sizə sadiq olmalı (Babanlı V).

2) Bizə elə gəlirdi ki, hər şeyləri yaddan çıxarılmışdı, deyib-gülüb məzələnə-məzələnə işlənilirdi (Mövlud. S).

Məsdər və olar (olmaz), məsdər və gərək (lazımdır) leksik vahidləri predikativliyin leksik ifadə vasitəsi mövqeyində çıxış etdikdə şəxssiz cümlə konstruksiyası yaranır.

Məsələn: 1) Sözünü tutanı əməlindən bilmək olar. (atalar sözləri)

2)Yaxşı, di durmayın, dayanmaq olmaz (Mövlud. S).

3)Dostu-düşməni tanımaq lazımdır (danışıq dilindən).

Dediklərimizi yekunlaşdırası olsaq, şəxssiz cümlələrin xəbərlərinin leksik və morfoloji ifadə vasitələrinin zənginliyini aşağıdakı sxem formasında belə əyaniləşdirə bilərik.

Şəxssiz cümlələrin sintaktik semantikasinda qrammatik vasitələrin roluna aid;

1)

2)

Şəxssiz cümlələrdə üslubi-semantik funksionallıq. Şəxssiz cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitəsinin zənginliyi, eyni zamanda onun üslubi-semantik çalarlarının rəngarəngliyinin təzahür vasitəsidir”[Bag;rov,1978:79]. Şəxssiz cümlələr öz sintaktik semantikası baxımdan rəngarəng məzmuna malikdir:

1. Bədii əsərlərdə peyzajın verildiyi mətnin ilk cümləsi adətən şəxssiz cümlə

ilə başlayır. Mətndə ifadə olunan fikrin ekspazisiya funksiyasını yerinə yetirən bu cür cümlələrdə təbiətin tərənnümü üstünlük təşkil edir. Yaxud başqa bir hadisə və əhvalatın təsviri də geniş şərh edilə bilər.

Mətnin başlanğıc cümləsi öz semantik məzmunu cəhətdən zaman anlayışı bildirir. Mətndə bəhs edilənin – istər təbiətin tərənnümü, istərsə də digər hadisələrin təsviri həmin cümlənin zaman semantikasına bağlıdır.

Məsələn:

I. 1) Mayın gözəl bir səhəri idi. Dan yeri yenicə ağarmağa başlamışdı. Yatağımda yatırdım. Birdən- birə anamın yavaşca: " Oğlum, qalx, yaylağa gedirik. " deməsindən gözlərimi açdım. Anam başımı əlləri içinə alaraq bir də " Qalx oğlum! Səndən başqa hamı hazırdır, arabamız da gəlib " – dedi (Mövlud. S).

2)Biri var idi, biri yox idi. Günlərin bir günündə Hindistanda bir padşah var idi. Bu, çox zalım padşah idi. Özü də böyük tilsimkar idi. Dünyada padşah yox idi ki, bu hind padşahından inciməyə ... (Xalq nagıllarından).

II. Siyasi proseslərə münasibət bildirilir, çıxan nəticədən bəhs edilir.

Məsələn:

Vətəndaşlar!

Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri və o cümlədən də, biz müsəlmanları məşğul edən tək bircə məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir (Mövlud. S).

III. Əhval-ruhiyyə dəyişkənliyi və hiss, duyğu, həyəcan və s. ifadə edilir.

Məsələn:

1) Nə böyük sənətlə nəqş olunmuş, ah!

Onun taleyinə parlayır sabah (Səməd. V).

2) Ertəsi gün bağın səssiz bir guşəsində bir kədərli vəziyyətdə Sarının qəbrinə ziyarətə gedildi (.Babanlı. V).

IV. Şəxssiz cümlələr rəngarəng modal münasibətlər ifadə edə bilir. Bu əlvan semantik çalarlar modal sözlərlə daha parlaq şəkildə təzahür edir:

a) Ehtimali münasibət bildirənlər.

Məsələn:

1) Çox güman ki, onda hələ də köhnə məhəllədə yaşanılırdı (Mövlud S).

2) Mənə belə gəlir ki, həmin məsələ ilə əlaqədar bu gün qərar veriləcək (danışıq dilindən).

Çox güman, ordan bir başa aktiv Hasanın yanına gedilibmiş (Mövlud S.).

b) Cümlənin məzmununa vaciblik çaları qatır, qətiyyət hissi ifadə edir.

1) Saracın anasının can verdiyinə görə, tələsik gəlindi.

2) Kişi işinə qarışılmaz... onu burda satırsan, bunu orda satırsan, allahdan qorx! (Babanlı. V).

c) Ümumi məzmuna çarə, əlac və şərait mənası qatır. Məsələn:

1) Hər səhər quşlar kimi erkən oyanılır.

2) Bir gün küçədə Əhmədlə qarşı-qarşıya gəlindi.

3) Anası heyrətlə onun üzünə baxarkən yenidən ağlamağa başlanıldı (Babanlı V.)

d) Hər hansı bir iş, hadisə və prosesə qarşı inkarçı mövqedən yanaşma münasibəti ifadə edilir. Cümlənin ümumi sintaktik semantikasından inkari məna duyulur.

Məsələn:

1) Naməlum işə dair heç nə bilinmədi.
2) Kiri əə, bilinmir (Mövlud .S)
3) Əsəbi olanda, sakitləşilmir bir müddət (danışıq dilindən).

e) Şəxssiz cümlələrin əksəriyyəti nəqli semantik- modal xarakteri daşıyaraq müəyyən bir informasiyanın verilməsi vəzifəsini icra edir.

Məsələn:

1) Bölgədə sakitlikdir.
2) Bazarda bahaçılıqdır.
3) Bayırda vurhavurdur. (canlı danışıqdan)
4) Qapının ağzında beləcə xeyli dayanıldı (Babanlı. V).

Nəticə. Şəxssiz cümlə təktərkibli cümlələrin ən səciyyəvi növü, tipik nümunəsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üslubi-semantik çalarlarla yanaşı, şəxssiz cümlələrin görülən iş və hadisənin subyekt tərəfindən gizlədilməsi və icraçının başqası olduğunu təşkil etmək məqsədilə işlənməsi daha "cevik" surətdə müşahidə edilir. Bunu canlı danışıqda (ümumxalq dilində) tez-tez görmək mümkündür. Belə ki, birinin müvəffəqiyyətinə sevinməyən bir şəxsin qısqanclıqdan və ya paxıllıqdan öz hədəfini sıxışdırmasını başqalarından gizlətməsi üçün məqsədini adətən belə bir şəxssiz cümlə ilə ifadə edir: "Bu da sıxışdırılır".

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə. Şəxssiz və müəyyən şəxsli cümlələrdə sintaktik-semantik əlamətlərin yaranmasında subyektin iştirakı // - Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi: elmi-metodik jurnal, - 2019, № 2. – s. 55-61.

2. Abbasov, Ə. Azərbaycan dilinin sadə cümlə sintaksisi (semantik təhlil) / Ə.Abbasov. – Bakı: Bakı Universiteti, 2006. – 80 s.

3. Bağırov, Ə. Sadə cümlənin üslubi xüsusiyyətləri / Ə.Bağırov, - Bakı: ADU, - 1978, - 79 s.

4. Budaqova, Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə /Z.Budaqova, - Bakı: AEA, - 1991. – 221 s.

5. Cəfərov, N. Seçilmiş əsərləri: (5 cilddə)/ N.Cəfərov, - Bakı: Elm, c.4.-2007, -324 s.

6. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər /

S.Cəfərov, - Bakı: Maarif, - 1968, - 104 s.
7. Cavadov, Ə Təktərkibli cümlə//Bakı:Azərbaycandilinin sintaksisinə dair tədqiqlər,1963-s.4-107
8. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili / Q.Kazımov, - Bakı: Elm və təhsil, - 2010, - 498.

Abbasov Ədalət
Rəhman Quliyev

Sinkretik strukturlu şəxssiz cümlələrin sintaktik semantikasında qrammatik vasitələrin rolu

XÜLASƏ

Təktərkibliliyin ən tipik nümunəsi şəxssiz cümlələrdir.Şəxssiz cümlələr sinkretik quruluşa malikdir. Belə cümlə konstruksiyasında fikir predmeti həmin predmetin əlaməti, hərəkəti, vəziyyəti ilə vəhdətdə təzahür edir.

Mübtədanın ayrıca təsəvvürünün olmaması şəxssiz cümlənin əsas əlamətidir. Şəxssizliyin əsas göstəricisi konstruktiv mövqeni formalaşdıran xəbərdir. Bu cür sadə cümlə konstruksiyalarında mübtəda semantik bazada passiv dərəcədə hiss olunur. Deməli, şəxssiz cümlələrdə fikir predmeti predikativlik əlamətləri qəbul edərək xəbər şəklində mövcud olur.

Şəxssiz cümlələrdə "şəxssizlik" anlayışı "mübtədasızlıq" istilahı kimi düşünülməlidir. Bir neçə məqamı da qeyd etməyi vacib hesab edirik. Belə ki, subyektdən kənar iş və hərəkət mövcud olmadığı kimi, əlamətin daşıyıcısından əlaqəsiz əlamət də təsəvvür etmək olmaz. Məntiqi aspektdən yanaşdıqda hərəkətin subyekti, əlamətin daşıyıcısı olmadan hərəkət və əlamətin reallaşması doğru qənaət hesab edilmir. Əslində isə şəxssiz cümlə konstruksiyasında predikativlik yolu ilə hərəkət onun icrası, əlamət isə onun daşıyıcısı ilə birlikdə ifadə olunur. Məsələn, "Regionda sülh və əmin-amanlıqdır" cümləsində "regionda əmin-amanlıq" əlamətin daşıyıcısı və "-dır" predikativliyin morfoloji göstəricisi ilə əlamətin gerçəkləşməkdə olduğu vəhdətdə ifadə olunur.

Müasir Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr xəbərinin ifadə vasitəsi baxımından iki qrupa bölünür: 1) İsmi xəbərli şəxssiz cümlələr; 2) Feili xəbərli şəxssiz cümlələr.

Mövcud ifadə vasitələri şəxssiz cümlə konstruksiyasının sintaktik semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Şəxssiz cümlələrin xəbərinin ifadə vasitəsilə eyni zamanda, belə cümlələrin kommunikativ-funksional imkanlarının motivləşməsini də şərtləndirir. Belə ki, görülən iş və hadisənin subyekt tərəfindən gizlədilməsi, icraçının başqası olduğunun təşkil edilməsi məqsədilə işlənməsi şəxssiz cümlələrdə kommunikativ funksiya daşıyır.

Доцент Адалет Аббасов
Преподаватель Рахман Кулиев

Роль грамматических приемов в синтаксической семантике безличных предложений с синкретической структурой

РЕЗЮМЕ

Наиболее типичный пример односложных предложений - синкретическая структура. В такой конструкции предложения объект мысли проявляется в единстве со знаком, действием и состоянием этого объекта.

Главная особенность безличного предложения - отсутствие отдельного представления о предмете. Главный показатель безличности - новости, формирующие конструктивную позицию. В таких простых конструкциях предложений принцип пассивно ощущается на семантической основе. Таким образом, в безличных предложениях субъект мысли существует в форме сообщения, принимая предикатные знаки.

В безличных предложениях термин «безличность» следует понимать как термин «безличность». Считаем важным отметить несколько моментов. Таким образом, точно так же, как нет работы или действия вне субъекта, невозможно представить себе несвязанный знак от носителя знака. С логической точки зрения правильным выводом считается предмет действия, действие без носителя знака и реализация знака. Фактически, в безличном построении предложения действие сказуемого выражается его исполнением, а знак - его носителем. Например, в предложении «Мир и спокойствие в регионе» выражение «мир в регионе» выражается в единстве носителя знака и морфологического показателя сказуемого «есть».

В современном азербайджанском языке безличные предложения по способам выражения сообщения делятся на две группы: 1) безличные предложения с существительными; 2) Безличные предложения с глаголами.

Существующие средства выражения играют важную роль в формировании синтаксических семантических особенностей безличного построения предложения.

В то же время сообщение безличных предложений мотивирует коммуникативно-функциональные возможности таких предложений. Таким образом, проделанная работа и событие скрываются предметом, разработанным для организации того, что исполнителем является кто-то другой, носит коммуникативный характер в безличных предложениях.

Associate Professor Adalet Abbasov
teacher Rahman Kuliev

The role of grammatical devices in the syntactic semantics of impersonal sentences with syncretic structure

SUMMARY

The most typical example of monosyllabic sentences is the syncretic structure. In such a sentence construction, the object of thought is manifested in unity with the sign, action, and condition of that object.

The main feature of an impersonal sentence is the lack of a separate idea of the subject. The main indicator of impersonality is the news that forms a constructive position. In such simple sentence constructions, the principle is felt passively on a semantic basis. Thus, in impersonal sentences, the subject of thought exists in the form of a message by accepting predicate signs.

In impersonal sentences, the term "impersonal" should be thought of as the term "impersonal." We consider it important to note a few points. Thus, just as there is no work or action outside the subject, it is impossible to imagine an unrelated sign from the bearer of the sign. From a logical point of view, the subject of the action, the action without the carrier of the sign, and the realization of the sign are considered to be the correct conclusion. In fact, in the impersonal sentence construction, the action by the predicative is expressed by its execution, and the sign by its carrier. For example, in the sentence "Peace and tranquility in the region" the expression "peace in the region" is expressed in the unity of the carrier of the sign and the morphological indicator of the predicate "is".

In the modern Azerbaijani language, impersonal sentences are divided into two groups in terms of the means of expression of the message: 1) Impersonal sentences with nouns; 2) Impersonal sentences with verbs.

Existing means of expression play an important role in the formation of syntactic semantic features of impersonal sentence construction.

It also motivates the communicative-functional possibilities of such sentences through the expression of the message of impersonal sentences. Thus, the work done and the event is concealed by the subject, developed in order to organize the fact that the executor is someone else, has an communicative character in impersonal sentences.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVDA ƏSGƏR QIZI FƏTULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

sevda_fatullayeva@yahoo.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İDİOMLARIN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədən göründüyü kimi, dilin sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik material baxımından müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Bu qanunauyğunluqlar müəyyən kateqoriyalar vasitəsilə təzahür edir. İdiomatik vahidlərin də dilin sistemində öz yeri vardır. Hər bir idiomatik vahid fərdi şəkildə yaranır və bu şəkildə dilin idiomatik tərkibinə daxil olur. İdiomlar sabit frazeoloji ifadələrdir, lakin onlar daşlaşmış frazalar deyildir. İdiomun vahid mənası oun komponentlərinin mənasından asılı deyildir. İdiomları təşkil edən sözlərin çoxu məcazi məna kəsb edir.

Məqalədə müasir ingilis dilində istifadə olunan idiomların ümumi anlayışı, yaranma səbəbləri, istifadə yeri və əhəmiyyətindən bəhs edilir. Həmçinin ingilis dilində istifadə olunan idiomatik sözlərin strukturu, növləri və xüsusiyyətlərinə də geniş yer ayrılır. Dilin sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik material baxımından müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Hər bir idiomun öz daxili strukturu, özünün sintaksisi, semantikası vardır. Onlar cümlə daxilində yerləşdirilən uzun sözlər deyil, əsaslı modifikasiyalara məruz qala bilən vahidlərdir. İdiomlar nitqdə reallaşır və onu qəbul edən tərəfindən tam şəkildə başa düşülməlidir. İdiomların başa düşülməsi çox vaxt xarici dilli oxucular üçün çətinliklər yaradır. Bu səbəbdən idiomları tərcümə edən dilin xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidir. Bəs bu halda idiomların istifadəsinə niyə əl atılır? Səbəbi budur ki, müəllif fikirlərini daha dərin və gözəl ifadə etmək, fikirlərini gücləndirmək üçün idiomlardan istifadə edirlər. Müəllif bunları konkret misallarla izah edir. İdiomlar milli mədəniyyət, tarix və adətlərin təsiri ilə yaranır. Bu səbəbdən tərcüməci idiomların leksik-qramatik xüsusiyyətlərinə ciddi fikir verməlidir.

Məqalədə həmçinin idiomatik vahidlərin uzun müddət sabit birləşmələr adı altında öyrənilməsindən, onların özünə məxsus xüsusiyyətlərində danışılır. Qeyd olunur ki, onların kölgədə qalmasına, bununla da həmin vahidlərin sərbəst birləşmələrlə, mürəkkəb sözlərlə əvəz edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məqalədə dilçilik elminin görkəmli alimlərinin fikirlərinə istinad edilir.

Açar sözlər: Xüsusiyyətlər, ideomlar, struktur, semantik, ingilis dili.

Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir.Hər bir xalqın dili onun mədəniyyətini əks etdirir. Dilin məcazi birləşmələrlə bol olması onun zənginliyindən xəbər verir. Müasir ingilis dili zəngin idiomatik sistemə malikdir. Bu dili işlədən hər bir şəxs bu və ya digər şəkildə idiomatik ifadələrlə qarşılaşır.

İdiomların öyrənilməsi nə üçün zəruridir? İlk əvvəl "İdiom nədir?" sualına cavab tapmaq lazımdır. İdiomatik ifadələrin nitqdə daşıdığı funksiyaların müxtəlif səciyyəliliyini, tərkib zənginliyini əsas xüsusiyyət qəbul edən dilçilər onları müxtəlif, lakin yaxın və həmhüdud elmlərin tədqiq obyekti hesab edirlər. Əslində isə idiomatik ifadələr heçdə həmin dilçilərin söylədikləri kimi müxtəlif elm sahələrinin deyil, söz, söz birləşməsi və cümlə kimi yalnız dilçiliyin obyektidir. Deməli idiomlar dilin və nitqin obyekti olub dilçilikdə öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır. İdiomlar dili zənginləşdirir, nitqi daha cəlbedici edir. İdiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalarını itirir və birləşmə tərkibində yeni məna çalarlığı yaradır. Məs:

I could eat a horse – Dəhşətli dərəcədə acam, acından ölürəm.

We are all at sixes and sevens – Biz tamamilə çaş-baş qalmışıq.

İdiomları təşkil edən sözlərin çoxu məcazi məna daşıyır. Müasir ingilis dilində sözlərin həqiqi mənalarına nisbətən məcazi mənalarından daha çox istifadə olunur. Məs: "To catch" feili həqiqi mənadan daha çox məcazi mənada işlənir:

I couldn't catch the bus.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri vardır. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcə zəngindir ki, danışıq prosesində frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

İdiomlar söz birləşmələri arasında xüsusi yer tutur. İngilis dili idiom və idiomatik ifadələrlə zəngindir [7, s.133]. Biz danışarkən öz təcrübəmiz, əvvəlki biliklərimiz-öyrəndiklərimizdən istifadə edirik. Lakin diskursu qeyri-adi, daha rəvan və idiomatik edən hazır formalar da vardır. İdiom yunan dilində *idioma* (xüsusi hal, xüsusi keyfiyyət) sözündən götürülmüşdür. İdiom dedikdə məcazi mənaya malik söz və ya fraza nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, hər bir dildə idiomlar vardır. Bu ifadələr tərkibindəki komponentlərin qrammatik konstruksiyası və ya mənasına əsaslanmır, onlar yalnız mövcud olduğu dilə məxsus xüsusi formaya malik dilin sabit, dəyişilməz formaları və ya konstruksiyalardır. Başqa sözlə desək, idiom sözlərin elə toplusudur ki, onun ümumi mənası tərkibindəki sözlərin ayrı-ayrılıqda mənasından tamamilə fərqlənir. Məsələn, *to hit the road* idiomunun mənası "səyahətə başlamaq" olsa da tərkibindəki sözlər, yəni *to hit* (vurmaq) və *road* (yol) sözləri ayrı-ayrılıqda tamamilə başqa mənaları ifadə edir.

İdiomlar başqa dildə yazıldığı kimi tərcümə olunmur. İdiomlar digər dillərə dəqiq şəkildə tərcümə edilə bilməzlər. Çünki hər hansı bir idiomun tərcüməsi müxtəlif dillərdə eyni mənanı vermir. İdiomların ümumi səciyyəvi cəhətləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Oxşar cəhətlərə istinad edərək, onların aşağıdakı özünəməxsus xüsusiyyətlərini göstərmək olar: 1.İdiomun işlənməsi hər hansı bir xalqın keçmişinə, adət-ənənələrinə, bir sözlə, xalqın danışıq tərzinə əsaslanır; 2. İdiomlar özünəməxsus qrammatikaya malik olur. Burada yalnız müəyyən qrammatik dəyişiklik mümkün ola bilər(zaman forması, cəm forması və s.); 3. Belə birləşmələr sintaktik cəhətdən bölünməzdir; 4. İdiom daxilindəki sözlərin yerdəyişməsi mümkün olmur. Onlar dilin lüğət tərkibində olduğu formada işlənməlidir; 5. İdiomun tərkibindəki sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malik ola bilər.

Bütün bu xüsusiyyətlərə görə idiomlar, xüsusilə də onlarla tanış olmayan, hər hansı bir dili yeni öyrənənlər üçün böyük çətinlik törədir. Dil öyrənən şagird və tələbələr idiomatik ifadələri həmin dilin yeni sözlərini öyrəndikləri səviyyədə öyrənməlidirlər, çünki bir çox sözlər, eləcə də ifadələr idiomatik mənşəyə malikdir, onların yaranması və mövcudluğu dilin qədim dövrlərinə qədər uzanır.

Bəzi idiomlar qədim əsatirlərə söykənir və onların əsasında bir sıra birləşmələrin yarandığını görmək olar. Hər hansı bir əfsanəyə uyğun qəhrəmanın obrazı və ya xüsusiyyəti dövrümüzlə uyğunlaşdırılaraq müəyyən idiomun formalaşması buna bariz nümunədir. Əslində həmin əsatiri bilmədən idiomun hansı məna bildirdiyini təxmin etmək mümkün olmur. Hər bir xalqın özünəməxsus əsatirləri, nağıl qəhrəmanları, eləcə də adət-ənənələri olduğundan onlara istinad edən idiomlar həmin dilin daşıyıcısı tərəfindən daha aydın anlaşıla bilər [14, s.11-12].

İngilis dilində çoxlu sayda idiomların olması və diskursda geniş şəkildə işlənməsi onların öyrənilməsinin əhəmiyyətindən xəbər verir. İdiomların semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə dair bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, irəli sürülən fikirlər bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Ç. Hokket belə hesab edirdi ki, "İdiom mənanın mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır." A. Makkay isə Ç. Hokketin təsnifatından fərqli olaraq tək morfemli sözləri idiom kimi qəbul etmir. O, iki və ya daha artıq morfemdən ibarət vahidləri idiom hesab edir. A.Makkay idiomatik ifadələri qruplaşdıraraq, idiomları "Frazeoloji idiomlar" adlandırırdı [14, s.8]. Müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə idiomatika geniş universal xüsusiyyətə malikdir. İdiomatik vahidlərin əmələgəlmə mənbəyi insanın nitq fəaliyyətidir. İdiomatik birləşmələr çox qədim tarixə malikdir. Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə ingilis dili xalqlar arasında ən çox istifadə olunan bir ünsiyyət vasitəsidir. Bir dilin idiomatikasının dərindən öyrənilməsi həmin dilin mənimsənilməsində əsas halqalardandır və bu dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli dünyasından xəbər verir. İdiomatik ifadələr söz, söz birləşməsi və cümlə kimi yalnız dilçiliyin obyektidir. İdiomlar müxtəlif üslubi məqamlarda istifadə olunur, çünki onlar nitqə, adətən, emosionallıq, ekspressivlik, ifadəlilik verir. Bu idiomların

səciyyəvi cəhətidir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, idiomlar dilin və nitqin obyekti olub dilçilikdə öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır. İdiomlar vahid bir məna ifadə etməklə sözə bərabərdirsə, strukturuna görə söz və söz birləşmələri və cümlə ilə üst-üstə düşür. İdiomatik birləşmələr məcazlaşma prosesinə məruz qalıb semantik bütövlük qazanan və dildə hazır şəkildə mövcud olan sabit dil vahidləridir. İdiomlar dil tarixçiləri, eləcə də etimoloqlar üçün etibarlı və dəyərli mənbə, əvəzsiz dil materialıdır. İdiomlar həm dil, həm də nitq sahəsinə aiddir. Onlar əvvəlcə nitqdə yaranır və yalnız bundan sonra dilə də daxil ola bilər. Amma bəzən bu vahidlər dilə daxil olmaya da bilər. Dildə hər hansı bir dəyişiklik, eləcə də hər hansı bir dil vahidinin meydana gəlməsi əvvəlcə nitqdə baş verir. N. B. Andreyevin göstərdiyi kimi "nitqdə baş verən dəyişikliklərin dildə heç də hər biri əks olunmur. Lakin dildəki hər bir dəyişiklikdən əvvəl nitqdə müəyyən dəyişiklik baş verməlidir". [13, s.7-14]

İdiomlar frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi öyrənilir.Beləliklə, frazeoloji vahidlərin tədqiqində idiomların öyrənilməsi qaçılmazdır. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər və xüsusilə idiomlar, ümumiyyətlə, hər hansı bir hadisə və ya əhvalatla bağlı yaranıb yayılır. Sərbəst söz birləşmələrinin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər yaranır. Belə frazeologizmlərə xas olan xüsusiyyət odur ki, onun komponentlərinin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində ümumi bir məna bildirmək üçün birləşməsidir. Məsələn, ing. *to wash one's dirty linen in public* - "evin sirrini yaymaq", *to vanish into thin air* - "yağli əppək olub göyə çıxmaq"; azərb. *yumurtadan yun qırxmaq*, *kürkünü sudan çıxarmaq*.

V.V.Vinoqradov isə idiomları frazeoloji ifadələrdən fərqləndirirdi: "İdiomlar ifadələrdən tərkibindəki komponentlərin semantik və leksik fərdiliyinin olmaması ilə fərqlənir. İfadələr isə sözün tamamilə müstəqil birləşmiş formalarıdır".[24, s.24] C.Seydl və V.Makmordi ümumi mənası birləşməni əmələ gətirən sözlərin ayrılıqda mənalarından tam fərqli olan söz birləşməsini "idiom" adlandırırlar.[17, s.4]

Çox hallarda idiomları heç bir quruluşa, struktura malik olmayan hazır ifadələr kimi də adlandırırlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onlar mühüm daxili struktura malikdir. İdiomların heç bir qrammatik və ya leksik qaydaya tabe olmayan az əhəmiyyətli qeyri-adi birləşmələr şəklində deyil, hesab edilir ki, dil nəzəriyyəsində sabit birləşmələrin ən mühüm kateqoriyalarından biri kimi tədqiq edilməsi daha vacibdir. İdiomlarda məna bütövlüyü, leksik, semantik və sintaktik sabitlik əsas şərtlərdəndir. Sintaktik sabitlik tərkib üzvlərinin sırasına görə dəyişməz qalmasına, leksik sabitlik komponentlərin daimiliyinə əsaslanır.Struktur sabitliyi idiomların tərkibcə dəyişməməsi ilə bağlıdır, əgər o dəyişdirilərsə söz idiom ifadə etmə xüsusiyyətindən çıxır.

İdiomlar söz birləşməsi formasındadır, lakin idiomların mənası komponentlərdən asılı deyildir. Belə söz birləşmələrini təşkil edən sözlərin hamısı birlikdə bir məna ifadə edir. Quruluşca və mənaca parçalanmır.

İdiomlar mənşəyinə görə 2 qrupa bölünür: xalis idiomlar və alınma idiomlar.

Xalis (əsl) idiomlar milli səciyyə daşıyır və onun tərkib hissələri həmin dilin sözlərindən ibarətdir. Belə idiomlar xalqın qədim və zəngin söz xəzinəsinə əsaslanır. Buraya xalqın yaratdığı, hər kəs tərəfindən işlədilən və anlaşılan idiomlar, xalqın həyat və məişətini, adət-ənənələrini əks etdirən, həmçinin müxtəlif şair və yazıçılar tərəfindən dilin imkanlarından istifadə edilən idiomları aid etmək olar. Mifik rəvayətlər və əfsanələr, nağıllar, xristianların müqəddəs kitabı olan "İncil", bədii ədəbiyyat nümunələri və s. dilin idiomatik ifadələrlə zənginləşməsində əsas mənbələrdəndir.

Alınma idiomlarda tərkib hissələrdən biri və ya bütöv hissəsi başqa dillərdən götürülə bilər. Bəzən xalqların bir-birilə əlaqəsi və sıx əməkdaşlığı sayəsində bir söz, frazeoloji birləşmə və ya idiom digər dilə keçib tədricən beynəlxalq səviyyədə işlədilərək dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Məsələn, *feel like a million dollars* "özünü xoşbəxt hiss etmə" [15, s.7-11]. Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşması nəticəsində yaranmış ifadələrdir. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir. Məsələn, *to bark to the moon* ifadəsi "aya it kimi hürmək" mənasını vermir. Bu ifadə "boş-boşuna danışmaq" mənasında işlənmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Bağırova S. İngilis dilində frazeologizmlərin məna tərkibləri:/ filologiya məsələləri, - 2013. №6, - s.83-87.
2. Əhmədova F. İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərin müqayisəli tədqiqinə dair // ADU-nun Elmi xəbərləri, Dilçilik seriyası, - 2007. №4, - s. 199-203.
3. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Tədqiqatlar. AMEA Nəsimi ad.Dilçilik İnstitutu, - 1999. №1, - s.100-104.
4. Hüseynova S. İngilis dilində geyimlə bağlı olan idiomlar və onların Azərbaycan dilində qarşılığı:/ filologiya məsələləri, - 2019. №6, - s. 133-138.
5. Quliyev, T.S. İngilis dilində idiomatiklik və idiomların transformasiya yolları:/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı ,/ - Bakı, 2012. - 22 s.
6. Quliyev, T.S. Müxtəlifsistemli dillərdə idiomatik birləşmələr. – Bakı, - 2016. – 270s.
7. Yusifova, G.İ. İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / - Bakı, 2016.

8. Yusifova, G.İ. İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / - Bakı, 2016. - 24 s.

Rus dilində:

9. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Виноградов В.В. Избранные труды по русской лексикологии и лексикографии. М., 1977, с.140-161.
10. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М. Рус. язык, - 1984. - с. 942

İngilis dilində:

11. Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English Phraseology. Baku, - 2009. - 228 p.
12. Oxford Pocket English Idioms. By Seidle J., Mc. Mordie V. Oxford, Oxford University Press, - 1992, - 317 p.
13. Seidle J., Mc.Mordie W. English Idioms and How to Use Them. Moscow, - 1983, - 289 p.

Фатуллаева Севда Аскер гызы

Структурно-семантические особенности идиом в современном английском языке

РЕЗЮМЕ

Как видно из статьи, языковая система строится на определенных закономерностях, как с точки зрения структуры грамматических моделей, так и с точки зрения лексического материала. Эти закономерности проявляются через определенные категории. Идиоматические единицы также имеют свое место в языковой системе. Каждая идиоматическая единица формируется индивидуально и таким образом становится частью идиоматической структуры языка. Идиомы - это фиксированные фразеологические выражения, но это не застывшие фразы. Единое значение идиомы не зависит от значения ее компонентов. Многие слова, составляющие идиомы, носят образный характер.

В статье говорится о общей концепции, понятии идиом, используемых в современном английском языке, причин их появления, место использования и значение. Также, уделяется большое место структуре, типам и особенностям идиоматических слов, используемых в английском языке. Система языка основана на определенных закономерностях как в структуре грамматических моделей, так и в лексическом материале. Каждая идиома имеет свою внутреннюю структуру, свой синтаксис и семантику. Это не длинные слова, помещенные в предложение, а единицы, которые можно существенно изменить. Идиомы реализуются в речи и должны быть полностью поняты слушателям. Читающим на иностранном языке, часто, бывает трудно понять

идиомы. По этой причине переводчик идиом должен быть знаком с характеристиками языка. В таком случае зачем использовать идиомы? Причина в том, что автор использует идиомы для более глубокого и красивого выражения своих мыслей, для усиления своих идей. Автор объясняет их на конкретных примерах. На идиомы влияют национальная культура, история и обычаи. По этой причине переводчик должен уделять пристальное внимание лексическим и грамматическим особенностям идиом.

В статье, также, говорится о длительном изучении идиоматических единиц как стабильных соединений, о их специфических особенностях. Подчеркивается, что они остаются в тени и тем самым могут быть спутаны свободными соединения или сложными словами. В статье ссылается к взглядам выдающихся лингвистов.

Ключевые слова: Особенности, идиомы, структура, семантика, английский язык.

Fatullayeva Sevda Asger

Structural and semantic features idioms in modern English

SUMMARY

As you can see from the article, the language system is built on certain patterns, both from the point of view of the structure of grammatical models and from the point of view of lexical material. These patterns are manifested through certain categories. Idiomatic units also have their place in the language system. Each idiomatic unit is formed individually and thus becomes part of the idiomatic structure of the language. Idioms are fixed phraseological expressions, but they are not fixed phrases. The single meaning of an idiom does not depend on the meaning of its components. Many of the words that make up idioms are figurative.

The article speaks about the general concept, the concept of idiom used in modern English, the reason for their appearance, place of use, and meaning. Also, a large place is assigned to the structure, types, and features of idiomatic words used in the English language. The language system is based on definite laws as in the structure of grammatical models, as well as in lexical material. Each idiom has its internal structure, its syntax, and semantics. These are not long words placed in a sentence, but units that can be substantially changed. Idioms are realized in speech and should be fully understood by listeners. Those who read in a foreign language often find it difficult to understand idioms. For this reason, the idiom translator must be familiar with the characteristics of the language. Then why idioms are used? The reason is that the author uses idioms for a deeper and more beautiful expression of his thoughts, to strengthen his ideas. The author explains them with specific examples.

Idioms are influenced by national culture, history, and customs. For this reason, the translator must pay close attention to the lexical and grammatical features of idioms. The article also discusses in detail the study of idiomatic units as stable compounds, their specific features. It is emphasized that they remain in the shadows and that they can be confused with free associations or complex words. The article refers to the views of prominent linguists.

Key words: Features, idioms, structure, semantics, English language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: F.f.d., dosent Səmədova İradə Amin qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLA MƏZAHİR QIZI PİRİYEVA
AMEA Gəncə Elm Mərkəzi
Heydər Əliyev prospekti, 419
kamalrustam@mail.ru

TÜRKOLOJİ ARAŞDIRMALARDA GEYİM ADLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Geyim adları türk xalqlarının etnoqrafik və məişət leksikasının mühüm tərkib hissəsidir. Vestonimlər etnoqrafik, kulturoloji və dilçilik araşdırmaları üçün dəyərli qaynaqlardır. Geyim leksikası xalqın məişətini, tarixini, gündəlik yaşam tərzini əks etdirir. Geyim adları əsasən türk dillərinin dialektlərində və şivələrində saxlanılmışdır.

Türk dilçiliyində geyim leksikasına ənənəvi olaraq böyük diqqət yetirilir. Məqalədə Azərbaycan dili leksikologiyasının ən aktual problemlərindən birinə həsr olunmuşdur. Məqalədə geyim leksikasının öyrənilməsinin müxtəlif aspektləri ilə əlaqədar türkoloji araşdırmaların, o cümlədən Azərbaycan müəlliflərinin tədqiqatları təhlil edilir.

Həmin araşdırmalarda geyim leksikasının linqvistik xüsusiyyətləri təsvir edilir, onların tarixi-genetik təhlili, leksik-semantik təsnifatı aparılır və nominasiya prinsipi üzrə qruplaşdırılır.

Açar sözlər: vestonimlər, dialekt, leksika, türkologiya, etnoqrafiya

Türk dillərində geyim leksikasının tədqiqi orta əsrlərdən – böyük mütəfəkkir Mahmud Kaşqarlının “Divanin lüğat at-türk” (1072-ci il) və “Kodeks Kumanikus” dan (XII əsr) başlayır. Geyim leksikasının öyrənilməsində məşhur leksikoqrafik nəşrlər – V.V. Radlovun (“Опыт словаря тюркских наречий”, T. I-IV, Спб, 1893-1911) “Qədim türk dili lüğəti” (M., 1969), lüğətləri türkoloji araşdırmalarda təməl qaynaqlardır.

M.Kaşğarinin, V.V.Radlovun məşhur lüğətlərindən sonra türk dillərində geyim və bəzək adlarının öyrənilməsinə türkologiyada maraq xeyli artmışdır. Bunu ayrı-ayrı türk dillərinin leksikası üzrə aparılan araşdırmaların miqyası da göstərir.

Azərbaycan dilində geyim və bəzək leksikası tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, fəlsəfə, kulturologiya araşdırmalarında da nəzərdən keçirilir. Həmin elm sahələrində bir qayda olaraq ənənəvi geyimlərin təsvirini vermiş, ictimai-siyasi dövrlərin dəyişməsi nəticəsində diqqət yetirilir və geyim, bəzək predmetlərinin funksiyasını təhlil olunur. Xüsusən etnoqrafikda araşdırmalar geyim leksik-semantik qrupuna bir sıra əsərlər həsr olunmuşdur. Bu araşdırmalarda Azərbaycan geyimlərinin mənşəyi, xalqımızın maddi və mənəvi həyatında rolu haqqında geniş məlumat verilir. Geyim adlarının toplanmasında və sistemləşdirilməsində etnoqrafların əməyi danılmazdır. Etnoqraflar milli geyimləri üç qrupa ayırırlar: qadın geyimi, kişi geyimi, bəzək-zinət

əşyaları. Bu zaman ilk növbədə onların praqmatik - funksional xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Azərbaycan xalq geyimlərinin etnoqrafik sahə kimi öyrənilməsini aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar: 1) Faktiki məlumatların toplanılması və Azərbaycan geyimlərinin təkamülünü müəyyənləşdirilməsi məqsədilə etnoqrafik atribusiya üzərində iş; 2) Azərbaycan geyim tarixinin xalqın tarixi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərdən keçirilməsi; 3) Azərbaycan geyimlərinin tipologiyasının işlənib hazırlanması; 4) Xalq geyiminin yalnız maddi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi deyil, həm də xalqın mənəvi həyatı ilə sıx bağlı olan hadisə kimi dərk olunması; S. Dünyamalıyevanın monoqrafiyası Azərbaycan milli geyiminin tarixinə həsr olunmuşdur. Müəllif milli geyimlərimizin təşəkkül və inkişaf problemlərini işıqlandırır, ayrı-ayrı bölgələr üzrə milli geyim komponentlərini təhlil edilir.

Azərbaycan dilçiliyində geyim adları araşdırma predmeti olmuşdur. Geyim adlarına (o cümlədən ayaqqabı və bəzək adları) tədqiqi etnoqrafik və dialektoloji materiallar əsasında aparılır.

Azərbaycan dilinin şivə və dialektlərində məişət leksikasının tərkibində geyim tematik qrupu xüsusi yer tutur. Bu tematik qrupa aid olan leksikanın dialektlər əsasında tədqiqi intensiv hal alması həm də leksik fondun sistemli təşkili probleminin işlənməsi ilə bağlıdır ki, bu da Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının hazırlanmasında səmərəli imkanlardan biridir.

Geyim leksikasına maraq onun immanent mahiyyəti ilə - tarixi - etnoqrafik diskursda dinamikliyi ilə bağlıdır.Azərbaycan etnoqraflarının və tarixçilərinin araşdırmalarında xalq geyimlərinin etnomədəni və etnogenetik xüsusiyyətləri ənənəvi mənəvi və maddi mədəniyyətin sintezi kimi öyrənilmişdir. Geyim leksikasının spesifikliyi ondadır ki, onun semantik spektrinin təhlili daim dildən kənar gerçəkliyə, etnoqrafik məlumatlara müraciət edilməsini tələb edir. Çünki məhz etnoqrafların tədqiqatlarında geyim maddi mədəniyyət hadisəsi kimi tam təsvirini almışdır.Məhz geyimlərdə xalqın dünyagörüşü, onun estetik normaları və başqa xalqlarla əlaqələri əksini tapır.

Azərbaycan milli geyimlərinə və onların elementlərinə sənətşünaslar və kulturoloqlar da müraciət edirlər. Ənənəvi xalq geyimi və bəzək-zinət əşyaları etnoqrafiya, arxeologiya, sənətşünaslıq, folklorşünaslıq, fəlsəfə, kulturologiya, estetika, tarix kimi humanitar elmlərin də tədqiq obyektidir. Araşdırmalarda bir qayda olaraq, konkret geyimlərin təsvirini verlir, tarixi dövrlərdə geyimlərin inkişafına və dəyişməsinə diqqət yetirilir, onların funksiyası müəyyən edilir.

Müəyyən qədər öyrənilməsinə baxmayaraq, diaxronik aspektdə geyim adları tədqiqi aktual problem olaraq qalır. Həmin problemin tədqiqini sözlərin semantik dəyişməsi haqqında təsəvvürlərin genişlənməsi və dərinləşməsi şərtləndirir.

Aşıq şeirinin lüğəti mətn səviyyəsində informativdir, yəni poetik mətnlərdə yer alan leksik vahidlər yalnız aşığın "şəxsi" təcrübəsini deyil, həm də "özünkü"-lərin – el-obasının, ailəsinin, nəslin təcrübəsini əks etdirir.

Fikrimizə, aşıq poeziyasının dili dialektin bir funksional-üslubi növünü ehtiva edir. Aşıq şeirinin dili genetik olaraq dialekt-məişət nitqi ilə bağlı olub, funksiyası və janr diffrensiyası ilə fərqlənir. Funksiya və janr differensiyası aşıqların poetik nitqində müxtəlif dil elementlərinin mövcüd olmasını şərtləndirir. Müasir etnolinqivistikanın banisi A. S. Gerd qeyd edir ki, dialekt o sistemdir ki, orda sinxroniya funks qrepekesnomiyaya diaxroniyaya vəhdətdədir [1].

Geyim adları Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində məişət leksikasının tərkibində öyrənilir. M.Ə. Zeynalovun "Azərbaycan dilinin Naxçıvan MSSR ərazisindəki dialekt və şivələrində məişət leksikası" mövzusunda dissertasiya işi [2] bu qəbildəndir. Adından göründüyü kimi, dissertasiyada yaşmaq, papaq (qazağı papaq, basma papaq, bomba papaq, şikar papaq, buxara papaq), məst, patava, başmaq, güləbatın başmaq və s. geyim adların Naxçıvan dialekt və şivələrində semantik funksionallığı dil faktları əsasında müəyyən edilir.

Başqa tematik qruplar kimi, məişət və ya etnoqrafik leksikanın tərkib hissəsi olaraq geyim adları da Azərbaycan dilinin dialektlərinə həsr olunmuş dissertasiya işlərində araşdırılır. M.Çobanovun "Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası" (1973), Ə.A.Hüseynovun "Qazax rayonu şivələrinin leksikası" (1975), Ə.M.Quliyevin "Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası" (1984), N.Həsənovanın "Yevlax şivələrinin leksikası (folklor materialları əsasında)" (2014) və b. bu qəbildəndir. Bu tipli araşdırmaların məqsədi yarı-ayrı bölgələrin şivə - ləhcəsində, dialektlərdə mövcud olan geniş, bütöv tematik qrupun komponentləri kimi geyim adlarının təsvirini verməkdir. Tədqiq olunan leksemlərin ərazi mənsubluğu, semantikası nəzərdən keçirilir.

Geyim adlarını bildirən leksik vahidlərin əsas qaynağı dialekt və şivələrdir. Məişət leksikasının mühüm tərkib hissəsi olan geyim adları şivələrdə və dialektlərdə qorunub saxlanılmış, nəsildən-nəsilə ötürülmüşdür.Akademik A.Axundov terminlərin yaradılmasında dialekt və şivələrin rolunu vurğulayaraq yazır: "Leksik yolla termin yaradılmasında dilin özündə və ya onun dialekt və şivələrində mövcud olan sözlərdən istifadə edilir. Məsələn, S.Vurğun "Muğan" poemasında quru və susuz çöllərdə buxarın yayılıb uzaqdan su, ağac kimi görünməsini ilğım termini ilə adlandırmışdır. Ədəbi dildə miraj (fransız sözü) və sərab (fars sözü) terminləri ilə adlandırılan təbiət hadisəsinə verdiyi bu adı – termini böyük şair Muğan şivələrindən almışdı" [3].

Aşıq dilində müşahidə olunan fonetik, morfoloji və leksik variantları şivə - dialekt materiallarının nəzərə alınması vacibdir. Aşıq şeiri canlı dialektin donmuş parçasının müəllifin fəndi poetik üslubunda əksidir. V.V. Vinoqradova görə, dilçinin məqsədi əsərin dilinə və məzmununa bölgə və dialekt mühitinin təsirini görməkdir [4, 3].

Xalq ruhunu real boyalarla mükəmməl ifadə edən aşıq şeirinin dili yalnız dialektizmləri – lokal kommunikasiya vahidlərini deyil, həm də fonetik və semantik transformasiyaya uğramış terminlərin, səciyyəvi məişət dili elementlərini, müəllif

sözünü və s. özündə ehtiva edir.

Azərbaycan dilçiliyində geyim adları ya məişət leksikasının, ya da etnoqrafik leksikanın tərkibində öyrənilmişdir. İ.Məmmədov yazır: "Etnoqrafik leksikanın ən qədim laylarından və zəngin leksik qruplarından biri də geyim adlarıdır. Təsadüfi deyil ki, maddi mədəniyyətin başqa sahələri ilə müqayisədə geyim yalnız xlqımızın mənəvi həyatını deyil, həmçinin onun tarixini, həyat tərzini, estetik , etik görüşlərini, etnik və sosial fərqləri əks etdirmək qüdrətində olduğuna görə dilçilik tədqiqatına cəlb olunmuşdur [5, 30].

Azərbaycan dilində geyim adları B.R.Məmmədova namizədlik dissertasiyasında təhlilə cəlb olunmuşdur [6]. İ.O.Məmmədovun "Azərbaycan dilinin etnoqrafik ieksiyası" adlı doktorluq dissertasiyasının bir qolunu geyim adlarının təhlili təşkil edir. "Aşıq şeirində etnoqrafizmlərin üslubi mövqeyi" yarımfəslində geyim adlarının "ayrı-ayrı sənətkarların bədii irslərində janr tələbi ilə poetik məqsədlərinə uyğun və tabe olmaqla müxtəlif, rəngarəng, fərqli nisbətdə" [5, 193] işlədilməsi məsələlərinə toxunulur.

O.M.Qocalıyevin "Отбор и лексикографическое описание социальных терминов в двуязыкном словаре (на материале большого азербайджанского-русского словаря под ред.М.Т.Тагиева)" 7, 223) adlı araşdırmasında terminoloji konstreksiyalar problemi araşdırılır. Geyim adlarının da yer verildiyi həmin araşdırmada mürəkkəb terminlərin terminoloji konstruksiyalardan fərqləndirmə prinsipi təklif olunur.

A.Ə.Bayramov "Geyim və bəzək adlarının bayatılarda əks olunması" adlı məqaləsində Ağbaba folklor mühitində, xalq şeirində geyimlə bağlı leksik vahidlərin (papaq, don, arxalıq, araqçın, çəkmə, vala, yazma, qöçük, kömlək, corab, yapıncı, şal, yelək və s.) semantikasından və estetikasından bəhs edilir [18].

Görkəmli rus dilçisi A.V.Dıbonun etimologiya məsələlərinə həsr olunmuş araşdırmasında ("Altay etimolgiyasında semantik rekonstruksiya", 1991;390) Leksika sahəsində mövcud Altay etimoloji versiyaların təhlilindən başqa, alınmasız üç qat yaxınlaşmalar (türk, monqol, tunqus-mancur) təklif olunur. A.Dibonun gətirdiyi paralellər arasında geyim, parça və ayaqqabı adları yer tutur. Məsələn, "одежда" "geyim" sözünün müxtəlif dillərdə tələffüz və yazılış variantları verilir: türk, ton, qaq, don, az, dön, ton, türkm, tön, monq, tonuq "сбруя" (yaxud sanks.thauna "geyim"). Yaxud üç qat yaxınlaşmaya daha bir nümunə "et 3: TM" etn "geyindirmək"; "etn – ke geyim", atek "ətək" [8, 331]

S.S.Xarkovanın "Kalmık dilində türk leksik paralelləri" [9] adlı elmi-tədqiqat işində geyim və ayaqqabı adlar ayrıca tematik qrup kimi nəzərdən keçirilir. Araşdırmanın əhəmiyyətli tərəfi ondadır ki, bu və digər terminin yazılış və tələffüz variantları qohum dillərin materialları əsasında diqqətə çatdırılır, geyim adlarının türk mənşəli olması sübuta yetirilir. Məsələn, kalmık başlıq sözünün türk, tatar, noqay, qazax, kumık dillərində leksik paralelləri [9, 20] təqdirəlayiqdir.

Türk dilçiliyində geyim leksikasına ənənəvi olaraq geniş diqqət yetirilir. K.M.

Musayevin "Türk dillərinin leksikologiyası" [12]adlı monoqrafiyasında tarixi leksikologiyanın nəzəri problemləri ilə yanaşı, türk dillərində sözlərin leksik-semantik təsnifatı probleminə, bu nəzəri problemlər geyim texnikası müstəvisində nəzərdən keçirilir. İ.Kazımov "Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası" (II cild) kitabının "Tikişçilik peşəsi ilə bağlı leksika" bölümündə (bork, don, çuruq, çalbar/şalvar), "Çəkməçilik peşəsi ilə bağlı leksika" bölümündə isə ayaq kiyim (ayaq geyimi), yşym ("yun corab"), uyuq ("keçə corabı"), meş-məs-məst, gön çarıq, kalos, balaq sözlərini şərh edir [10, 225-229]. Görkəmli dilçi alim bunu da təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, müasir türk dillərində ayaq geyimi ilə bağlı leksik vahidlər əsasən rus, Avropa mənşəli alınma sözlərdən ibarətdir: "Hazırda qıpçaq qrupu türk dillərində də ayaq geyimi bağlı rus dili və onun vasitəsilə digər Avropa dillərindən keçmiş noski, sandal portyanka, tufli, botinka, bosonoşka, keda və s. sözlərdən istifadə olunur. Bu sözlərə, demək olar ki, oğuz qrupu türk dillərində də rast gəlmək olar" [10, 259].

Onu da qeyd edək ki, İ.Kazımov "geyim" leksik-tematik qrupunu məişət leksikasının tərkibində təqdim edir [10, 23-24].

D.B. Ramazanova tatar dilinin materiallar əsasında geyim leksikasının fonetik-morfoloji, leksik-semantik təhlilini vermiş və onun yayılma areallarını nəzərdən keçirmişdir [11].

L.F.Tuxtiyeva tatar dilində geyim və baş geyimlər leksikasının linqvistik xüsusiyyətlərini təsvir etmiş, nominasiya prinsipi üzrə qruplaşdırmış və onların tarixi-genetik təhlilini vermişdir [13].

V.Qərənfil (Güllü Qərənfil) qaqauz dilində geyim sözlərini məişət leksikasının bir hissəsi kimi, həm diaxron planda, həm də müqayisəli-tipoloji səviyyədə leksik vahidləri araşdırmaya cəlb etmişdir [14]. "Geyim adları və onların hissələri, baş örtükləri və onların hissələri ilə bağlı etimoloji etüdlər elmi sanbalı ilə seçilir. Burada maraqlı müqayisələr də aparılmış və məişət sözlərinin digər qohum dillərdə olan variantları, formaları, dəyişmə səbəbləri də göstərilmişdir" [10,24].

R.P. Abdina xakas dilinin dialektlərində ənənəvi geyim leksikasını Altay dili ilə müqayisədə nəzərdən keçirir. [15]. Bu araşdırmanın diqqət çəkən cəhəti ondadır ki, leksik elementləri qədim türk dilinə və başqa dillərə istinadən təhlil edir. N.V. Yerlenbayeva "Altay dilinin məişət leksikası" tədqiqat işində üst geyimin və onun tərkib hissələrinin tikmə-bəzək elementlərinin semantik taksonomiyasına toxunulur [16].

Qaraçay-balkar dilçiliyində geyim adları ilk dəfə İ.M. Otarov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Araşdırmada başqa türk dillərinin, eləcə də qaraçaylar və balkarlarla ənənəvi əlaqələrdə olmuş xalqların dilləri nəzmə alınaraq leksik-semantik aspektdə araşdırılmışdır [17].

Bizim mövzu baxımından tatar dilinin tarixi leksikologiyasını araşdırıcısı R.Q. Ahmetyanovun tədqiqatları müəyyən maraq doğurur. Xüsusən onun orta Volqaboyu xalqlarının maddi mədəniyyətinin ümumi leksikası adlı monoqrafiyası

(M, 1989) geyim adları bildirən leksik vahidlərin etimoloji mənası və xarakteristikası verilir.

Türk dillərində geyim və onun hissələrinin adlarından bəhs edərkən özbək alimi M. Asamutdınovanın tədqiqat işi mütləq qeyd olunmalıdır [19].

Bu araşdırmalardan belə qənaət hasil olur ki, tarixi-mədəni ekskurslar və dilçilik axtarışları bir-birilə sıx bağlıdır. Geyim adlarının semantikasının dəyişməsi, onların leksikoqrafik və funksional – stilistik aspektlərdə öyrənilməsinin zəruriliyini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Герд А. С. Введение в этнолингвистику. СПБ. изд-во Санкт – Петербургского ун-та 2005 – 458 с.
2. Зейналов М. А. Бытовая лексика в диалектах и говорах азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР. Автореф. дисс.филол. наук, Баку, 1982.
3. Axundov A. Dil və ədəbiyyat 2-ci cilddə.I cild.Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
4. Виноградов В.В. О языке худотественной прозы Избранные труда – М: Наука, 1980-362 с.
5. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2009.
6. Мамедова Р.Б. Названия одежды в азербайджанской языке. АКД. Баку, 1992. – 145 с.
7. Годжалиев О.М. Отбор и лексикографическое описание социальных терминов в двуязычном словаре. (на материале большого азербайджанско-русского словаря под.ред.М.Т.Тагиева).Баку, 1979.
8. Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. М. 1991.
9. Харькова С.С. Тюркские лексические параллели в калмыцком языке. 1983.
10. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası.II cild. Bakı, 2010.- 400 s.
11. Рамазанова Д.Б. названия одежда и украшений в табареном языке. Казань: изд-во мастер Лайн, 2002
12. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков – М, 1984-227с.
13. Тухбиева А.Ф. Лексика одежды и голобных уворов в татарском литературном языке: дисс, канд.фил.наук, Казань, 2006.- 218 с.
14. Каранфил В. Бытовая лексика гагаузского языка (названия одежды и обуви). Баку, 2004.
15. Абдина Р. Лексика традиционной одежды в диалектах ханнаского языка (в сравнении с алтайским языком) дисс, наук, Абакан, 2009.199с.

16. Ерленбаева Н.В. Бытовая лексика алтайского языка: дисс. кан. фил. наук. Горио-Алтайск, 2005.-166с.
17. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево – балкарского языка. Нальчик: Эльбрус. 1978.-108 с.
18. Bayramov A.Ə. Geyim və bəzək adlarının bayatılarda əks olunması// Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri" – sosial və humanitar elmlər bölməsi.-2017.- cild 13.N2, s.4-8.
19. Асамутдынова М. Названия одежды и ее частей в узбекском языке: автореф. дис. филол. наук, Ташкент, 1969.-223 с.

Л.М.Пириева

ИЗУЧЕНИЕ НАЗВАНИЙ ОДЕЖДЫ В ТЮРКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Резюме

Названия одежды важнейшая часть бытовой и этнографической лексики тюркских народов. Вестонимы ценные источники для этнографических, культурологических и лингвистических исследований. Лексика одежды отражаеш быт, историю, стиль повседневности народа. Названия одежды в основном сохранились в диалектах и гоборах.

В тюркском языкознании лексике одежды традиционно уделяется большое внимание. Данная статья посвящена одной из актуальных проблем лексикологии азербайджанского языка. В статье проведен анализ тюркологических работ в том числе азербайджанских авторов, связанных различными аспектами изучения лексики одежды.

В этих работах описывается лингвистические особенности лексики одежды, проводится их историко-генетический анализ, лексико-семантическая классификация данного пласта лексики и группируется по принципу номинации.

Ключевые слова: вестонимы, диалект, лексика, тюркология, этнография

L.M.Pirieva

STUDYING THE NAMES OF CLOTHES IN TURKIC STUDIES

Summary

The names of clothes are the most important part of the everyday and ethnographic vocabulary of the Turkic peoples. Vestonyms are valuable sources for ethnographic, cultural and linguistic research. The vocabulary of clothing reflects the way of life, history, and the style of everyday life of the people. The names of the clothes are mostly preserved in dialects and gobras.

In Turkic linguistics, the vocabulary of clothing traditionally pays great attention. This article is devoted to one of the topical problems of the lexicology of the Azerbaijani language. The article analyzes the Türkological works, including those of Azerbaijani authors, related to various aspects of the study of the vocabulary of clothing.

These works describe the linguistic features of the vocabulary of clothing, carry out their historical and genetic analysis, lexical and semantic classification of this layer of vocabulary and are grouped according to the principle of nomination.

Key words: westonyms, dialect, vocabulary, turkology, ethnography

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Ü.İ.ZEYNALOVA
e-mail:zeynalova.ülviyy@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÜZÜLƏN SONOR SAMİTLƏRİN REALİZASİYASINA DAİR

Açar sözlər: *samit səs, süzülən sonor, ton, fonem, maneə*
Key words: *consonant sound, liquid sonorant, tone, fonem, obstruction*
Ключевые слова: со*гласный звук, жидкий сонорант, тон, фонем, препятствие*

Hər bir dilin özünəməxsus struktur qaydaları, dildəki fonemlərin, düzüm xüsusiyyətlərində qanunauyğunluqları, işlənmə tezlikləri, bir-birilə işlənmə qaydaları mövcuddur. Fizioloji əlamətləri əsas götürüb saitləri danışıq cihazında heç bir maneəyə rast gəlmədən yaranan, samitləri isə, maneənin əmələ gəlməsilə yaranan səslər adlandırırlar. Lakin bu fərqləndirici xüsusiyyətə də birmənalı yanaşılmır. Belə ki, F.Veysəlli yazır: "Biz /i/ saitində maneəni aradan qaldırsaq, yəni əlimizdəki qələmlə dilimizi aşağı basmaqla tələffüz, etsək, bu saitdən əsər əlamət qalmaz. Digər tərəfdən /h/ samitinin yaranmasında ağız boşluğunda mane axtarmaq boş və mənasız enerji itkisi deməkdir" (1,181)

Bu məsələ ilə bağlı L.R.Zinder hesab edir ki, sait və samitlərin fərqini təkcə onların akustik-fiziloji xüsusiyyətlərində deyil, həmçinin linqvistik və fonematik xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Sözsüz ki, bütün dillərə uyğun fonematik kriteriyanın mövcudluğunu hesab etmək də düzgün olmazdı. (2, 111)

İngilis və Azərbaycan dillərində sonorların müqayisəli tədqiqi çağdaş kontrastiv dilçilkdə kifayət qədər aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir. Xarici dilin tədrisində daha uğurlu nəticələr əldə etmək üçün qarşılaşdırılan dillərin fonoloji sistemindəki oxşar və fərqli cəhətlərinin aydınlaşdırılması məqsədə uyğundur. Eyni zamanda belə tədqiqatlar interferensiya sahəsində də qohum olmayan dillərin fonem düzülüşü haqqında fikir söyləməyə, dərin elmi tədqiqatların aparılmasına şərait yaradır.

Nəfəslilər əslində kipləşmədən, partlayışdan və nəfəsdən, afrikatlar isə kipləşmədən və süzülən küydən ibarətdirlər və ona görə də təəccüblü deyildir ki, əcnəbi öz dilində olmayan və ya monofonematik əhəmiyyət kəsb etməyəndə belə səsləri fonem birləşməsinin təzahürü kimi qəbul edir.

Sonor samitlərin dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi saitlər və samitlər arasındakı fərqin araşdırılmasından birbaşa asılıdır. Ümumilikdə götürüldükdə, saitlər və samitlər arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirmək çox qədim tarixə malik olsa da, hələ də bu məsələyə dəqiq cavab tapmaq mümkün olmamışdır.

Bu səslər arasındakı fərqi bir çox dilçilər onların akustik-fizioloji və linqvistik xüsusiyyətlərində və ya nitqdə işlənməsində görürlər. Bu sahədə müxtəlif illərdə fərqli konsepsiyalar irəli sürülsə də, yekdil fikirlər hələ də mövcud deyildir. (3,10).

Ənənəvi anlamda samitlər sərbəst fonemlər hesab olunmurlar. Bu, samit sözünün latın dilindəki semantik mənasından da irəli. belə ki, latın dilində "consonant" adlanan bu söz "con"-la, "sonare" isə sait mənasını verir. Deməli bu ifadə saitlərlə işlənən səs deməkdir. Saitlərlə işlənən dedikdə, heca tərkibində saitlərlə ifadə olunan səs nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, klassik fonetikanın prinsiplərinə əsaslanaraq,sait və samitlər arasında sonorların yerini dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildir. Məhz buna görə də R.Yakobson, M.Halle ilə birlikdə klassik fonetika təsnifindən fərqli, binarizm adlanan bir təsvir prinsipi irəli sürmüşdürlər. Binaristlər danışıq cihazının xüsusiyyətlərindən çıxış edərək əlamətləri əsas və əlavə olmaqla iki yerə bölürlər:

1.Səsin mənbəyilə bağlı əlamətlər;

2.Rezonansla bağlı əlamətlər.

Akustik yanaşmada bu, o deməkdir ki, hər hansı mənbədə, insanda xirtəkdəki səs telləri ehtizaza gəlir, ağız və ya burun boşluğunda yaranan rezonans nəticəsində səs formalaşır. Deməli, danışıq üzvləri səsin əmələ gəlmə mənbəyi, rezonatorlar isə onun formalaşması vasitələridir. Buradan da, binaristlər mənbə və rezonatorla bağlı əlamətləri fərqləndirilər. Bu o deməkdir ki, birinci bölgüyə (ton və konsonant) və ikinci (yalnız konsonant) əlamətlərə bölünürlər.

Binaristlər sonorlar problemini həll etmək üçün işləyib hazırladıqları nəzəriyyədə eyni əlaməti həm saitlərə, həm də samitlər aid etmişlər. Binaristlər birinci fərqləndirici əlamətə-saitləri/qeyri-saitləri, ikinciyə isə samitləri/qeyri-samitləri aid etmişdirlər.

Danışıq səslərinin spektrində saitlər aydın format strukturuilə fərqlənirlər. Samitlər də isə aydın format strukturu yoxdur. Artuklyator baxımdan bu, o deməkdir ki, saitlərdə səs telləri titrəyir, xirtdəküstü boşluqda isə heç bir maneə olmur. İkinci əlamətin başqa akustik izahı var. Əgər ümumi enerji spektrin aşağısında azdırsa, həmin səs saitdir (4, 60). Küylü samitlər qeyri-saitlər, sonorlar isə qeyri-samitlərə aid edilmişdir. Beləliklə, dilçilər sonorluq problemini həll etməyə çalışmışlar (5, 116).

Sait və samiti fərqləndirən daha bir kriteriyanı İ.A.Boduen de Kurtene irəli sürmüşdür ki, bu da fərqləndirmə kriteriyasıdır. Bir çox dilçilər hesab edir ki, məhz bu kriteriyaya sait və samitləri tam şəkildə ayırmağa imkan verir.(6,162). Bu fikrə əsaslanaraq, danışıq aparatının hər hansı bir yerində mərkəzləşmə olarsa, belə səsə samit, olmazsa sait demək mümkündür.

Sonor samitlərinin akustik göstəricilərinin söz daxilindəki mövqeyindən fonetik əhatədən, onların öz keyfiyyətindən, həmçinin vurğudan, vurğunun tipindən, sözdəki hecaların sayından asılı olmaqla yanaşı, birbaşa səsin aid olduğu hecanın tərkibindən də asılıdır.

İngilis dilində sonorlar problemi əsasən onların keyfiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, ingilis dilində sonor səslər nəinki saitlər kimi musiqili səslərdir, hətta onlar müəyyən məqamlarda heca yaratma xüsusiyyətinə də malikdirlər. İngilis sonor samitlərinin bu spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı bəzi məqamların tam izah olunmadığına rast gəlmək olar. Heca yaradan sonorların sayı qeyri-müəyyən olaraq qalır, belə ki,müasir elmi nəzəri ədəbiyyatlarda RP (received pronunciationda)-da yeni heca yaradan /r/ sonorunun mövcudluğu irəli sürülür və bu sahədə mülahizələr irəli sürülür.

İngilis dilində /r/ sonoru söz sonu və heca sonunda işlənmir. İngilis ədəbi dilində dilində /r/ sonor samiti yalnız saitlərdən əvvəlki mövqelərdə işlənir. Amerikan ingiliscəsində isə /r/ sonoruna samitlərdən əvvəl və eləcə də söz sonunda rast gəlinir. Amerikanın cənub dialetlərində samitdən əvvəl və söz sonunda /r/ saitləşir (7,68).

Bu dildə yeni hecayaradan samitlərin mövcudluğu fikri də müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Buraya /r/ sonor səsi aiddir. L.Blumfild /r/-nın hecaəmələ gətirən sonor samit olduğunu qeyd edərək yazır: "bəzi sonorlar təkcə vurğusuz hecada işləndikləri halda /r/ vurğudan asılı olmayaraq heca əmələ gətirə bilir. Məsələn: cattle /'kəetl̩/ sözündə vurğusuz hecadakı /l/ heca əmələ gətirdiyi halda, learner /lrnr/ sözündə vurğulu hecada belə /r/ heca əmələ gətirir.

İngilis dilində /r/ və /l/ sonor samitlərinin distribusiyasına nəzər salsaq, onların qismən ekvivalent olduğunu görərik. Bu barədə C.Layounz belə bir fikir irəli sürmüşdü: "Hər ikisinə bir çox fonoloji-idenitik (oxşar) sözlərdə rast gəlinir(məsələn: *light-right, lamb-ram, blaze-braze, climb-crime*). Səslərin birinin iştirak etdiyi, lakin digərinin gələ bilmədiyi bir çox fonolji-idenitik sözlər də vardır. ("srip" sözünə uyğun "slip" sözü mövcud deyil, "trip" sözünə uyğun "tlip" sözü yoxdur.

Belə ki, bir tərəfdən "srip" və "tlip" kimi mövcud olmayan sözlər arasında çox böyük fərq vardır. Birinci cütlər (və buna oxşar başqa sözlər) ingilis sözlərinin fonoloji struktura təsir edən müəyyən ümumi prinsiplər tərəfindən istisna olunur:/tl/, /sr/ ilə başlayan sözlər möcud deyil. Əksinə, belə sistematik müdəa /l/ və /r/ distribusiyası üçün (mövcud olmayan "brend" və "blick" üçün səbəb ola bilər) edilə bilməz. Hər iki səs /b..i/ və /b-e..../ əhatəsində işlənir. "blink-grink", "blessed-breast" və s.

Fonoloji quruluş cəhətdən (mövcud olmayan) və ("tlip" və "srip"-dən fərqli olaraq) ingilis dilində münasib olsa da, onlar qrammtik funksiya və mənaya malik deyildir (8,164). Beləliklə, C.Layonzun bu izahından bəzi səs birləşmələrin fonoloji struktura uyğun gəlib, lakin dildə mövcud olmadığı faktı aşkarlanır.

İngilis dilindəki iki süzülən/ l / və / r / (daha texniki cəhətdən / ɹ /, lakin İngilis dilində başqa /r/ səslərinə bənzər səslər olmadığından, yazmaq daha asan olduğundan bəzən sadəcə düz /r/ simbolundan istifadə edirlər). /Rrrrrr/ deyirsinizsə, ağzınızın qismən daraldığını hiss edə bilərsiniz. /Llllll/ deyirsinizsə, əslində dilinizin dişlərinizin arxasında ağzınızın üst hissəsinə toxunaraq ortada çıxdığını hiss edəcəksiniz, ancaq havanın çıxdığı tərəflərdə çox yer açıq olur. /r/ sonorunun ən

geniş işlənməsi samit və sait arasında müşahidə olunur. /r/ sonorunun ən az işləndiyi mövqe isə söz sonudur.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

VSV-sait +sonor+sait, CSV-samit+sonor+sait, VSC-sait+sonor+samit, CSC-samit+sonor+samit. /r/ digər sonorlar kimi daha çox /b,t,p/ kipləşən partlayışlı samitlərdən sonra müşahidə olunur. Məs: /br/, /tr/, /dr/, /gr/: /proutest/, /draı/, /gri:n/. Əlavə olaraq, qeyd edə bilərik ki, /r/+C fonotaktik strukturu rotik xarakterlidir və bu ingilis dilinin amerikan variantı və yerli dialektlər üçün səciyyəvidir, yəni ingilis ədəbi tələffüzünə aid deyildir. (9,67)

/r/ üç üzvlü və dörd üzvlü birləşmələrdə də rast gəlinir: /streın/, /spred/, /'əeŋgri/, /dımpɒns'treʃnz/, /'hʌndrd/ və s.

Bütün bu xüsusiyyətlərlə yanaşı D.Counz ingilis dilindəki /r/ səsinin müxtəlif variantlarını qeyd etmişdir:

Titrək dil səsi;
Tək zərbəli dil səsi;
Novlu dil səsi;
Titrək, dilçək səsi;
Novlu, dilçək səsi. (10,98)

Bütün fonemlər kimi sonorların da zaman göstəriciləri danışıq aktında fonetik reallaşma şəraitindən asılı olaraq dəyişir. Sonorların saitlərlə qonşuluqda işlənməsi tezliyini təhlil edərkən belə bir nəticə gəlirik ki, bütün sonorlar /ı/ saitindən əvvəl və sonra daha çox işlənmə tezliyinə malikdir. Sonor samitlərlə işlənmə tezliyinə görə ikinci yerdə /e,ə/ saitləri durur ki, onlara da /j, ŋ/ istisna olmaqla digər saitlər qonşuluqda daha çox rast gəlinir. Ümumiyyətlə, ingilis dilində sonorlar diftonqlara nisbətən daha çox monoftonqlarla və eyni zamanda uzun saitlərə nisbətən qısa saitlərlə geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

İngilis dilinin sonorlarının samitlərlə qonşuluqda işlənməsini təhlil etdikdə görürük ki, sonor samitlərlə qonşuluqda daha çox ikinci element kimi çıxış edirlər./ŋ/ istisna olmaqla bütün sonorlar samitlər müxtəlif samitlərdən sonra işlənmişdir. Samitlərdə əvvəl isə daha çox /n/ sonoru geniş şəkildə işləndiyi halda, /l, w, j, ŋ/ sonorlarına isə rast gəlinmir.

Bu gün dilçikdə fonotaktika və kombinatorikanın qarşısında duran ən ümdə məsələlərdən biri dildəki fonemlərin düzüm xüsusiyyətlərindəki qanunauyğunluqları, onların bir-birilə kontakta girib girməməsini ortaya çıxartmaqdan ibarətdir. Fonotaktika dedikdə, dillərin özünəməxsus fonem və fonem birləşmələrinin xüsusiyyətlərinin, sözlərin müxtəlif mövqelərində fonem və fonem birləşmələrinin işlənməsini məhdudlaşdıran qaydalar məcmusu, yəni fonemlərin distribusiyası nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin samit tərkibi müxtəlif dillərdə bir çox alimlərin əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Sonorların samitlər sisteminin tərkibində təhlilini nəzərə alsaq, bu qəbildən olan əsərlərdə onların təsnifi ilə bağlı fərqli fikirlərə rast

gəlirik. Müxtəlif mənbələrdə Azərbaycan dilində samitlərlə, o cümlədən, sonorlarla bağlı əsas problem onların kəmiyyətilə əlaqəli olduğunu görürük. Belə ki, Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, Müasir Azərbaycan ədəbi dilində başlıca olaraq dörd sonor samit vardır: /l,m,n,r/. Dəmirçizadənin bu sözlərindən onun sonorların sayı haqqında dəqiq söz deməyini görürük.

A.Axundov öz növbəsində çağdaş Azərbaycan dilində 26 samitin olduğunu vurğulayır. O, tonun üstünlüyü ilə yaranan sonor səslərin beş olduğunu göstərir:/l,m,r,n,n˛/ (11, 17). O, /n˛/ "sağır nun" adlanan bu səsi tam hüquqlu səs kimi təsnif etmişdir.

A.Axundov /n˛/-nın sərbəstliyini belə izah edirdi: "/q/,/n/, /n˛/ samitləri heç vaxt eyni fonetik vəziyyətdə işlədilmr". Axundov N.S.Trubetskoya əsaslanaraq yazır; "Əgər iki akustik (və ya artikulyator) yaxın (qohum) səs heç vaxt eyni mövqedə rast gəlinmirsə, onda onlar eyni fonemin kombinator variantları adlanırlar. Lakin Azərbaycan dilində /q/ və /n/ samitləri eyni morfoloji mövqedə işlənmirlər. Fonetik mövqeyə gəlincə isə onlar bir-birindən fərqlənmirlər. Məsələn: /ürəyin, ürəyiq/. Bu mövqedən çıxış edərək onları sərbəst fonem hesab etmək olar" (12, 616).

Fonemlərin danışıq aktında işlənmə yerini, yəni düzüm xüsusiyyətlərini araşdırdıqda onların vəziyyət və şəraitdən asılı olaraq, müxtəlif variantlarda reallaşdığı müəyyənləşir. Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, burada fonoloji mövqelərin qarşılaşdırılması baş verir. Əgər /n˛/ samiti Azərbaycan ədəbi dilinə daxil edilsə belə o, yalnız kombinator variant statusu ala bilər.

Bu gün azərbaycan dilində "amma" sözünün "ama" kimi təkcə tələffüzünə deyil, hətta yazılışına da, ümumiyyətlə, bir çox qoşa samitlərin bir samitlə yazıldığına rast gəlirik. Bu yazı formasına yalnız dünyada internet dili adlandırılan və bu dilin tətbiq olunduğu başlıca mənbələr hesab olunan elektron məktublarda, internet çat qruplarında, eləcə də, mobil telefonlarda istifadə olunan sms-lərdə rast gəlmək olar.

Müqayisə olunan dillərdə sonorların digər samitlərdə qonşuluqda işlənməsinin qarşılaşdırılmasından belə nəticə çıxır ki, ana dilimizdə bütün sonorların istər samitdən əvvəlki, istərsə sonrakı də sonrakı mövqedə işlənməsində heç bir məhdudiyyət yoxdur. İngilis dilində /l/ sonoru yalnız cingilitili samitlərdən əvvəl, Azərbaycan dilində /l/ sonoru isə həm kar, həm də cingilitili samitlərdən əvvəl işlənə bilər.

Azərbaycan dilində sonorların fonotaktik strukturunda üçüzvlü samit birləşməsinə çox az təsadüf olunur. İngilis dilinin fonotaktik strukturu üçün də üçüzvlü birləşmələrin kəmiyyəti məhdud olsa da, ona Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilinin fonotaktik strukturunda dörd üzvlü samit birləşmələrinə də rast gəlinir. Məs: /ɪ'lekʃn˛z/.

İngilis dilində /l/ keyfiyyətinə görə Azərbaycan dilindəki /l/-dan çox fərqlənir. D.Counz ingilis dilindəki /l/ haqqında belə qeyd etmişdiki, ingilis dilində /l/ sonorunun bir neçə variantına təsadüf edilir. Lakin bunlardan praktik

əhəmiyyətinə görə ikisini qeyd etmək kifayətdir. Onlar eyni bir fonemin variantlarıdır ki, bunlardan yumşaq /l/ ancaq saitlərdən və /j/ sonorundan əvvəl, tutqun-qalın /l/ isə samitdən əvvəl və sözün axırında işlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərində /r/ samiti akustik və artikulyator cəhətdən bir-birindən fərqlənir. İngilis dilində /r/ sonoru kakuminal məxrəclidir. /r/ səsinin tələffüzündə dilin iki tərəfinin qalxması nəticəsində ortasında qaşıqvariçökək əmələ gəlir. Ana dilimizdə /r/ titrək samit, ingilis dilində isə süzülən liqvuid səsdir.

Azərbaycan dilində söz ortasında saitarası mövqedə gələn /r/səsinin ton və intensivliyi /maraqlandır'max/ və /narin'gi/ sözlərində daha yüksəkdir. Bu sözlərə nəzər salsaq, /a/ saitinin yaxınlığında /r/-sonorunun titrəkliyi daha yüksək olduğunu görərik. Azərbaycan sonor samitlərinin ən yüksək akustik göstəriciləri söz ortası, sait arasında deyil, söz əvvəlində müşahidə olunur. Azərbaycan dilində sonor samitlərin /a/ saiti ilə qonşuluqda işlənməsində maraqlı məqamlar aşkarlanmışdır. Belə ki, bu dilin sözün əvvəlində /a/saitindən əvvəl işlənmiş sonor samitlər daha yüksək göstəricilər nümayiş etdirmişlər və bu fakt bu günə kimi sonorların yalnız söz ortası və sait arası mövqelərində daha yüksək göstəricilərə malik olma fikrini təkzib edir.

Həm ingilis, həm də dilində Azərbaycan dillərində sonor samitlər daha çox sait səslərlə qonşuluqda reallaşır. Azərbaycan dillində sonor samitlərlə qonşuluqda ən çox /a/,/ə/ saitləri, ingilis dilində isə /ı/ işlənmişdir. Samitlərlə qonşuluqda isə ana dilimizdəki səslər daha çox digər sonorlarla, ingilis sonorları isə /t/, /d/ samitləri ilə reallaşır.

Zaman və intensivlik göstəricilərinə görə ingilis sonorları fonetik mövqelərdən asılı olmayaraq, bütün hallarda Azərbaycan sonorlarına nisbətən daha güclü akustik göstəricilər nümayiş etdirir. Lakin təkcə səs tonu tezliyinə görə Azərbaycan dilinin sonorları bütün fonetik mövqelərdə ingilis sonorlarına nisbətən daha güclü akustik göstəricilərə malikdir.

İngilis dilində sonorların təhlil edilməsi böyük nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Təhlillərdən alınan nəticələr kontrastiv fonologiya və bilinqvizm sahələrində geniş istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, tədqiqatdan fonetika və fonologiya dair əsərlər yazılmasında, müqayisəli tipoloji araşdırmalarda, eyni zamanda dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda dil öyrənən kəslər üçün də faydalı ola bilər.

Hər bir dilin özünəməxsus fonoloji sisteminin, fonem ardıcıllığının, fonotaktik strukturunun bu dilin fonemlərinin reallaşmasında böyük rolu vardır. Bütün bu xüsusiyyətlər hər hansı bir dilin öyrənilməsində nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda ana dilinin də fonotaktik özəlliklərini mükəmməl öyrənməliyik ki, öyrənilən dillə ana dilinin fonetik qurumları və fonem sistemləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri şüurlu şəkildə mənimsəyə bilək, onlar nöqsanların aradan qaldırılmasında müstəsna önəm kəsb edirlər.

Klassik fonetikanın prinsiplərinə əsaslanaraq, sait və samitlərin arasında sonorların yerini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Dünya alimləri sait və

samitləri fərqləndirməni onların akustik-fizioloji, linqvistik fonematik xüsusiyyətlərində axtarsalar da, bu problemin həllinə tam aydınlıq gətirə bilməmişdirlər. Sonorların dil sistemindəki yerini müəyyən edən, klassik fonetikadan fərqli olaraq binarizm konsepsiyası Yakobson və onun həmkarları tərəfindən irəli sürülsə də, özünü doğrultmamışdı.

Müqayisə olunan İngilis və Azərbaycan dillərinin sonorlarında sözün uzunluğu az olduqca daha yüksək, çox olduqca isə daha aşağı akustik göstəricilər müşahidə olunur. Tədqiq olunan dillərin sonorlarında saitlərlə və digər sonorlarla qonşuluqda daha yüksək göstəriçilər müşahidə olunur. Kar samitlərlə qonşuluqda sonor səslərin daha aşağı akustik göstəricilərə malik olduğu müşahidə olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1.Yadigar F.(Veysəlli) German dilçiyinə giriş. Bakı:2003, 406s.
2.Zinder L.R. Dilçiliyə giriş. Moskva.:1987, 175s.
3.Yadigar F(Veysəlli)Fonetika və Fonologiya məsələləri.Bakı:2003,406s
4.YadigarF.(Veysəlli)Fonetika və Fonologiya məsələləri.Bakı:2003,406s
5.Yadigar F.(Veysəlli) Struktur dilçiliyin əsasları.1his. Bakı:2005, 342s.
6. Zinder.L.R.Əsas fonoloji məktəbləri. Moskva: 1967, 354 s.
7. Lyonz J. Nəzəri dilçiliyə giriş. Kembridc Uni. Press, 1968, 170 s.
8. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı:1972, 309s.
9. Counz D. İngilis dili fonetikasını icmalı. Kembridc Uni. Press:1976, 378 s.
10. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı:1981, 303s.
11. Axundov A.A. Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi Bakı: 1964, 630 s.
12.Ələkbərov A.K. Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı:1971, 96 s.

У.И.ЗЕЙНАЛОВА

РЕАЛИЗАЦИЯ ЖИДКИХ СОНОРНЫХ ЗВУКОВ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Статья посвящена фонетические свойства сонорных согласных звуках. В статье сделана попытка анализа сонорных звуков и их специфических особенностей. В начале статье обосновываются такие вопросы, как актуальность исследуемой темы, а также дается краткая характеристика теоретического и практического значения звуках. В данной статье говорится о темах сонорная проблема на английском и азербайджанском языках, содержит обзор существующий по исследуемой проблеме литературы. Нужно отметить что, здесь высказывается авторское отношение к проблеме сонорных согласных в сопоставляемых языках.

Дистрибутивный анализ сонантов в английском и азербайджанском языках содержит исходы сравнительно-сопоставительного изучения дистрибутивных характеристик сонантов в английском и азербайджанском языках. Комбинаторный анализ имел целью выявить сочетательную способность каждой из анализируемых фонем в изучаемых языках. По мнению советских фонетистов, соноры считаются согласными с артикуляционной, акустической и фонологической точки зрения и могут быть классифицированы по всем принципам классификации согласных. Кроме того, в связной речи определяются реализации сонорных звуков. А так же показаны модификации сонорных звуков в разных акцентах. Более того, дана инструкция по совершенствованию обучения английским звукам. Обобщена основная информация о характере звуковых сигналов.

U.I.ZEYNALOVA

REALIZATION OF THE LIQUID SONORANT SOUNDS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The article is devoted to the properties of English sonorant sounds. An attepmt is maid to analize sonorant sounds and their distinctive features in the article. In the begining of the article comprises the actuality of the theme, theoretical and practical significance as well as goals of sound. The given article deals with the sonorant problem in english and azerbaijan languages, shows the inside view of the research problem in literature. It sould be noted that, authors approaches to the problem of sonorant sounds in comparative languages were discussed here.

Distributional analysis of sonorants in English and Azerbaijani languages contains the outcomes comparative-matching study of distributional specifications of sonorants in the both languages. Combinatorial analysis had a goal identify the combinatory ability of each analyzed phonemes in studied languages. According to the Soviet phoneticians sonorants are considered to be consonants from articulatory, acoustic and phonological point of view and can be classified according to all the principles of classification of consonants. Besides, the realizations of sonorant sounds are defined in connected speech. And also, modifications of sonorant consonants in various accents are shown. Moreover, the instruction is given for the improvement of teaching English sounds. Basic information is summarized about the point of characters of the sonorant sounds.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Qocayeva Xatirə Əvəz qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

b.m PIRIYEVA G.M.
gulzarpiriyeva@gmail.com
ADU
164, R.Behbudov küç.

ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Применение новых информационных технологий в изучении иностранного языка является новым подходом к процессу обучения. В формировании коммуникативной культуры учащихся и повышения эффективности усвоения материала, применение новых информационных технологий играют значительную роль. А также, в обучении практическому овладению иностранным языком, использование информационных технологий имеет большую эффективность. И так при помощи новых технических средств мы можем достичь огромных результатов в преподавании иностранного языка в средней школе. Аудио, видео, компьютер, интернет являются техническими средствами информационной технологии.С помощью информационных технологий появляются возможности у учащихся создавать серьезные исследовательские, проектные работы и т.д

Информационные технологии это "система методов и способов сбора, накопления, хранения, поиска, передачи, обработки и выдачи информации с помощью компьютеров и компьютерных линий связи" отмечают Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин (Словарь методических терминов).(Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин) Широкое применение новых технических средств- это есть новый подход к процессу обучения и открывает для учителя новые формы и методы преподавания иностранного языка.

Внедрение средств современных информационных технологий является информацией образования. Это позволяет ускорить научно-технический прогресс, интелектуализации человеческой деятельности, обеспечить развитие творческого потенциала индивида.

По мнению многих методистов средства информационно- компьютерной технологии классифицируются как аппаратные т.е CD, DVD диски с картинками и иллюстрациями, компьютер, принтер, сканер, фотоаппарат, видеокамера, аудио и видео магнитофоны, а также програмные, т.е тренажеры, тестовые среды, электронные учебники, информационные сайты и так далее. (Владимирова Л.П., 2)

На уроках английского языка при организации самостоятельной работы учеников информационно - коммуникативная технология дает огромную возможность, программы Microsoft Office, Microsoft Word помогают создавать и редактировать тексты; Microsoft Powerpoint помогает создавать

красочные слайды-презентации; Microsoft Excel помогает работать со списками в таблицах; CD, DVD, Flash диски для хранения и накопления информации; интернет, электронная почта, Skype для общения и т.д.

С помощью компьютера учащиеся могут бесконечно повторять любые задания, получая правильный ответ, то есть компьютер является самым терпеливым педагогом. Главной функцией учителя является организовывать и стимулировать учебный процесс. Они называют чаты, онлайн словари, блоги наиболее используемыми интернет-ресурсами и отмечают что, все больше повышается интерес учащихся к урокам иностранного языка с использованием информационно-коммуникативных технологий.

Таким образом происходит переструктурирование программ учебных предметов, изменение содержания учебного материала, структуры и содержания образования, что приводит к внедрению новых технологий в учебный процесс, то есть интернет ресурсов и т.п.

Использование компьютерных программ дает возможность учителю представлять информацию учащимся красочно оформленной, в виде текста, диаграммы, графика, рисунка, что делает объяснение учебного материла более доступным и наглядным и создает благоприятную социально-психологическую атмосферу на уроке, развивает индивидуальность обучающего язык.

И так работы с компьютером обучающихся иностранному языку помогают экономии расходования материалов учителем, предьявлению наглядного материала, экономии времени работы на доске, проверке работ учащихся, общекультурному развитию обучающихся, мотивации, поднятию интереса к предмету у учащихся, самоутверждению, развитию навыков самостоятельной работы, умственному развитию, повышению авторитета учителя.

Наряду с обучающимися у педагога появляется возможность увеличить быстроту и надежность знания, сэкономить время, вести групповую, индивидуальную работу на занятие и тем самым упростить контролирование деятельности учащихся.

Но надо заметить что, на уроках иностранного языка нередко появляются трудности в использовании информационно-коммуникационных технологий, как не имея доступ в интернет в школе, не знание работы с компьютером учеников, отсутствие оборудования в школах.

Многие ученые отмечают, что использование компьютерных игр в обучении иностранным языкам помогает успешному овладению речевым материалом на уроках иностранного языка, облегчению сложного процесса учения, усилению познавательного интереса. Но надо учесть, что подбирая средства информационно-коммуникационных технологий при обучении иностранному языку необходимо обращать внимание на индивидуально психолого-возрастные особенности учеников. (Донцов Д.,3)

В начальном этапе обучения выбираются аудиовизуальные, мультимедийные средства, то есть воспроизведение песен или видео фрагментов на иностранном языке. Для младших и средних классов можно выбирать слайды, картинки, рисунки, таблицы, схемы и т.д. Преподаватель может создать с помощью информационно-коммуникационных технологий электронные презентации. А для более старших классов учитель использует видео, электронные учебники, интернет сайты.

Word Chain (цепь из слов) одна из игр, которая часто используется в средних и старших классах. Эта игра помогает закрепить и расширить лексический запас изучающего.

На эту игру даем конкретное время. Учащиеся должны в данном им слове, меняя одну букву создать другое слово. Данное слово может в начале состоять из четырех букв, а в конце игры дойти до восьми. В каждом этапе учащимся начисляется очко, что постепенно увеличивается.

Можно создать упражнения типа: пишем слова в двух колонках, в одной колонке существительное, в другой прилагательное. Ученик из этих двух колонок должен составить правильные словосочетания.

Например:

girl	little
bag	happy
woman	expensive
family	right
answer	pretty
boy	clever

И так учащиеся должны составить словосочетания, используя слова из первой и второй колонки. Кто составит больше словосочетаний, тот получает большое количество баллов.

На мой взгляд на сегодняшний день уроки проведенные с использованием информационно-коммуникационных технологий позволяют достичь положительных результатов в изучении иностранного языка, сочетая информационно-коммуникационные технологии с методом проекта, дает возможность учащимся практически применять свои знания, формирует устойчивую мотивацию иноязычной деятельности учащихся на занятиях. Учитель должен уметь заинтересовывать своих учеников, повышать свой уровень интеллекта.

Литература

1.Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. Словарь методических терминов

2. Владимирова Л.П Интернет на уроках иностранного языка. ИЯШ, 2002

3. Донцов Д. Английский на компьютере. Изучаем, переводим, говорим. М.,2007

Резюме **Пирийева Гюльзар**

ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ПЕСНИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Мир новейших технологий занимает все большее место в нашей жизни, способствуя совершенствованию форм и методов организации учебного процесса. Не даром её относят к технологиям XXI века.

В современных условиях использование компьютера даёт возможность не только повысить эффективность обучения, но и стимулировать учащихся к дальнейшему самостоятельному изучению английского языка, то есть это мощный инструмент преподавания иностранного языка, который способствует раскрытию, сохранению и развитию личностных качеств обучаемых.

По итогам исследования очевидно, что использование современных компьютерных технологий в обучении иностранному языку, позволяет сделать уроки более интересными, увлекательными, живыми и легкими, способствуя росту мотивации к изучению иностранного языка, создавая комфортные условия для проведения процесса обучения.

Можно сказать неоспоримо, что в ближайшее время внедрение новых информационно-коммуникационных технологий в обучении иностранным языкам получит более широкое распространение.

PIRIYEVA GULZAR

SUMMARY
IMPLEMENTATION OF TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN SECONDARY SCHOOL

The world of the latest technologies is taking an ever increasing place in our life, contributing to the improvement of the forms and methods of organizing the educational process. It is not for nothing that it is referred to the technologies of the XXI century.

In modern conditions, the use of a computer makes it possible not only to increase the effectiveness of teaching, but also to stimulate students to further independent study of the English language, that is, it is a powerful tool for teaching a

foreign language that contributes to the disclosure, preservation and development of the personal qualities of students.

According to the results of the study, it is obvious that the use of modern computer technologies in teaching a foreign language makes lessons more interesting, exciting, lively and easy, contributing to the growth of motivation for learning a foreign language, creating comfortable conditions for the learning process.

It can be said indisputably that in the near future the introduction of new information and communication technologies in teaching foreign languages will become more widespread.

PİRİYEVA GÜLZAR

XÜLASƏ

ORTA MƏKTƏBDƏ XARİCİ DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Ən son texnologiyalar dünyası, təhsil prosesinin təşkili formalarının və metodlarının təkmilləşdirilməsinə töhfə verərək həyatımızda getdikcə daha çox yer tutur. XXI əsrin texnologiyalarına istinad edilməsi əbəs yerə deyil.

Müasir şəraitdə kompüterdən istifadə nəinki tədrisin səmərəliliyini artırmağa, həm də tələbələri ingilis dilini daha da müstəqil öyrənməyə həvəsləndirməyə imkan verir, yəni xarici dilin tədrisi üçün güclü bir vasitədir. şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin açıqlanması, qorunması və inkişafı.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, xarici dilin tədrisi zamanı müasir kompüter texnologiyalarının istifadəsinin dərsləri daha maraqlı, həyəcanlı, canlı və asan hala gətirdiyi, xarici dil öyrənmək motivasiyasının artmasına töhfə verdiyinə, üçün rahat şərait yaratdığına aydındır. öyrənmə prosesi.

Mübahisəsiz demək olar ki, yaxın gələcəkdə xarici dillərin tədrisində yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi daha geniş vüsət alacaq.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: p.f.d., dosent Günay Şirəliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ BABA QIZI ƏHMƏDOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulnar.ahmadb@gmail.com

ONLAYN TƏHSİL NÖVÜNÜN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

XÜLASƏ

Məqalədə onlayn təhsil tarixinə qısa baxış, üçüncü nəsil onlayn təhsilin yaranması, bu sistemə keçidi şərtləndirən amillər, xarici dillərin tədrisində texniki vasitələrin artan rolu araşdırılır. Onlayn, distant və elektron təhsil, onların növləri, üstün və mənfi cəhətləri nəzərdən keçirilir. Müasir elektron təhsilin meydana gəlməsi XX əsrin səksəninci illərinin sonuna təsadüf edir. Bu sahədə ixtisaslaşan tədqiqatçılar İnformasiya Dövrü adlandırdıqları mərhələni iki dövrə ayırmışlar. 1990-1999 illərə təsadüf edən birinci dövr, tarixə elektron texnologiyanın böyük sürətlə yayıldığı mərhələ kimi daxil olmuşdur. Onlayn təhsilin həyata keçirilməsi ilə yanaşı külli miqdarda tədqiqat, tədris, ixtira, elektron əyləncə növləri və bir çox yeni proqramlar tətbiqinin inkişaf etdirilməsinə imkan yaranmışdır.

2000-ci illərin əvvəli internetin dünyanın əksər şəhərlərinə nüfuz etdiyi İnformasiya Dövrünün ikinci mərhələsinin başlanması ilə səciyyələnir. İkinci İnformasiya Dövrünün bütün sahələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməsi tədqiqatçılar tərəfindən təsdiq olunsa da, əslində məhz 2020-ci il dünya tarixinə öz damğasını vurdu. Bütün sistemin köklü surətdə qlobal dəyişikliyə uğradığı məhz 2020-ci ilin Üçüncü İnformasiya Dövrünün başlanğıcı olmasını qətiyyətlə iddia edə bilərik. Belə ki, bütün dünya ölkələri cəmiyyətin hər bir sahəsində Covid-19-un təsirinə məruz qaldı. Onlayn təhsil sisteminə müxtəlif platformalardan istifadə edərək müvəqqəti olsa belə keçid, təhsilin davam etdirilməsini təmin etdi. Yeni texnologiyaların tətbiqi xarici dillərin səmərəli tədrisi üçün yeni imkanlar yaratmış, həddindən artıq qısa bir zamanda onlayn təhsilə keçid texnologiyadan istifadəyə kəskin tələbatın artması ilə nəticələnmişdir. Respublikanın ən ucqar kəndlərindən belə olan tələbələr internet vasitəsilə dərslərə qoşulmaq imkanı əldə etmişlər. Nəticə olaraq, əsas məqsəd, şagird və tələbələri dəstəkləmək və onların dil biliklərini artırmaq üçün yüksək səviyyəli onlayn tədris platformalarından və müxtəlif tədris metodlarından istifadə etməkdir.

Açar sözlər: Onlayn təhsil, İnformasiya dövrü, texniki vasitələr, texniki xarici dil, distant təhsil

2020-ci ilin əvvəlində Covid-19 Pandemiyasının həyatımıza gözlənilməz müdaxiləsi ilə bütövlükdə yaşam tərzimiz əsaslı şəkildə dəyişikliyə uğradı. Sözügedən epidemiya virusunun qəfil müdaxiləsi əvvəlcə hamıda çaşqınlıq hissi yaratsa da, tez bir zamanda yeni tərzdə işləmək, təhsil almaq və hətta yaşamaq yollarını axtarmağa vadar etdi. Pandemiyanın təsirinə əhəmiyyətli dərəcədə məruz

qalan sahə isə məhz təhsil sektoru oldu. Belə ki, bu xəstəlik bütün dünyada məktəb və universitetlərin bağlanması ilə nəticələndi. Virusun tüğyan etdiyi ilk vaxtlar dünya üzrə 1,2 milyarddan çox məktəbli və milyonlarla tələbə universitetlərin bağlanması səbəbindən dərsdən kənar qaldı. Bu bəla Azərbaycandan da yan ötmədi və təhsil sahəsində ağır izlər buraxdı. Lakin Azərbaycan Təhsil nazirliyi çevik reaksiya göstərərək bir neçə həftə ərzində əyani təhsili rəqəmsal platformalar əsasında distant təhsil ilə əvəz etmək qərarı verdi. Beləliklə respublikamızda onlayn təhsil sistemi bərqərar oldu. Bu isə öz növbəsində şagird, tələbə və müəllim ordusunun informasiya texnologiyaları bilikləri ilə silahlanmasını şərtləndirdi. Belə ki, kompüterlə işləmək səriştəsi olmadan bu prosesi həyata keçirmək qeyri-mümkün olardı. Bu səbəbdən təhsillə bağlı hər bir kəs öz işinin öhdəsindən gəlmək üçün texniki vasitələrlə işləmək bacarıqlarına yiyələnməli oldu ki, bu da elektron təhsilin kəskin yüksəlişi ilə müşayiət olundu.

Koronavirusun bütün dünyada yaratdığı fəlakətin qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görülməli olduğundan, virtual dərs, video konfrans vasitələri, onlayn tədris proqramlarının istehlakında və tətbiq olunmasında böyük yüksəlişin şahidi olduq. Bu məqamda ingilis dilində Education Technology (EdTech) adlanan, yəni Təhsil texnologiyasına daha dəqiq desək, təhsildən və texnologiyadan qaynaqlanan, müəllimlərin rəhbərliyi altında təhsilin inkişafı, şagirdlərin nəticələrinin yaxşılaşdırılması və təhsilə dəstək olmaq üçün hazırlanmış proqram təminatından bəhs edən bu layihəyə ayrılan qlobal sərmayə miqyasını qeyd etmək kifayətdir. EdTech -ə qoyulan qlobal sərmayə 2019 -cu ildə 18.66 milyard ABŞ dollarına çatacaq qədər yüksək olsa da, 2025 -ci ilədək bu investisiyanın 350 milyard ABŞ dollarına qədər artacağı nəzərdə tutulmuşdur. Bu miqyasda investisiya məbləği təhsil sahəsindəki yeni texnoloji tətbiqlərin əhəmiyyətini bir daha sübut edir. Ümumiyyətlə, təhsil ocaqlarını interaktiv proyeksiya ekranları, auditoriya üçün planşetlər, ağıllı lövhə və masalarla təchiz etməklə EdTech-in əsas məqsədi şagirdlərin biliklərini artırmaq, fərdi təhsili təkmilləşdirmək və müəllimlərin işini daha səmərəli etməkdir. Bu fəaliyyət özünü pandemiya dövründə tələbə və şagirdlər təhsil ocaqlarına gedə bilmədiyi təqdirdə təlimçi və müəllimlərə mühazirə oxumaq, seminar keçirmək, vebinar və sorğular təşkil etmək və s. imkanlar yaratmaqla bariz şəkildə göstərdi. Müəllimlər dərslərini həm evdən, həm də təhsil ocaqlarından keçə bildilər. Evdə qalmaq məcburiyyəti təhsilin davam etdirilməsinə əngəl ola bilmədi və dərslərin onlayn olaraq keçirilməsi ilə çıxış yolu tapıldı. Beləliklə, Zoom, WebEx, Microsoft Teams, və s. kimi bir çox yeni platformalar, qısa müddətdə geniş yayıldı və bu da problemin həllində müəllimlərə böyük dəstək oldu.

Müasir dövrdə distant təhsil, elektron təhsil və onlayn təhsil kimi tez-tez istifadə olunan ifadələr bir-birinə bənzəsə də, əslində tamamilə fərqli modellərdir. Təhsilin bu üsulunun tədqiqatına qısa bir baxış, onlayn təhsilin meydana çıxması ilə bağlı diqqətçəkən faktları üzə çıxarır. [2,səh.188]. Distant təhsilin tarixi 1728 -ci il, ABŞ-ın Massaçusets ştatının Boston şəhərində poçtla göndərilən tapşırıqlar vasitəsilə

intensiv təhsil almaq niyyətində olan tələbələr üçün həftəlik dərslər təşkil etmək cəhdlərindən başlanır. İngilis dilini tədris edən müəllimlərin marağına səbəb ola biləcək maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, müasir mənada distant təhsil adlandırılan ilk kurs dərsləri 1840-cı illərdə ingilis dili müəllimi Isaac Pitman tərəfindən yaradılmışdı. Tarixə "Pitman stenoqrafiyası" kimi düşən bu metodun mahiyyəti tələbələrə göndərilən mətnlərin transkripsiyasını yazmaq tapşırığından, daha sonra isə onların səhvlərini düzəliş edib geri göndərməkdən ibarət idi. Verilən suallara cavabların göndərilməsi öz dövrü üçün yazışma sistemində diqqətəlayiq bir yenilik sayılırdı.

XX əsrin səksəninci illərinin sonu və doxsanıncı illərin əvvəllərində ilk elektron təhsil formasının meydana gəlməsi ilə kompüter əsaslı təlimin (Computer –Based Training qısa olaraq CBT), yəni bugünkü elektron təhsilin təməl daşı qoyuldu. CBT sistemində fərdi kompüter hər hansı bir multimedia vasitəsinə bağlanmaqla aktivləşdirilir.

Onlayn təhsil sistemi nisbətən yaxın keçmişdə, 1985 -ci ildə ABŞ -ın Florida ştatındakı Nova Cənub-Şərq Universitetinin ilk akkreditə olunmuş onlayn magistr proqramını təklif etməklə meydana çıxdı, halbuki əvvəlki təhsil sistemi tamamilə "qapalı şəbəkədən" ibarət idi. O vaxtdan bəri onlayn dərslər digər dünya universitetləri arasında yayılmağa başladı. Bu sahədə ilk dəfə olaraq qabaqcıl tədqiqatların və ali təhsilin təşviqinə yönəlmiş yeni bir kompüter şəbəkəsi Milli Elm Vəqfi Şəbəkəsi – NSFNET (The National Science Foundation Network) yarandı. NSFNET-in əsas funksiyası super kompüter mərkəzlərinə çıxışı təmin edən bir mərkəz kimi xidmət etməkdən ibarət idi. Daha sonra 1986-cı ildə Elektron Universitet Şəbəkəsi tərəfindən təqdim edilən DOS istifadəsi üçün ilk kurs, ABŞ-ın Arizona ştatının Feniks Universiteti tərəfindən onlayn dərəcə proqramının açılması ilə davam etdirildi.

Lakin internetin ticarət perspektivlərinin kök salmağa başladığı İnformasiya Dövrü adlanan 1990-1999 illər tarixə texnologiyanın böyük sürətlə yayılan ilk mərhələsi kimi daxil oldu. Onlayn təhsillə yanaşı digər şirkətlər yeni növ əyləncə, tədris, tədqiqat və ixtira üsullarına öncülük etmək üçün internetdən istifadə etməyə başladılar. Onlayn təhsil tarixinə qısa bir nəzər bir neçə faktı ortaya çıxarır, yəni 1991-ci ildə yaranan WWW (World Wide Web - dünya şəbəkəsi), bu gün istehlak etdiyimiz internet istifadəsinə və onlayn təhsilə imkan verdi. Bir il sonra Elektron Universitet Şəbəkəsi America Online vasitəsilə PhD doktorantura proqramını təklif etdi. Artıq Avropa ölkələrinin hətta ən ucqar yerlərindən belə İnternetə qoşulmaq imkanı təmin olunmuşdu.

İnternetin Bakı da daxil olmaqla dünyanın əksər şəhərlərində geniş vüsətlə yayıldığı İnformasiya Dövrünün ikinci mərhələsi 2000-ci illərə təsadüf edir. Tədqiqatçılar ikinci İnformasiya Dövrünün bütün aləmə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini iddia etsələr də, əslində məhz 2020-ci il dünya tarixinə öz damğasını vurdu. Bütün sistemin köklü surətdə dəyişikliyə uğradığı 2020-ci ilin Üçüncü İnformasiya

Dövrünün başlanğıcı olmasını qətiyyətlə iddia edə bilərik. Belə ki, Covid-19-un həqiqətən də seysmik təsirinə Azərbaycan da daxil olmaqla bütün dünya ölkələri məruz qaldı və bu mərhələ öz fəna nəticələri ilə tarixə düşdü. İnsanlar onlayn ünsiyyət vasitəsinin kəskin sıçrayışı ilə nəticələnən onlayn təhsil almaq, ticarət etmək, ümumiyyətlə işləmək məcburiyyəti ilə üzləşdilər. Məktəb, kollec və universitetlərdə dərslər müxtəlif platformalardan internet vasitəsilə qoşularaq davam etdirildi. Nəticədə, kompüterdən istifadə bacarıqları bir qədər az olan müəllimlər, dərslərini onlayn şəkildə keçirmək üçün yeni texnologiyaları öyrənmək məcburiyyətində qaldılar.

Respublikanın bir sıra təhsil ocaqları kimi Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti onlayn təhsil sistemini təşkil etmək məqsədilə öz seçimini təkmilləşdirilmiş ünsiyyət və əməkdaşlıq platformasına malik olan Microsoft Teams üzədində dayandırdı. Məhz bu platforma mühazirə oxumaq, praktik məşğələ dərslərini keçirmək, video və təqdimat, dərs prosesi zamanı istifadə olunan şəkil, cədvəl, slayd, video, xəritə və s. nümayiş etdirmək, iclas və işgüzar danışıqlar aparmaq, vebinarlar təşkil etmək və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün daha etibarlı və səmərəli olduğunu sübut etdi. Zoom platforması ilə müqayisədə Microsoft Teams-ın digər əhəmiyyətli üstünlüyü dərs müddətinə məhdudiyyət qoyulmaması, dərsin mühüm məqamında vaxtın bitəcəyi və əlaqənin kəsiləcəyi qorxusunun olmamasıdır. Universitet qrupları, müəllim və tələbə heyəti bu tədris platformasına İnformasiya Texnologiyaları inzibatçısı və ya təlimatçısı tərəfindən yaradılan əlaqə vasitəsilə qoşularaq dərs keçirdilər. Hər bir qrup üçün yaradılmış dərs cədvəli sayəsində tələbələr nəqliyyata vaxt sərf etmədən, müdhiş xəstəliyə yoluxmaya məruz qalmadan dərslərdə iştirak edirdilər. Hal-hazırda tələbə sıxlığını aradan qaldırmaq məqsədilə növbəli şəkildə onlayn qoşulan tələbələr dərsləri canlı olaraq izləmək və fəal iştirak etmək imkanına malikdirlər.

Funksiyaları ətraflı şəkildə izah edən təlimatlandırıcı videolar canlı yayım zamanı yaranan çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan verir. Əsas məqsədi tələbələrin bilik səviyyəsini yüksəltmək olan texnoloji təhsil, bütün təhsil sisteminin inkişafına gətirib çıxarır. Sənayenin inkişafı təhsildə texniki imkanların tətbiqinə geniş imkanlar yaradır və onun səmərəliliyinin bariz nümunələri danılmazdır. Müasir texniki avadanlıqla təchiz olunmuş web auditoriyalar məlumatların dərhal axtarışını təmin edir, əlavə olaraq həm müəllimlər, həm də tələbələr öz tədqiqat işlərini, təqdimat, tapşırıq və s. bölüşmək imkanına malikdirlər. Texniki Universitetlərdə ESP, Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dili tədris olunur. Yeni texnologiyalardan istifadə etməklə EPP - Professional məqsədlər üçün İngilis dili kursunu daxil etmək tələbələrin dil biliklərini təkmilləşdirməyə yardım edir. Bütün elmi yeniliklər ingilis dilində təqdim olunduğundan, gənc nəslin onlardan xəbərdar olması dil bilgisi olmadan mümkün deyil. Nəticə etibarilə, xarici dilin yüksək səviyyədə tədrisi və öyrənilməsi müasir texniki yardım olmadan qənaətbəxş olmadığı fərziyyəsi artıq özünü doğrultmuşdur.

Fərdi, cüt və komanda şəklində təşkil olunan tapşırıqlar interaktiv metodun yeni növlərinin yaranmasına səbəb oldu. Yeni termin və ifadələrin öyrənməsi texniki ingilis dilinin ayrılmaz hissəsidir. İngilis dilindən alınma və ya Latın mənşəli terminlərdən əksəriyyəti beynəlxalq söz statusuna malik olduğundan Azərbaycan dili daxil olmaqla əksər dünya dillərinə tərcümə olunmur. Məsələn, dilçilik baxımdan cəlbedici olan brauzer, konqlomerat, konsensus, korporativ, komisyon və xeyli miqdarda digər sözlər ayrı-ayrı sahələrdə işləndiyi üçün onların geniş izahı və şərhinə ehtiyac duyulur [1,3]. Bu məqamda texnoloji vasitələrlə təchiz olunmuş auditoriyada keçilən dərslər keyfiyyət baxımından şübhəsiz ki, daha yüksək səviyyəyə çatır. Araşdırılan yeni sözün yalnız tərcüməsi deyil, həmçinin törəmələri, söz birləşmələri, tərifi, izahlı şərhi, sinonim, homonim və antonimlərinin, etimologiya və tarixinin, müxtəlif nitq hissələri kimi işlənməsinin, cümlə nümunələrinin daha rəngarəng, effektli və hərtərəfli təqdim olunmasına imkan yarandı. Bir sıra hallarda öyrənilən terminin hərtərəfli izahından əlavə, bütün prosesi vizual izləməyə ehtiyac duyulduğu təqdirdə video filmlərin nümayiş etdirilməsi baxımından internetin köməyi əvəzolunmazdır. Məsələn, təhlükəsizlik sistemləri, plastikdən hazırlanan məhsulların qəliblənməsi, neft və qaz hasilatı, qaynaq prosesi, gen cihazının funksiyası, neft buruqlarının quruda və dənizdə qurulması və digər proseslərin geniş spektri onlayn videolarda detalları ilə göstərildikdə bütün texnoloji prosesin daha ətraflı təhlil olumasına, qavranılmasına və yaddaşda saxlanmasına səbəb olur. [5, 6]

Yeni texnologiyalar dil vərdişlərinin ayrılmaz hissəsi olan dinləmə və video materiallarının şagird və tələbələrə ötürülməsində əhəmiyyətli rol oynadığını sübut etdi. Ali məktəb müəllimləri dilin qrammatikasını mükəmməl bilən, müəyyən lüğət ehtiyatına malik olan, lakin tələffüzü və nitqi zəif, bəzi hallarda hətta anlaşılmaz dərəcədə olan tələbələrlə dəfələrlə qarşılaşmışlar. Bir tərəfdən test sisteminin, digər tərəfdən isə ucqar bölgələrdə texniki avadanlığın olmaması ilə şərtlənən vəziyyət həmin tələbələrin nə müəllimin, nə də həmyaşıdlarının xarici dildə nitqini anlamaması ilə nəticələnmişdir. Təcrübə göstərir ki, cəmi bir ay ərzində audio və video materiallarından yararlanan tələbələr tələffüzlərini inkişaf etdirir və nitq qüsurlarından qismən bəzi hallarda isə tamamilə azad olurlar. Bu fakt dərsdə audio materialları dinləməyin əhəmiyyətini bir daha sübut edir. Yeni texnologiyalar sayəsində eyni mətn üç sürət rejimində (yavaş, normal və sürətli) istənilən qədər dinlənilə bilər. Nəticə etibarilə, bu, bilik səviyyəsi müxtəlif olan tələbələrə onlara uyğun və ya arzu etdikləri tezliyi seçmə imkanı verir və tədricən daha sürətli səviyyəyə hazırlayır. Dərslər onlayn keçirildikdə belə müəllim tələbələrə nəinki tədris planına uyğun dinləmə materialları verə bilər, həm də tələbələrin istəklərinə uyğun olaraq onları seçilmiş audio tapşırıqlarla təmin edə bilər ki, bunun da əhəmiyyəti danılmazdır. Maraq üzərində qurulan təhsilin akademik müvəffəqiyyət qazanmanın əsas mahiyyətini təşkil etməsi təkzibolunmaz amildir.

İnternetlə təchiz olunmuş auditoriyalar müxtəlif oxu materialları və texniki məqalələri əldə etmək üçün geniş imkanlar açdı. Mətndən seçilmiş terminləri mənasına görə ayrılmış boşluqlara yerləşdirmək, cümlələri və ya abzasları məna ardıcıllığına riayət edərək mövqeyini dəyişmək, mətn qurmaq, hər bir abzasa yarımsərlövhə seçmək kimi tapşırıqlar texniki mətnlərin dərindən qavranılmasına kömək olur. Və burada kompüterin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, proqram təchizatı sərlövhələrə uyğun mətnin hissələrini birləşdirərkən səhv ardıcıllığı düzəltmək üçün verilən variantları dəfələrlə sınaqdan keçirməyə imkan verir. Tədqiqatlar nəticəsində eyni oxu materialının kompüter vasitəsi ilə təqdim edildikdə çap olunmuş versiyası ilə müqayisədə daha cəlbedici və əyləncəli olması, tələbələrin bu prosesdə iştirak müddətinin xeyli uzanması, müzakirə olunan mövzuya daha dərin maraq göstərilməsi; tapşırıqların daha qısa müddətdə yerinə yetirilməsi məlum olmuşdur.

Texnoloji nailiyyətlərin gətirdiyi yenilik və üstünlüklərlə yanaşı onların sağlamlığa vurduğu zərbəni də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Kompüterdən asılılığın onurğa əyriliyi, görmə zəifliyi, emosional gərginlik və digər fəsadlara gətirib çıxarması danılmaz amildir. S.R.Esteras və E.M.Fabre kompüterdən istifadə zamanı erqonomika, yəni avadanlıqdan iş zamanı təhlükəsiz və səmərəli şəkildə istifadə qaydalarına düzgün riayət məsələlərinə müfəssəl aydınlıq gətirirlər. Dərs zamanı və ya işləyərkən mütəmadi olaraq tənəffüs etmək, kompüter arxasında oturarkən monitorla göz arasındakı məsafəni qorumaq, onurğanı düz tutmaq, kətili uyğun hündürlükdə tənzimləmək qaydalarına riayət sağlamlığın rəhnini şərtləndirən mühüm amillərdir. Kompüterin monitorunu göz səviyyəsində və ya azacıq aşağıda yerləşdirərək ondan 40-80 sm aralı oturmaq, radiasiya şüalanmasını xeyli dərəcədə azaldan maye kristal monitordan istifadə etmək sağlamlığa vurulan zərəri xeyli azalda bilər. Bu sahədə müəllimlərin şagird və tələbələri maarifləndirməsi ümdə məsələlərdən biridir.

Onlayn təhsilin daha bir mənfi cəhəti dərs zamanı şagird və tələbələrin verilən sualın cavabını bir sıra mənbələrdən istifadə edərək asanlıqla tapmasıdır. Bunu müəyyənləşdirmək çətin olduğundan biliyin qiymətləndirilməsi tam obyektiv olmaya bilər.

Müasir texnologiyalar nitq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün bir çox imkanlar təqdim edir. Müxtəlif saytlar bütün səviyyələr üçün nəzərdə tutulmuş nitq təmrinləri, situasiya, sual-cavab və s. fəaliyyət növləri təklif edir. Burada proqram təchizatı dil öyrənənin səsini qeydə alır, daha sonra düzgün nitqlə müqayisə edərək əyani şəkildə dinləyiciyə nümayiş etdirir. Doğrudur, kompüter ünsiyyət üçün hələlik canlı bir müsahibi tam olaraq əvəz edə bilməsə də, bu çatışmazlıq saysız -hesabsız çalışma növləri, müxtəlif mövzu, tematik situasiya və dialoqlarla kompensasiya olunur. İngilis dilinin ikinci dil kimi, bir sıra tədris ocaqlarında isə üçüncü dil olaraq tədris olunduğu bir vaxtda həmin müasir proqram təminatlarının rolu əvəzsizdir. Hal -hazırda müxtəlif saytlar xarici dil öyrənənlər üçün lüğət və qrammatik göstərişlər daxil olmaqla oxu, yazı, dinləmə, nitq vərdişlərini aşılayan saysız-

hesabsız tədris video filmləri, audio kitab, qrammatik qaydaların izahı, düzgün tələffüz nümunələrindən ibarət tədris materialları təqdim edir. Bütün bu vasitələrdən ənənəvi və onlayn dərslər zamanı səmərəli şəkildə istifadə etməklə dil dərslərinin daha yüksək səviyyədə tədrisini təmin etmiş olarıq.

Ədəbiyyat

1. Business Vocabulary in Use Intermediate, B.Mascull, Cambridge University Press, UK, 2010
2. Hubackova S., History and Perspectives of E-learning. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 2015, p 189
3. Professional English in Use, ICT for Computers and the Internet, S. R. Esteras, E.M.Fabre, Cambridge University Press, UK, 2007
4. Santiago Remacha Esteras Infotech English for Computer Users Cambridge, 2009
5. Technical Aid in Science and engineer: Passbooks Study Guide. National Learning Corporation, 2014
6. Technical English 3,4. D. Bonamy, Pearson Longman, 2011
7. Штурба Я. Ю. Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2012. № 7 (18)

Gulnara Baba Ahmadova

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ONLINE EDUCATION

SUMMARY

The article reviews the history of online education, the emergence of the third-generation online education, the factors leading to this education system, the growing role of technical facilities in teaching foreign languages. Online, distance and e-learning, their types, advantages and disadvantages have been reviewed. The origin of modern e-learning dates back to the late eighties of the twentieth century. Researchers specializing in this field have divided the Information Age into two periods. The first period, which concurred on 1990-1999, went down in history as a period of rapid spread of technology. Along with the implementation of online education, there emerged an opportunity to develop a large number of various research and educational work, inventions, e-entertainment and many other new applications.

The early 2000s that is marked with the beginning of the second phase of the Information Age, is the period when the Internet penetrated most cities all around the world. Although researchers have confirmed that the Second Information Age

has a significant impact on all areas, in fact, it is the year 2020 that has left its trace on world history. We can confidently claim that 2020 is the beginning of the Third Information Age, when the whole system has undergone a crucial transformation. Thus, all the world countries have been affected by Covid-19 in every sphere of society, including education. The transition to an online education system using a variety of platforms has allowed education to proceed, albeit temporarily. The introduction of new technologies having created new opportunities for the effective teaching of foreign languages, and the transition to online education in a very short period of time has resulted in a sharp increase in the consumption of technology. Students from even the most remote villages of the country have had the opportunity to join classes via the Internet. Consequently, the main goal nowadays is to use high-level online learning platforms and various teaching methods to support pupils and students and increase their language skills.
Keywords: Online learning, Information age, technical facilities, EdTech, distance learning

Гюльнара Баба кызы Ахмедова

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ОНЛАЙН ОБРАЗОВАНИЯ
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история онлайн-образования, третье поколение онлайн-образования, факторы, приводящие к этой системе образования, растущая роль технических средств в обучении иностранным языкам. Рассмотрены онлайн, дистанционное и электронное обучение, их виды, преимущества и недостатки. Зарождение современного электронного обучения датируется концом восьмидесятых годов двадцатого века. Исследователи, специализирующиеся в этой области, разделили информационный век на два периода. Первый период, пришедшийся на 1990–1999 годы, вошел в историю как период стремительного распространения технологий. Наряду с внедрением онлайн-образования появилась возможность разработать огромное количество различных исследовательских и образовательных работ, изобретений, электронных развлечений и многих других новых приложений.

Начало 2000-х годов, ознаменованное началом второго периода информационной эры, является периодом, когда Интернет проник в большинство городов по всему миру. Хотя исследователи подтвердили, что Второй информационный век оказывает значительное влияние на все области, на самом деле именно 2020 год оставил свой след в мировой истории. Мы можем с уверенностью утверждать, что 2020 год является началом Третьей информационной эпохи, когда вся система подверглась решающему

преобразованию, так как, во всех сферах жизни общества, включая образование все страны мира пострадали от Covid-19. Переход к системе онлайн-образования с использованием различных платформ позволил хотя и временно продолжить обучение. Внедрение новых технологий, открывшее новые возможности для эффективного обучения иностранным языкам, и переход к онлайн-обучению за очень короткий период времени привели к резкому увеличению потребления технологий. Студенты даже из самых отдаленных деревень страны имели возможность присоединиться к занятиям через Интернет. Следовательно, основной целью в настоящее время является использование платформы онлайн-обучения высокого уровня и различные методы обучения для поддержки учеников и студентов и повышения их языковых навыков.

Ключевые слова: онлайн-обучение, информационный век, технические средства, техническое образование, дистанционное обучение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

CƏFƏROVA GÜNAY XANZADƏ QIZI
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi
gunay.jafarova.81@mail.ru

GƏNCƏ DİALEKTİNDƏ DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏR

Xülasə

Dialektoloji araşdıramaların əhəmiyyəti ümumi dil problemlərinin müəyyənləşdirilməsində, aşkar edilməsində və həllində müstəsna rol oynayır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin araşdırlması artıq bir əsrdir ki, davamlı şəkildə inkişaf edir. Gəncə dialektinin qrammatik aspektdən tədqiq edilməsi bu cəhətdən çox mühüm dilçilik məsələlərindən biridir. Məqalədə Gəncə dialektində aktiv olan sifət düzəldən şəkilçilər və mürəkkəb sifət yaradan yollar təhlil edilmişdir. Sifətlərin yaranmasında iştirak edən bir çox şəkilçilər ədəbi dildə ya arxaikləşib ya da az istifadə edilir. Bəzi sifətlərin quruluşu tarixi inkişaf prossesində düzəltmə olsa da, müasir baxımdan kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün olmadığından sadə sifətlər sırasında verilir. Düzəltmə sifətlər əsas etibarı ilə adlardan və feillərdən sözüdüzəldici şəkilçi artırmaqla düzəlir. Bu şəkilçilərin böyük bir qismi milli, müəyyən bir qismi isə alınma şəkilçilərdir. Alınma şəkilçilər içində dilimizə yad olan, lakin müəyyən sözlərin tərkibində dilimizin lüğət fonduna daxil olmuş ön şəkilçilər də mövcuddur. Mürəkkəb sifətlərin yaranmasında istifadə edilən yollar ədəbi dil faktlarından fərqlənmir.

Hər bir dialekt faktı dil tarixi baxımından xəzinədir və çox qiymətlidir. Bu baxımdan Gəncə dialektində istifadə edilən sifət düzəldən şəkilçilər əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda mürəkkəb söz yaratma yolları da elmi cəhətdən əvəzsiz material kimi çıxış edir. Tədqiqat tarix-müqayisəli və təsviri metodlarla aparılmışdır. Məqalənin nəticə hissəsində təhlil zamanı gəlmiş ümumi müddəalar əks olunmuşdur.

Açar sözlər: dialekt, sifət, düzəltmə, mürəkkəb, dil

Qeyd edək ki, araşdırmaya cəlb etdiyimiz sifətlər məhz Gəncə dialekti üçün xarakterikdir və ədəbi dildə işlənmir. Təbii ki, düzəltmə sifətlər sırasında ədəbi dilimizdə işlək olan bütün şəkilçiləri sadalmaq olardı, belə ki, həmin sifətlər Gəncə dialektində də bu və ya digər dərəcədə işləkdir, lakin biz məhz o şəkilçiləri nəzərdən keçiririk ki, yaranmasında iştirak etdiyi sözlər Gəncə dialekti üçün daha səciyyəvidir.

Sadə sifətlər. Kök və şəkilçiyə ayrılmadan bir vurğu altında deyilən sifətlərə sadə sifətlər deyilir. Bəzi sifətlərin quruluşu tarixi inkişaf prossesində düzəltmə olsa da, müasir baxımdan kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün olmadığından sadə sifətlər sırasında verilir. Məs; *Beyüzüm - hörmətsiz (4; s.43); Bijəltəx - nadinc(4; s.43)) səmə - key,yarımağıl; Sıfırt - bütün(4; s.432)* - böyük ehtimal ki, *sırf* sözünün

dəyişmiş fonetik variantıdır*; cıqan - fırıldaqçı; bərk (adam) - xəsis; bordax - kökəldirilmiş(4; s.58); hünhüt - tələskən; lələyün - acgöz.* Qeyd edək ki*, lələyün* sifəti Lerik rayon şivələrində də istifadə olunur. *Nasır - qabar(4; s.369); nay - zarafatcıl; nodərəmət - həddindən artıq şıltaq (ata aid)(4; s.109); ximel - qısaboy (4; s.248); lümə - qısaquyruqlu (4; s.374); pələ - qulaqları sallaq; simitan - utanmaz, həyasız); şortu - təhqir (qadınlara aid); şöt - əyri; törə - qısaboylu(4; s.101) pusdumarı - zərif; zəkqutun - çox acı; dəlləy - bic, hiyləgər.*

Düzəltmə sifətlər. Düzəltmə sifətlər əsas etibarı ilə adlardan və feillərdən sözüdüzəldici şəkilçi artırmaqla düzəlir. Bu şəkilçilərin böyük bir qismi milli, müəyyən bir qismi isə alınma şəkilçilərdir. Alınma şəkilçlər içində dilimizə yad olan, lakin müəyyən sözlərin tərkibində dilimizin lüğət fonduna daxil olmuş ön şəkilçilər də mövcuddur.

Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər: *-lı,-li,-lü,-lı,-rı,-ri,-ru,-rü,-dı,-du,-dü,-di* və *siz,-sız,-süz,-suz* şəkilçiləri. Bu şəkilçilər bir çox ədəbiyyatda adlardan sifət düzəldici şəkilçi kimi göstərilsə də, türkologiyada bununla bağlı təzadlı fikirlər səsləndirilməkdədir. Tatar dilçiləri kimi Qəzənfər Kazımov da bu şəkilçilərin istisnasız bütün isimlərə qoşula bilmək xüsusiyyətini nəzərə alaraq, onları əslində sifət deyil, ismin bir kateqoriyası hesab etmişdir: "Bunlar sözdüzəldici yox, qrammatik şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər bir kateqoriyadan olan bir qrup sözə deyil, (bu, sözdüzəldicilik əlamətidir) bir kateqoriyadan olan bütün sözlərə, yəni bütün isimlərə artırılır (bu, qrammatikilik əlamətidir). Əlamət bildirən *-ca,-cə* şəkilçiləri də belədir. Feili sifət, feili bağlama və məsdər şəkilçilərinin təyinatı düzgün müəyyən edilmişdir. Lakin *-li,-sız,-ca* şəkilçiləri öz həqiqi təyinatını tapa bilməmişdir"(19, s.105)

Qəzənfər Kazımovun fikirlərində böyük elmi həqiqət vardır, lakin müəllifin özü də dərslik və elmi ədəbiyyata uyğun olaraq həmin şəkilçiləri sifət düzəldən şəkilçilər sırasında tədqiqata cəlb etmişdir. Təyinatından aslı olmayaraq *-lı,-li,-lu,-lü* şəkilçiləri dilimizin ən məhsuldar və aktiv şəkilçiləri sırasındadır.

Qeyd edək ki, bu şəkilçilər qədim yazılı abidələrimizin dilində də fəal olmuş və istifadə edilmişdir. H. Mirzəzadə bu haqda yazır " Yaralu eylədi bəni cürəsi ağulu ğəmin.(Nəsimi) XIII-XVIII əsrlərə aid abidələrdən gətirdiyimiz bu misallardakı *-lı* şəkilçisi bir neçə cəhətdən diqqətimizi cəlb edir

a)*–li* şəkilçisi bütün dövrlər ərzində məhsuldar şəkilçi kimi istifadə edilmişdir. Sifət bildirən sözlərin kəmiyyətini çoxaltmışdır.

b)*–li* şəkilçisi yalnız Azərbaycan sözlərinin sonuna deyil, eyni zamanda ərəb və fars dillərindən keçimiş sözlərin də sonuna gələrək yeni sözlərin - sifətlərin yaranmasına xidmət etmişdir."(10 s.77)

Deməli, *-lı* şəkilçisi bütün dövrlərdə dilimiz üçün xarakterik olmuşdur və onun bu gündə dialekt və şivələrimizdə aktivliyi qanunauyğunluq hesab edilə bilər. Gəncə dialektində də bu şəkilçilər aktivdir və məhsuldardır: *Axarrı-baxarrı - mənzərəli(4; s.7) Üştəpə çox axarrı-baxarrı yerdi; cürəfli - uzunboylu(4; s.85); dəramətdi - gəlirli*

(4; s.134) onatlı - güclü, tutarlı (4; s.382) saxlaşdı - ehiyatlı(4; s.415) savatdı - naxışlı(gümüş və qızl əşyalara aiddir) müqayisə üçün*: savat - naxış və ya savatdamax naxış vurmaq(4; s.421); mürcümlü - mürcümlü olan (4; s.365); sızıxlı - naxışlı(4; s.435); kürsülü - torpaq səthindən təxminən 5 pilləkən hündür* Məsələn, *Dakqabaş Alı kürsülü öy tihdirif.*

-öy,-oy şəkilçisi. Gəncə dialektində *köntöy, bədöy, pərtöy* sözlərində rast gəlinir: *Küçədəki bədöy rənxli öydə yaşayan İrvahım çox köntöy adamdı*; *köntöy* - kobud; *bədöy* - bozarmış, köhnəlmiş rəng; *pərtöy* - kobud. *O maṅa pərtöy cavav verdi*; *məməköy - çox duzlu* –böyük ehtimal *məmək* sözü farscadan bir çox dialektlərimizə keçmiş *nəmək - duz* sözünün ilk səsi geri assimliyasiya uğramış variantıdır.

Çox nadir işlənən şəkilçilərdən biridir. Həm ədəbi dilimizdə, həm dialektlərimizdə, eləcədə başqa türk dilləri və dialektlərində az təsadüf olunur və çox vaxt isim düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. Həm Gəncə dialektində rastlanan*–öy,-oy* şəkilçisi, həm də *-ı,-i,-u,-ü* şəkilçisi qədim türk dilindəki *–ıq,-iq, -uq,-üq* şəkilçisindən törəmədilər. Belə ki, sağır nun səsinin parçalanması nəticəsində yaranan *"n"* və "g" səsləri bir çox dialekt və şivələrdə *v,y,ṅ* səsləri ilə əvəzlənir.

Yeni uyğur dilində arxaik forması *ov,öv* şəkilndə bir sözdə qeydə alınıb: *biröv(mənası hər biri);* noqay dilində *-uv,-üv* şəklində: *ösüv(alıştırma),yazuv (yazı);* krım-tatar dilində *-ov,öv* şəklində, amma yenə də isim düzəldir: *iriöv*(mənası ərimə). Lakin həmin krım-tatar dilində *-vük,-vuk,-vik/vıq* şəkilçisi sifət düzəldir: *yaltıravuq(parlaq); buzlavuq(buzlu , sürüşkən yer mənasında)* və s. Eyni şəkilçi türkmən dilində də isim və sifət düzəldir: *haşırdavuk, hızlavuk və s.* Şəkilçinin *-av* fonetik variantına Şahbuz şivəsində rast gəlinir: *kirav, xirav*(21. s.91)

-ı,-i,-u,-ü şəkilçisi. Cırı - bacarıqlı (4; s77); *diri* - yaxşı bişməmiş. *Aşın düyüsü diriydi*; "*muzu - xəsis"* - müasir dilimizdə *muz* sözü işlənməsə də, Türkiyə türkcəsində *muzlu* sözü ödənişli, pulla satılan hər hansı bir hadisə (iş, əşya və s.) mənasını verdiyindən, bu sözün düzəltmə olması şübhə doğurmur; Bu şəkilçi bir çox türk dillərində və xüsusən də, oğuz qrupu dillərində mövcuddur. Məsələn, qaqauz dilində *-ı,-u,-ü,-i* şəkilçisini araşdıran Nevzat Özkan yazır: "Əski türkcədə örnəkləri görünən, lakin bu gün qərbi türk dillərində istifadə olunan bir şəkilçidir. Əski türkcədə *öl+üg; sür+üg* misallarında görünən *-ug,-üg,-ig,-ıg* şəkilçisi əski Anadolu türkcəsində dar dodaqlana ünlü olmaq üzrə *bilig - bilü; ölüg - ölü; ayırıq -ayrı* şəklində istifadə olunur"(35; s.106) Bu fikirlər yuxarıda *-oy,-öy* şəkilçisi ilə bağlı gəldiyimiz qənaitin doğruluğuna isbatdır.

-lah,-ləh şəkilçisi. Gəncə dialektində ***c**ivəlləh* sözündə rastlanır. *Həsən civələhin biridi*.

-gən şəkiliçisi *ər* sözünə birləşərək Gəncə dialektində evlənmək vaxtı çatmış oğlanı bildirir. Bu söz bir sıra dialekt və şivələrimizdə işləkdir. Misal üçün, Qazax dialekti, Şahbuz şivəsi və s.

-çıl,-çil,-çul,-çül şəkilçisi: *tırçıl* - bol. *Hayvam tırçıl gətirif bu il*; *zaraftçıl* və s. ədəbi dilimizdə işlənən sifətlər də dialektdə aktivdir. Məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Həm ədəbi dilimizdə, həm qədim yazılı abidələrin dilində aktiv sürətdə misallarda görünür. Bu şəkilçi bir çox türk dillərində istifadə olunur. Məsələn, özbək dilində *izçil, dərdçil*; yeni uyğur dilində *özümçil* və s. Eyni zamanda başqa dialektlərimizdə fəal istifadə olunur.

-ş şəkilçisi bir sıra sifətlərin, o cümlədən *pələş - kök; nənəş, anaş* kimi sözlərinin yaranmasında iştirak edibdir.

-ax,-əx,-ah,-əh şəkilçisi. Qeyd edək ədəbi dilimizdə *-ak,-ək* şəkilçisinə uyğun gələn bu şəkilçi həm adlardan, həm feildən sifət düzəltmə xüsusiyyətinə malikdir. Bu haqda daha ətraflı biz *-ıh,-ux,-ix* şəkilçilərindən bəhs edərkən təhlil verdiyimizdən burada təkrara yer vermirik. Məsələn: *Pasax - çirkli* sözlərində adlardan, *süləh - çox gəzən* –sözündə isə feildən sifət düzəltmişdir.

-sax,-səx şəkilçisi. Oğursax - çox arıq (4; s.380). Qeyd edək ki, bu söz bir çox şivələrimizdə anası və ya balası ölmüş heyvan mənasını verir(30; s.93). Heç şübhəsiz ki, *bağırsaq, sarımsaq* və s. adların yaranmasında tarixən *-sax,-səx* şəkilçisi iştirak etmişdir. Bu haqda həm türk dillərinin materialları, həm türkoloqların fikirləri də bizə qənaitmizin doğruluğuna zəmin yaradır(30; 93). Lakin müasir dilimizdə arxaikləşməkdə olan morfemlər sırasındadır.

-ux,-üh,-ih,-ıx şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan sözlər. Qeyd edək ki, bu şəkilçi əsasən ədəbi dilimizdə feildən sifət düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. Lakin Gəncə dialektində həm *-ıx,* həm də *-ax* (ədəbi dildə *-ıq, -aq*) şəkilçiləri istər feildən. İstər isimdən sifər yaratmaq xüsusiyyətinə malikdirlər. *Cuyux - sulu, duru* (əsasən yeməyə aiddir. Məsələn, bu yeməh cuyuxdu) və *hünüh - ilıq* (4; s.232) sözlərinin yaranmasında iştirak edir. Müqayisə üçün, başqa dialketlərimizdə *-ix,-ıx,-ux,-üx* şəkilçisinin vasitəsi ilə yaranmış *sucux* (Şərq qrupu dialketlərində nişastadan bişirilən şirniyyat, Ordubad şivəsində qozlu şirniyyat) sözünü götürə bilərik. Bu sözlərin və ya söz köklərinin əksəriyyəti ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab edilir.

-xa,-ğa şəkilçiləri. Bu şəkilçi bir çox dialektlərimizdə aktiv olan, lakin ədəbi dil fonduna daxil olmayan *teyxa* sözünün yaranmasında iştirak edir. Həm bir çox dialketlərimizdə işlənən *cılğa* sözü, həm Gəncə dialekti üçün spesifik olan *teyxa* sözünün varlığı bu şəkilçilərin türk dillərində tarixən mövcud olmasından xəbər verir, müasir dilimizdə arxaikləşən şəkilçilər sırasındadır.

Feildən sifət düzəldən şəkilçilər. *-ix,-ıx,-ux,-üx,-üh,-ih* və *-süh* şəkilçiləri. Bu şəkilçi ədəbi dilimizdəki *-ıq,-ik,-uq,-ük* şəkilçisinə uyğun gəlir. Diqqət cəlb edən və türkoloqlar tərəfindən geniş araşdırılmış şəkilçilərdən biridir. Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçilərin tədqiqinə ayrıca dissertasiya mövzusu işlənmişdir.

M. Fərzəliyeva "Azərbaycan dilində feil əsaslarından ad düzəldən qeyri-məhsuldar *-q,-k* şəkilçiləri, onun praforması və derivatları" adlı dissertasiya işində bir çox türk dilləri və dialektlərini tədqiqata cəlb etmiş, türkoloji ədəbiyyatda şəkilçilərin yerini, mənşəyini və vəzifəsini müəyyən etməyə çalışmışdır. N.K. Dmitriyevə əsasən

müəllif *-ak* şəkilçisi daha çox isim, *-ıq, -ik* şəkilçiləri isə sifət düzəldən şəkilçi kimi çıxış etdiyini göstərmiş(41; s.13) M.Fərzəliyeva şəkilçinin törəmələrini sadalamış: *-ğaq,-kak,-qa,-kə,-qı,-ki,-kü,-qu,-aq,-ək,-ıq,-uq,-ik,-ük,-kaq,-anaq,-ənək,-mıq,-muq,-qaç,-kəc,-qan,-kən,-daq,-dək, -çaq,-qın,-lün,-qun,-kin,-duq,-duruq*(41;s.30). Gəncə dialektində yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bu şəkilçinin müxtəlif törəmələri aktiv şəkildə sözyaradıcılığında iştirak edir. Həm feillərdən, həm adlardan yeni adlar yaradan *-q,-k* şəkilçisinin Gəncə dialektində aşağıdakı törəmələrinə rast gəlinir: *-ix,-ıx,-ux,-üx,-üh,-ih* və *-süh* şəkilçiləri; *-xa,-ğa* şəkilçiləri; *-lax,-ləx;-gən* şəkiliçisi və *-ax,-əx,-ah,-əh* şəkilçiləri; *-sax,-səx* şəkilçisi; *-kən* şəkilçisi və *-gi,-kü,-ğu* şəkilçiləri və s.

Dialektdə aşağıdakı sözlərin yaranmasında araşdırılan şəkilçi iştirak edir: *Ökəşix - əzik*. Bu söz arxaik ökəşmək feildən yaranıbdır. Müqayisə edək: *ökəşdirməx - əzmək; ökəşməx - əzilmək.* Müayisə üçün, Zəngilan şivəsində *əffkələmək/həfkələmək* sözü də semantik baxımdan *ökəşmək* feilinə yaxındır. Sözün əvvəlindəki diftonq səsin birinin düşməsi və ya dodaqlanması türk dilləri fonetikası üçün xas olduğundan düşünürük ki, *ök "əz"* mənasında dialektlərimizdə tarixin izlərindədir. Belə ki, ədəbi dildə ovxalamaq feili də semantik baxımdan hər iki araşdırılan sözə yaxındır. Nəzərə alsaq ki, Zəngilan şivəsi cənub qrupu dialektlərinin keçid şivəsidir və bu qrupa xas olan dodaq saitlərinin açıq qeyri dodaq saitləri ilə əvəzlənməsi qanunauyğunluq halındadır, demək sözlər arasında ümumi başlanğıc haqda danışmaq olar. Müqayisə edək:

Ədəbi dil	Qərb və şərq dialektləri	Cənub dialektləri
Ev	Öy	Əv
Deyil	Döyül, dööl	Dəyil

Eyni qayda ilə, *ök* söz kökünün də fonetik dəyişməsini izləmək olar:

Cənub dialektləri	Ədəbi dil	Qərb dialektləri
əfkələmək	ovxalamaq	ökələmək

Sözdəki sürtünməyən kar *k* səsi də ədəbi dilimizdən fərqli olaraq sürütünən *x* səsinə çevrilməmişdir və açıq aydın *-ka,-kə* sözdüzəldici şəkilçi arxaik formada seçilir. Qeyd edək ki, *-ix* şəkilçisi bir çox dialekt və şivələrimizdə ütmək feilindən yaranmış *ütüx - "cəld adam"* sözünün düzəlməsində iştirak edir; *sümsüh - acgöz. O sümsühün biridi;* Bu şəkilçi Şahbuz şivəsində də *gümsüx -"gün altında bişən qatıq., süd"* sözünün düzəlməsində iştirak edir(30; s.93)

-mal şəkilçisi. Bir çox qərb qrupu dialektlərində olduğu kimi *sağmal* sözünü düzəldir. Söz həqiqi mənasından əlavə dialektdə məcazi mənada "maddi cəhətdən sui istifadə edilən adam" işlənir.

-uş,-üş,-ış,-iş şəkilçisi. Gəncə dialektində iki arxaik söz kökünə birləşərək sifət yaradır: *porumuş, höyüş*. Hər iki sözün söz kökü arxaikləşib və müəyyən fonetik əvəzlənmələr nəzər çarpır. *Porumu*ş - *xarab olmuş, çürümüş* sözü kök və şəkilçiyə ayırmaq çətin olsa da, *por-poz* sözündə türk dilləri üçün spesifik olan *r - z* səs keçidi aydın görünür. Qeyd edək ki, Gəncə dialektində *r - z* səs keçidi başqa sözlərdə də özünü göstərir: *qarım - qazılmış* quyu mənasını daşıyan söz kökündə *qar -qaz* şəklində *r - z* səs keçidi müşahidə olunur. Deməli, sözü *por(poz)maq+muş* şəkildə kök və şəkilçiyə ayıra bilərik. Bu şəkilçi əsas etibarı ilə feildən isim və sifət düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. Bir çox türk dillərində sözyaradıcılığında iştirak edir. Məsələn: *qızqış, sarqış*(özbək); *qızğaniş, süyüniş* (qazax) və s;

-üş şəkilçisi *höyüş - nəm çəkmiş* sözündə isə ismə birləşir. Bu sözdə də *-üş* şəkilçisi artıq dilimiz üçün arxaik sayılan *höy* sözünə birləşərək yeni sifət yaratmışdır. Qeyd edək ki, höy söz kökü Qarabağın avşar şivəsində *-tü* şəkilçisi qəbul edərək eyni mənalı sifət yardır: *höyti - yaş, nəm* (40; s. 70)

-gi,-kü,-ğu şəkilçisi. Şitəngi - dəcəl. Şitənmək feildən ad yaradan şəkilçidir. Qeyd edək bu şəkilçi bir çox türk dillərində aktivdir: yanılğı, sancqı(özbək); tutku, sevgi (Türkiyə türkcəsi), özgü (yeni uyğur); burğu (qazax) və s. Maraqlıdır ki, bu sözü təhlil edərkən Nuray Əliyeva "Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri" əsərində sözü *şit+əngi* şəklində ayırmış və isim cərgəsində vermişdir. Birincisi, şitənmək feili dialektlərimzdə mövcüddür və bu səbəbdən də şəkilçi əngi deyil, *-gi* şəkilçisidir. Feildən sifət yaradan şəkilçdir. İkincisi, şitəngi nadinc, dəcəl mənası verir ki, bu da isim deyil sifətdir. Maraqlıdır ki, müəlif həmin sözü eyni əsərin 91-ci səhifəsində düzəltmə sifət sırasında vermiş, lakin yenə də sözün quruluşunu düzgün təhlil edə bilməmişdir.(30; s. 82; s.91)

-əyən şəkilçisi *gəzəyən* (yolunu azmış qadın) sözünün düzəlməsində iştirak edir.

Gəncə dialektində nadir halda sifət düzəldən şəkilçi kimi çıxış edən şəkilçilər: *-ul,-ül,-il,-ıl* şəkilçisi. Bu şəkilçi *çuğlamaq* feilinə birləşərək *çuğul* - araqarışdıran sözünü yaradır.

-za,-zə şəkilçisi Gəncə dialektində *gəvəzə* sözünün yaranmasında iştirak edir. Mənası *"çox danışan"* olan *gəvəzə* sözü Türkiyə türkcəsində də eyni mənada işlənir. Bu söz Türkiyə türkcəsində və bir sıra dialektlərimizdə (ağzında bir şeyləri) *gəvələmək* feilindən yaranmışdır.

-na ön şəkilçisi ilə(alınma sözlərdə) *namülməl - naməlum*(4;s.369)

-kən şəkilçisi: *sürüşkən* (yolunu azmış qadın və ya güvənilməyən adam) sözünün düzəlməsində iştirak edir;

-(y)-ı şəkilçisi: *havayı - boş, mənasız.* Məsələn: *O mağazaya havayı getdim, bağlıydı.*

Göründüyü kimi, Gəncə dialektində ədəbi dilimizdə işlənən sifət düzəldən şəkilçilərlə bərabər spesifik şəkilçilər də yer alır ki, bu da oğuzlarla bərabər

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə yer almış başqa qədim türk tayfalarının varlığının dialektlərdəki izləri kimi dəyərləndirilə bilər.

Mürəkkəb sifətlər. Mürəkkəb sifətləri yaranma yoluna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq doğru olardı:

1) Eyni sözün təkrarı ilə: *cimciməli - xırda naxışlı; fasfası - təmizkar, diydix – boş boş gülən*

2) Sinonim sözlərin əsasında yaranlar: *axarrı-buxarrı, əzmə-büzmə(nazlı mənasında), çala-çuxur, dilli-dilavər və s*.

3) Bir tərəfi mənasını itirmiş sözlərin əsasında: *əlləm-qəlləm, alaca-bulaca, ala-bula və s*.

4) Hər iki tərəfi sadə sözlərdən ibarət düzəltmə sifətlər. Qeyd edək ki, bu sifətlər əsasən I növ təyini sözbirləşməsi əsasında yarananlar: *pələqulax - yekəqulaq(4; s.398) sısğamətən - yumurtadan təzə çıxmış (4; s.434) dəmbələngöz - iri gözlü; cinbala - cəld; önənd - avand (üzü)-(4; s.388)* –burada ön sözünə avand sözünün heca düşümü nəticəsində ənd şəkilini alan hissəsi birləşərək yeni söz əmələ gətirmişdir*; cırnaz - həqiqəti sevməyən (4; s.77) yekəxana - lovğa; karsala - ağır eşidən adam və ya duyğusuz adam; həmdəmxəyal - fikri dağınıq; keyqulu - huşsuz; lalaməlix - avam; dakqabaş - özündən razı; darqursax - hövsəliz, səbirsiz;*

5) Bir tərəfi düzəltmə sifətdən ibarət olanlar: *Ağırtaxtalı - vüqarlı(4; s.l.5) Cəfər uşax tayı dö:y, ağırtaxtalı adamdı; sayseşmə - seçmə (4; s.422)*

6) II növ təyini söz birləşməsi əsasında düzələnlər. *Qarınqulu - acgöz; gözəgəlimli - xoş görünüşlü, dəvədəlləyi - çox bilmiş;*

7) Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər: *ağzıgöyçəx - pis danışan, ağzıyırtıx - söz saxlaya bilməyən, başıalolu - əsəbi, həyacanlı; dərəlləyi - çox bilmiş*

8) Feili sifət birləşməsi əsasında yarananlar: *qarınotaran - zəhmətsiz yeməyi sevən, adamayovuşmaz - təkliyi sevən, araqarışdıran - ara vuran*

Ədəbiyyat

1. Ahmet Caferoğlu. Anadolu ağızlarından toplamalar. Ankara, Türk dil kurumları yayınları,1994
2. Anna Maria fon Gabain. Qədim Türk dili qrammatikası, Leypsiq, 1950
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası.Bakı, Elm, 1990, s.282
4. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, Ankara, , Türk dil kurumları yayınları, 1999
5. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2009.
6. Cevat Heyet. Türk dilinin ve lehcelerinin tarihi seyri,Ankara, Türk dil kurumları yayınları,2008
7. E Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016.

8. Efrasiyap Gemalmaz. Erzurum ili ağızları. Ankara, Türk dil kurumları yayınları,1995
9. Emin Kalay. Edirne ili Ağızları, Ankara, Türk dil kurumları yayınları,1998
10. H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı,Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı.,1990
11. H .Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına dair materiallar(fonomorfologiya), Bakı, 1953
12. A. Hüseynov. Azərbaycan dialektologiyası. Azərb. SSR Maarif Nazirliyi,V. İ. Lenin ad. Azərb. Dövlət Ped. İn-tu.Bakı: V. İ. Lenin ad. APİ, 1958, 120 s.
13. İ. Qurbanova. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014
14. İ.Qurbanova. Oğuz dili qruplarında sağır nun məsələsi (Türkiyə türkcəsi şivə materialları əsasında.
15. İraq-türkman ləhcəsi. AMEA Nəsimi adına Dilçilk İnstitutu, Bakı, Elm;Nurlan.,2004
16. J. Deny. Türk dil bilgisi. İstanbul, Kabalçı,2012
17. Q. Bağırov. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı.Bakı,Maarif,1971
18. Q. Kazımov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil,2017
19. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan Dili. Bakı, Elm və təhsil,2010
20. Q.Kazımov.Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin quruluş xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri , Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
21. M, Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2014
22. M. İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu 2016.
23. M. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları,Bakı: Maarif, 1967.
24. M. Şirəliyev. Bakı dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1949.
25. M.Əmrahova. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri tədqiqatlarda. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu 2016.
26. Mahmut el-Kaşğari. Divani lüğati"t- türk. İstanbul, Kabalçı, 2005
27. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. İstanbul, Bayrak,2013
28. Müherrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. 1-2. Ankara, Türk dili Kurumu Yayınları, 2021
29. Mustafa Öner. Bugünki Kıpçak türkçesi. Ankara, , Türk dil kurumları yayınları, 1998
30.N.Əliyeva. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı, Elm və təhsil, 2012. 188 s.
31. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu, Bakı: AzSSR EA, 1965, 319 s.
32. R.Rüstəmov. Quba dialekti. Bakı: AzSR EA, 1961.

33. Talat Tekin. Orhon Türkcəsi grameri.Ankara, Türk dil kurumları yayınları,2016
34. Tüncer Gülensoy; Ebulfez Amanoğlu Kuliyev; Paki Küçüker. Nahçıvan ağzı, Ankara, Türk dil kurumları yayınları., 2009
35. Türk lehceleri grameri. Editor Ahmet B. Ercilasun.Ankara, Erek matbaası,2012
36. Н.А. Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. Москва, Издательство Академии Наук СССР,1940
37. Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Издательство АН СССР. М-Л.1948. s.86)
38. С.Ф. Мирижанова. Южный диалект башкирского языка. Москва, Наука, 1970
39. Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, Наука, 1978.
40. Allahverdiyev E. Qarabağın əvşar şivəsi. Filol.e. n.adı al.üçün təq.ed. diss. AMEA Nəsimi adına Dilçilk İnstitutu. 1995.
41. M. Fərzəliyeva.” Azərbaycan dilində feil əsaslarından ad düzəldən qeyri-məhsuldar –q,-k şəkilçisi, onun praforması və derivatları” fil. elmləri n. A.dər. al. üçün təq. ed. Dissertasiya, Bakı, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti, 1999

Г.Джафарова

Составные и сложные прилагательные в гянджинском диалекте

Резюме

Важность диалектологических исследований заключается в выявлении, обнаружении и решении общих языковых проблем. Изучение диалектов и говоров азербайджанского языка стабильно развивается уже более века. Изучение Гянджинского диалекта с грамматической точки зрения является одним из проблемных вопросов в изучении азербайджанского языка. В статье анализируются суффиксы , образующие прилагательные, активные в Гянджинском диалекте, и способы образования сложных прилагательных. Многие суффиксы, участвующие в образовании прилагательных, либо архаичны, либо недостаточно используются в литературном языке. Хотя структура некоторых прилагательных является составным в процессе исторического развития, но с современной точки зрения невозможно различить корень и суффикс, поэтому оно дано как простое прилагательное. Составные прилагательные в основном образуются от существительных и глаголов. Большинство этих суффиксов являются тюркскими, а некоторые являются производными суффиксами. Среди производных суффиксов есть префиксы, которые чужды нашему языку, но включены в словарный запас нашего языка как часть заимствованных слов. Способы образования сложных прилагательных не отличаются от фактов литературного языка.

Каждый факт о диалекте является сокровищем с точки зрения истории языка и очень ценен. С этой точки зрения важны суффиксы, используемые в Гянджинском диалекте. В то же время способы создания сложных слов также являются бесценным с научной точки зрения материалом. Исследование проводилось историко-сравнительным и описательным методами. Заключительная часть статьи отражает общие положения анализа.

Ключевые слова: диалект, прилагательное, исправление, соединение, язык.

G.Jafarova

Derivative and compound adjectives in the Ganja dialect

Summary

The importance of dialectological research plays an exceptional role in identifying, detecting and solving common language problems. The study of dialects and dialects of the Azerbaijani language has been steadily developing for over a century. The study of the Ganja dialect from a grammatical point of view is one of the most important linguistic issues in this regard. The article analyzes the adjectives that form active adjectives in the Ganja dialect, and the ways of forming complex adjectives. Many suffixes involved in the formation of adjectives are either archaic or underused in the literary language. Although the structure of some adjectives is complex in the process of historical development, but from a modern point of view it is impossible to distinguish between a root and a suffix, therefore it is given as a simple adjective. Derivative adjectives are mostly derived from nouns and verbs. Most of these suffixes are Turkic and some are derivative suffixes. Among the derived suffixes, there are prefixes that are foreign to our language, but are included in the vocabulary of our language as part of borrowed words. The methods of forming complex adjectives do not differ from the facts of the literary language.

Every fact about the dialect is a treasure in terms of the history of the language and is very valuable. From this point of view, the suffixes used in the Ganja dialect are important. At the same time, ways to create compound words are also scientifically invaluable material. The research was carried out using historical-comparative and descriptive methods. The concluding part of the article reflects the general provisions of the analysis.

Key words: dialect, adjective, correction, connection, language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İlahə Qurbanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVA
MEHRİBAN MURADOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
"Xarici Dillər"kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25
ganiramekhriban@com.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN SİNTAKSİSİNDƏ ELLİPTİK CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Bu məqalə elliptik söyləmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə ellipsis anlayışına yanaşmaların sistemləşdirilməsi təqdim edilmişdir. Ellipsis təbiətinə görə mürəkkəb hadisə kimi təbii dilin sintaktik sistemində xüsusi yer tutur. Məqalədə elliptik cümlə probleminin həll edilməsi sintaksis elminin ən aktual məsələlərindən biri hesab edilir. Müəllif qeyd edir ki, elliptik cümlələrin öyrənilməsində ən mühüm məsələ-lərdən biri onların struktur və semantik planlarda tamlığı və natamamlığı məsələsidir. Məqalədə həm də elliptik cümlələrin əsasən şifahi dialoji nitq üçün xarakterik olduğu qeyd edilir. Yarımçıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasındakı fərqlərdən danışılır.

Məqalədə göstərilir ki,elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır.Elliptik cümlələr replika və dialoqlara xas olan, bir yaxud bir neçə üzvü çatışmayan,kontekstdə tam cüttərkibli cümlələrə uyğun gələn natamam cümlələr kimi təsvir edilir.Onların çatışmayan üzvləri kontekst və situasiyadan bərpa edilə bilir. Kommunikativ-semantik strukturun formalaşmasına şifahi nitqin baş verdiyi mühitin, jestlərin, nitqin tempinin , intonosiyanın və digər amillərin təsiri olduğundan əsasən yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur

.Qeyri formallıq, səmimi ünsiyyət kimi amillər ifadələrə qənaət etməyə, mənanı anlamq üçün yetərli olan ifadələrin istifadə olunmasına imkan verir.Bu səbəblə ellipsisin öyrənilməsi bütün müasir dillərdə baş verən ünsiyyət vasitələrinə qənaət proseslərini anlamaq üçün kifayətdir.

Açar sözlər: cümlə, yarımçıq cümlə, struktur, konsituasiya, kontekst, söyləm, cümlə modeli, elliptik cümlə

1. Müasir dilçilikdə təktərkibli cümlələrin statusuna dair fərqli fikirlər hökm sürür. Bu fikirlər arasında ortaq məqam ondan ibarətdir ki, təktərkibli cümlələr tərkibində feilin şəxsli forması olmayan cümlələrdir. A.A.Şaxmatova görə, "yarımçıq cümlələr bu və ya digər üzvün buraxıldığı halda özünə yer alır Elliptik cümlələri tam cümlələrin struktur variantı kimi şərh edən A.A.Şaxmatovun fikrincə, "qrammatik baxımdan təktərkibli cümlələrin mahiyyəti subyekt və predikatın birləşməsi cümlənin bir üzvündə özünə uyğunluq tapmasından ibarətdir" Шахматов А.А. Синтаксис русского языка.(1.стр. 620)

2. A.M.Peşkovski isə öz tədqiqatlarında elliptik cümlələri "yarımçıq cümlələr" kimi nəzərdən keçirir və onları "bir və ya bir neçə üzvü çatışmayan" cümlələrə aid edir Müəllifin fikrincə, "ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr yarmçıq cümlələrdir". Elliptik cümlələri müstəqil cümlə kimi şərh edən V.V.Vinoqradov yazırdı ki, "ellip-tik və ya yarımçıq cümlələr" müstəqil strukturlar olmaqla yanaşı, həm də tamtərkibli cümlələr kimi kommunikativ funksiya yerinə yetirirlə bilər. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.(2.стр.450).

Onun fikrincə, "elliptik cümlələr danışıq dili cümlələrinin özünəməxsus tipikləşmiş for-malarıdır, onların xüsusi struktur tipləri özlüyündə tam cümlələrin normasının posulmasını təmsil etmir".

Qeyd edək ki, xüsusi sintaktik hadisə olan ellipsis zamanı semantik strukturun element-lərindən biri söyləmin üst qatında ifadə olunmur. Halbuki elliptik konstruksiyaları linqvistik baxımdan nəzərdən keçirərkən onu struktur-qrammatik və məna vahidi kimi təqdim etmək mümkündür. Elliptik cümlələrin struktur-semantik təşkili məna yarımçıqlığı və onun yerinin doldurulması üsulları baxımından araşdırılır. Bu cür yarımçıqlığın yerinin dolumunun mənbəyi dialoq və danışığın konsituasiyası ola bilər. Elliptik cümlələrin formalaşmasında linqvistik kon-tekstlə müqayisədə konsituasiyanın təsiri daha güclüdür.

Göründüyü kimi, linqvistik kontekst elliptik cümlələrin struktur-semantik tərtibinə təsir edən amillərdən biridir. Elliptik söyləm gerçəklik situasiyasının hər hansı bir elementinin nomi-nasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Elliptik cümlələrin semantik strukturunun formalaşması onların tipikləşmiş ünsiyyət situasiyasına daxil olması nəticəsində baş verir. Bu cür cümlələr özlərinin spesifik struktur sxemlərilə konsituativ linqvistik vahidlər kimi çıxış edirlər. Danışıqda elliptik cümlələr dildənkənar gerçəklik situasiyası ilə bağlılıq nümayiş etdirir, onların semantikası kommunikativ, situativ-istiqamətli, üstəlik mürəkkəb xarakter daşıyır.

Ellipsisin müəyyənləşdirilməsində kontekst və situasiyanın həlledici rolunu nəzərdən keçirən Ş.Balli yazırdı ki, "biz ellipsisi situasiyanı "prezentasiya edən" deyktik elementlərin və ya konteksti "reprezentasiya" edən anaforik elementlərin "düşünülməsi" kimi nəzərdən keşirməkdə israrlıyıq" Oxşar fikri qeyd edən V.Q.Admoninin fikrincə, "bəzi hallarda kontekst və ya situasiya cümləni "yüngülləşdirə" bilirlər və bununla da onun tərkibinə müvafiq birləşmə formalarının

birbaşa daxil edilməsindən yan keçməyə imkan verir, bu forma isə özünün real məna dolumunu situasiya və ya kontekstdən alır .

Qərb, xüsusən də ingilis dilçiliyində tərkibində feilin şəxsli formasının olmadığı, lakin bu-nunla belə onların tam məzmuna malik olmalarında və buna görə də cümlələrin ekvivalenti kimi çıxış edən bilən cümlələrdən bəhs edilir. Bəzi Qərb qrammatistləri, məsələn, V.L.Çeyf təktərkibli cümlələri müstəqil cümlələr kimi fərqləndirmir Ç.Fris isə öz növbəsində təktərkibli cümlələrin mövcudluğunu qəbul edir: "təktərkibli cümlələrin iki növü vardır: onlar ya müəyyən mübtəda və ya xəbərdən, ya da bir sözdə cəmləşdirilmiş mübtəda və ya xəbər ideyasını təmsil edən sözdən ibarət olurlar"

Linqvistik mənbələrdə yarımçıq cümlələrə münasibətdə ortaq cəhət onların istənilən dildə monoloji, dialoji təzahür formalarından asılı olmayaraq danışıq dili üçün səciyyəvi olmasından ibarətdir. G.O.Kerm elliptik cümlələrdən bəhs edərkən onları struktur baxımdan tam, lakin tərkibində feili olmayan cümlələr kimi izah edir. Fikrini əsaslandırmaq üçün isə o, feilsiz əmr cümlələrinin müsal göstərir. Məsələn, Hat soff!; Your passport, please! B.Blekston isə bu tip cümlələri üslubi vasitələr kimi müəyyənləşdirir və onlara danışıda daha çox rast gəlindiyini qeyd edir. Müəllif buraya nida cümlələrini - What a hot day! və inkarlıq bildirən sözün bütöv cümləni əvəz edə bildiyi inkarlıq bildirən cavabları aid edir. Məsələn,

- İs it going to rain?
- I hope not.

İ.F.Vardula görə, "sıfır sintaksemlər təkcə məzmuna deyil, həm də ifadəyə malik olmurlar. Sıfır ifadələrin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, onlarda "akustik xüsusiyyətlərin məcmusu sıfıra bərabərdir, lakin onlar da özlərini eksplisit kimi, yəni maddi ifadə olunmuş kimi aparırlar Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, İ.F.Vardul sıfır və ellipsis anlayışlarını fərqləndirməyə cəhd edir: "ellipsiyaya uğramış üzvdən fərqli olaraq, sıfır üzv kontekst və situa-siyadan asılı deyildir və eksplisit sintaksemlərin yerləşdirilməsinə yol vermir". Əlavə edək ki, bizim ellipsis anlayışımızı nəzərə alsaq, onda məlum olar ki,professor İ.F.Vardul ellipsis haqqında öz müstəqil olaraq araşdırmasında "ellipsis" və "yarımçıqlıq" anlayışlarının fərqinə ciddi yanaşmamış və buna görə də o, ellipsis dedikdə, cümlənin kontekst və ya konsituasiyadan bərpa oluna bilən buraxılmış elementini kimi başa düşülür.

H.Poutsuma isə elliptik cümlələrə mübtəda və ya xəbəri olmayan cümlələri aid edir və onlar, onun fikrincə, "kontekstdən bərpa edilə bilməz" . Müəllif elliptik cümlələrin beş növünü müəyyən edir: faktı təsdiq edən, məsələn, No pains, no gains, emosiya ifadə edənlər, məsələn, ¡All right!, sual, məsələn, What about her ritorik sual və nidalar, məsələn, ¿One knows the value of freedom, what then?, əmr cümlələri, məsələn, Your passport,please.

Burada daha bir məqama diqqət yetirmək istərdik ki, yarımçıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasında müəyyən aşkar fərqlər mövcuddur. Hələ

birvaxtlar H.Svit yazırdı ki, "elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlan-mayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır".

Виноградов В.В. (Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения «Вопросы языкознания,» № 1) isə elliptik cümlələr dedikdə, quruluş elementləri – sözönülər, artikllər, bağlayıcılar, köməkçi feillərin olmadığı cümlələri nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, danışıq üçün səciyyəvi olan elliptik cümlələr ikinci həmsöhbətin danışığında məna baxımından yarımçıq olması ilə xarakterizə edilə bilər. Bu səpkili cümlələr semantik cəhətdən tam, struktur cəhətdən isə yarımçıq olan cümlələrdir. Elliptik cümlələrin strukturunda xəbər olmur və bu da həmin cümlələrə sürətlilik, şiddətlilik, intensivlik, gərginlik çaları verir.(3.стр:3-29).

"Ellipsis ifadəsini tapmayan, amma tapması mümkün olan linqvistik dəyər"kimi qiymətləndirən K.M.Abdullayevin fikrincə, "elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğunun üzərində qurulur və məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, ya da başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponentləri başqa komponentlərlə daha sıx bağlayır".Cümlə daxilində ellipsis hadisəsinin baş verməsi heç də həmin konstruksiyada fikrin yarımçıqlığı anlamında qəbul edilməməlidir, çünki belə cümlələrdə istənilən bir üzv ellipsisə yalnız o şəraitdə uğrayır ki, cümlənin özündən və ya mətndən onun bərpası mümkün olsun. K.M.Abdullayev hesab edir ki, "ellipsisləşmə dolayısı ilə cümlə quruluşunda danışanın, infor-masiya verənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin təqdim edilməsinə xidmət edir. Beləliklə, ellipsisli cümlə quruluşunu yalnız formal baxımdan deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar. Əslində bu deformasiyaya uğramış quruluş informasiya qəbul edənin dil şüurunda gizlənmiş tam təsəvvürüdür".

Cümlənin insan fikrinin subyektiv xüsusiyyətlərinə şərtlənmiş ellipsisi dilin ən geniş ya-yılmış hadisələrinə aiddir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, "elliptik cümlələrə - Haraya? - Evə (gedirəm),Evə - Hə (əvəzinə). Bu cümlələr qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığına görə onlara parselyativ və ya parazitiv cümlələr də deyilir".

A.Y.Məmmədov ellipsis hadisəsini tədqiq edərkən onun kontekst və konsituasiya ilə bağlı aşağıdakı növlərini fərqləndirmişdir: "1) dialoqda ellipsis; 2) anaforik konstruksiyalarda ellipsis; 3) yarımçıq cümlələrdə ellipsis".

İngilis dilində feilsiz əmr cümlələri adi məişəşət danışığında geniş işlənməkdədir. Tərki-bində feil olmayan bu söyləmlər adətən isimlərdən ibarət olur. Bu söyləmlər xüsusi intonasiya ilə müşayiət olunur. Məsələn, Silence!, The salt, please!, Hats off!, Quite!, Out!, Out with it!

Əlavə edək ki, linqvistik mənbələrdə feilsiz söyləmlər qrammatik cəhətdən "qüsurlu" hesab edilir, çünki onlara bir əsas hissə xasdır. Bina görə də onlar tamtərkibli cümlənin elementlərinə parçalana bilmir. İngilis dilindəki əmr cümlələri dinləyəndə qəti əmr, təklif və ya dəvət təsiri yaradır. Feilisiz əmr cümlələrinin baş üzvünün morfoloji təbiətindən asılı olaraq aşağıdakı tiplər üzrə təsnif edilə bilər:

substantiv əmr cümlələri (bu zaman cümlənin baş üzvü isimlə ifadə olunur). Məsələn, Tea!; Tea at once!; And some brandy immediately!; Blore, a taxi for Miss Dinny; Two beers for us out here;Not word about this,» he said, and laid an index finger against his lips.

- sözönü ilə təqdim edilmiş substantiv cümlələr. Bu tip cümlələrdə sözönü isimdən əvvəl gəlir və birlikdə cümlənin baş üzvü kimi çıxış edirlər. Məsələn,

Out of the way there! Shouted the captain.They're on the match! They're coming up the drive!

c) baş üzvü zərflik və ya zərfi elementlə ifadə olunmuş zərfi (adverbial) cümlələr; You'll be shocked when I tell you

Quickly! ,Quickly!

baş üzvü sifətlə ifadə olunmuş təyini əmr cümlələri. Məsələn, I won't believe it's right! I won't!

Hubert dropped his hands. You're both cracked Polite! - said Jean.

Hallo, boys!

Not so hearty, please

- cerundlu əmr cümlələri. Bu cümlələrdə cerundlu təmsil olunan baş cümlə "no" ədatından sonra işlənir. Məsələn,

No smoking here!

"No singing, please," called the barmaid sourly.

- baş üzvü nidalardan ibarət feilsiz əmr cümlələri. Bu tip cümlələr əsasən dialoji nitq üçün səciyyəvidir. Məsələn,

Jean: Hush! Don't make noise. Hey, up here!

Girl's voice: Ssshhh! Be quite! There is someone in the hall!

- yeganə baş üzvü "please" sözü olan feilsiz əmr cümlələri. Məsələn,

Why - up - what are you talking about?

Please, Jo! I'm not going to make a scene!

Əlavə etmək istərdik ki, feilsiz əmr cümlələri arasında nominativ deyil, kommunikativ funksiyanı yerinə yetirən vokativ cümlələrə tez-tez rast gəlinir. Bu cümlələrdə adətən dinləyənin adı və ya onu müstəqil təküzvlü cümlə kimi müəyyənləşdirən söz işlədilir. Məsələn, John!; Mr. Brown!; Doctor!; Dad!

Məlumdur ki, feilsiz əmr cümlələrinin hamısı üçün ümumi cəhət onların kontekst (konsi-tuasiya) və danışıq situasiyası ilə sıx bağlılığıdır ki, məhz bunun sayəsində onlar kommunikativ cəhətdən funksionallıq qazana bilirlər. Bundan başqa, bu tip cümlələrdə emosiyanın ifadəsində intonasiya xüsusi rol oynayır. Bu cümlələrin emosionallığın gücü onların struktur natamamlığı ilə mütənasibdir, yəni söyləm qısa olduqca, onların intonasiyası bir o qədər qabarıq olur.

Ədəbiyyat:

1.Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. С.:т-Петербург: Издательство ЛКИ, 2007, 620 с.

2.Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: УРСС, 2001, 450 с.

3. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопросы языкознания, № 1, с. 3-29

4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы английского языка. М.: Эдиториал URSS, 2001, 383 с.

Г.Аллахвердиева,М.Мурадова

ЭЛЛИПТИКА В СИНТАКСИСЕ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ О СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Резюме

Данная статья посвящена вопросам изучения структурно-семантические особеннос-тей эллиптических предложений. В ней представлена систематизация подходов относительно статуса понятия эллипсиса. Эллипсис, как сложное по своей природе явление, занимает особое место в синтаксической системе естественного языка. В статье подчеркивается, что решение проблемы эллиптических предложений является одной из важнейших задач синтаксической науки. Автором отмечается, что при изучении эллиптических предложений одной из важных задач является определение их полноты или неполноты в структурном и семантическом отношениях. В статье также указывается, что эллиптические предложения в основном характерны для устной диалогической речи. Говорится о различиях между неполными (формально неполные предложения смысл которых понятен по контексту, ситуации или интонации) и эллиптическими предложениями. В статье эллиптические предложения описываются как особый вид предложений, которые могут быть использованы автономно. Их специфической особенностью является отсутствие глагола в контексте, не имеющего важности в передаче информации. Эллиптические предложения рассматриваются как не полносоставные, в которых недостает одного или нескольких членов, которые характерны для реплик в диалогах и которые в контексте соответствуют полным двусоставным предложениям. Их отсутствующие члены легко восстанавливаются из контекста и ситуации. Так как на формирование коммуникативно-семантических структур большое влияние оказывает обстановка, в которой протекает разговорная речь, жесты, темп, интонация и

другие причины, то в разговорной речи используются в основном неполные предложения.

Ключевые слова: предложение, неполные предложения, структура, конситуация, контекст, высказывание, модель предложения, эллиптические предложения,

G.Allakhverdieva.M.Muradova

ELLIPTIC IN THE SYNTAX OF ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES ABOUT STRUCTURAL-SEMANTICAL FEATURES OF SENTENCE

Summary

The article focuses on the study of structural and semantic features of Elliptical sentences. It provides the systematization of approaches concerning the status of ellipsis. Ellipsis is of a complex nature and has been particularly significant for the syntactic system of natural language. In the article it is stressed that dealing with the issue of elliptical sentences is a major challenge for Syntax. It is submitted that defining structural and semantic completeness or incompleteness of elliptical sentences is one of the priority tasks for research of elliptical sentences. The article further provides that the elliptical sentences are more common for oral dialogical speech. İt distinguishes between incomplete sentences (structurally incomplete sentences where the meaning is understood from the context, situation and intonation) and elliptical sentences. In the article elliptical sentences are described as a special type of sentences that can be used autonomously. Their characteristic feature is the lack of the verb in context which is not necessary in the transmitting information. Elliptical sentences are described as incomplete sentences without one or two parts of sentences which are typical for dialogues and replicas and correspond to complete sentences. Their omitted parts can easily be rebuilt by context The phenomenon like informality ease in communication enables it to reduce expressions and use only the ones necessary for understanding the meaning.

Key words: sentence, incomplete sentences, structure, consituation, context, utterance, sentence model, elliptical sentences.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏFİQƏ HEYDƏROVA
SEVİNC HACIYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
" Xarici Dillər" kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25
shafigasevindj@gmail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ELMİ-TEXNİKİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK VƏ MORFOLOJİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ ÜSULLARI

XÜLASƏ

Bu məqalədə elmi-texniki tərcümənin bir sıra çətinliklərindən danışılır.Texnikanın sürətlə inkişafı və elmi-texniki informasiyanın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, elmi-texniki tərcümənin praktik əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Tərcümə zamanı meydana gələn çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını göstərən bu məqalədə əsas məqsəd elmi-texniki mövzuda mətnin müxtəlif elementlərini analiz edə bilmək, düzgün tərcümə etmək bacarığı və vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Giriş və üç hissədən ibarət olan bu məqalədə əsasən ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik, qrammatik və stilistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Birinci hissədə, yəni «Elmi-texniki tərcümənin leksik problemləri»ndə elmi texniki tərcümənin bəzi xüsusiyyətlərindən, neologizmlərin yaranması üsullarından, onların qurulmasından və tərcümə vasitəsi ilə çatdırılmasından bəhs edilir.

İkinci hissədə – «Tərcümənin qrammatik problemləri»ndə praktik tərcümə zamanı rast gələn olduqca mürəkkəb qrammatik quruluşlar araşdırılır. Felin şəxsiz formaları və onların tərkiblərinin izahına xüsusi yer ayrılır. Bu hissədə xüsusilə ingilis və Azərbaycan dilləinin müxtəlif struktur quruluşundan irəli gələn tərcümə problemlərinə fikir verilir, məchul növlü tərkiblər, sözün çoxmənalılığı və çox funksiyalılığı izah edilir.

Üçüncü hissədə – «Elmi-texniki mətnlərin praktik tərcüməsi»ndə isə texniki məqalələrin başlıqlarının struktur və tərcüməsi açıqlanır.

N.Xudiyev:"Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları"yolları kitabında yazır:".Elmi-texniki məqalələri tərcümə edərkən nəzərə alarmaq lazımdır ki, onların dili ümummilli dilin bir hissəsi olsun. Elmi-texniki ədəbiyyatın dilini bədii ədəbiyyatın dilindən fəqləndirərkən əsas cəhət mətnlərdə müəyyən edilən termin bolluğudur. Mətnin tam dolğun bir şəkildə tərcüməsi üçün vacib olan tələblər aşağıdakaılardır:

1. Orijinalda olan mətnin dəqiq dolğun verilməsi;

2. Fikrin tam aydınlığı ilə lakonik formada çatdırılması. Bunun üçün ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində əks etdirmək vacib deyil. Burada milli kalorit gözlənilməlidir**"(1.s.156)**

Açar sözlər: elmi-texniki tərcümə, mətn, fel, qrammatik terminlər, praktik tərcümə, söz birləşmələri

Elmi-texniki ədəbiyyatda sübhəsüz ki, emosionallıq, obrazların fərqliliyi, metafora, yumor və s. olmur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışıq dilinə aid olan bu ifadə üsulları olmasa da, elim-texniki mətnlərdə bəzən texniki üslubda obrazlı frazeoloji birləşmələrə də rast gəlmək olar.

Məsələn: *The wife is alive – Məftil cərəyan altındadır.*

Dead man´s handle – Təhlükəsizliyi təmir edən düyməli dəstək.

4. Elmi-texniki terminologiyada bir neçə komponentdən ibarət çoxlu terminlər vardır. Çoxkomponentli terminlər elə sözbirləşmələridir ki, onların komponentləri arasında məntiqi əlaqə uzlaşma əlaqəsi ilə ifadə olunur.

Məsələn: *load governer – gücün tənzimlənməyicisi.*

Onlar həm də elə söz birləşmələridir ki, bunların komponentləri qrammatik yolla, yəni sözönü vasitəsilə, ya da saysız-hesabsız şəkilçilərin köməyilə düzəlir.

Məsələn: *rate of ejchange – valyuta kursu.*

Terminli söz birləşmələri sözün həqiqi mənasında tam leksik vahidlərdir.

Birinci qrupa elə terminli sözbirləşməlri aiddir ki, onların hər iki komponenti xüsusi lüğətə aid olan sözlərdir. Onları sərbəstdirlər və verilmiş birləşmələrdən kənarda işlənə bilər. Məsələn: *brake – tormoz.*

Belə ki, bu komponentlərdən ibarət olan terminli birləşmələr sərbəst şəkildə yeni məna kəsb edir.

Məsələn: *brake gear – tormozlaşdırma avadanlığı.*

İkinci qrupa elə terminlər aiddir ki, bu terminlərin birinci komponenti olan sifət bu və ya digər elm sahəsi ilə bağlı xüsusi, spesifik məna kəsb edir.

Məsələn: *vitreous electricty – yarımkeçirici cərəyan.*

İkinci qrupa həm də elə termin birləşmələr aiddir ki, onların 2-ci komponenti həqiqi mənalarda işlənmiş olsun, lakin 1-ci komponentlə birləşmədə isə müəyyən elmi sahəsinə uyğun xüsusi, spesifik məna kəsb etsin.

Məsələn, *electric eye – foto element.*

Üçüncü qrupa aid terminlər terminoloji cəhətdən bölünməzdirlər və onların komponentləri arasındakı əlaqə bir qədər sıx olur.

Məsələn, *wire – gərginlik altında olan naqil; live steam – ilkin buxar.*

A.Qarayev: "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar"əsərində yazır:

"Terminin xarakter xüsusiyyəti onun müəyyən anlayışla çıx əlaqədə olması, dəqiqliyi və təkmənalılığa meyd etməsidir. Terminli birləşmələrin komponentləri təyini əlaqədə olur. Bir qayda olaraq terminli birləşmələrin əsas komponenti axırda işlənin. Elmi-texniki terminli birləşmələrin tərcüməsinin əsas üsulları bunlardır **(.2.s.14)**

5. Təyin kimi işlənən birləşmədə komponentlərin ardıcıllığında dəyişiklik etməklə tərcümə.

Məsələn: *avtomobile repair plant construction project – avtomaşın təmiri zavodunun tikinti proyekti*.

Elmin inkişafı, xüsusən də texnikanın, radiotexnikanın inkişafı dildə bir sıra neologizmlərin yaranmsına təkan vermişdir. Yeni sözlər digər bir tərəfdən atom texnikasının başa düşmən tələbatından yaranmışdır. Məsələn, *atom* sözündən bir çox terminlər əmələ gəlmişdir – *atomize, atomizatron, atom energy* və s.

Elmi-texniki terminologiyada neologizmlərin yaranma yolları aşağıdakılardır:

-şəkilçilərlə; -konvensiya yolu ilə;-mürəkkəb elmi-texniki sözlərlə;-ixtisar etmə yolu ilə.

Şəkilçilərlə düzələn neologizmlər özləri də iki yerə bölünür: suffikslər və prefikslər.

Elmi-texniki terminologiya sahəsində ən geniş istifadə olunun prefikslər isə bunlardır: *-re, -over, -under*.

Məsələn: *undervoltage – azaldılmış gərginlik, instellar - ulduzlar* və s.

İngilis dilində yeni sözlər əks hallarda dildə mövcud olan sözlərin dəyişmədən bir nitq hissəsindən, başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə əmələ gəlir. Bu proses konvensiya adlanır. Konvensiyanın ən geniş yayılmış növü isimlərin felləşməsi prosesidir. Məsələn: *power, to power, motor, to motor* və s.

Mürəkkəb elmi-texniki terminlər yeni söz əmələ gətirmənin elə bir üsuludur ki, burada iki sözün birləşməsindən bir söz yaranır və onlar ya bitişik, ya da defislə yazılır.

Məsələn, *bootleg – kabelin dirəyi, flashbulb – impuls lampası*.

Bəzi mürəkkərb neologizmlər bir-birinə sözün vasitəsi ilə birləşən iki sözdən ibarət olur. Məsələn, *voltage to groud – yerə nisbətən gərginlik*.

Son zamanlar ixtisaretmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə tendensiyası xeyli genişlənmişdir. İxtisarların sayca artımı onunla izah oluna bilər ki, mürəkkəb söz və söz birləşməlri həcmcə böyük və əlverişli deyillər və təbii ki, buradan onların qısa şəkildə verilməsi tələbatı yaranır. İxtisarların aşağıdakı növləri var:

- hərbi ixtisarlar – *E-east, R-ramlway, HB-hidrogen bomb;*
- hecalarla ixtisarlar – *Maxcap-maximum capacity – maksimum güc;*
- yeni söz əmələ gələrkən bəzən başlanğıc sözdən şəkilçi düşür;
- sözün sonuncu hecasının saxlanması ilə əmələ gələn neologizmlər: *chute – parachute*;
- iki sözdən süni yolla əmələ gələn neologizmlər də vardır ki, buraya əsasən *electronic – elektrikin köməyi ilə hərəkət edən, motel – avtoturistlər üçün mehmanxana* və s. bu kimi sözlər daxildir.

V E.Haugen: "The analyse of indiguistic horriwing", "Lang." əsərində qeyd edir ki,

"Elmi-texniki neologizmlərin tərcüməsi zamanı ilk növbədə onların yaranması üsullarını bilmək, bunlardan başqa söz və söz birləşməsinin strukturunu da analiz etmək baracığına malik olmaq lazımdır. Belə ki, *follower* sözündəki *er* suffiksi yarışın icraçısını, ya da əşyanı göstərə bilər. Bu sözün əsas mənası eisə follow sözündən yaranan izləmək sözüdür. Sözün strukturu baxımından məzmuna istinad edərək Azərbaycan dilində *follower* termininə bir qədər uyğun gələn məna tapırıq: *təkrarlayıcı, izləyici mexanizm*. Azərbaycan dilində oxşarlığı olmayan neologizmlər bir qayda olaraq əvvəlcə müxtəlif cür tərcümə olunur və müəyyən vaxt keçəndən sonra verilmiş neologizm üçün irəli sürülmüş variantlardan ən yaxşısı seçilir və doğma dilimizdə möhkəmləndirir**."(3.p.123-134)**

İngilis dilində formaca məlum, məzmunca isə məchul olan felin səxsiz formalarına rast gəlmək olar. Bunlara misal olaraq gerund və məsdəri göstərmək olar.

Məsələn: *after weighing the loads were shipped to the consumers – yüklər çəkiləndən sonra slıcılara göndərildi*.

Bu cür cümlələr xəbəri məchul növdə olan tabeli mürəkkəb cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

To need, to want, to require, to stand, to endure və s. fellərindən sonra gerund məlum növdə işlənir, lakin mənaca məchul növ olur. Bu halda onun ifadə etdiyi hərəkətin kiminsə tərəfində icra edildiyi və ya icra edilməli olduğu göstərilir. Məsələn: *The equipment needs repairing – Bu avadanlıq təmir olunmalıdır.*

Bəzən elmi-texniki məqalələrdə bu cür cerundla yanaşı formaca məlum, məzmunca isə məchul növdə olan məsdə də işlənir.

Məsələn: They were not to use – Onlardan istifadə etmək lazımdı gəlmədi.

Bu cür məsdər əksər hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə təyin bucaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Beləliklə də, formaca məlum növdə, lakin məzmunca məchul növdə olan məsdər və cerundlu cümlələr Azərbaycan dilinə ya məlum növdə olan qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrdə, ya da müxtəlif budaq cümlələrdə tərcümə oluna bilər. Digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də modallıq kateqoriyası bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də modal fellərdir. Modal fellər məsdərin müxtəlif formaları ilə işlənir. Məsdərlə işlənərkən, modal fellər hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkündüyünü, vacibliyini, gerçəkliyini, lazımlığını və s. bildirir. Modal fellər *car, may, must* məchul növdə olan məsdərlə işlənərkən Azərbaycan dilinə olar, bilər, lazımdır+məsdər növdə olan məsdərlə tərcümə olunur.

Məsələn: *The machine tool can be stopped at any moment –*

Dəzgahı istənilən anda dayandırmaq olar

və yaxud *Dəzgah istənilən anda bayandırıla bilər*.

Must, may və *micht* kimi modal fellər məsdərin bitmiş forması ilə işlənərkən bu zaman hərəkətin bitməsinə əhəmiyyətli dərəcədə əminlik ifadə edir.

Məsələn: *He may have got the condenser he needed – Bəlkə də o ona lazım olan kondenseoneri alıb.*

İndiki zaman feli sifəti, yəni Participle I cümlədə əsasən 2 funksiyanı – təyin və zərflik funksiyalarını yerinə yetirir və əsasənf elin axırına – *ing* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Bu feli sifət məchul növdə olanda çox nadir hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və təyin olunan sözdən sonra işlənir.

Məsələn: *The compound being treated for several hours turned dark red – Bir neçə saat ərzində tədqiq olunan maddə tünd qırmızı rəngə çevrildi.*

Keçmiş zaman feli sifəti, yəni P II əsas felin 3-cü formasından əmələ gəlir və sərbəst işləndikdə iki funksiyanı yerinə yetiririr.

Təyin funksiyasında olanda o təyin etdiyi söz və yaxud isimdən əvvəl yazılır. Feli sifət II təyin etdiyi sözdən sonar gələ bilər. Bu halda feli sifət indiki və keçmiş zamanın məchul növü ilə, ya da bucaq cümlə kimi tərcümə oluna bilər.

Məsələn: *He offered the best solution of the problem concerned – O müzakirə olunmuş problemin çox yaxşı həllinə təklif etdi.*

Bəzi hallarda Partisiple I tərcümə edərkən Azərbaycan dilində söz sırasını dəyişməku tələb olunur.

Məsələn: *The capactance received is belived to be half the total capacatance required – Əldə edilmiş həcm tələb olunan ümmui həcmin yarısı hesab olunur.*

Feli sifət I və feli sifət II izah edici sözlərin köməyi ilə bir təyin birləşmə əmələ gətirir ki, bu da Azərbaycan dilinə ya indiki və keçmiş zamanın məlum və məchul növləri, ya da təyin budaq cümləsi şəklində tərcümə oluna bilər.

Feli sifət II zərflik funksiyasında işlənəndə onun qarşısında *when, while, if, az, thouch* bağlayıcıları işlənir. Bu zaman onlar Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi və güzəşt bucaq cəmləri şəklində, ya da feli bağlama kimi tərcümə oluna bilər.Məsələn:

They worked as ordered – Onlar tələb olunduğu kimi işlədilər.

While used precision instruments require very dedicate handing –

Dəqiq qurğulardan istifadə edrəknə, onlarla ehtiyatla davranmaq tələb olunur.

İngilis dilində tamamlıq feli sifət tərkii mövcuddur ki, bu da əsasən ümumi halda isim və feli sifətdən ibarətdir. Bu tərkib bütövlükdə cümlədə mürəkkəb tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə budaq cümlə vasitəsi ilə, ya da təsirlik halda olan isim və feli sifət vasitəsilə tərcümə edilir.

Tamamlıq feli sifət tərkibi adətən hissi və əqli qavrayış ifadə edən fellərdən – *to have, to get* fellərdən və arzu, istək, niyyət ifadə edən *to want, to wish, to keep* fellərindən sonra işlənir.

They wanted the test results plotted and explained – Onlar istəyirdilər ki, yoxlamanın nəticələri diaqramlar şəklində olsun və izah edilsin.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümənin qrammatik əsasları.

"Bu iki mamentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində özgə dildə söylənilmiş fikir, semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Hər bir sözün leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir, bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ümumiyyətlə xarici dildə söylənilmiş fikrin ana dilindəki ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir.Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir ki, bu da dilin öyrənilməsindəki pirinsiplərdən biri olan şüurluluq prinsipinə cavab verir**.(4.s.16)**

ƏDƏBIYYAT

1.N.Xudiyev: "Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları". Maarif" nəşr. B.2004.s.156.

2.A.Qarayev: "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar"B."Elm"nəş.14

3.E.Haugen: "The analyse of indiguistic horriwing", "Lang.", 1950.p.123-134.

4.R.C.Cəfərov: "Azərb. dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər", B. 2001.s.16.

SH.Geydarova,G.Sevindj

SOLUTIONS OF LEXICAL AND MORPHOLOGICAL PROBLEMS OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TRANSLATION IN ENGLISH

SUMMARY

This article deals with the difficulties of sceintific-technical translation and developments of technique. Problemə arising durinc the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the trnaslation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

The article is devoted to the semantic agreement on then process from English to the native language its difficulties in the ways of elimination in semantic of English also some problem of synchronous translation in literature and linguistic.

The article also analyses various kinds of translation imp modern English, ips semantical and lexic variants of translation the nature language.

He article discusses He social aspects of the translated text. It is noted that keeping characteristic features of social linqivistics is the most important aspect.

The article is devoted to the semantic agreement on then process from English to the native language its difficulties in the ways of elimination in semantic of English also some problem of synchronous translation in literature and linguistic.

The article also analyses various kinds of translation imp modern English, ips semantical **and lexic variants of translation the nature language.**

Key words: scientific and technical translation, text, verb, grammar terms, practical translation.

Ш.Гейдарова,С.Гаджиева

РЕШЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ И МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка.

В статье рассматриваются морфологическая трансформация в процессе перевода с английского на азербайджанский язык в информационной периоде, анализируются трудности перевода и их проделение а также трансформация артикля и части р В статье также рассматриваются семантическая координация английского языка в процессе перевода на родной язык, их трудности и пути их преодоление в семантике английского языка, а также некоторые проблемы синхронного перевода в литературе и лингвистики. В статье также анализируются разные виды перевода в современном английском языке, их семантики и лексические варианты перевода на родной язык. В статье речь идет о социальных сторонах текста перевода. **В ней** автор излагает некоторые теоретические и практические вопросы сохранения социальных факторов в переводящем языке. На основе конкретных примером отмечаются характерные трудность перевода социальной лингвистики художественных тексто.В статье рассматриваются семантическая координация английского языка в процессе перевода на родной язык, их трудности и пути их преодоление в семантике английского языка, а также некоторые проблемы синхронного перевода в литературе и лингвистики. В статье также анализируются разные виды перевода в современном английском языке, их семантики и лексические варианты перевода на родной язык.

Ключевые слова: научно-технический перевод, текст, глагол, грамматические термины, практический перевод, фразы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru,dosent
Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTAC OSMANOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Xarici dillər kafedrası
Rəşid Behbudov küç. 134
Aytacosmnv23@gmail.com

ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA İKT-nin İSTİFADƏSİNİN ƏSAS YOLLARI

Xülasə

İngilis dili beynəlxalq bir dilə çevrilmişdir. Beləliklə, bütün media, texnologiyalar və hər şeydə ingilis dilindən istifadə edilir. Bu səbəbdən də, ölkəmiz Azərbaycanda ingilis dilinin ikinci xarici dil kimi tədrisinə üstünlük verilir.

Əhəmiyyətinə baxmayaraq, uzun illər boyu danışmağı öyrətmək az qiymətləndirilirdi və müəllimlər dialoqları əzbərləmək və ya dərslərin təkrarlanması kimi üsullarla danışmağı öyrətməyə davam edirdilər. Bununla birlikdə, bugünkü dünya tələbələrin özlərini ifadə etmələrinə və hər bir ünsiyyət şəraitində uyğun olan sosial və mədəni qaydalara riayət etməyi öyrənmələrinə kömək etmək üçün danışmağı öyrətmək məqsədi tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməsini tələb edir.

Danışıq, dil öyrənənlərin inkişafı üçün vacib olan dil bacarıqlarının bir hissəsidir. Bundan əlavə, xarici dil öyrənənlərin fikirlərinə görə, danışma bacarığına üstünlük verməliyik. Xarici dil sinifləri, dil öyrənmənin meydana gəldiyi gündəlik həyat tərzinin açarıdır. Beləliklə, danışıq xarici dil öyrənmənin və tədrisin vacib hissəsidir. Bu kontekstdə M. Basavarajiah, "danışmanın əsas iş olduğunu, qalan hamısının ondan qurulduğunu" ifadə etdi [1, s.3]. Yenə də tələbənin danışma qabiliyyəti təkcə sinif texnikasından deyil, həm də motivasiya, adekvat söz ehtiyatı və təcrübə və s. kimi digər faktorlardan da asılıdır. Ancaq danışmaq tələbələrin əksəriyyəti üçün bir problemdir. İngilis dili öyrənənlərin əksəriyyəti üçün danışmaq ən çətin bacarıq olaraq qalır və onlar hələ də ingilis dilində şifahi ünsiyyət qurmaqda bacarıqsızdır. Əsas problemlərdən biri tələbənin səhvləridir. Digər bir problem motivasiya əksikliyidir. Tələbələrin motivasiyaları yoxdur və onlar, maraqlı olmayan mövzuların və tapşırıqların təkrarlanması, həmçinin yenilənməyə ehtiyacı olan ənənəvi materialların və texnikaların istifadəsi də daxil olmaqla bir çox səbəbə görə şifahi dərsə daha az diqqət yetirirlər. Praktikanın olmaması da əksər tələbələrin qarşılaşdığı başqa bir problemdir.

Açar sözlər: şifahi nitq bacarıqları, texnoloji vasitələr, tələbələr.

Şifahi nitq bacarıqları dedikdə danışma və dinləmə bacarıqları nəzərdə tutulur. Dərs zamanı danışma bacarıqlarının inkişafında tələbələrin rolu olaraq istifadə edilə bilən bəzi kateqoriyalar var.

- Təqlidetmə – danışıq prosesinin bir qismini "insan səs yazması"nın deyilənləri təkrarlaması təşkil edir, yəni tələbələr müəllimin nitqində intonasiyanı, müəyyən sait səsləri öz beyinlərinə yazaraq, sonra bunu praktik olaraq yerinə yetirirlər. Bu cür təqlid, mənalı qarşılıqlı təsir məqsədi ilə, ancaq dil formasının müəyyən bir elementinə diqqət yetirmək üçün həyata keçirilir.
- İntensivlik – Dilin bəzi fonoloji və ya qrammatik aspektlərini tətbiq etmək üçün nəzərdə tutulmuş hər hansı bir danışıq fəaliyyətinin daxil edilməsi təqliddən bir addım irəli gedir.
- Cavab vermək- Müəllimin və ya şagirdin suallarına və ya şərhlərinə qısa cavablardan ibarətdir.
- İnsanlararası dialoq – Xüsusi məlumatların ötürülməsi və ya mübadiləsi məqsədi ilə həyata keçirilən insanlararası dialoq dili, cavab vermək vəzifəsinin genişləndirilmiş formasıdır.
- Şəxslərarası dialoq - Fakt və məlumat ötürməkdən daha çox sosial əlaqələri qorumaq məqsədini həyata keçirir.
- Geniş monoloq - Burada qeyd daha rəsmi və müzakirə xarakterlidir. Bu planlı və ya hazır ola bilər. Orta səviyyədən yuxarı səviyyəyə qədər olan tələbələr, qısa çıxışların şifahi hesabatları şəklində genişləndirilmiş monoloqlar verməyə çağırılır [5, s.53].

Ünsiyyət qurmaq üçün vacib bir vasitə olaraq danışma, xarici dil öyrənməkdə şagirdlərin mənimsəməli olduqları bacarıqlardan biridir. Şagirdlərin danışma bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi həmişə diqqət mərkəzindədir. İnsanın çalışacağı hər hansı bir peşədə özünü ifadə edə bilməsi və inandırıcı ola bilməsi vacibdir. Effektiv danışıq bacarıqlarına yiyələnmək üçün müsahibələr, qrup müzakirələri, təqdimatlar, görüşlər, seminarlar, seminar və layihələr faydalı üsullar sayılır. Deməli, sürətlə inkişaf edən 21 -ci əsrə ayaq uydurmaq üçün danışma dərslərində texnologiya tətbiq edilməlidir. Texnologiyanın inkişafı sayəsində bilik bazası qısa müddətdə sürətlə iki qat və üç qat artır. Bu tendensiyanın öhdəsindən gəlmək üçün tələbələrə ingilis dilini öyrətmək üçün müasir texnologiyalardan istifadə etməliyik.

Öyrənmə/tədris prosesini artırmaq və asanlaşdırmaq üçün, xüsusən danışma qabiliyyətini artırmaq üçün istifadə edilə bilən vacib texnoloji vasitələr var. Bu texnoloji vasitələrin hər biri ilə qısaca tanış olaq:

Kompüterlər: informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının ən vacib vasitələri və müasir insan həyatının onurğasıdır. Kompüterlər müəllimlərin əksəriyyəti tərəfindən istifadə olunan ən çox yayılmış İKT vasitələridir. Onlar, məlumatların saxlanması, toplanması və ünsiyyət üçün hazırlanmasında faydalıdır.

Baş üstü proyektor: məlumatları və prosesləri eyni anda çox sayda insana göstərmək üçün təsirli bir vasitədir. Hazırlanmış məlumat formalarını baş üstü proyektorun köməyi ilə nümayiş etdirmək asandır. Müəllimlər, tələbələrinin dili səmərəli istifadə etmələri və yaxşı danışanlar olmaları üçün istifadə etdikləri avadanlıqlarla tələbələri arasında möhkəm bir əlaqə qura bilərlər. Vizual vasitələr, natiq üçün təqdimat vasitələridir, çünki qarşılıqlı fəaliyyət aktını qorumaq və daha mütəşəkkil etmək üçün onlara istinad edəcək bir şey verirlər. Üstəlik, tələbələrə mövzunu təqdim edərkən hərəkət etmək və fərqli jestlərdən istifadə etmək imkanı verirlər və zaman-zaman tamaşaçıların gözlərini video köməkçiyə yönəltdikləri üçün təəssüratı azaldaraq aparıcını daha rahat etdirirlər.

Rəqəmsal kamera: istifadəsi əksər mövzularda dil mənfəəti və inkişafı üçün sonsuz şanslar təqdim edir. Rəqəmsal kameralar sonradan müəllim və ya hətta özünüqiymətləndirmə kimi tələbələrin özləri tərəfindən düzəlişlərin edilməsi üçün rol oyunları və sinif prezentasiyalarını qeyd etmək üçün çox faydalıdır. Bu texnika tələbə ilə müəllim arasındakı soyuqluğu pozur və tələbələri texnologiyaya yaxınlaşdırır.

İnteraktiv lövhə: tələbələrə ən yaxşısını təqdim edir. Məsələn, tələbələr hətta ana dilində danışan insanları izləyə bilərlər və ünsiyyət, onun prosesi və bacarıqları haqqında çox şey öyrənə bilərlər. İKT vasitəsi ilə fərqli insanların anlayışlarını fərqli səmərəliliklə göstərmək, tələbələri nəinki dili bilmək və öyrənməyə, həm də onu gündəlik həyatlarında tətbiq etməyə məcbur edir.

Sosial media: vacib bir ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. O, fikir və ideya mübadiləsi üçün bir platforma təmin edir. Tələbələr özlərini ingilis dilini öyrənmə qruplarına əlavə edə və məlumat mübadiləsindən faydalana bilərlər. Facebook, Twitter, Instagram və s. kimi bir çox sosial sayt mövcuddur. Sosial media situasiyalı dil öyrənmədə çox faydalıdır.

İngilis dili öyrənmək üçün onlayn imkanlar: Dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün internetdə bir çox onlayn imkanlar mövcuddur. Bəziləri e-bələdçilik, e-repetitorluq, e-tədris, elektron jurnallar, elektron qəzetlər, e-kitablar, elektron kitabxana, onlayn təlim, virtual dərslər və s.-dir.

Videokonfrans: bir insanın olduğu yerdən dünyanın başqa yerlərində digər şəxslərin çıxışlarını əldə edə biləcəyi bir üsuldur. Əsasən xarici ölkədə yaşayan bir professorun mühazirəsini izləmək üçün istifadə olunan bir proqramdır. Bir sözlə, tələbələrə bu dünyada nələr baş verdiyini anlamaq və ən yaxşı şəxsiyyətlərin çıxışlarını canlı bir şəkildə eşitmək çox faydalıdır. Videokonfransda ən diqqət çəkən məqam, şagirdlərin dərhal sual göndərə bilmələri və cavablarını bir anda ala bilmələridir.

Video kitabxanaları: sürətli və modernləşdirilmiş dünyamızda ən vacib texnoloji vasitələrdən biridir. Bu, bəzi maraqlı seansları qaçıran tələbələr üçün faydalıdır. Bu müddətdə fakültənin tədrisi qeydə alınacaq və tələbələrin istifadəsinə

veriləcəkdir. Tələbələr asudə vaxtlarında kasetlərə baxa bilərlər. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, şagirdlər zərurət yarandıqda onu təkrar oxuya bilərlər.

Təkmilləşdirilmiş Dil Öyrənməsi (TELL), dillərin öyrədilməsini və öyrənilməsini artırmaq üçün aparat təminatı, proqram təminatı və internet daxil olmaqla kompüter texnologiyalarının istifadəsidir. O, tələbələrin İngilis dilini inkişaf etdirmək üçün mövcud olan bütün texnologiyalardan istifadə etmələrini təmin edir. Tələbələrə onlayn lüğətlərdən istifadə etmək, söhbət etmək və dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən hadisələri görmək imkanı verilir.

Podkastinq. Podkastlar yüklənə və ya endirilə bilər, bu audio şagirdin hədəf dili ilə tanış olmasına kömək edir və müəllimlər onları sinifdə müzakirələr kimi fəaliyyətlər üçün istifadə edilə bilən faydalı audio material kimi istifadə edə bilərlər, bununla yanaşı internetdə ikinci dil kimi ingilis dili öyrənənlər üçün və tələbələrin xüsusi ehtiyacları üçün tələffüz məşqlərinin daxil olduğu podkastlar yerləşdirilə bilər. Podkast, şübhəsiz ki, öyrənənlərə danışmaqda kömək edir. Podkastinq, öz materiallarımızı genişləndirə biləcəyimiz və sinif daxilində və xaricində yerləşdirə biləcəyimiz audio faylların inteqrasiyasıdır. Şagirdlər sevdikləri musiqi fayllarını dinləmək üçün i-podlardan istifadə edirlər. Eyni şəkildə təhsillərini də əyləncə şəkildə alırlar [4, s.151].

Podkastinq, tələbələrə təhsil məqsədləri üçün texnologiyaya əsaslanan əyləncə sistemlərindən istifadə etməyə imkan verir. Bununla hər hansı bir öyrənmə prosesində çox təsirli olan tələbə-müəllim əlaqəsini itirmədən ənənəvi üz-üzə təlimdən uzaqlaşa bilərik. Podkastlar tələbələrə və müəllimlərə istənilən vaxt hər kəslə məlumat paylaşmağa imkan verir. Dərsdə iştirak etməyən tələbə yazılmış dərsin podkastını yükləyə və buraxılmış mühazirələrə daxil ola bilər. Coğrafi məsafə və digər səbəblərə görə gedə bilmədikləri başqa ölkələrdən olan mütəxəssislərin mühazirələrinə də daxil ola bilərlər.

Dinləmə bacarığına yiyələnmək, xarici dil öyrənənlər üçün dil biliklərini inkişaf etdirmələri üçün məcburidir. Bir dil sinifində İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyasından istifadə etmək şagirdlərə davamlı dinləmə formalarını əldə etməyə kömək edir. Bu məqsədlə istifadə edilə bilən və nəticədə lazımi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirə biləcək çoxsaylı vasitələr vardır. Müxtəlif İKT vasitələrindən istifadə etmək, şagirdləri dil bilikləri praktikasında müstəqil hala gətirir, çünki onlar sinifdən kənarda da dil tətbiq edə bilərlər. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının istifadəsi, dil biliklərinin, o cümlədən dinləmə bacarığının inkişafına çox təsirli şəkildə kömək edir. Belə ki, dil daşıyıcısı olmayan tələbələr İKT avadanlıqları vasitəsilə özlərinə uyğun bir vaxtda dinləmə tapşırıqlarını yerinə yetirməklə, bu bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər. Əlavə dinləmə fəaliyyətlərinin köməyi ilə dinləmə üçün tapşırıqlar, testlər və anlama sualları kimi əlavə təcrübələr həyata keçirilə bilər və dil öyrənənlər onları maraqlandıran müxtəlif fəaliyyət növlərindən seçə bilərlər.

İKT -dən dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə effektiv istifadə etmək üçün sinifin səviyyəsinə və mənşəyinə uyğun olaraq müvafiq İKT vasitələrindən istifadə edilməlidir. Tədqiqatçılar son illərdə dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün uğurla istifadə olunan bir çox İKT vasitələri aşkar etmişlər:

İnteraktiv lövhələr: Müəllimlər dinləməyi öyrədərkən dil şagirdlərinin dərsə fəal və həssas şəkildə qatılmalarına diqqət yetirirlər, çünki dil sinifində dinləmə fəaliyyətləri sayəsində şagirdlər real həyatda aktiv dinləyicilərə çevrilə bilərlər. Bu yalnız şagirdlərin dinləmə fəaliyyətlərinə maraq göstərmələrinə kömək edən alətlər və materiallar ilə mümkündür. Bunun üçün sinifdə səsin istifadəsi zəruridir. Bu məqsədlə İnteraktiv Ağ Taxta və ya Ağıllı lövhə ən çox istifadə olunan vasitələrdən biridir, çünki xarici dil sinifində müəllim və şagirdlərə bir sıra fəaliyyətlər yerinə yetirməyə imkan verir. Ağıllı lövhə istifadəçisi əvvəlcədən yazılmış səsləri eşitmək, dinləmək və simulyasiyalara baxmaq üçün nişanlara basmaqla bir çox cəhətdən dil elementlərini dinləyə bilər. Ağıllı lövhə, anlayışları izah edərkən, müəyyən bir şagirdin işini digər sinif yoldaşlarına təqdim edərkən video kliplər göstərmək üçün də istifadə edilə bilər. Bütün bunlar bütün sinif tərəfindən dinlənilməsi üçün geniş təcrübəyə səbəb olur. O, öyrənilən dil bacarıqlarının hər hansı birində tələbənin iştirakını artırmağa kömək edir və qarşılıqlı əlaqəni və anlama qabiliyyətini artırır. Görmə problemlərini kompensasiya etməyə kömək edir, çünki eşitmə fəaliyyətləri də var. O, təhlükəsiz bir mühitdə şifahi bir bacarıq inkişaf etdirmək üçün həqiqətən faydalıdır.

Multimedia (kütləvi informasiya vasitələri): Dinləmə qabiliyyəti, dinləyicilərlə qarşılaşdıqları hər hansı bir dinləmə materialını anlamaq üçün istifadə etdikləri bir çox mikro bacarıqdan ibarətdir. Bu mikro bacarıqlardan biri, dinləyicilərin sürəti idarə etməsinə imkan verən multimediya vasitəsi ilə mümkün olan dil parçalarını qısa müddətli yaddaşda saxlamaqdır. Bunun üçün dinləyicilər mətni daha yaxşı bir şəkildə başa düşmələri və xatırlamaları üçün dil materialını işə sala, dayandıra və nəzərdən keçirə bilirlər. Video əlavə edilərsə, dinləyicilər yeni məlumatları yadda saxlaya və köhnə məlumatla əlaqələndirə bilərlər. Multimedia öyrənənlərə xarici dilin səslərini ayırd etməyə kömək edir. Sözlərin başlanğıcı və sonu, mətnin səsli mətnlə birlikdə sinxron şəkildə göstərilməsi onları fonetik qruplaşmaları və sərhədləri fərqləndirməyə vadar edir. Videolarda, danışan şəxslərin üzlərini görə bilirlər və müvafiq mimikaları öyrəndikcə bu dinləmə asanlaşır. Kontekstə əsaslanaraq ifadələrin kommunikativ funksiyalarını anlamaq multimediya vasitəsi ilə mümkündür. Video həmişə zəngin bir kontekst mənbəyi olduğunu sübut edir və öyrənənlər videonun sürəti və ardıcıllığı üzərində nəzarəti ələ aldıqda, mətni görmək və eşitmək kontekstə uyğun olaraq bir -birinə uyğundur və beləliklə tələbələr müəyyən bir mətndə ifadələr və funksiyaları arasındakı əlaqələri yaşayır və başa düşürlər. Multimediya fərqli nitq üslublarını, dərəcələrini və performans səhvlərini anlamağa kömək edir. Dinləmə mətninin yavaşlamış versiyasını təmin edən bəzi

multimediya proqramları da mövcuddur. Tələbələr fərdi emal ehtiyaclarına uyğun olaraq səsin daha yavaş və sadələşdirilmiş versiyasına keçə bilərlər.

Kompüter dəstəkli dil öyrənmə (CALL): Kompüter dəstəyi ilə dil öyrənmək öyrənənləri dinləyərkən passiv olmaq əvəzinə aktiv dinləyicilərə çevirir. Rəqəmsal hekayələr, Mp3 səs qeydləri və ya podkastlar kimi kompüter dəstəkli dil öyrənmədə istifadə edilə bilən bir çox vasitə var. Araşdırmalar nəticəsində öyrənənlərin interaktivliyi, əyani vəsaitləri və təkrarlamaları sayəsində rəqəmsal hekayələri dinləməyi sevdikləri ortaya çıxdı. Bu hekayələr öyrənənlərə dinləmək bacarığını asanlıqla əldə etməyə kömək edir, əks halda öyrətmək çox çətindir. Öyrənənlər əyləncə və motivasiya ilə dil quruluşunu, səs nümunələrini və prosodiyanı mənimsəyir və nəticədə bu, onları yaxşı dinləyicilərə çevirir. Əlavə olaraq, öyrənənlər, səs tonundan başqa, jestləri və üz ifadələrini özündə birləşdirən qeyri-verbal ünsiyyət üçün bacarıqlarını inkişaf etdirir. Amma bu sosial təcrübə öyrənənlərin öz tempi ilə əldə edilir. Buna görə də mənbələr öyrənənlərin dil səviyyəsinə və texnoloji qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır [4, s.150].

Dinləmə bacarığının inkişafı üçün onlayn mənbələr: Sosial şəbəkələr və Skayp, podkastlar, konfranslar və s. kimi müxtəlif internet kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə real ünsiyyət onlayn formada mümkün olur. Dinləmə bacarıqlarının öyrədilməsini və öyrənilməsini dəstəkləmək üçün İnternetdə audio və video dərsləri çoxdur. Sənədli filmlər, musiqi faylları, xəbərlər, verilişlər və s. natiqin hər hansı bir mövzu və ləhcəsi haqqında məlumat əldə etməkdə öyrənənlərə kömək etmək üçün var. Şagirdlər də vaxtlarına və maraqlarına uyğun olaraq fəaliyyətlərini tənzimləyə və seçə bilərlər. İngilis dilini öyrənənlərə xas olan bir çox onlayn dinləmə fəaliyyəti var. İngilis dilini öyrənən BBC Dünya Xidməti, məsələn, İngilis dilində Xəbərlər təqdim edir və əhəmiyyətli lüğət terminləri haqqında xülasə, transkript və qeydlərlə hesabat verir. Qısa reportajlarda məşhur insanlar, pop musiqi, əyləncə xəbərləri və bu kimi mövzular yer alır. Şagirdlər bütün bunları onlayn dinləyə və istədikləri zaman tətbiq etmək üçün cihazlarına yükləyə bilərlər. Eyni şəkildə, əsasən Britaniya İngilis dilində olan BBC News veb saytı, öyrənənlərin seçə və dinləyə biləcəyi müxtəlif kateqoriyalara aid səs yazıları ehtiva etdiyi üçün çox faydalıdır. BBC -yə bənzər, əksəriyyəti Amerika İngilis olan CNN saytı da öyrənənlərə xəbərlərin kliplərini dinləməkdən faydalanmaq imkanı verir. Fərdi xəbərlərdən əlavə öyrənənlər bütün proqramları dinləyə bilərlər. "Breaking News English", fərqli mövzularda səs yazısı və mənbə kitabının yanında xəbər məqalələri olan başqa bir saytdır. Başqa bir sayt "Aylıq Xəbərlər Digesti", 30 gündən bir İngilis dilini öyrənənlərə özlərinə uyğun vaxtlarda dinləmək və oxumaq üçün təcrübə keçmək məqsədilə asan İngilis dilində hazırlanan xəbərlərin xülasələrini ehtiva edir. Bununla birlikdə, bu veb sayt yalnız dinləmə anlayışını inkişaf etdirmək imkanı vermir, həm də oxumaq, yazmaq və hətta danışmaq üçün materiallar təqdim edir. Hər ayın ilk günündə yayımlanan bu xəbərlərə audio, mətnlər və tapşırıqlar daxildir. Başqa bir veb sayt "Video Jug", pulsuz faktlara əsaslanan video məzmunu olan

dünyanın ən geniş kitabxanası hesab olunur və beləliklə dinləmə bacarıqlarını tətbiq etmək imkanı verir. Bu sayt vasitəsilə şagirdlər dinləmə prosesində fəal iştirak edirlər [3].

Podkast: Şəxsi və portativ dinləmə cihazlarına abunə ola və yüklənə bilən səs yazılarına podkast deyilir. O, radio və ya TV şousuna bənzəyir, ancaq dinləyicilər podkastları öz maraqlarına və zamanlarına uyğun izləyə bilərlər. Musiqi və ya video daxil olmaqla hər hansı bir mövzuda podkast yaradıla bilər. Bununla birlikdə, videoları olan podkastlara Vodcast və ya PodClips də deyilir. Sinifdə orijinal materialı dinləmək və müstəqil işləmək üçün podkastlar tövsiyə olunur. Üçüncü təhsildə, podkast olaraq mühazirə yazmaq bu gün çox yayılmışdır, çünki dərs buraxan tələbələr daha sonra dinləmək üçün mühazirələr yükləyə bilərlər. Tələbələr öz podkastlarını hazırlaya bilərlər ki, bu da bir az daha tələbkar, lakin nəticədə mükafatlandırıcıdır. Podkastların hazırlanması sadədir və öz podkastlarını hazırlamaq istəyənlər "İnternetdən istifadə edərək İngilis dilini inkişaf etdirməyin əlli yolu"-na müraciət edə bilərlər. "İngilis caster", İngilis dili müəllimləri və öyrənənlər üçün xüsusi olaraq hazırlanmış bir podkast kataloqudur. Sözlük, qrammatika, idiom və jarqon sözlər, işgüzar İngilis dili, xəbərlər, cari işlər, hətta zarafatlar, mahnılar və şeirlər və s. haqqında podkastlar olan bir sıra veb saytlar var. BBC ən erkən podkast yaradıcılarından biri hesab olunur. O, əvvəlcə səs proqramları şəklində məhdud sayda podkast təqdim etdi, lakin siyahısını genişləndirərək, dram və ya xəbər və idman olsun hər şeyi daxil etdi. "İnternet TESL Jurnalı" veb saytının alt səhifəsi olan ingilis dili dinləmə podkastları, intonasiya, ritm və intonasiya tətbiq etmək üçün yaxşı olan müxtəlif kateqoriyalı podkastlardan ibarətdir. Başqa bir sayt "Mahnıları öyrənin" İngilis dilində danışanların oxuduğu müxtəlif mahnılara malikdir. Bu mahnılara xalq mahnıları, kamp mahnıları və qrup mahnıları daxildir. Uzunluğu qısa olan bu podkastlar istənildiyi qədər dinlənilə bilər. Həftəlik bir podkast olan "English Feed", təhlil və dinləmə anlayışına xas olan qrammatika və lüğət təlimlərini ehtiva edir. İngilis dilini elementar səviyyədə öyrənmək üçün, tövsiyə olunan bir podkastdır, çünki öyrənənlərə dilin əsas strukturlarını öyrənmək imkanı verir. Bu podkastda əhatə olunan müxtəlif mövzular dinləyib anlama viktorinalarını əhatə edir. "ELT Podcast" veb saytı İngilis dilini xarici və ya ikinci dil olaraq öyrənənlər üçün əsas söhbətlər təqdim edir, çünki hər bir epizodda ortaq söhbəti normal, daha sonra yavaş və sonra daha az təbii sürətlə və transkriptlə birlikdə verərək dinləməni başa düşməyə kömək edir. British Council veb saytındakı Elementary Podcasts -da ailə, ev heyvanları, geyim, səyahət və s. kimi mövzularda dinləmə fəaliyyətləri mövcuddur və dil öyrənənlər podkastları dinləyərkən bu işləri kompüterlərində edə bilərlər və ya onları sonrakı təcrübə üçün çap edə bilərlər [2, s.212-213].

Sonda qeyd etmək istərdik ki, xarici dildə dinləmə və danışma qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün geniş İKT vasitələri mövcuddur. Bütün bu vasitələr şagirdlərin seçiminə, öyrənmə mühitinə və öyrənmə quruluşlarına uyğun olaraq istifadə edilə bilər. Müəllimlər ayrı-ayrılıqda və ya digər vasitələrin birləşməsi

ilə öyrənənlərin müxtəlif aspektlərini və səviyyələrini nəzərə alaraq ağıllı şəkildə bu vasitələri seçməlidirlər. İKT vasitələrindən istifadə, dinləmə və danışma anlayışlarını öyrənmək və öyrətmək və xarici dildə dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirmək vəzifəsini asanlaşdırır, çünki bu vasitələr həm sinif daxilində, həm də xaricində istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Basavarajiah M., The Journal of English Language Teaching, Vol: 44/2: 2006. Print
2. Davis R. Retooling perspectives on technology's role in language education. Studies in Self-Access Learning Journal, 2(3), 2011, p.212-218.
3. Eva Milkova, Multimedia Applications and their benefit for Teaching and Learning at Universities, WSEAS Transactions on Informations Science and Aplication, Issue 6, Volume 5, June, 2008
4. Shyamlee S. D., Phil M. Use of Technology in English Language Teaching and Learning: An Analysis. In International Conference on Language, Medias and Culture (Vol. 33, pp. 150-156). 2012
5. https://media.neliti.com/media/publications/279993-technology-in-teaching-speaking-skill-61ea4817.pdf

АЙТАДЖ ОСМАНОВА

ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В РАЗВИТИИ ГОВОРНЫХ НАВЫКОВ

РЕЗЮМЕ

Английский стал международным языком. Таким образом, английский используется во всех средствах массовой информации, технологиях и во всем. По этой причине наша страна предпочитает преподавать английский как второй иностранный язык в Азербайджане.

Несмотря на свою важность, обучение речи недооценивалось в течение многих лет, и учителя продолжали обучать речи с помощью таких методов, как запоминание диалогов или повторение уроков. Однако в современном мире цель обучения речи, чтобы помочь учащимся выразить себя и научиться следовать соответствующим социальным и культурным правилам в любой среде общения, требует от учащихся развития коммуникативных навыков.

Речь - это часть языковых навыков, которые важны для развития изучающих язык. Кроме того, по мнению изучающих иностранный язык, мы должны отдавать приоритет разговорным навыкам. Уроки иностранного языка

являются ключом к повседневной жизни, в которой происходит изучение языка. Таким образом, речь является важной частью изучения и преподавания иностранного языка. В этом контексте М. Басавараджия заявил, что «речь - это главный труд, все остальное основано на ней» [1, с.3]. Опять же, разговорные способности учащегося зависят не только от методики обучения в классе, но также от мотивации, адекватного словарного запаса и опыта. Это также зависит от других факторов, таких как Но говорить - это проблема для большинства студентов. Устная речь остается самым сложным навыком для большинства изучающих английский язык, и они по-прежнему не могут устно общаться на английском языке. Одна из главных проблем - ошибки студентов. Еще одна проблема - отсутствие мотивации. Учащимся не хватает мотивации, и они уделяют меньше внимания устному обучению по ряду причин, включая повторение неинтересных тем и заданий, а также использование традиционных материалов и методов, которые необходимо обновить. Отсутствие практики - еще одна проблема, с которой сталкивается большинство студентов.

Ключевые слова: устные навыки, технологические средства, студенты.

AYTAC OSMANOVA

MAIN WAYS OF USING ICT IN THE DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS

SUMMARY

English has become an international language. Thus, English is used in all media, technologies and everything. For this reason, our country prefers to teach English as a second foreign language in Azerbaijan.

Despite its importance, teaching speech was underestimated for many years, and teachers continued to teach speaking through methods such as memorizing dialogues or repeating lessons. However, in today's world, the goal of teaching speech to help students express themselves and learn to follow the appropriate social and cultural rules in every communication environment requires students to develop communication skills.

Speech is part of the language skills that are important for the development of language learners. In addition, according to foreign language learners, we should give priority to speaking skills. Foreign language classes are the key to the daily life in which language learning takes place. Thus, speech is an important part of foreign language learning and teaching. In this context, M. Basavarajiah stated that "speech is the main work, everything else is based on it" [1, p.3]. Again, a student's speaking ability depends not only on classroom technique, but also on motivation, adequate vocabulary, and experience. It also depends on other factors such as But speaking is

a problem for most students. Speaking remains the most difficult skill for most English learners, and they are still incapable of communicating orally in English. One of the main problems is student mistakes. Another problem is the lack of motivation. Students lack motivation and pay less attention to oral instruction for a number of reasons, including the repetition of uninteresting topics and assignments, as well as the use of traditional materials and techniques that need to be updated. Lack of practice is another problem that most students face.

Key words: oral speech skills, technological devices, students.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Qurbanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELMİRA MƏMMƏDOVA-KEKEÇ
Bakı Avrasiya Universiteti
Həsən Əliyev 135 A
ÜLKƏR RZA
Bakı Dövlət Universiteti
Şərqşünaslıq fakültəsi
E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com
rzayevaulkr@gmail.com

VÜCUDNAMƏLƏRDƏ ƏRƏBCƏ ALINMALAR (XƏSTƏ QASIMIN VÜCUDNAMƏSİ ÖRNƏYİNDƏ)

Xülasə

Vücudnamə bir janr olaraq şifahi və yazılı ədəbiyyatda nümunələri olan, türk xalqlarının keçmişindən günümüzə qədər gəlib çatan bir ədəbi formadır. İnsan ömrünü illər üzrə təsvir edən bu mətnlərə Azərbaycan, türk, özbək, qazax, qırğız, tatar, uyğur, başqırd, Kıbrıs və digər türklərin şifahi və yazılı mətnlərində rast gəlinir.

Vücudnamələrlə bağlı ikicildlik "Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr" adlı mətnlər toplusu nəşr edilmişdir. Bu topluda 200-dən çox vücudnamə mətni toplanmışdır. Məqalədə həmin mətnlərdən çıxış edilərək ərəbcə sözlərin işləkliyi, müxtəlif müəlliflərin dilində istifadə edilmə vəziyyəti öyrənilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, vücudnamə mətnlərində ərəb sözlərinin işləkliyi Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsindən başlayaraq özünü göstərmişdir. Digər vücudnamələr üçün arxetip mətn olan bu vücudnamə dini-təbliği üslubda yazıldığı üçün islam dini ilə bağlı bir çox söz və ifadələrdən mətndə geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Vücudnamənin arxitektonikasında yer alan elementlər onun məzmununa böyük təsir göstərmişdir. Əhməd Yəsəvi ənənəsində yazılmış vücudnamələrdə insanın ömrü sadəcə bu dünya həyatı ilə məhdudlaşmır, maddi dünyadan öncəki və sonrakı aləmlərin də təsviri, ruhlar dünyasında mövcud olması da təsvir edilmişdir. Aşıq şeirində, xüsusilə şiə aşıqların vücudnamələrində hədislərdən çıxış edilərək axirət aləminin təsviri verilmiş, qəbir əzabı, İnkir-Minkirin sorğu-sualı, Sirat körpüsü, hz. Əlinin şəfaətçi olması kimi hissələrdə ərəb sözlərinə daha çox yer verilmişdir. Həmin hissələrin təsvirində ərəbcə sözlərin işləkliyi daha çox olmuşdur. Vücudnamələrdə ərəbcə sözlər daha çox dini anlayışların və mücərrəd isimlərin ifadəsində istifadə edilmişdir.

Vücudnamələrdə ərəbcə sözlər daha çox nitq hissələrindən ikisinə aiddir; adətən, isimlər və analitik feillərin birinci hissəsi ərəb mənşəli sözlərlə verilmişdir. Saylar və sadə feillər əsl türk sözləri ilə ifadə olunmuşdur. İnsanın yaşını bildirmək üçün istifadə edilən saylar bağlı hissələr, adətən, bu dünya həyatının qələmə

alınmasında işlədilmişdir və bu qisimdə istifadə edilən ərəbcə sözlər türk xalqlarının ümumişlək fonduna keçmiş alınma sözlərdir.

Ayrı-ayrı vücudnamə mətinlərində bəzi ərəbcə sözlər stereotip ifadələr kimi də işlədilmişdir. Bunlar daha çox dini anlayışla bağlı olan aşağıdakı ifadələrdir: *Allah, Sübhan, şükür, təriqət, itaət, istiğfar, iman, şeytan, mömin, xaliq, əcəl, əhəd, mədəd, qəbz, tabut, məscid, molla, ayə, sidru-kafir, salavat, fatihə, ruh və s.* Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, vücudnamələrdə ərəbcə sözlərin işlənməsi XI əsrdən etibarən başlamış, xüsusilə klassik və dini üslubda yazılmış vücudnamə mətnlərində bu cür alınmaların istifadəsi məzmundan irəli gələn bir zərurət olmuşdur.

Məqalədə konkret olaraq XVIII əsr Azərbaycan aşığı Xəstə Qasımın vücudnaməsində ərəbcə alınmaların linqvistik və statistik təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: vücudnamə, ərəb, söz, türk xalqları, folklor, yazılı ədəbiyyat

Giriş: Türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında mövcud olan janrlardan biri kimi vücudnamələrin tarixi folklor mətnlərindən, Orxon-Yenisey abidələrindən, Yusif xas Hacibin "Qutadqu bilik" məsnəvisindən və Əhməd Yəsəvinin "Divani-hikmət" əsərindən başlanır. İnsan ömrünü, müxtəlif yaş pillələrini təsvir edən vücudnamələrdə "*sənətkarlar bir növ özünün əsli-nəcabəti, ana bətninə düşməsi, anadan olması, uşaqlıq illəri, təhsil alması, ədəb-ərkanı, həyatının müxtəlif yaş dövrləri, oturub-durması, ailə məişəti, məhəbbəti, el-obası, həyat yollarında olan çətinlikləri, gənclik, ahıllıq dövrü və s. haqqında avtobioqrafik məlumatlar verir"*. (8, s. 195) Qeyd edək ki, bütün vücudnamələr avtobioqrafik səciyyə daşımır. Ümumiyyətlə, vücudnamələr məzmun baxımından aşağıdakı qruplarda təsnif edilir:

1. Zoomorfik vücudnamələr;
2. Təsəvvüfi vücudnamələr;
3. Qız və qadınlar haqqında vücudnamələr;
4. Tərcümeyi-hal səciyyəsi daşıyan vücudnamələr;
5. Tarixi hadisələri əks etdirən vücudnamələr.

Göründüyü kimi, vücudnamələrin məzmun qruplarında avtobioqrafik mətnlər sadəcə bir qrupdur, digər qruplarda müxtəliflik dil-üslub fərqliliyinə də səbəb olur. Buna görə də vücudnamələrin dili həm ayrı-ayrı türk xalqlarının leksik-qrammatik özəlliklərini, həm də tarixi mərhələlər üzrə səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dil tarixi üzrə vücudnamələrdə Göytürk və Qaraxanlılar dövründən başlayaraq XXI əsrə qədərki fonetik, leksik və qrammatik dəyişmələri görmək mümkündür. *"Orxon-Yenisey abidələrinin dilində alınma sözlər kəmiyyətcə azlıq təşkil edir"*. (11, s. 82) Nizami Xudiyevin verdiyi məlumata görə, az sayda həmin sözlər isə Çin, monqol və Tibet dillərinə aiddir. Günümüzdə də Sibir türklərinin lüğət tərkibində ərəb, eləcə də fars sözlərinin işləkliyi coğrafi və dini səbəblərlə aktual deyil.

Türk xalqları ədəbiyyatından toplanmış 200-dən çox vücudnamə mətni əsasən nəzmlə olsa da, bəzi nəsr nümunələri də mövcuddur. Bunu da qeyd edək ki, dil baxımından nəzm və nəsrlə yazılmış vücudnamələr də biri digərindən fərqlənir.

Qeyd edək ki, çağdaş vücudnamələrdə Avropa dillərindən və eləcə də rus dilindən keçmiş sözlər də müşahidə edilir. Türkiyə yaşnamə nümunələrindən seçdiyimiz aşağıdakı örnəyi göstərə bilərik:

Yaşı on üç olur, mücevher saçar,
On dörtte ırmağı köprüsüz geçer,
Karışır meclise viskiler içer,
On beşinde açar gül şehir kızı. (4, s. 149)

Sovet dövründə yazılmış vücudnamələrdə isə *Lenin, bolşevik, kolxoz, zəhmətkeş, fəhlə, kəndli, beşillik plan, partiya* kimi rus dilindən keçmiş alınmalara rast gəlmək mümkündür.

Sadəcə XX əsrdə deyil, daha öncəki yüzilliklərdə də ərəbcə sözlərin o qədər də istifadə edilmədiyi vücudnamələr mövcuddur. Ərəbcə alınmaların az işləndiyi vücudnamələrdən biri də üçüncü məzmun qrupu ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, qız-qadınlar haqqında olan vücudnamələrdə ərəbcə sözlərin işləkliyi azdır.

On dördünde güzelliğin çağına,
On beşinde bülbül konar bağına,
On altıda kimse varmaz sağına,
On yedide seker ceylana döner.

On sekizinde döner selvi dalına,
On dokuzunda benzer oğul balına,
Yirmisinde döner ***cennet*** *gülüne,*
Yirmi birde gözler şahane döner. (4, s. 165)

Göründüyü kimi, bir-iki söz istisna olmaqla bu vücudnamədə alınma söz yoxdur. "Cənnət" sözü ərəbcə, "sərv" və "şahanə" sözləri isə farscadır, digər sözlər isə alınma deyil, millidir.

Vücudnamələrdə ərəb və fars dilindən alınma sözlərin işlənməsi islami türk ədəbiyyatının formalaşması, Quran və hədislərin qaynaq kimi çıxış etməsi, şair və aşıqların dini məzmun və motivli şeirlər qələmə alması ilə bağlıdır. Nadir Məmmədli orta əsrlərdə alınma terminlərin çoxluğunun ərəb dilində olmasını bu dilin həm də hər kəsin etiqad etdiyi bir din dili olması ilə bağlayır: *"Azərbaycan dilinə, xüsusilə ərəb mənşəli terminlərin keçməsini təbii hal hesab edirik. Bu, əvvəla, elm və mədəniyyət anlayışları ilə əlaqədar ərəb dilində hazır terminlərin mövcudluğu*

(qədim yunan, hind elmi traktatları ərəb dilinə tərcümə olunmuş, hələ orta əsrlərdə ərəb terminologiyası formalaşmışdı), ərəb, eləcə də fars dilinin yeganə alınma mənbəyi olması, ikincisi və ən başlıcası, ərəb dilinin müsəlman aləmində "Qurani-Kərim" - din dili hesab edilməsi ilə bağlı idi". (6) Amalya Bayramova da ərəb dilindən alınmaların Azərbaycan dilində kontaktlı mövcudluğunu islam dininin təşəkkülü və yayılması, Azərbaycanın işğal olunması, din əsasında ərəbdilli elm və mədəniyyəyin ortaya çıxması ilə izah edir. (2, s. 72)

Bəzi vücudnamələr saf türkcə sözlərdən ibarət bir mətn kimi diqqəti cəlb etdiyi halda, Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsi ənənəsində formalaşan mətnlərdə alınma sözlərin işləkliyi daha çox qarşımıza çıxır. Qeyd edək ki, məhz Əhməd Yəsəvi tərəfindən türk xalqları ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə dini motivli bir vücudnamə qələmə alınmışdır. Bu vücudnamədə Əhməd Yəsəvinin Məhəmməd peyğəmbərə və islam dininə sevgisi izhar edilmişdir:

*Evvel **Elest birabbikum** didi bil **Hak**,*
***Kalu bela** didi **ruhum** aldı **sebak**,*
Hak Mustafa** ferzend didi biling **mutlak,
*Ol **sebebdin** altmış üçde kirdim yirge.*

*Bir yaşımda **ervah** manğa ülüş birdi,*
*İki yaşda **peyğamberler** kilip kördi,*
Üç yaşımda Çil-ten kilip halım sordı,
*Ol **sebebdin** altmış üçde kirdim yirge.* (4, s. 48)

Göründüyü kimi, vücudnamənin dilində ərəbcə alınmalar məhz dini ifadələrin və izahların verilməsi ilə əlaqədar işlənilmişdir. Böyük mütəsəvvüf ruhunun bədən şəklinə girmədən öncəki halını, bəzmi-ələst məclisində verdiyi sözü izah edərkən türk dilinə deyil, ərəb dilinə müraciət etmişdir, daha doğrusu, həmin sözləri olduğu kimi şeirinə gətirmişdir. Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsini aşıqların uyğun mətnləri ilə müqayisə etdikdə ikincidə farsca sözlərin də çoxluğu müşahidə edilir.

Bəzi vücudnamələrdə dünyanın yaradılışını ifadə etmək üçün ərəb əlifbasının hərflərindən də istifadə edilmişdir:

*Sırra kadem bastım bu **kâf u nûna**,*
Uydum kâfile-i 'aşk-ı cünûna,
Adem diyârından bu dehr-i dûna,
Adliyâ tâ cirm-i kumâşa geldim. (4, s. 84)

Zahminin əlifnamə-vücudnaməsi isə ərəb hərflərinin əvvəldən sona qədər müəyyən misralarla mənalandırılması şəklində qurulmuşdur və həmin vücudnamədə də ərəb sözlərinin işləkliyi diqqəti cəlb edir. Bundan başqa bəzi vücudnamələrdə müəlliflər

ərəb dilində təhsil aldıqlarını, mollaxana və mədrəsələrdə bu dildə öyrəndiklərini nəzərə çatdırırlar:

On yaşımda ***sarf u nahva*** *giriştim,*
Bilmediğim hocalardan soruştum,
Şükür olsun bu inama yetiştim,
Okur yazar oldum meydan göründü. (5, s. 146)

Ümumiyyətlə, alınma sözlərin işləkliyinə görə vücudnamələri iki qrupa bölə bilərik:

1) Anonim vücudnamələr;
2) Müəllifli vücudnamələr.

Birinci qrup vücudnamələr şifahi xalq ədəbiyyatına aid mətnlərdir və xalq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirir, ən başlıcası isə sadəliyi ilə seçilir. Bu vücudnamələr, adətən, heca vəznindədir. Bu vücudnamələrin leksik tərkibi milli sözlər üzərində qurulmuşdur. İkinci qrup vücudnamələr isə Əhməd Yəsəvi ənənəsində formalaşan mətnlərdir. Məlum olduğu kimi, Türküstan piri, böyük mütəsəvvüf Əhməd Yəsəvinin "Divani-hikmət" toplusunda rast gəldiyimiz vücudnamə ilk klassik mətnlərdəndir. Bu vücudnamədə Əhməd Yəsəvi islamla bağlı duyğu, düşüncələrini dilə gətirmiş, əslində həmin hikmətlərlə müsəlmanlığı təbliğ etmək istəmiş və Qurandan, hədislərdən çıxış edərək əxlaqi-didaktik fikirlərini də səsləndirmişdir. Bu baxımdan Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsində ərəb dilindən alınma sözlər diqqəti cəlb edir. Bu vücudnamədə islamla bağlı anlayışlar, məfhumlar ərəb dilində ifadə olunmuşdur. Bu leksik baza ənənəsində türk xalqlarının aşıq şeirində onlarla vücudnamə mətni formalaşmış, insan ömrü və onun mənası təsvir və şərh edilərkən Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsi bir qəlib mətn olmuşdur. Maraqlıdır ki, bəzən bu qəliblərin də pozulduğunu, hətta Allah sözünün qarşılığı olaraq Tanrı ifadəsindən də yararlandığını görürük. Aşıq Abbasın vücudnaməsindən aşağıdakı bənd bu baxımdan nümunə ola bilər:

O vaqt sinəm üstə çöküb bir cəllad,
Vurdu caynağını oldum bitaqət,
Dedim: "Sən Tanrı, əl saxla bir saat",
Cəfa çəkdim ömür verdim fənaya. (3, s. 37)

Xalq dilində işlənən "Sən Allah" ifadəsinin "Sən Tanrı" şəklində işlədilməsi vücudnamə müəllifinin genetik milli dil arxetiplərinə olan qeyri-iradi müraciətini əks etdirir. Ümumiyyətlə, ikicildlik "Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr" kitabında Allah və Tanrı sözlərinin işlənmə nisbəti, təxminən, 75 və 19 sayında müəyyənləşir. Bundan başqa, vücudnamələrdə fars mənşəli Xuda(ya) sözündən də tez-tez istifadə edilmişdir. Qeyd edək ki, vücudnamə mətnlərində dörd dəfə isə Yaradan sözünə müraciət edilmişdir. Lakin həmin nümunələrdə də Allahın sifətləri Yaradan sözünə əlavə edilmişdir.

Yetmişbeşini gören nadirdir,
Yaradanım her şeye kâdirdir,
Seksen yaş hayat için kafidir,
Dün gibiydi ama gidiyoruz. (4, s. 221)

Vücudnamələrdə insan ömrü adətən aşağıdakı mərhələlər üzrə təsvir edilir: Ruhlar aləmi / Ana bətni / Dünyaya gəliş / Körpəlik / Uşaqlıq / Yeniyetməlik və ilk gənclik / Gənclik / Müdriklik / Qocalıq / Ahıllıq / Dünyadan gediş / Axirət aləmi.

Qeyd edək ki, bu cür struktur məhz elə Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsindən başlayaraq özünü göstərir və aşıq yaradıcılığında bir çox vücudnamələr məhz bu quruluşdadır. Vücudnamələrin arxitektonikasında bu quruluş onun dil özəlliklərinin müəyyənləşməsində, islamla bağlı anlayışların mətnə daxil edilib-edilməməsində böyük rol oynamışdır. *"Ahmet Yesevî, Karahanlı yazı ve devlet dilini halk tabakaları arasında hikmetleri aracılığıyla yaygınlaştırarak Türk diline büyük hizmette bulunmuştur. Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçenin ses özelliklerine uydurularak söylenmesi Yesevî'nin eserlerindeki en açık özelliklerden biridir".* (1, s. 158)

Əgər bir vücudnamə mətni yuxarıda qeyd edilən məzmun quruluşuna malikdirsə, həmin mətndə ərəb sözlərinin işlənilməsi qaçılmazdır. Çünki bu cür vücudnamələr ənənəvi formullar əsasında qurulmuşdur və dil qəlibləri müxtəlif əsrlərdə yaşamış müəlliflərin mətnləri arasında əlaqə quran əsas arxitektonik element kimi diqqəti cəlb edir.

1. Anonim vücudnamələrdə ərəbcə alınmalar: Hər bir türk xalqının ilkin örnəklərindən olan bu nümunələrin dəqiq yaranma tarixi bəlli olmasa da, alınma sözlərin azlığı islamdan daha öncəki mətnlər kimi nəzərə almağımıza əsas verir. Folklor nümunələrində alınma sözlər, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə alınma sözlərin işləkliyi sadəcə fars dilindən alınmış "sərsəm" sözü ilə bağlıdır:

İyirmi idim – igid idim,
Otuz idim – topuz idim.
Qırx idim – qırıq idim,
Əlli idim – bəlli idim,
Altmış idim – batmış idim.
Yetmiş idim – bitmiş idim,
Səksən idim – sərsəm idim. (3, s. 34)

Aşağıdakı vücudnamə mətninin isə müəllifi bəlli olmasa da, islamla sıx əlaqədə Qurandan gəlmə söz və ifadələrin bolluğu ilə seçilir: *Oxucular gətirdi mənə İncil / Ətrafımı bürüdü* ***mələk Cəbrayıl*** */ Dəgdi* ***Zəmzəm*** *suyu, oldum qönçə gül...* (Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII, 2005: 409-411) Bu mətnin isə islamdan sonrakı dövrdə formalaşdığını söyləmək mümkündür.

Aşağıda nəzər salacağımız türkmən dastan ədəbiyyatına aid bir nümunə olsa da, ana bətnində insanın mövcud olmasına aid bənddə ərəb sözlərinin işləkliyinin dini motivli olduğunu görürük:

*Bizem böldük dirilerin **qövm**undən,*
***Xak** jan berip qımıldaşan günlerim.*
Dokuz aylap yatdım ənem qarnında
*Gözüm açıp, **dünyə** gelen günlerim.* (9, s. 609-610)

Anonim vücudnamələrdən biri də V.Radlov tərəfindən toplanmış aşağıdakı mətndir. Bu vücudnamədə də alınma sözlərin işləkliyi azdır:

On baş yaşında oğlan,
*Oğlan **adam** çağrılır.*
Iqirma başta cıvan,
Cıvan adam çağrılır.
*Otuz arslan **kuvvatda***
Allida tülkülük bilir.
Altmış yaşka kaldıkta
Xalıka kulka bolardı.
Yetmiş yaşka kalqanda
Aki ayağı tışaulanır.
Saksan yaşka kalqanda
Adamlarka kişan bolur.
Toksan yaşka kalqanda
Bulaşıkdan başka iş aşamaz,
100 yaşına kalkanda
Ullaudan başka iş bilmez. (12, s. 99)

2. Müəllifli vücudnamələrdə ərəbcə alınmaların işləkliyi: Qeyd edək ki, bu tip vücudnamələr Əhməd Yəsəvi ənənəsində ortaya çıxan mətnlərdir və dini məzmunda olduğu üçün ərəbcə sözlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Ərəbcə alınmalar bu vücudnamələrdə iki baxımdan işlədilmişdir: 1) Dini məzmunla bağlı olaraq müəyyən dini termin və sözlərdən istifadə zərurət şəklini almışdır; 2) Türk xalqlarının orta əsrlərdən ədəbi dilinə keçmiş və ümumişlək fondda yer almış ərəbcə sözlər də mətnlərin qurulmasında milli və fars sözləri ilə yanaşı işlədilmişdir. İlk tip ərəbcə alınmalara ruhlar və axirət aləminin geniş təsvirinin verildiyi bütün vücudnamə mətnlərində rast gəlinir. Ruhlar aləminin təsvirinin verildiyi vücudnamələrin dini qaynaqları daha çox olduğu üçün leksik tərkibində ərəbcə alınmaların sayı da diqqəti cəlb edir:

__Mevcudattan__ hiçbir __eser__ yok iken,
__Emr__ oldu __huzur-ı Rahman__ göründü.
Orda __ruhlar__ hep oldular __kâmekân__,
Vahdet aynasında seyran göründü.

Hiç __gaflet__ görmeden orda uyandım,
__Meclis-i kübra__da aşinalandım,
Gördüm bir __tecelli__ yandım da yandım,
Derdim derunumda derman göründü. (4, s. 107)

Böyük türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqinin bir vücudnaməsində qocalıq çağının təsviri aşağıdakı şəkildə verilir, bənddə ərəbcə sözlərin işləkliyini yenə də daha çox dini məqamlarda görürük:

Magtymguly, __mähnetdir__ her kim togsana ýetse,
Kem-kem qeler __jahana__ eger ýüz ýaşa ýetse,
Hiç kimden haraý bolmaz __ajal__ ýakaňy tutsa,
__Imanyňy__ gazansaň, ýoluňny __rowan__ etse,
Ahyr boljagyň şuldur – __teniň__ ýer bile ýatsa,
Işigi, tüýnügi ýok, garaňky hana geldiň. (3, s. 134)

Vücudnamələrdə Əzrayılın gəlməsi, insanın canını alması, ruhun bədəndən çıxması, namazının qılınması, qəbrə qoyulması, qəbir mələklərinin suallarına cavab verməsi kimi məsələlər adətən, mətnin sonunda verilir. Vücudnamələrin bu hissəsində yenə də ərəbcə alınmaların daha çox olması diqqəti cəlb edir.

3. Xəstə Qasımın "Vücudnamə"sində ərəbcə alınmalar: Müxtəlif türk xalqlarının vücudnamələrində ərəbcə alınmaların işlənmə dərəcəsinə nəzər saldıqdan sonra Xəstə Qasımın vücudnaməsi əsasında ərəbcə alınmalar üzrə təhlil aparmaq istəyirik. Bu vücudnamədə ərəb söz və ifadələrini izləməklə əslində türk xalqlarının vücudnamə yaradıcılığında alınma sözlərin, xüsusilə ərəb dilindən keçmiş leksik vahidlərin nə qədər işlək və səciyyəvi ola biləcəyini üzə çıxaracağıq. Xəstə Qasımın vücudnaməsini seçməyimizin səbəbi onun mətninin ənənəvi vücudnamə arxitektonikasının bütün məzmun hissələrini əks etdirməsi ilə bağlıdır. Belə ki, vücudnamə ruhun seyrini verən klassik nümunələrdəndir. Vücudnamə həcm etibarilə də böyüklüyü ilə diqqəti cəlb edir, 68 bənddən ibarət gəraylıdır.

Vücudnamədə əsasən dini alınmalar ərəbcədir və mətnin məzmununda bunlar ruhlar aləmində insanın varlığının mövcudluğu, daha sonra bədən aləminə daxil olması və öldükdən sonra onu tərk edib axirətdəki sonu haqqındadır. Vücudnamənin ilk misrası tamamilə ərəb və fars sözlərindən qurulmuşdur:

Hökm Xuda ləm yəzəl,
Oldu yoxdan gələm canə.

Vücud *tapam, ruze* ***əzəl,***
Qədəm *qoyam bu cəhanə.* (3, s. 189)

Göründüyü kimi, vücudnamənin ilk bəndinin tərkibindəki on altı sözdən yeddisi ərəbcədir, eyni zamanda farsca da iki söz işlənmişdir. Yoxluq aləmindən varlıq dünyasına keçidlə bağlı vəhdəti-vücud təlimini sistemləşdirən ərəb mütəfəkkiri İbn Ərəbidir. Vücudnamənin dilində əvvəldən sona qədər, adətən, feillər ana dilində, isim və sifətlər isə alınma sözlərlə ifadə edilmişdir. Həmin feillər aşağıdakılardır: *Ol, qoy, tap, de, çıx, düş, keç, yola düş, döşən, eylə, eşit, şad ol, fəryad eylə, zövq eylə, götür, batır, otur, dur, vur, gör, ad qoy, nalanə düş, yığıl, çıxart, gey, bac ver, ayıl, gül, bil, dön, mah ol, agah ol, yet, fəda eylə, xəbər al, qədəm qoy, mömin ol, rəxnə düş, sözün tut, yetis, yan, tut, əy, titrə, ax, lərzanə düş, çök, zahir ol, qal, cır, qapış, yapış, çarpış, oxu, ver, sar, götür, hazır ol, salavat ver, namaz qıl, iris, aç, çək, gəl, sual et, tök, çək, sil, saxla, çal, keç.* Göründüyü kimi, vücudnamənin dilində tərkibi feillər istisna olmaqla, digərləri türk sözləri ilə ifadə edilmişdir.

Ərəbcə işlənmiş sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdıra bilərik:

Zaman bildirənlər*:* *əzəl, axır*

Dini anlayışları bildirənlər: *şükür, Allah, Sübhan, təriqət, itaət, istiğfar, iman, şeytan, mömin, xaliq, əcəl, əhəd, mədəd, qəbz, tabut, məscid, molla, ayə, sidru-kafir, salavat, fatihə, ruh, ğufran, təkbir, məzar, mələk, rəbb, nəbi, Rəsulallah, Quran, qiblə, hesab, İsrafil, Siratul-müstəqim, həşristan, rəhman.*

Orqan adları bildirənlər: *vücud, cisim, cəsəd.*

Mücərrəd isimlər: *hökm, qədəm, rizq, hümmət, zövq, əhl, cümlə, məsləhət, sahib, itaət, fəda, səda, seyr, məst, cünun, bərqərar, huşyar, qərar, ərkan, meyil, güzər, xəbər, nurani, təşviş, aqil, nəsihət, bəhr, zülm, kamal, nöqsan, mübtəla, bəla, qeylü-qal, təvana, lərzanə, vacib, vahid, möhkəm, hədd, qayət, qiyamət, tamam, təlqin, ədəb, divan, xeyir, şər.*

Konkret isimlər: *övrət, huri-qılman, xəlq, mah, hüsn, asiman, şəhər, həkim, qövm, adəm, dünya, sübh, kitab, rəqəm, bəşər, mizan.*

Beləliklə, Xəstə Qasımın vücudnaməsində işlənmiş 990 sözdən 105 söz və ifadə ərəbcədir. Təbii ki, digər sözlərin hamısı milli deyil, fars dilində də xeyli sözlər işlənmişdir. Ərəbcə sözlərin işləkliyi vücudnamənin dini üslublu bir şeir olması, Quran və hədislərdən çıxış edilərək yazılmasıdır.

Nəticə: Vücudnamənin bir janr olaraq təşəkkülü çoxəsrlik bir prosesdə getmişdir. Bu proses janrın leksik tərkibində milli sözlərlə yanaşı, alınma sözlərin də yer almasına səbəb olmuşdur. Vücudnamələrdə ərəbcə alınmaların qaynağı ilk

növbədə Əhməd Yəsəvidən başlayaraq islam dininin təbliği yönündə şeirlərin yaranmasından başlayır. XX əsrə qədər bu məzmun həm klassik üslubda, həm də folklor üslubunda yazılan vücudnamələr üçün səciyyəvidir. Xəstə Qasımın vücudnaməsinin təhlili göstərdi ki, ərəbcə alınmalar daha çox dini anlayışların ifadə edilməsində və artıq Azərbaycan türkcəsində işlədilən ərəbcə sözlərin istifadəsində ortaya çıxır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Akar A. Türk Dili Tarihi (Dönem, Eser, Bibliyografya). İstanbul, Ötüken, 2005
2. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu: (Azərbaycan dilli materialları əsasında): filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1998
3. Fikrətqızı E. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. I cild. Bakı, Elm və təhsil, 2015
4. Fikrətqızı E. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. II cild. Bakı, Elm və təhsil, 2018
5. Kaya D. Yaşnameler. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004
6. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997
7. Memmedova-Kekeç E. Sovyetler Dönemi Yaşnamelerinin Muhteva Özellikleri (Türkmen, Azerbaycan Ve Karakalpak Yaşnameleri Örneğinde). folklor/edebiyat, cilt:22, sayı:88, 2016/4, s. 217-225
8. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı, Elm və təhsil, 2018
9. Qöroglı. (N.Aşırovın redaksiyası bilen). Aşqabat: Türkmenistan Dövlet Neşiryatı, 1958
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008
11. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Elm və təhsil, 2015
12. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племён. Ч. VII. Наречия Крымского полуострова, 1896, с. 99

Elmira Mammadova-Kekech
Ulker Rza

BENEFITING FROM ARABIC STYLE WRITINGS (WORDS) IN VUJUDNAMAS (IN THE EXAMPLE OF KHASTA GASIM`S VUJUDNAMA)

Summary: Vujudnama as a genre is a literary form that has examples in oral and written literature, from the past of the Turkic peoples to the present day. These texts describing human life over the years are found in the oral and written texts of Azerbaijani, Turkish, Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Uyghur, Bashkir, Cypriot and other Turks.

A two-volume collection of texts on vujudnamas entitled "Vocabularies in the literature of the Turkic peoples" has been published. This collection contains more than 200 vujudnamas. Based on these texts, the article studies the functionality of Arabic words and their use in the language of various authors. As a result of the research, it was found out that the function of Arabic words in the texts of the vujudnama was manifested starting from Ahmad Yesavi`s vujudnama. This vujudnama, which is an archetypal text for other vujudnamas, is written in a religious-propaganda style, so many words and expressions related to Islam have been widely used in the text.

Elements in the architecture of the vujudnama had a great influence on its content. The vujudnamas written in the tradition of Ahmad Yesavi describe the life of man not only in this world, but also in the worlds before and after the material world, and in the world of spirits. In the ashug poem, especially in the vujudnamas of the Shiite ashugs, the hadiths describe the world of the hereafter, the torment of the grave, the interrogation of Inkir-Minkir and the Sirat Bridge. Arabic words are given more prominence in passages such as Ali's intercession. In the description of these parts, the Arabic words were more active. In the vujudnamas, Arabic words were mostly used to express religious concepts and abstract nouns.

In vujudnamas, Arabic words refer to two parts of speech; usually the first part of nouns and analytic verbs are given in words of Arabic origin. Numbers and simple verbs are expressed in real Turkish words. The parts related to the numbers used to indicate the age of a person are usually given in the description of this worldly life, and the Arabic words used in this section are derived words that have passed into the common fund of the Turkic peoples.

Some Arabic words have also been used as stereotypes in separate vujudnamas. These are the following expressions that are mostly related to religious concepts:

Allah (Allah), Sübhan (Subhan) , şükür (thanksgiving), təriqət (sect), itaət (obedience), istiğfar (istighfar), iman (faith), şeytan (demon), mömin (believer), xaliq (creator), əcəl (death), əhəd (covenant), mədəd (help), qəbz (receipt), tabut (coffin), məscid (mosque), molla (mullah), ayə (verse), sidri-kafir (sidru-kafir),

salavat (salawat), fatihə (fatiha), ruh (soul), etc. The study found that the development of Arabic words in the vujudnamas began in the 11th century, and that the use of such derivations, especially in vujudnama texts written in the classical and religious style, was a necessity arising from the content.

The article specifically provides a linguistic and statistical analysis of Arabic borrowings in the vujudnama of the 18th century Azerbaijani ashug Khasta Gasim.

Keywords: *vujudnama, Arabic, word, Turkic peoples, folklore, written literature*

Эльмира Мамедова-Кекеч
Улкер Рза

АРАБСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ВУДЖУДНАМЕ (НА ПРИМЕРЕ ВУДЖУДНАМЕ ХЕСТЕ КАСУМА)

Резюме: Вуджуднаме будучи жанром является литературной формой с примерами в устной и письменной литературе, сохранившаяся от прошлого тюркских народов до наших дней. Эти тексты, описывающие человеческую жизнь на протяжении лет, встречаются в устных и письменных текстах азербайджанских, турецких, узбекских, казахских, киргизских, татарских, уйгурских, башкирских, кипрских и других народов.

В связи с вуджуднаме издан двухтомный сборник текстов «Вуджуднаме в литературе тюркских народов». На основе этих текстов в статье изучается функциональность арабских слов и состояние их использования в языке различных авторов. В результате исследования выяснилось, что функция арабских слов в текстах вуджуднаме проявляется с вуджуднаме Ахмеда Ясави. Данное вуджуднаме, являющееся архетипичным текстом для других вуджуднаме, написано в религиозно-пропагандистском стиле, поэтому в тексте широко использовалось так много слов и выражений, связанных с исламской религией.

Элементы, занявшие место в архитектонике вуджуднаме оказали большое влияние на его содержание. Вуджуднаме, написанные в традиции Ахмада Ясеви, описывают жизнь человека не только в этом мире, но и в мирах до и после материального мира, а также с мире духов. В поэзии ашугов, выступая на основе хадисов, особенно в вуджуднаме шиитских ашугов, в описаниях мира потусторонней жизни , могильных страданий, вопросов-ответов Инкир-Минкира, моста Сирата, исцелений Хазрата Али, много места занимают арабские слова. В вуджуднаме арабские слова в основном использовались для выражения религиозных понятий и абстрактных имен.

В вуджуднаме арабские слова относятся к двум частям речи; обычно первая часть существительных и аналитических глаголов представляются в

словах арабского происхождения. Числа и простые глаголы выражаются настоящими турецкими словами. Части, относящиеся к числам, используемым для обозначения возраста человека, обычно приводятся в описании мирской жизни, а арабские слова, используемые в этом качестве, являются производными словами, вошедшими в общий фонд тюркских народов.

Некоторые арабские слова также использовались как стереотипы в отдельных вуджуднаме. Это следующие выражения, в основном связанные с религиозными понятиями: *Allah (Аллах), Sübhan (Субхан) , şükür (благодарение), təriqət (секта), itaət (повиновение), istiğfar (истигфар), iman (вера), şeytan (сатана), mömin (верующий), xaliq (создатель), əcəl (смерть), əhəd (эхед), mədəd (помощь), qəbz (гебз), tabut (гроб), məscid (мечеть), molla (мулла), ayə (стих), sidri-kafir (сидру-кафир), salavat (салават), fatihə (фатиха), ruh (дух) и др.* В результате исследования выявлено, что употребление арабских слов в вуджуднаме началось в XI веке, и использование таких заимствованных слов, особенно в текстах вуджуднаме, написанных в классическом и религиозном стиле, было необходимостью, вытекающей из содержания.

В статье конкретно проведен лингвистический и статистический анализы арабских заимствований в вуджуднаме ашуга Азербайджана XVIII века Хесте Касума.

Ключевые слова: *вуджуднаме, араб, слово, тюркские народы, фольклор, письменная литература.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: fil.ü.f.d, dos. Salman Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

ТУКУМБАЕВА АЛТЫН ДАУЛЕТКАНОВНА
Бакинский Славянский Университет
г. Баку, Азербайджан
tukumbayeva@mail.ru

ПЕРЕВОД РЕАЛИЙ, СВЯЗАННЫЕ С ОДЕЖДОЙ В РОМАНЕ М. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ, КАЗАХСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

Аннотация

В данной статье рассматривается анализ переводов реалий одежды с русского на азербайджанский, казахский и английские языки. Материалом исследования послужил легендарный роман М.Булгакова «Мастер и Маргарита». А также привести наглядные примеры на них и выяснить, какие приёмы передачи были использованы переводчиками при переводе. Перевод реалий был и остаётся важнейшим аспектом в переводоведении, содержащий в себе национально-специфические элементы, которые создают множество затруднений при переводе на другой язык. Ведь реалии являются хранителями и носителями национально-культурной истории, содержащие в себе огромное богатство каждого народа. Именно в художественных произведениях содержится неимоверное количество безэквивалентной лексики Это подразумевает за собой непереводимость из-за национально-окрашенных единиц, что являются препятствием воссоздания полного, адекватного перевода для переводчика. Проблему перевода реалий изучали многие выдающие лингвисты как отечественные, так и зарубежные учёные. Переводчики при переводе реалий одежды использовали приёмы транскрипцию, транслитерацию, калькирование, аналог и генерализацию. Несомненно, делая анализ, мы понимаем, что наибольшее количество выбор переводчиков падал все-таки на калькирование и транслитерацию. Но переводчику следует помнить, что перевод должен осуществлён таким образом, чтобы у иноязычного читателя совпадало реакция с читателем оригинала.

Ключевые слова: реалий, безэквивалентная лексика, транслитерация, транскрипция, калькирование, приём передачи.

Перевод реалий был и остаётся важнейшим аспектом в переводоведении, содержащий в себе национально-специфические элементы, которые создают множество затруднений при переводе на другой язык. Ведь реалии являются хранителями и носителями национально-культурной истории, содержащие в себе огромное богатство каждого народа. Именно в художественных

произведениях содержится неимоверное количество безэквивалентной лексики, что подразумевает за собой непереводимость из-за национально-окрашенных единиц, что являются препятствием воссоздания полного, адекватного перевода для переводчика. Проблему перевода реалий изучали многие выдающие лингвисты как отечественные, так и зарубежные учёные. Огромный вклад вложили такие лингвисты, как Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, В.С.Виноградов, Г.Д.Томахин, Н.А.Фененко, С.Влахов, С.Флорин.

Влахов и Флорин отмечают, что «реалии» - это слова и словосочетания, называющие предметы, явления, объекты, характерные для жизни, быта, культуры, социального развития одного народа и малознакомые либо чуждые другому народу, выражающие национальный и временной колорит. [С. Влахов, С. Флорин, 1980, с. 47]. На сегодняшний день существует большое количество классификаций реалии, но мы будем рассматривать только одну из бытового ряда реалий связанные с одеждой. Для начала выявим реалии одежды в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита, сравним азербайджанский, казахский и английский переводы между собой и продемонстрируем наглядные примеры на них. А также попытаемся сделать анализ, насколько правильно передано не только смысл слов реалий, но и национальную и историческую окраску, что играет большую роль в романе «Мастер и Маргарита».

Давайте приведём пример на реалий одежды из главы 2 «Понтий Пилат»: «И сейчас же с площадки сада под колонны на балкон двое легионеров ввели и поставили перед креслом прокуратора человека лет двадцати семи. Этот человек был одет в старенький и разорванный голубой **хитон**….». [М. Булгаков, 1983, с.13].

“ O saat iki legioner bağın meydançasından iyirmi yeddi yaşlarında bir adamı sütunların altındakı eyvana, prokuratorun kreslosunun qarşısına gətirdilər. Bu adamın əynindəki köhnə mavi **xiton** cırıq-cırıq idi.” [С. Будаглы, 2006, с.25].

«Сол замат екі легионер балконға шығатын бағанның астындағы бақ алаңынан жасы жиырма жетілер шамасындағы бір адамды алып шығып, прокуратордың мамықтағы алдына әкеп қойды. Бұл кісінің кигені ескі, алба-жұлба көк **хитон** екен.» [С. Актаев, 2008, с.276].

“And immediately two legionaries led a man of about twenty-seven from the garden court and onto the balcony under the columns, and stood him in front of the Procurator’s armchair. This man was dressed in an old and ragged light-blue **chiton**.” [Х. Эплин, 2012, с.18].

Данный реалий **«хитон»** означает древне греческий вид одежды в виде куска ткани, накладывался на правый бок и скреплялся на левом плече. Азербайджанский и казахский переводчики применили приём транслитерацию, хотя на наш взгляд переводчики могли бы использовать описательный перевод и дать подробную интерпретацию к данной единице. В английском переводе

переводчик применил приём перевода - транскрипцию и семантический перевод, так как в английском языке реалий **«хитон»** читается **«читон»**. На наш взгляд передача звукового или буквенного вида реалия не раскрывает его полного значение. Исходя из этого данным приёмом лучше пользоваться в крайне редких случаях.

Следующий пример на реалий одежды в главе 1 «Никогда не разговаривайте с неизвестными»:

«… На маленькой головке **жокейский картузик**, клетчатый кургузый воздушный же пиджачок…» [М. Булгаков, 1983, с. 4].

«... Шақша басында **шабандоздық күнқағары** бар, үстінде тылтиған керегекөз бешпентше ....» [С. Актаев, 2008, с. 264].

"...balaca başında **günlüklü cokey papağı**, əynində dar, dama-dama yüngül pencək..." [С. Будаглы, 2006, с. 14].

"… On his little head **a jockey's peaked cap**, a little checked jacked, tight, and airy too…" [Х. Эплин, 2012, с. 114].

В данном случае значение единицы **«картуз»** - это мужской головной убор с жёстким козырьком, неформенная фуражка, которая носилась во времена Советского Союза и была широко распространена во всех пост советских странах.

В казахском переводе используется приём генерализация, переводчик единицу **«картуз»** перевёл как **«күнқағар»**, что в переводе означает **«козырёк»**, тем самым дав общее понятие к данной единице. Так же нужно заметить, что уменьшительный суффикс **«ик»** переводчик не взял во внимание. Исходя из этого, у читателя может появиться ложное представление об этом головном уборе, ведь можно легко перепутать его с обычной, простой кепкой. Во избежания этого, мы даём свой аналог перевода **«күнгағары бар шағын баскиім»**, что в переводе означает **«маленький головной убор с козырьком»** будет более уместно и понятно. В азербайджанском переводе также используется приём генерализация, несмотря на то, что в словаре А.А.Оруджева даётся описательный перевод в виде **«qabağı günlüklü furajka»**, но переводчик игнорирует этот факт и заменяет данную единицу общим понятием **«günlüklü papağı»**, что в переводе означает **«солнцезащитная шапка»**. А вот в английском переводе, переводчик прекрасно справляется перед поставленной задачей и подбирает аналог к данной единице. В английском языке **«peaked cap»** переводится как **«фуражка»**, тем самым лишний раз доказывает, что соответствует понятию, что было заложено автором в исходной единице.

Следующий пример на реалий одежды в главе 4 «Погоня»:

«Тут его стали беспокоить два соображения: первое, это то, что исчезло удостоверение МАССОЛИТа, с которым он никогда не расставался, и, второе,

удастся ли ему в таком виде беспрепятственно пройти по Москве? Все таки в **кальсонах**…» [М. Булгаков, 1983, с. 41].

“Bu yerde iki fikir onu narahat etməyə başladı: birinci, Massolitin həmişə üstündə gəzdirdiyi vəsiqəsinin itməyi, ikinci, bu görkəmdə Moskvada maneəsiz gəzə bilib-bilməyəcəyi. Hər halda, **alt tumanında**...” [С. Будаглы, 2006, с. 56].

«Бұл арада оны екі ой қинады: Біріншісі ол ешқашан қалтасынан тастамайтын МАССОЛИТ-тің куәлігі жоғалды, екіншіден, мынандай қалпымен Мәскеудің көшесінен кедергі бөгетсіз қалай жүреді. Дегенмен, бұтында **дамбалы** бар ғой...» [С. Актаев, 2008, с. 307].

“At this point he began to be troubled by two considerations: the first was that the MASSOLIT identity card with which he never parted had disappeared, and the second – would he succeed in getting across Moscow unhindered looking like this? Wearing long **johns**, after all…” [Х. Эплин, 2012, с. 52].

Значение реалия **«кальсоны»** - это мужское бельё в виде длинных штанов. Все три переводчика применили приём калькирование к данному реалию.

Следующий пример на реалий одежды в главе 23 «Погоня»:

«Из камина подряд один за другим вывалились, лопаясь и распадаясь, три гроба, затем кто-то в чёрной **мантии**, которого следующий выбежавший из чёрной пасти ударил в спину ножом.» [М. Булгаков, 1983, с. 214].

“Buxarıdan bir-birinin ardınca üç tabut düşüb yerə dəyərək parçalandı, sonra qara **əbalının** arxasınca buxarının gara ağızdan çıxan adam onun kürəyinə bıçaq sapladı.” [С. Будаглы, 2006, с. 252].

«Пештен бірінен соң бірі жарылып, сынып бірден үш табыт шықты, сосын қара **қаптал** киген біреу көрініп еді, қара араннан жүгіре шыққын келесі біреу оның арқасына пышақ ұрды.» [С. Актаев, 2008, с. 509].

“One of the fireplace there fell in succession three coffins, which, one after another, broke open and split apart, followed by someone in a black **cloak** whom the next to run out of the black jaws struck in the back with a knife.” [Х. Эплин, 2012, с. 271]. Значение реалия одежды **«мантия»** - это длинная широкая одежда в виде плаща (до пяток), ниспадающего до земли, надевающая поверх платья или костюма. В азербайджанском, английском и казахском переводах переводчики использовали приём калькирование.

Следующий пример нареалий одежды в главе 28 «Последние похождения Коровьева и Бегемота»:

«…. Немедленно исчезла со столика старая скатерть в жёлтых пятнах, в воздухе, хрустя крахмалом, взметнулась белейшая, как **бедуинский бурнус**, другая, а Арчибальд Арчибальдович уже шептал тихо, но очень выразительно, склоняясь к самому уху Короьева:….» [М. Булгаков, 1983, с. 288].

“.... Sarı ləkələri olan köhnə süfrə stolun üstündən dərhal yoxa çıxdı, **bədəvi əbası** kimi ağappaq nişastalı süfrə havada xışıltıyla açıldı, Arçibald Arçıbaldoviç isə

artıq Korovyevə tərəf əyilib astadan, ancaq çox mənalı şəkildə qulağına pıçıldayırdı:....” [С. Будаглы, 2006, с. 333].

«.... Сары дағы бар ескі дастарқан үстелден дереу алынып, ауаға ұшты, крахмалымен сықырлап аппақ жаңасы **бәдәуидің иық жабарындай** желкілдеп үстелге жайылды, ал Арчибальд Арчибальдович енді сыбырға көшіп, мәнерлей сойлеп Коровьевтің құлағына аузын тақап, күбір етті:....» [С. Актаев, 2008, с. 594].

“…. Immediately the old tablecloth with yellow stains disappeared from the table, up in the air flew another, crackling with starch and brilliant white, like a **Bedouin’s burnous**, and Archibald Archibaldovich was already whispering quietly, but very expressively, bending right down to Korovyev’s ear:….” [Х. Эплин, 2012, с. 262].

Значение реалия одежды **«бурнус»** - это широкий, просторный мужской или женский плащ с капюшоном из сукна или тонкого войлока, изначально светлых, в особенности белых тонов, орнаментированный тесьмой, шнурами и аппликациями в восточном стиле. Поэтому автор хотел донести до читателя, насколько была скатерть новая и кристально белая, сравнивая её с тканью **«бурнуса»**. В азербайджанском и казахском переводах переводчики подбирают аналоги к данному реалию, то есть **«əba» и «иық жабарын»** переводят как **«накидка, мантия»**, на наш взгляд, предлагаемый переводчиками переводы синонимично с оригиналом. Хотя, в казахском варианте, мы больше склоняемся к использованию описательного перевода, то есть сохранить реалий и дать описательную интерпретацию снизу, чтобы у читателя было правильное представление о данном реалии.

В английском переводе переводчик применяет транскрипцию, однако у нас закрались сомнения по поводу осведомлённости английского читателя, все-таки надо учитывать, что эта одежда принадлежало бедуинской и арабской культуре. Исходя из этого в данном случае, более подходящий приём перевода является описательный перевод.

Исходя из этого, мы видим, что переводчики при переводе реалий одежды использовали приёмы транскрипцию, транслитерацию, калькирование, аналог и генерализацию. Несомненно, делая анализ, мы понимаем, что наибольшее количество выбор переводчиков падал все-таки на калькирование и транслитерацию. Но переводчику следует помнить, что перевод должен осуществлён таким образом, чтобы у иноязычного читателя совпадало реакция с читателем оригинала.

Использованная литература

1. Влахов С., Флорин С., Непереводимое в переводе, – М., 1980, с. 343.
2. Булгаков М. А., Мастер и Маргарита, Художественная литература, 1983, с. 320.
3. Bulqakov M. A. Master və Marqarita, пер. С. Будаглы, «Şərq-Qərb”, Баку, 2006, с. 376.
4. Булгаков М.А. Ақ гвардия. Майталман шебері мен Маргарита, пер. С. Актаев, «Аударма баспасы», Астана, 2008, с.632.
5. Bulgakov M. A. The Master and Margarita, Background material Alma Classics Ltd, translated by Hugh Aplin, 2012, 460p.

A.D.Tukunbayeva

M. Bulqakovun “Master və Marqarita” romanında geyimlərlə bağlı realilərin Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcüməsi

Xülasə

Bu məqalədə geyim reallilərinin rus dilindən Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcüməsinin təhlili nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın materialı M.Bulqakovun əfsanəvi “Master və Marqarita” romanıdır, buraya həmçinin illüstrasiyalı nümunələrin verilməsi və tərcümə edilərkən tərcüməçi tərəfindən hansı ötürmə üsullardan istifadə edilməsi daxildir. Həqiqətlərin tərcüməsi özündə milli-spesifik elementləri əks etdirən tərcüməşünaslıqda mühüm cəhət olub və belə də qalır. Çünki reallıqlar hər bir xalqın zənginliyini özündə əks etdirən milli-mədəni tarixin qoruyucuları və daşıyıcısıdır. Məhz bədii əsərlərdə qeyri-obyektiv leksika əks olunur ki, bu da Milli-boyalı vahidlər səbəbindən öz-özlüyündə qeyri-məhsuldarlığını nəzərdə tutur ki, bu da tərcüməçi üçün tam, adekvat tərcümənin bərpasına mane olur. Gerçəkliklərin tərcüməsi problemini həm yerli, həm də xarici alimlər tərəfindən verilən bir çox dilçilər araşdırdılar. Tərcüməçilər geyim reallıqlarını tərcümə edərkən transkripsiyadan, transliterasiyadan, kalkulyasiyadan, analoqdan və generalizasiyadan istifadə edirdilər. Şübhəsiz ki, təhlil edərkən başa düşürük ki, tərcüməçilərin ən çox seçim etməsi, hər halda, hesablamaya və transliterasiyaya düşüb. Lakin tərcüməçi yadda saxlamalıdır ki, tərcümə elə şəkildə həyata keçirilməlidir ki, yad oxucuda orijinal oxucunun reaksiyası üst-üstə düşsün.

Açar sözlər: realilər, ekvivalent olmayan lüğət, transliterasiya, transkripsiya, kalkalaşma, ötürmə üsulu

A.D.Tukunbayeva

Translation of realities that are connected with clothes in M. Bulgakov's novel "Master and Margarita" into Azerbaijani, Kazakh and English languages

Summary

This article examines the analysis of translations of the clothing realities from Russian into Azerbaijani and Kazakh languages. The study material was the legendary novel by M. Bulgakov "Master and Margarita". As well as give illustrative examples for them and during translating find out the transmission techniques that were used by translators. Translation of realities has been and remains the most important aspect in translation studies, containing national-specific elements that create many difficulties when translating into another language. After all, the realities are the keepers and bearers of national and cultural history, containing the enormous wealth of each nation. It is in the works of art that an incredible amount of non-equivalent vocabulary is contained, which implies untranslatability due to nationally colored units, which are an obstacle to recreating a complete, adequate translation for the translator. The problem of translating realities has been studied by many outstanding linguists, both domestic and foreign scientists. Translators used the techniques of transcription, transliteration, calcification, analog and generalization when translating the realities of clothing. Undoubtedly, when doing the analysis, we understand that the greatest number of translators' choices fell on calculus and transliteration. But the translator should remember that the translation should be carried out in such a way that the reaction of the foreign-speaking reader coincides with the reader of the original.

Key words: realities, non-equivalent lexis, transliteration, transcription, calque, reception of transmission.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Rafiq Manaf oğlu Novruzov tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

LALƏ MUSAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi
Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
lala.musayeva.adpu@gmail.com

DİDAKTİK OYUNLAR DİLİN TƏDRİSİ VASİTƏSİ KİMİ

XÜLASƏ

Şagirdlərdə nitq və təfəkkürün formalaşmasında diddaktik oyunlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar oyunlar vasitəsilə Azərbaycan dilindən qazandıqları bilik və vərdişləri nümayiş etdirirlər. Belə ki, çalışmanın məzmunu və tələbi bir növ didaktik oyunun xarakterinə bənzəyir. Didaktik oyun xarakterli çalışmanın məzmunu şagirdin marağına səbəb olur, onu əyləndirir. Nəticədə şagird məlum olmayan və ya çətin mənimsənilən mövzuları elə bir məzmunda izah etmək zərurəti meydana çıxır ki, şagird həmin məzmunu çox asanlıqla başa düşür. Məzmun şagirdin yaddaşında möhkəm iz salır və o, hiss etmədən mürəkkəb bir kateqoriyanı dərk edir. Didaktik oyunların ən çox nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri qrammatik suallar üzərində düşünməkdir. Bu məqsədlə "Kim cəldddir?", "Kim tez tapar?" silsiləsindən olan oyunlar müəyyən əqli əməliyyat aparmaq tələb edir. Suala cavab vermək isə şagirddən axtarış aparmağı, cavabı məlum biliklər içərisindən seçib ardıcıl şəkildə şərh etməyi tələb edir. Deməli, sual vasitəsilə təkcə şagirdin cavabını deyil, eyni zamanda, onun nəyi bilib, nədə isə müəyyən etməkdə çəkdiyini öyrənmək olar. İstər sual, istərsə də onun cavabı şagirdin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirir.

Didaktik ooyun-çalışmalar ən çox Azərbaycan dilinin təlimilə bağlıdır. Müəllim proqramın planlaşdırılması prosesində mövzuya maraq yaratmaq məqsədilə dərslikdəki çalışmaların əvəzinə lazım bildiyi qrammatik oyunlardan istifadə edir. Deməli, müəllim müəyyən bilik verməklə yanaşı, şagirdin diqqətini, iradəsini və yaddaşını məşq etdirmək üçün çalışma məşğələlərində, yaxud yeni biliyin möhkəmləndirilməsi mərhələsində bu oyunlara üstünlük verir.

Açar sözlər: didaktik oyun, təlim, şagird, çalışma, məşğələ

Azərbaycan dilinin qrammatikasının qavranılmasında şagirdlər bəzən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Amma şagirdlər bilməlidirlər ki, dil asanlıqla öyrənilə bilər və bu işdə bizə didaktik oyun kömək edəcəkdir.

"Didaktik oyun" termininin özü pedaqoji oriyentasiyanı vurğulayır, onun tətbiqinin müxtəlifliyini əks etdirir. Didaktik oyunu əyləncə ilə qarışdırmaq olmaz, onu həzz verən fəaliyyət hesab etmək olmaz. Didaktik oyuna digər təlim işlərinin növləri ilə sıx əlaqədə olan transformativ yaradıcı fəaliyyət növü kimi baxmaq lazımdır. [4, s. 46] Müəllim əhəmiyyətli nəticəni o halda əldə edə bilər ki, təlim

tapşırığını oyun tapşırığı birləşdirir, şagird isə onu dəqiq bir tapşırıq kimi qəbul edir, düşünərək qərar qəbul edir gəlir, amma yenə də oynayır.

Kiçik yaşlı məktəblilər üçün oyun məşqləri xüsusilə maraqlı və həyəcanvericidir. Bu, müəllimlər üçün də çox cəlbedicidir, ona görə də onlar dil dərslərində və sinifdənkənar tədbirlərdə onlardan istifadə etməyə çalışırlar. Oyunlarda bütün uşaqlar bərabərdir, oyun həm zəif, həm də güclü şagirdlər üçün mümkündür. Uşaqlar bərabərlik, həvəs və sevinc mühiti, bilik asanlığı mühiti hiss etdikdə, bu, onlarda öz qabiliyyətlərinə inam yaradır və təlim nəticələrinə yaxşı təsir göstərir.

İstənilən bacarıqlar, o cümlədən fonetik və orfoepik, oyun zamanı həmişə daha səmərəli formalaşdırılır, çünki ibtidai məktəb çağında öyrənmə ilə yanaşı, oyun fəaliyyətləri də aparıcı olaraq qalır.

N.N. Uşakov qeyd edir ki, didaktik oyunun özünəməxsus xüsusiyyəti vardır - aydın şəkildə müəyyən edilmiş tədris məqsədi və müvafiq pedaqoji nəticəsi olan, əsaslandırıla bilən, açıq formada seçilə bilən və təhsil idrak yönümü ilə xarakterizə oluna biləndir. Dərslərin oyun forması sinifdə şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinə həvəsləndirmə, stimullaşdırma vasitəsi kimi çıxış edən oyun texnikası və vəziyyətlərin köməyi ilə yaradılır. [6, s. 67] Didaktik oyunlar, bir tərəfdən, təlim bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına, yeni materialın öyrənilməsinə və ya keçirilənlərin təkrarlanmasına və konsolidasiyasına töhfə verdiyindən müəyyən didaktik problemləri həll edir. Digər tərəfdən, onlar təfəkkürün, yaddaşın, diqqətin, müşahidənin inkişafına töhfə verirlər. Oyun prosesində uşaqlarda müstəqil düşünmək, diqqəti cəmləmək, təşəbbüs göstərmək vərdişləri formalaşır.

Oyun şagirddə axtarış şəraiti yaradır, qələbəyə marağını, çevik, yığcam, çevik, hazırcavab olmaq, tapşırıqları dəqiq yerinə yetirmək, oyun qaydalarına riayət etmək istəyini oyadır. Oyunlarda, xüsusən də kollektiv oyunlarda insanın əxlaqi keyfiyyətləri də formalaşır. Uşaqlar yoldaşlarına kömək etməyi, başqalarının maraqlarını nəzərə almağı, istəklərini cilovlamağı öyrənirlər. Onlarda məsuliyyət hissi, kollektivizm, nizam-intizam, iradə, xarakter formalaşır.

Bu arqumentləri təlim prosesində oyunun daha geniş istifadəsinə güclü səbəb kimi göstərmək olar.

N.İ. Semyashkina iddia edir ki, ibtidai məktəbdə sinifdə oyun texnikası və vəziyyətlərinin tətbiqi aşağıdakı sahələrdə həyata keçirilə bilər:

• şagirdlərin qarşısına oyun tapşırığı şəklində didaktik məqsəd qoyulur;

• təlim fəaliyyəti oyun qaydalarına tabedir;

• onun vasitəsi kimi tədris materialından istifadə edilir və didaktik tapşırığı oyuna çevirən rəqabət elementi təlim fəaliyyətinə daxil edilir;

• didaktik tapşırığın uğurla yerinə yetirilməsi oyunun nəticəsi ilə əlaqələndirilir. [5, s. 88]

N.İ. Semyashkina qeyd edir ki, didaktik oyun aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir: oyun dizaynı, oyun hərəkətləri, idrak məzmunu və ya

didaktik tapşırıqlar, resurs və oyun nəticələri. Oyunun məqsədi oyunun adındadır. O, dərsdə həll edilməli olan didaktik vəzifəyə daxil edilir və oyuna idrak xarakteri verir, biliyə münasibətdə onun iştirakçılarına müəyyən tələblər qoyur. Qaydalar oyun prosesində şagirdlərin hərəkət və davranış qaydasını müəyyən edir. Onlar dərsin məqsədi və şagirdlərin imkanları nəzərə alınmaqla tərtib edilir. Qaydalar şagirdlərin davranışlarını idarə etmək bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır. Oyun qaydaları ilə tənzimlənən hərəkətlər şagirdlərin idrak fəaliyyətinə kömək edir. [5, s. 78]

V.İ. Popova qeyd edir ki, innovativ məzmun didaktik oyunun əsasıdır. Bu, təlim probleminin həllində istifadə olunan bilik və bacarıqların mənimsənilməsindən ibarətdir. Oyunun resurslarına dərsin resursları daxildir: vizuallaşdırma, didaktik paylama materialları və s.Didaktik oyun müəyyən nəticəyə malikdir ki, bu da verilən tapşırığın həlli və şagirdlərin hərəkətlərinin qiymətləndirilməsi şəklində özünü göstərir. Didaktik oyunun bütün struktur elementlə

ri bir-biri ilə bağlıdır və bir-birindən asılıdır. [4, s. 90]

O.S. Qazman qeyd edir ki, didaktik oyunlardan istifadə prosesində uşağın şəxsiyyətinin inkişafının əsas aspektləri aşağıdakılardır:

• Oyunda motivasiya-ehtiyac sferası inkişaf edir: motivlər iyerarxiyası yaranır, burada sosial motivlər uşaq üçün şəxsi motivlərdən daha çox əhəmiyyət kəsb edir (motivlərin tabeçiliyi).

• Koqnitiv və emosional eqosentrizm aradan qaldırılır: uşaq xarakter, qəhrəman və s. rolunu götürərək, davranışının xüsusiyyətlərini, mövqeyini nəzərə alır. İnsanlar arasında münasibətlərdə oriyentasiyaya kömək edir, özünüdərk və özünə hörmətin inkişafına kömək edir.

• Davranış özbaşınalığı inkişaf edir: uşaq rolu oynayaraq onu standarta yaxınlaşdırmağa çalışır. Sosial dünyada insan münasibətlərinin tipik vəziyyətlərini təkrarlayaraq, uşaq öz istəklərini, impulslarını tabe edir və sosial qanunlara uyğun olaraq hərəkət edir. Bu, uşağa davranış norma və qaydalarını dərk etməyə və nəzərə almağa kömək edir.

• Zehni hərəkətlər inkişaf edir: ideya planı formalaşır, uşağın qabiliyyət və yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf edir.

Oyunda, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə olduğu kimi, maraqlar müəyyən bir məqsədə deyil, prosesin özünə yönəldilir. Oyun insana azad, rahat, reallıq üzərində güc sahibi olmağa, özünü idarə etməyə, rol asılılığını aradan qaldırmağa, özünü üstələmək istəyinə imkan verən mədəni normadır. [2, s. 77]

Azərbaycan dili dərslərində və sinifdənkənar fəaliyyətlərdə didaktik oyunlardan istifadə edərkən, didaktik oyunun öyrənilməsində rolu və onun şagirdlərin idrak fəaliyyətinə təsirinin psixoloji mexanizmi haqqında aydın elmi anlayış olmalıdır. Bu işdə davam etməyin məqsədəuyğun olduğunun əsas müddəasını K.D. Uşinski qeyd etmişdir: "Uşaq üçün ciddi bir məşğuliyyəti əyləncəli etmək öyrənmək vəzifəsidir." Bu, təkcə əyləncəli olmaq deyil, həm də onun ciddi, gərgin iş

ilə üzvi birləşməsidir ki, oyun öyrənmədən yayındırmasın, əksinə zehni işin intensivləşməsinə töhfə verərək onu daha cəlbedici və maraqlı etsin

Dərsin müxtəlif mərhələlərində didaktik oyunlardan istifadənin məqsədəuyğunluğu fərqlidir. Yeni biliklərin mənimsənilməsi zamanı didaktik oyunların imkanları daha ənənəvi təlim formalarından geri qalır. Buna görə də onlardan daha çox təlim nəticələrinin yoxlanılması, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi zamanı istifadə olunur. Bu baxımdan, didaktik oyunların öyrədilməsi, idarə edilməsi və ümumiləşdirilməsi arasında fərq qoyulur. [1, s. 32]

P.İ. Pidkasisti, J.S. X.Xaydarov qeyd edir ki, didaktik oyunlu dərsin xarakterik cəhəti onun tərtibatına oyunun struktur elementlərindən biri kimi daxil edilməsidir. Didaktik oyunların təşkili üçün müəyyən tələblər var:

• Oyun, ətraf aləmin reallaşdığı, şəxsi fəaliyyət və yaradıcılıq imkanlarının açıldığı şagird fəaliyyətinin formasıdır;

• Oyun maraq üzərində qurulmalı, iştirakçılar oyundan həzz almalıdırlar;

• Oyun iştirakçıları arasında rəqabət elementi məcburidir. Oyunların seçilməsi üçün tələblər aşağıdakılardır.

• Oyunlar müəyyən təlim tapşırıqlarına, bilik, bacarıqlara dair proqram tələblərinə və standart tələblərinə uyğun olmalıdır.

• Oyunlar öyrənilən materiala uyğun olmalı, şagirdlərin hazırlığı və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

• Oyunlar müəyyən didaktik materiala və onun tətbiqi üsullarına əsaslanmalıdır. [3, s. 122]

P.I. Pidkasisti, J.S. Haydarov aşağıdakı didaktik oyun növlərini ayırd edir:

• Oyunlar - məşqlər. Onlar şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini təkmilləşdirir, tədris materialının konsolidasiyasına töhfə verir, onu yeni şəraitdə tətbiq etmək bacarığını inkişaf etdirir. Oyun nümunələri - məşqlər: krossvordlar, tapmacalar, viktorinalar.

• Oyunlar - səyahət. Bu oyunlar tədris materialının başa düşülməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edir. Bu oyunlarda şagirdlərin fəallığı hekayələr, müzakirələr, yaradıcılıq tapşırıqları, fərziyyələr şəklində ifadə oluna bilər.

• Oyunlar - müsabiqələr. Belə oyunlara bütün növ didaktik oyunlar daxildir. Şagirdlər komandalar şəklində yarışırlar. [3, s. 125]

Dil dərslərində istifadə üçün təklif olunan oyunların təsnifatına iki mümkün yanaşma mövcuddur.

Birinci yanaşma, oyunun dərs zamanı hansı tapşırıqlar üçün istifadə oluna biləcəyindən asılı olaraq oyunları təsnif etməkdir. Bu bölmə olduqca formaldır, çünki bir oyun bir anda bir-biri ilə əlaqəli bir neçə vəzifəni həll etməyə imkan verir:

1. Dərsin mövzusuna giriş. Oyun anından istifadə şagirdlərə dərsin mövzusunu oyun tapşırığı əsasında formalaşdırdıqları üçün maraq elementindən istifadə edərək dərsin mövzusuna çatdırmağa imkan verir.

2. Yeni biliklərin kəşfi. Oyun əvvəllər öyrənilmiş material əsasında yeni biliklər kəşf etməyə imkan verir.

3. Öyrənilən materialın konsolidasiyası. Oyun elementinin istifadəsi keçirilən materialın daha böyük həcmini əhatə etməyə, bütün şagirdləri cəlb etməyə, tapşırığı yerinə yetirmək üçün vaxta qənaət etməyə, fənlərarası əlaqələr yaratmağa və istifadə etməyə imkan verir.

4. Oyun anları dərsin mərhələləri arasında rəvan keçidi təmin edir.

5. Dərsin yekunlaşdırılması. Refleksiya. Oyun dərsi daha yığcam və mənalı şəkildə ümumiləşdirməyə imkan verir.

İkinci yanaşma, oyunları mahiyyətinə və məzmununa görə təsnif etməyə imkan verir.

• "Söz düzəldin" oyunu.
• "Artıq olanı tap" oyunu.
• "Qruplara bölünmə" oyunu.
• "Sehrli torba" oyunu.
• "Səhvləri düzəlt" oyunu.

Azərbaycan dili dərslərində didaktik oyunlardan bəzi nümunələr.

"Söz düzəldin" oyunu.

Bu oyun əvvəllər öyrənilmiş materialı təkrarlamağa və yeni mövzuya və ya öyrənilən yeni materiala rəvan keçid etməyə imkan verir və eyni zamanda dərsin mərhələləri və ya bir mərhələdə müxtəlif tapşırıqlar arasında əlaqə rolunu oynaya bilər.

Bu oyunun bir neçə variantı mümkündür:

• Bir neçə sözdən söz tərtib etmək.
• Bir uzun sözdən birhecalı və ya ikihecalı sözlər tərtib etmək.
• Yazılan hərflərdən söz tərtib etmək.
• Naxış arasında hərfləri tapın və söz yaradın.
• Çiçək.

Şagirdlərə bir neçə sözdən istifadə etmək tövsiyə olunur. Sözlərin sayı müəllimin düşündüyü sözdə neçə hərf olduğundan asılıdır. Sözlər müxtəlif yollarla soruşula bilər: lövhədə yazılır, tapmacanın cavabı ola bilər, sözün mənası ilə müəyyən edilir, şəkil ilə müəyyən edilir. Məsələn, bir uzun sözdən birhecalı və ikihecalı sözlər tərtib edək: Qasımbəyli – bəy, əyil, qab, yal və s.

Müəllim şagirdlərə bir sıra sözlər təklif edir. Şagirdlər bu sözləri bəzi xüsusiyyətlərə görə qruplara bölməlidirlər.

Qarşıya qoyulan vəzifədən asılı olaraq tapşırığın çətinlik dərəcəsi seçilir.

1. Təsnifatın aparılacağı xassələri müəllim özü müəyyən edir, məsələn, sözün kökündə vurğusuz hecalar, sözün kökündə samitlər və s..

2. Şagirdlər müstəqil olaraq xassələri, qrupların sayını müəyyənləşdirir və təsnifatını həyata keçirirlər.

Bu oyun əvvəllər öyrənilmiş materialı birləşdirmək, öyrənilənləri ümumiləşdirmək üçün istifadə edilə bilər.

Məsələn, “Sözün kökündə vurğulu hecalar”, “Sözün kökündə qoşa samitlər”, “Sözün kökündə tələffüz olunmayan samitlər” mövzularını öyrəndikdən sonra "Kökün orfoqramı" mövzusu üzrə ümumiləşdirmə aparmaq lazımdır. Bu vəziyyətdə, oyun bu ümumiləşdirməni daha əlçatan və başa düşülən formada etməyə imkan verir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, didaktik oyunlar şağgirdlərin təlim tapşırıqlarını əyləncəli və maraqlı yerinə yetirmələrinə köməklik göstərir.

İstifadə edimiş ədəbiyyat:

1. Seyidova F. Qaydalı oyunlar. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2018.
2. Газман О.С. В школу - с игрой. М.: Просвещение, 2012. 211 с.
3. Пидкасистый П.И., Хайдаров Ж.С. Технология игры в обучении и развитии. Москва: Российское педагогическое агентство, 2011. 269 с.
4. Попова В.И. Игра помогает учиться. Начальная школа. №2. 2014
5. Семяшкина, Н.И. Значение дидактических игр и заданий при обучении грамоте. Начальная школа. 2011. №2. С. 27-31.
6. Ушаков Н.Н. Занимательные материалы к урокам русского языка в начальных классах: Пособие для учителейю. Москва: Просвещение, 2011. 207 с.

Л.Мусаева

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ

Дидактические игры важны в формировании речи и мышления учащихся. С помощью игр они демонстрируют полученные знания и навыки на азербайджанском языке. Таким образом, содержание и требования исследования схожи по характеру с дидактической игрой. Содержание дидактической игры интересно и занимательно для школьника. В результате ученик у необходимо объяснять темы, которые неизвестны или трудны для усвоения, в контексте, который студент может легко понять. Содержание оставляет сильный след в памяти учащегося, и он или она воспринимает сложную категорию, не чувствуя ее. Одна из самых ярких особенностей дидактических игр заключается в том, что они сосредоточены на грамматических вопросах. Для этого «Кто быстрее?», «Кто быстрее найдет?» Игры из серии требуют определенной мыслительной операции. Чтобы ответить на вопрос, ученик должен искать, выбирать ответ из известных знаний и последовательно его интерпретировать. Таким образом, вопрос можно использовать не только для ответа на вопрос ученика, но и для определения

того, что он или она знает и что пытается определить. И вопрос, и ответ на него развивают познавательную активность ученика.

Дидактические игры в основном связаны с обучением азербайджанскому языку. В процессе планирования программы учитель использует грамматические игры, которые он считает необходимыми, вместо того, чтобы работать над учебником, чтобы вызвать интерес к теме. Итак, помимо передачи определенных знаний, педагог предпочитает эти игры на тренировках для тренировки внимания, воли и памяти ученика или на этапе закрепления новых знаний.

Ключевые слова: дидактическая игра, обучение, студент, учеба, обучение.

L.Musayeva

DIDACTIC GAMES AS A LANGUAGE LEARNING TOOL

Didactic games are important in shaping the speech and thinking of students. With the help of games, they demonstrate their knowledge and skills in the Azerbaijani language. Thus, the content and requirements of the research are similar in nature to the didactic game. The content of the didactic game is interesting and entertaining for the student. As a result, the student is required to explain topics that are unknown or difficult to learn in a context that the student can easily understand. The content leaves a strong mark on the student's memory and he or she perceives a complex category without feeling it. One of the most striking features of didactic games is that they focus on grammatical questions. To do this, "Who is faster?", "Who will find it faster?" Games from the series require a certain mental operation. To answer a question, a student must seek, choose an answer from known knowledge and interpret it consistently. Thus, the question can be used not only to answer the student's question, but also to determine what he or she knows and is trying to determine. Both the question and the answer to it develop the cognitive activity of the student.

Didactic games are mainly related to teaching the Azerbaijani language. In the course of planning the program, the teacher uses the grammar games that he considers necessary, instead of working on the textbook to generate interest in the topic. So, in addition to transferring certain knowledge, the teacher prefers these games in training to train the student's attention, will and memory or at the stage of consolidating new knowledge.

Keywords: didactic game, teaching, student, study, teaching

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
Dosent, filologiya elmləri namizədi
rus.fat.126@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq prospekti, 34 ...

DANIŞIQ BACARIĞININ TƏDRİSİNDƏ SƏHVLƏRİN DÜZƏLDİLMƏSİ STRATEGİYASI VƏ METODLARI

XÜLASƏ

Məqalə "səhv" anlayışını nitq fəaliyyətinin bir növü kimi nitq nöqteyi-nəzərindən araşdırır, xarici dildə danışıq bacarığının öyrədilməsində səhvlərin təsnifatı, bu səhvlərin düzəldilməsi yollarını araşdırır və tələbələr üçün ən səmərəli olan üsulu müəyyənləşdirir.

İngilis dilində monoloji və dialoji nitq tələbələr üçün müxtəlif çətinliklər yaradır, danışmaq və səhv etmək qorxusuna səbəb olur.

İngilis dilində nitqdə səhvlər tələbələrlə işləyərkən nəzərə alınmalı olan bir çox amillərlə bağlıdır. Əsas olanlar tələbələrin biliyi və ingilis dilində ünsiyyət qurmağa hazır olmasıdır. Onların məqsədyönlü şəkildə aradan qaldırılması üçün nitq səhvlərinin səbəblərini də nəzərə almaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dili öyrənərkən səhvlər qaçılmazdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dillərin öyrənilməsi səhvlərin üzərində qurulur və səhvlər düzəldikcə dilin mənimsənilməsi təkmilləşir. Səhvlər aradan qaldırılaraq dilin öyrənilməsi inkişaf edir və istənilən nəticəyə nail olmaq olur. Səhvlər təkrar olaraq düzəldilirsə tələbələrdə şifahi nitq təkmilləşir və qarşıya qoyulmuş nəticəyə gətirib çıxarır. Səhvlər tələbələrin dili uğurla öyrənməsinin və dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin göstəricisi kimi qəbul edilməlidir.

Müəllim və tələbələrin hansı növ səhvlərlə üzləşdiklərini daha aydın təsəvvür etmək üçün nitq xətası fenomenini, baş vermə səbəblərini, dilin aspektini, pozulmuş normaları və tələbələrin biliklərini nəzərə almaq lazımdır. Tədris zamanı səhvlərin düzəldilməsi prosesində tələbələrin ilk növbədə müəllimin dəstəyinə, diqqətinə ehtiyacı var, belə halda tələbələrdə psixoloji baryer və səhv etmək qorxusu aradan qalxacaq. Səhvləri düzəldərkən tələbə qınaq və ya tənqid obyekti olmamalı, əksinə səbir və diqqətlə başa salınmalıdır. Səhvlər təlim prosesinin tərkib hissəsi olsa da, onların qarşısı alınmalıdır. Məqalədə təsvir olunan ingilis dilində nitqdə səhvlərin qarşısını almaq üçün müxtəlif yanaşmalar, metodlar və texnikalar istənilən effektiv tədris metodologiyasının bir hissəsi ola bilər.

Açar sözlər: danışıq nitq fəaliyyətinin bir növü kimi, səhv, səhvlərin təsnifatı, monoloji nitq, dialoji nitq, səhvlərin düzəldilməsi üsulları və strategiyaları.

Dil öyrənmək uzun bir prosesdir və bu müddət ərzində tələbə qaçılmaz olaraq çoxlu səhvlərə yol verir. Xarici dil öyrənənlər istəklərindən asılı olmayaraq həm şifahi, həm də yazılı nitqdə səhv edirlər. Xarici dilin tədrisi metodikası nöqteyi-nəzərindən səhvlər müxtəlifdir, həm də onları müxtəlif üsullarla düzəltmək lazım gəlir. Bir çox müəllimlər hesab edir ki, nitqi daim korrektə edilən tələbələr daha kompleksli olur və özlərində dil maneəsi yaradaraq danışmaqdan çəkinirlər. Bu, tədrisin ilkin məqsədindən - ünsiyyətdən əks nəticəyə gətirib çıxarır. Hər şeydən əvvəl səhvə yeni bir şey öyrənmək fürsəti kimi yanaşmaq lazımdır, çünki hər kəs xarici dildə danışmağı öyrənərkən səhv edir. Xarici dildə səhvlərlə danışmaq heç danışmamaqdan yaxşıdır.

Xarici dilin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri tələbələrin xarici dil vasitəsi ilə öz fikirlərini sərbəst və düzgün ifadə etmək bacarığıdır. Eyni zamanda müəllimlər nitq səhvləri problemi ilə üzləşirlər. Aydın olur ki, bunların nəinki korrektə edilməsi, həm də gələcəkdə baş verməsinin qarşısı alınmalıdır, eyni zamanda ünsiyyət prosesində səhvlərin olması onu çətinləşdirir, bəzi hallarda isə başa düşülməsini qeyri-mümkün edir ki, bu da ünsiyyətin pozulmasına gətirib çıxarır. Səhv təlim prosesinin tərkib hissəsidir və həm dil öyrənən, həm də müəllim tərəfindən təbii bir hadisə kimi qəbul edilə bilər. Bir tərəfdən, bu, bilik və bacarıq boşluqlarını vurğulamağa kömək edir. Digər tərəfdən, təlim prosesinin istiqamətini müəyyən edir, müəllimin diqqətini dil öyrənənin nitqinə yönəldir və eyni zamanda tələbəni öz nitqinə diqqətlə nəzarət etməyə sövq edir. İngilis dilində danışmaq üçün tətbiq olunan səhvlər öyrənmə prosesində xüsusi yer tutur. Julian Edge, S.G., Merkulova, Y.M.Kolker, N.D. İvitskaya, O.I. Trubitsin və bir sıra görkəmli metodistlərin əsərlərində səhvlərin qarşısının alınması və düzəldilməsi probleminin həm nəzəri əsasları, həm də praktiki vəzifələri müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilir. Bununla belə, ingilis dilində nitqdə səhvlərin qarşısını almaq üçün təlimlər səhvlərin hər hansı bir təsnifatına uyğun olaraq hazırlana bilər. (Белянин В.П. Психолингвистика. М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2008.- 232, - С. 69, 158).

Şifahi ünsiyyət monoloq və dialoq nitq formasında ola bilər. Monoloji nitq seçilmiş strategiyadan asılı olaraq müfəssəl nitq quran danışanın niyyətindən asılıdır. Dialoji nitq iki və ya daha çox tərəfdaşın qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunur, burada onun bütün iştirakçılarının nitq niyyətləri və strategiyaları həyata keçirilir. Xarici dildə dialoji nitq monoloqdan daha çətindir, çünki o, təkcə danışmaq deyil, həm də dinləmək bacarıqlarını əhatə edir. Real həyatda monoloji nitqdən daha çox dialoji nitqi reallaşdırmalı oluruq. Bu baxımdan xarici dilin tədrisi zamanı dialoji nitq bacarıqlarının formalaşmasına daha çox diqqət yetirilir. Dialoji nitq monoloji nitqlə müqayisədə ünsiyyətin əsas formasıdır və aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

1. situasiya (dialoji nitq söhbətin getdiyi mühitlə və ünsiyyət tərəfdaşlarının münasibətləri ilə bağlıdır);
2. kontekstuallıq (hər növbəti ifadə əvvəlki ilə bağlıdır);
3. reaktivlik (replika nitqə və ya nitqsiz stimula nitq reaksiyasıdır);
4. sintaktik quruluşun sadəliyi və elliptikliyi (yarımçıq cümlələrin istifadəsi, dil vasitələrinin qısaldılması);
5. spontanlıq (bu, təkrarlarda özünü göstərir, buna görə də tələbələrə nitqdə müxtəlif növ danışıq strukturlarından istifadə etməyi öyrətmək vacibdir);
6. emosionallıq.

Ünsiyyətin dialoji formasından fərqli olaraq, şifahi monoloji nitq genişlənmiş nitq formasıdır. Monoloqda nitqin mütəşəkkil forması kimi fərdi düşüncələr və bütövlükdə monoloq ifadəsi əvvəlcədən proqramlaşdırılır. Monoloq insanın yaratdığı nitq formasıdır, quruluşunu, tərkibini və linqvistik ifadə vasitələrini özü müəyyən edir.

1. Səhvlərin təsnifatı. Ümumi linqvistik "səhv" anlayışı müxtəlif yollarla qəbul edilə bilər, çünki bu termin dilin müxtəlif səviyyələrinə tətbiq oluna bilər . (Дубровская С.В. Об одном способе коррекции произносительных ошибок// Иностранные языки в школе, 1991.-6.-С.88-89.)

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, ən vacib səhv növü başa düşülməni çətinləşdirən səhvdir. Misal üçün, "She looked at it with dignity" cümləsini "She seen it with dignity" kimi işlətmək. Julian Edge səhvlərin aşağıdakı kateqoriyalarını müəyyən edir: (Julian Edge, Mistakes and Corrections, Longman,1997. 70.p.9-10)

1. Səhvlər – sözlərdə mexaniki səhv, yəni təsadüfən deyilən söz (slips).

Bu tip səhvlərə o səhvlər daxildir ki, tələbə özləri düzəldə bilər.

Məsələn: She left college two years ago and now work as a secretary. I decided to do it and forgotten about it.

2. Keçilmiş materialda buraxılmış səhvlər. Bu növə tələbənin qeyd olunsa belə özünün düzəldə bilmədiyi, lakin sinifin düzgün forma ilə tanış olduğu səhvlər daxildir.

Məsələn: That was the first English film which I have understood it. He doesn't know about the war, doesn't he?

3. Öyrənilməmiş materialda edilən səhvlər (cəhdlər). Bu tipə tanış olmayan strukturlarda edilən səhvlər və ya tələbənin nə demək istədiyi və fikrini ifadə etmək üçün cümlədə hansı formadan istifadə etməyə çalışdığı məlum olmayan zamanlar daxildir.

Məsələn: This no really for always my time... With time it appeared more clearly.

Julian Edge görə, bu təsnifat tələbələrin danışıq bacarığı səviyyəsini bilən müəllimlər üçün effektiv ola bilər, çünki biri üçün bu cür cümlələrdə mexaniki səhv

(slips), digəri üçün səhv (xəta), üçüncüsü üçün cəhd (attempt) ola bilər. Bu, həm də tələbənin dil öyrənmə cəhdindən mexaniki səhvə qədər irəliləməsi ola bilər.

S.G. Merkulova səhvlərin təsnifatı məsələsinə linqvistik baxımdan baxır. Səhvlərin üç əsas növünü, semantik, qrammatik və fonetik səhvləri qeyd edir. (Меркулова С.Г. Современные подходы к исправлению ошибок в устной речи при изучении английского языка // Английский язык. Приложение к газете "Первое сентября", 2002.- №45.-с. 5.).

Mənanın təhrifi qarşılıqlı anlaşmaya mane olduğundan, semantik səhvlər ən ciddi hesab edilə bilər və bu halda düzəliş tələb olunur. Qrammatik səhvlər müəllimlərin tez-tez düzəltdikləri ikinci qrup səhvlərdir. (Ивицкая Н.Д. О наиболее типичных ошибках при изучении английского языка и некоторых путях их преодоления // Иностранные языкив школе ,1995. №3.с.46-52)

Səhvlərin son növü fonetik səhvlərdirdir. Fonetik səhvlərin tez-tez düzəldilməsi tələbələrin dil öyrənmənin ilkin mərhələsində öz qabiliyyətlərinə inamını aradan qaldırır, buna görə də bu problemə başqa cür yanaşmaq lazımdır.

Səhvlərin təsnifatında hansı dil normalarının pozulduğundan asılı olaraq, nitq səhvləri bir sıra kateqoriyalara bölünür:

a) sözdüzəltmə - əsassız olaraq yeni sözlərin əmələ gəlməsindən və ya normativ dilin sözlərinin dəyişdirilməsindən ibarət olan səhv. Məsələn, Alan was <u>insatisfied</u> with his work.

b) morfoloji-söz formalarının qeyri-normativ formalaşması və nitq hissələrinin istifadəsi ilə əlaqəli səhv;

He <u>geted</u> his first book and cried angry.

c) sintaktik-söz birləşmələrinin, sadə və mürəkkəb cümlələrin düzgün qurulmamasından ibarət səhv;

The cat was trapped at the corner of the street where the trash would be soon placed.

d) leksik-sözlərin anormal mənalarda istifadəsini, leksik uyğunluğun pozulmasını, təkrarları, tavtologiyanı təmsil edən səhv;

He didn't want to work on his work, because this work was ungrateful.

e) frazeoloji vahidlər-normaya uyğun gəlməyən frazeoloji vahidlərin işlədilməsi ilə bağlı səhv;

It was pouring down like from the buckets.

f) üslubi - üslub vəhdətinin pozulmasından ibarət olan səhv.

The ministers were so noisy that the speaker asked them to shut up.

Bu sistemdə üslub səhvləri xüsusi yer tutur, çünki onlar dilin müəyyən təbəqəsinə uyğun gəlmir və lüğət, morfologiya, sintaksis sahəsində özünü göstərə bilir. Həmçinin, səbəblərinə görə səhvlər iki kateqoriyaya bölünə bilər:

Xarici dil öyrənmə və anlama prosesi ilə əlaqəli səhvlər, bütün səviyyələrdə səhv başa düşülmüş və ya müstəqil olaraq işlənmiş nümunələr nəticəsində özünü

göstərir. Məsələn, tələbələr qaydasız felləri keçmiş zamana çevirən zaman onlara çox vaxt "-ed" sonluğunu əlavə edirlər. Məsələn, She taked the situation seriously.

Beləliklə, səhvlərin bir çox təsnifatı var, çünki bu məsələyə fərqli mövqelərdən baxmaq olar. Hər bir təsnifat tələbə biliyini yenidən qiymətləndirməyə kömək edir və müəllimlərə onların nə dərəcədə yaxşı olduğunu qiymətləndirmək imkanı verir.

Səhvlərin düzəldilməsi üsulları və strategiyaları: Səhvlərin diqqətlə qarşısının alınmasına baxmayaraq, onların qarşısını almaq həmişə mümkün deyil. Səhvlər tələbələrin dili uğurla öyrənməsinin və dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin göstəricisi kimi qəbul edilməlidir. Buna görə də, səhvlərin düzəldilməsi tədris texnikasının vacib elementidir və ona öyrənmə prosesinin özü qədər diqqət yetirilməlidir. Səhvləri xəbərdar etmək və ya düzəltmək probleminə fərqli yanaşmalar var. Gəlin onlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Bir tərəfdən səhvlərə qarşı aqressiv mənfi münasibət var. Səhvlərə aqressiv münasibəti olan müəllim tələbələrin dilə yiyələnmək və ünsiyyət mühiti yaratmaq istəyində onlara dəstək ola bilməz, bununla da tələbələrdə səhv etmək qorxusu yaranır, ünsiyyət prosesinə müdaxilə edir və bu da öz fikrini söyləmək istəməməsinə səbəb olur. Bu yanaşma nitq səhvləri ehtimalını azalda bilməz. Digər tərəfdən, tələbənin psixoloji rahatlığını birinci yerə qoyan üsullar meydana çıxır. (Меркулова С.Г. Современные подходы к исправлению ошибок вустной речи при изучении английского языка // Английский язык. Приложение к газете "Первое сентября", 2002.- №45.-с.5.)

Bu vəziyyətdə səhvlərə az diqqət yetirilir, çünki tələbənin dil bacarığından asılı olmayaraq fikirlərini ifadə etməsinə icazə verilir, onun həyata keçirilməsi vasitələrinə deyil, ingilis dilində ünsiyyət faktına üstünlük verilir. Səhvləri korrektə etmək baxımından müəllimlər iki kateqoriyaya bölünür: Birincilər tələbələrin səhvlərinə məhəl qoymur, ikincilər isə tələbələrin hər hansı çətinliyini hiss edərək ya səhvə yol verən kimi dərhal, ya da onun baş verməsini gözləmədən düzgün cavabı təklif edirlər.

Bununla belə, bu iki ifrat səhvlərin düzəldilməsi üçün üçüncü yanaşmada aradan qaldırılır. Bir çox metodist və müəllimlərin fikrincə, əgər səhv baş verərsə, müəllim düzgün cavabı axtarmaq lazım olan "zona"nı aşkar etməli və tələbəyə verilən tapşırıqları müstəqil həll etməyə imkan verməlidir. Bəzən tələbə özü səhvini düzəldə bildiyi zaman "zona" göstərməyə ehtiyac yoxdur və o halda müəllim bu kimi üsullardan istifadə edir. (Julian Edge, Mistakes and Corrections, Longman,1997. 70.c.-9-10). Qeyd etmək lazımdır ki, belə hallarda tələbəyə bildirmək lazımdır ki, səhvlərin düzəldilməsi qaçılmazdır və bu onun gələcəkdə belə səhvlərin edilməsinin qarşısını alacaqdır.

-Jest: fonetik və qrammatik səhvləri düzəltməkdə effektivdir. Jestlə səsin düzgün tələffüzünü göstərə, onun uzunluğunu və ya qısalığını vurğulaya, söz sırasını,

zaman formasını, və s. bilərik. Hər bir halda, jest birmənalıdır, yəni, ilkin seçimi nisbətən ixtiyari olsa da, müəyyən bir mənaya verir. Beləliklə, “s” şəkilçisi olmadan üçüncü şəxsin təkində felin istifadəsindəki səhv, “s” hərfinin konturlarını havada çəkən barmaq hərəkəti ilə siqnal verilə bilər;

- linqvistik hadisənin adı: “form”, “article”, hərfi tərcümə:“She take ...” “O götürür?”
- məzmunun aydınlaşdırılması:

“I lived here for ten years”. “Do you still live here? What about the tense form in the sentence?”

- qismən tərcümə:

“have made the exercise” – “tərtib edilmiş və ya yerinə yetirilmişdir?” və yaxud “I want to study children” – “Uşaqları öyrətmək və ya onlara təhsil vermək?”

- ətraflı şərh. Bu, qaydanın özünü və ya ziddiyyətli nümunələrin şərhini təmsil edə bilər. Beləliklə, əgər səhv azərbaycanca “hələ ki” ön sözünün qeyri-müəyyənliyindən qaynaqlanırsa, müəyyən ifadələri uyğunlaşdırmaq olar:

“I shan't be able to visit you as long as my husband is away” və “I shan't be able to visit you until my husband comes back.” (As long as shows that the action or state lasts. Until shows what is going to happen.)

Qeyd etmək vacibdir ki, müəllim ətraflı şərhə üstünlük verdikdə, o, bütün sinfin diqqətini cəlb etməyə meyllidir. Yalnız səhv sahəsi göstərilibsə, səhv edən tələbələrin sayından asılı olaraq düzəliş fərdi və ya frontal ola bilər. Sinifdə iki və ya üç tələbə tərəfindən səhvə yol verilirsə, bu, adi haldır. Beləliklə, düzəliş qalanlarda oxşar səhvin qarşısının alınması ilə birləşdirilir. Həmçinin, nitq səhvlərinin qarşısını almağın aşağıdakı üsullarını qeyd etmək olar.

1. İşarələrin istifadəsi. Bu texnika üçün ən çox işlədilən səhvlər kartda qeyd olunur və müəllim onları dərs zamanı göstərir.

2. Köməkçi vasitələrdən istifadə. Vizual diaqramlardan və planlardan istifadə etməklə tələbələrin nitqindəki bir çox ümumi səhvlərin qarşısını almaq olar. Tələbənin danışıq bacarığının məzmununu təyin edən sxemlərdir.

3. Rəhbər əmrlərdən istifadə. Tələbələr səhv etdikdə, onu düzəltmək üçün göstərişlər vermək lazımdır, heç bir halda özü düzəltməməlidir. Məsələn, “change the pronunciation”, “change the verb”, “change the word” kimi əmrlərdən istifadə etmək olar.

4. Dinləmə. Tələbələr qrup halında və ya cütlərlə işləyərkən müəllim səhvləri qeyd etməlidir. Dərsin sonunda müzakirə zamanı tələbələrin səhvləri düzəltmələri üçün lövhədə səhv cümlələr yazmaq effektiv ola bilər.

5. Barmaqlarla kodlaşdırma. Bu üsulu yerinə yetirərkən bir və ya iki əlin barmaqları cümlə və sualdakı sözləri simvollaşdırır. Səhv edilən söz kimi çıxış edən barmaqları tərpətmək lazımdır. Bu üsul səhv söz sırasını, buraxılmış sözləri, səhv söz seçimini düzəltmək üçün uyğundur.

6. Müşahidə. Sinfin bir hissəsi hər hansı bir mövzu və ya situasiyanı müzakirə edir. Digərləri müzakirəni izləyir, yol verilmiş səhvləri yazır, qalanları isə həmin səhvləri düzəldir. Tələbələr daha sonra hər iki funksiyanı yerinə yetirmələri üçün rolları dəyişirlər. Məşq tələbələrin başqasının nitqindəki səhvləri görməyi və onları özləri düzəltməyi öyrənmələrini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bütün bu üsullar qrammatik, fonetik və leksik səhvlərin qarşısını almaq və düzəltmək üçün istifadə edilə bilər. Nəhayət, xarici dil öyrənmək üçün ünsiyyətcil yanaşmanın tərəfdarları, tələbələrin həmişə eşitmək və başa düşmək istədikləri üçün bəzən bəzi səhvlərin göz ardı edilməli olduğunu vurğulayırlar. Tələbələrin ilk növbədə müəllimin dəstəyinə, marağına ehtiyacı var, bu təmin olunduqda, psixoloji baryer və səhv etmək qorxusu aradan qalxacaq. Beləliklə, səhvləri düzəltmək qınaq və ya tənqid deyil, ingilis dili standartlarına işarə olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Белянин В.П. Психолингвистика. М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2008.- 232, - с. 69, 158
2. Дубровская С.В. Об одном способе коррекции произносительных ошибок// Иностранные языки в школе, 1991.-6.-с.88-89.
3. Ивицкая Н.Д. О наиболее типичных ошибках при изучении английского языка и некоторых путях их преодоления // Иностранные языки в школе,1995.-№3.-с.46-52
4. Меркулова С.Г. Современные подходы к исправлению ошибок в устной речи при изучении английского языка // Английский язык. Приложение к газете “Первое сентября”, 2002.- №45.-с. 5.
5. Julian Edge, Mistakes and Corrections, Longman,1997. 70.p.9-10.

R.V. MAMMADOVA

STRATEGY AND METHODS FOR CORRECTING MISTAKES IN TEACHING SPEAKING SKILLS

SUMMARY

The article deals with the concept of “error” from the point of view of speech as a type of speech activity, classifies errors in teaching speaking skills in a foreign language, explores the ways to correct these errors and identifies the most effective method for students.

Monologue and dialogue speeches in English create various difficulties for students, causing them to speak and make mistakes.

Speech errors in English are related to many factors that need to be considered when working with students. The main thing is that students know and are ready to communicate in English. In order to eliminate them purposefully, it is

necessary to take into account the causes of speech errors. İt should be noted that mistakes are inevitable when learning any language. It should also be taken into account that language learning is based on mistakes, and as mistakes are corrected, language acquisition improves. By eliminating mistakes, language learning develops and the desired result is achieved. If mistakes are corrected again and again, students' oral speech improves and leads to the intended result. Mistakes should be taken as an indicator of students' successful language learning and language development. In the process of correcting mistakes in teaching, students first of all need the support and attention of the teacher, in which case the psychological barrier and fear of making mistakes will be eliminated. When correcting mistakes, the student should not be the object of criticism but should be patiently and carefully explained. In order to better understand what kind of mistakes teachers and students face, it is necessary to take into account the phenomenon of speech errors, their causes, aspects of language, violated norms and students' knowledge. Although mistakes are part of the learning process, they must be prevented. Various approaches, methods and techniques to prevent speech errors in English described in the article can be part of any effective teaching methodology.

Keywords: speech as a type of speech activity, error, error classification, monologue speech, dialogue speech, methods and strategies of error correction

Р. В. МАМЕДОВА

СТРАТЕГИЯ И МЕТОДЫ ИСПРАВЛЕНИЯ ОШИБОК ПРИ ОБУЧЕНИИ РАЗГОВОРНЫМ НАВЫКАМ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается понятие «ошибка» с точки зрения речи как вида речевой деятельности, классифицируются ошибки в обучении речевым навыкам на иностранном языке, исследуются способы исправления этих ошибок и определяется наиболее эффективный для учащихся метод.

Монологи и диалоги на английском языке создают различные трудности для студентов, заставляя их говорить и делать ошибки.

Речевые ошибки на английском языке связаны со многими факторами, которые необходимо учитывать при работе со студентами. Главное, чтобы студенты знали и были готовы общаться на английском языке. Чтобы целенаправленно их устранять, необходимо учитывать причины речевых ошибок. Следует отметить, что при изучении любого языка ошибки неизбежны. Также следует учитывать, что изучение языка основано на ошибках, и по мере исправления ошибок усвоение языка улучшается. За счет устранения ошибок изучение языка развивается и достигается желаемый результат. Если ошибки исправляются повторно, устная речь студентов

улучшается и приводит к желаемому результату. Ошибки следует рассматривать как показатель успешности изучения языка и языкового развития учащихся. В процессе исправления ошибок в обучении ученикам в первую очередь необходима поддержка и внимание учителя, в этом случае будет устранен психологический барьер и страх ошибиться. При исправлении ошибок ученик не должен быть объектом критики или критики, а должен терпеливо и тщательно объяснять.

Чтобы лучше понять, с какими ошибками сталкиваются учителя и ученики, необходимо учитывать феномен речевых ошибок, их причины, языковые аспекты, нарушенные нормы и знания учеников.

Хотя ошибки являются частью учебного процесса, их необходимо предотвращать. Различные подходы, методы и приемы предотвращения речевых ошибок на английском языке, описанные в статье, могут быть частью любой эффективной методики обучения.

Ключевые слова: речь как вид речевой деятельности, ошибка, классификация ошибок, монологическая речь, диалогическая речь, методы и стратегии исправления ошибок.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevil Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ABASOVA LEYLA QABIL QIZI
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
"Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi" kafedrasının müəllimi
Sg.leyla@gmail.com

SEVINC NURUQIZININ "AĞCA VƏ CUBBULU" ƏSƏRININ QURULUŞU, REDAKTƏSI VƏ NƏŞRI MƏSƏLƏLƏRI

Xülasə

Məqalədə tanınmış uşaq yazıçısı Sevinc Nuruqızının "Ağca və Cubbulu" əsəri tədqiqata cəlb edilmişdir. Məqalədən məlum olur ki, "Təhsil" nəşriyyatının "Uşaq ədəbiyyatı şöbəsi" 2009-cu ildə "Ağca və Cubbulu" əsərini 3 dildə çap etmişdir. Əsərin mövzusu Qarabağın işğalı dövründə böyük acılar yaşamış Sürəyya adında bir körpənin həyatı ilə bağlıdır. Sürəyya erməni işğalından həm mənəvi, həm də fiziki iztirab çəkmiş uşaqların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Hekayədə Sürəyya obrazının mənəvi keyfiyyətlərini, onun daxili aləmini və müharibənin uşaq psixologiyasına vurduğu ağır zərbəni açmaq, onu oxucu ilə daha yaxından tanış etmək üçün yardımçı qəhrəmanlar – göyərçin Ağca və gəlincik Cuppulu obrazları da yer alır. Bu üç obrazın vəhdətində müəllif öz kiçik oxucularına çox mühüm mesaj ötürür. Bu mesak təxminən belədir: "Yer üzünün bütün uşaqları, gəlincikləri və göyərçinləri müharibəyə yox deyir!"

Məqalənin əvvəlində uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin əsas məqsədi, əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Sonra isə əsərin mövzusu şərh edilir. Kitabın quruluşu, nəşri xüsusiyyətləri, redaktə problemləri haqqında söhbət açan tədqiqatçı həmçinin Cənubi Koreya Respublikasında da "Ağca və Cubbulu" əsərinin 3 dildə çapı haqqında da məlumat verir.

Açar sözlər: əsər, müasir uşaq ədəbiyyatı, nəşriyyat, "Təhsil" nəşriyyatı, "Ağca və Cubbulu", çap, kitab.

Uşaqlar üçün bədii əsərlərin əsas məqsədi – uşağın daxili dünyasını, mənəvi mövqeyini formalaşdırmaq, onu etik və estetik cəhətdən tərbiyə etməkdir. Uşaq üçün kitab şəxsiyyətin tərbiyə edilməsi və formalaşdırılmasında bir vasitədir.

Müasir uşaq ədəbiyyatı keçmiş ənənələrdən faydalanaraq bugünkü uşaqların mənəviyyatını, biliyini, dünyagörüşünü zənginləşdirməyə imkan verən ədəbiyyat

növü kimi qəbul edilir və bütün dünyada əsas nəşriyyat məhsulu kimi sayca və həcmcə xüsusi yer tutur.

Həmçinin, müasir uşaq ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf edir. Ona görə də dünya ölkələrində uşaqlar üçün kitablar çap edən ixtisaslaşmış nəşriyyatlar şəbəkəsi, müəlliflər, redaksiya-nəşriyyat kollektivləri formalaşmışdır. Bizim ölkəmizdə də bu sahə üzrə "Təhsil" nəşriyyatının adını xüsusi qeyd edə bilərik. Çünki bu nəşriyyatın tərkibində fəaliyyət göstərən "Uşaq ədəbiyyatı şöbəsi" yarandığı gündən fəaliyyətini uğurla davam etdirməkdədir.

"Təhsil" nəşriyyatının "Uşaq ədəbiyyatı şöbəsi"nin 2009-cu ildə həyata keçirdiyi əhəmiyyətli nəşrlərdən biri də "Ağca və Cubbulu"dur. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, bu nəşr 3 dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində (hər üç nəşr 60x84 formatında, 12 səhifə həcmində) və eyni tərtibatda işıq üzü gördü [4, 12; 5, 12; 6; 12].

Nəşrin redaktoru Gülər Mehdiyeva, rəssamı Törəxanım Ağabəyova, kompüter tərtibatı Təhmasib Mehdiyev, korrektoru Ülkər Şahmuradovadır [4, 12].

Əsərin qısa süjet xətti ilə tanış olaq: Əsərdə təsvir edilən Sürəyya cəbhə xəttində yerləşən kəndlərdən birində yaşayır. Sürəyya sakit, müəyyən qədər özünə qapalı bir qızdır. Onun bütün günü birlikdə olduğu sevimli gəlinciyi var. Gəlinciyin adı Cubbuludur. Sürəyyanın atası cəbhədədir. Sürəyya atasının yolunu səbirsizliklə gözləyir. Onun Cubbuludan başqa çox sevimli bir dostu da var. Bu, bütün günü onun yanında olan ağ göyərçindir. Sürəyya göyərçinini "Ağca" deyə çağırır. Sürəyya hər gün gəlinciyi Cubbulu ilə oynayanda Ağca da uçub onların yanında dayanır, sanki onun nə danışdığını anlayır. Onların yaşadığı kənd qızğın döyüşlərin getdiyi əraziyə yaxındır. Bir gün düşmən tərəfindən kənd atəşə tutulur, silahsız insanlar məcbur olub kəndi tərk edilər. Sürəyya anası ilə başqa kənddə yaşayan xalasıgilin evinə gəlir. Amma Sürəyya gecəni yatmır, dağıntılar altında qalmış gəlinciyi Cubbulunu, dostu Ağcanı gözlərinin qarşısına gətirib, ağlayır. Əsərin sonunda göyərçin Ağca onun sevimli gəlinciyi Cubbulunu dağıntılar altından çıxarıb, dimdiyində Sürəyyaya gətirir. Çünki bir dəfə o xalasıgilə gedəndə Ağca ilə getmişdi. Ağca yolu yaxşı yadında saxlamışdı. Sürəyya onları görəndə çox sevinir və dostları ilə birlikdə sevimli kəndə qayıdacaqları günü və əsgər atasını səbirsizliklə gözləyirlər.

Qeyd edim ki, uşaq ədəbiyyatının spesifikliyi bədii formanın aydınlığı və dilin sadəliyindədir. Burada təsvir edilən bədii obraz da, onun aləmi də, danışıq və hərəkətləri də inandırıcı olmalıdır. Uşaq kitabı dünya, həyat haqqında sadə şəkildə danışmalıdır və qeyri-adilikləri ilə maraq doğurmalı, cəlbedici olmalıdır.

"Ağca və Cubbulu" əsərində də dilin rəvan olması, sadə cümlələrlə mətnin işlənməsi redaktor tərəfindən diqqətdə saxlanılmışdır. Fikirlərimizi nümunələr əsasında izah etməyə çalışaq:

Sürəyya sakit qız idi. Həyətdə oynayan uşaqlara qoşulmaz, evin bir küncünə çəkilib bapbalaca gəlinciyi Cubbulunu yedizdirər, saçlarını darayardı [4, 2].

Uşaq kitablarında cəlbedicilik zahiri olmamalıdır. Uşaq kitabı redaktor tərəfindən elə işlənməlidir ki, əsərdə baş verən əhvalatlar, hadisələr uşaqda həyat haqqında həqiqətlərin mahiyyəti barədə təsəvvür yarada bilsin. Uşaq kitabı elə cəlbedici və heyrətləndirici olmalıdır ki, uşaq yorulmasın, kitabdan bezməsin, onun oxu marağı getdikcə artsın və kitabla dostluq etdiyinə görə sevinsin. Bunun üçün də uşaq kitablarının redaktorunda həm də yüksək yaradıcılıq qabiliyyəti olmalıdır.

Bədii mətnin uşaqlar tərəfindən qavranılmasının spesifikliyini nəzərə almaq da redaktor üçün vacib şərtdir. Uşaqların çox hissəsi çap olunmuş sözə qeyd-şərtsiz inanır, xoşlarına gələn qəhrəmanları yamsılamağa can atır, onları həyəcanlandıran hadisələri yaddaşlarına həkk edirlər. Yazıçı isə uşaq dünyasının mürəkkəbliyini anlamalı, görməli, hər bir faktın gələcək insanın xarakter və dünyagörüşünün formalaşmasındakı əhəmiyyətini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Nəzərə almalıdır ki, ədəbi qəhrəman uşağın həyatının, ömür yolunun müəyyənləşməsinin iştirakçısına çevrilir. Əgər qəhrəman yalan danışırsa, özündən böyüyə hörmətsizlik edirsə, yoldaşlarını aldadırsa, gücsüzə, çətinliyə düşənə kömək etmirsə, zalımlıq edirsə, bütövlükdə xoşagəlməz hallar, yanlış hərəkətlər və s. müəllif tərəfindən pislənmirsə, onda əsər uşağın şüuruna müsbət təsir etməyəcək, hətta belə hallar norma kimi qəbul ediləcək ki, bu da yolverilməzdir. Amma bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, uşaq ədəbiyyatının tərbiyəedici, nəsihətedici, öyrədici çalarları elə incə yanaşma ilə işlənməlidir ki, uşaq özünü üzərində təcrübə aparılan biri kimi hiss etməsin. Deməli, əlyazmanı təhlil edərkən redaktor həmişə yadda saxlamalıdır ki, oxucu-uşaq təsvir olunan hadisələri özünəməxsus şəkildə qavrayacaq, kitabın onun şüuruna göstrədiyi təsir isə böyük adamın şüuruna göstərdiyi təsirdən əhəmiyyətli dərəcədə güclü olacaq.

Sevinc Nuruqızı "Ağca və Cubbulu" əsərində yuxarıda qeyd etdiyim faktları əsas götürərək yeri düşdükcə tərbiyəedici məqamları diqqət mərkəzində saxlamışdır, lakin bunu müəllif kimi öz adından birbaşa uşağa təsir vasitəsi kimi yox, uşağın öz həmyaşıdı Sürəyyanın Cubbulu ilə münasibəti nümunəsində vermişdir:

Cubbulu ilə söhbəti maraqlı olurdu. Hərdən onu danlayırdı:

- *Cubbulu, bu gün özünü pis aparırsan. Dərslərini hazırlamamısan. Tənbəllik edirsən ha! Evi də zibilləmisən. Təmizkar qız deyilsən.*

Sonra səsini bir az nazildib Cubbulunun da əvəzinə danışardı:

- *Bağışla, Sürəyya. Bir də eləmərəm.*
- *Onda get əllərini yu, gəl otur yeməyini ye.*
- *Mən hələ ac deyiləm. Yemək istəmirəm.*
- *Sən həmişə belə edirsən. Vaxtlı-vaxtında yeməsən, böyüməzsən. Olarsan cubbulu qız. Bütün uşaqlar məktəbə gedər, sən evdə oturarsan* [4, 3].

Uşaq kitbalarında məsul olan redaktor xasiyyət əlamətlərinin qətiliyinə rəy verir: xeyirxah – qəddar, əliaçıq – xəsis, qayğıkeş – laqeyd, hiyləgər – sadəlövh, dost – düşmən və s.

Redaktor qəhrəmanların xasiyyətlərinin sabitliyini də qiymətləndirir. Bütün əhvalat boyu qəhrəmanların xasiyyət keyfiyyətləri dəyişməz qalır, müəyyən funksiya yerinə yetirir. Xasiyyət əlamətlərinin dəqiqliyi və dəyişməzliyi uşaqların beynində bu və ya digər xasiyyətin xüsusiyyətlərini möhkəmləndirməyə, yaxşı və pis anlayışları haqqında özünün bildiyi, sabit təsəvvürünü formalaşdırmağa kömək edir.

"Ağca və Cubbulu" əsərində dostluq anlayışı çox geniş ampulada tərənnüm edilir. Burada Sürəyya – Ağca – Cubbulu bir-birlərinə sadiq dostlardır. Onlar ən çətin günlərdə belə yazıçı tərəfindən sınanır və bu sınaqlardan alnıaçıq, üzüağ çıxırlar. Yazıçı onların simasında uşaqlara dostluğun nə olduğunu dərk etdirməyə çalışır. Yazıçı tərəfindən əsər boyu əsl dostluğun nə olduğunu bilib, onu icra etmək, dost üçün fədakar olmaq, hər bir əziyyətə qatlaşmaq, ağır, çətin vaxtlarda dostu tək qoymamaq, ona yetişmək, əl uzatmaq, dəstək olmaq və s. bu kimi vərdişlərin aşılanması əsas götürülmüşdür. Nümunələrə baxaq:

Məsələn,

Silahsız camaat kəndi tərk edirdi. Sürəyyanın anası da qızını götürüb güc-bəla ilə güllə yağışından salamat çıxdı. Onlar başqa kənddə yaşayan xalasıgilə gəldilər.

Bütün gecəni heç kəs yatmadı. Hamının gördüyü dəhşətdən yuxusu qaçmışdı. Sürəyya da yata bilmirdi. Axı necə yataydı?! O, Ağca ilə Cubbulunu düşmənlərin əlində qoyub gəlmişdi.

Bunu heç zaman özünə bağışlamayacaqdı. Xalasının verdiyi gəlinciyə yaxın durmur, "Cubbulu", - deyib gözünün yaşını axıdırdı [4, 7-8].

Burada yazıçı Sürəyyanın həm də dosta xəyanət etməməyini göstərməyə çalışır. Xalası ona Cubbulunu əvəz edəcək gəlincik verir, amma Sürəyya əlini belə ona toxundurmur. O, yalnız Cubbulunu istəyir, onun üçün ağlıyır.

Yandırılmış kəndlərin üstü ilə uçurdular. Hər tərəfdən burula-burula tüstü qalxırdı. Ağca boğulurdu. Amma var gücünü toplayıb yoluna davam edirdi. Gecikmək olmazdı. Bir azdan hava qaralacaqdı. Həm də Cubbulu çox ağır idi. Ağca dimdiklərinin yorulduğunu hiss edirdi. Onları bərk-bərk bir-birinə sıxırdı ki, Cubbulu yerə düşməsin, axı o, yaralı idi. Ağca yorulduğunu dostuna bildirmirdi, özünü şən göstərməyə çalışırdı. Kəndə çatmağa lap az qalmışdı [4, 11].

Təqdim etdiyimiz yuxarıdakı nümunəyə diqqət edək. Burada yazıçı dostluqda dözümlülük, çətin anlarda dostu tək qoyub qaçmamaq kimi gözəl xüsusiyyətləri də uşaqlara aşılamağa çalışır.

Əsərin sonunda yazıçı dostları bir-birinə qovuşdurur:

Sürəyya sevincindən atılıb-düşdü. Dostlarını qucaqladı. İndi onlar yenə də üçü bir yerdə idilər. Üç dost öz sevimli kəndlərinə qayıdacaqları günü və Sürəyyanın əsgər atasının yolunu gözləyirdilər [4, 12].

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, 2014-cü ildə Azərbaycandan Andersen mükafatına Sevinc Nuruqızının "Ağca və Cubbulu" əsəri təqdim edilmiş və bu əsər

ilk onluğa daxil olan əsərlər sırasında olmuşdur. Bu təbii ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təqdimatında uğurlu bir hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Həmçinin bir neçə ildir ki, Cənubi Koreya Respublikasında Asiya Mədəniyyət Mərkəzinin "Uşaqlar üçün şəkilli kitab" layihəsi həyata keçirilir. Qeyd edək ki, bu layihə çərçivəsində hər il üç Asiya ölkəsinin uşaq kitabı çap olunur. 2019-cu ildə Azərbaycana müraciət olundu və bizim ölkəmizdən Sevinc Nuruqızının müəllifi olduğu "Ağca və Cubbulu" əsəri müsabiqədən keçdi. 2020-ci ildə "Ağca və Cubbulu" Cənubi Koreyada "Sürəyyanın izində" adı ilə 3 dildə çap olundu: koreya, ingilis və Azərbaycan dillrində. Bu nəşrin rəssamı isə Von Hi Codur (Won Hee Cho). Von Hi bu əsərlə bağlı Azərbaycan mühitini öyrənmək üçün ölkəmizə səfər edir. Von Hinin məqsədi əsərdə baş qəhrəman olan Sürəyyanın evini canlı təsvir etmək üçün bu ölkədə olan evləri, ağacları görmək idi. Müqayisə üçün isə deyək ki, azərbaycanlı rəssam Törəxanım Ağabəyova rəsmlərdə bütün rənglərin parlaq çalarlarından istifadə etmiş, koreyalı rəssam Von Hi isə bu rənglərin solğun çalarlarından istifadə edib.

Sevinc Nuruqızı 2020-ci ilin noyabr ayında Cənubi Koreya Respublikasına kitabın çapı ilə bağlı müəllif kimi dəvət olunur. O zaman ölkəmizdə baş verən gərginliklərin, başlanan müharibənin sonunda eşidəcəyimiz qələbə müjdəsi hamımız üçün xəyal idi. Von Hi Sevinc Nuruqızı ilə görüşündə rəsmlər haqqında fikirlərini bildirir. Əsas da göyərçinləri mavi rəngdə təsvir etmək fikrində olduğunu qeyd edir (Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bizim ölkəmizdə çap olunan göyərçinlər isə ağ rəngdə təsvir olunub). Von Hi fikirlərini belə izah edir ki, onlarda mavi rəng ümid rəngidir. Qoy Sürəyya, Cubbulu və Ağca ümid etsinlər ki, bir gün öz doğma yurdlarına qayıdacaqlar. Lakin həqiqətən də keçən il yaşadığımız qələbə sevinci bir daha koreyalı rəssamın mavi rəngdən – ümid rəmzi olan boyadan istifadə etməsi böyük məna kəsb etdi və bu uğurlu bir addım kimi dəyərləndirilə bilər. Ümid rəngi özünü doğrultdu, bizim torpaqlarımız düşmən tapdağından azad oldu.

Bəli, artıq Cənubi Koreya Respublikasında da "Ağca və Cubbulu" əsəri 3 dildə çapdan çıxıb, ölkəmizə də göndərilib. Onu da qeyd edək ki, çap üçün məsləhətləşmələr zamanı "Ağca və Cubbulu" əsərinin adı dəyişdirilmişdir. Çünki onlar bildiriblər ki, bu adlar həmin ölkədə uşaqlar üçün çox yaddır. Əsərin adı "Sürəyyanın izində" adlandırıldı, tərcümə edilərək maraqlı və əhəmiyyətli nəşr kimi işıq üzü gördü.

Hazırda "Təhsil" nəşriyyatı "Ağca və Cubbulu"nu – Zəfərdən əvvəl və zəfərdən sonra bölümləri ilə iki hissədə çap etməyə hazırlaşır. Əvvəlcə qeyd edim ki, bu kitab "Təhsil" nəşriyyatının uğurlu nəşrləri sırasındadır. Bu əsər ikinci sinif "Azərbaycan dili" dərsliyinə daxil olmuşdur. Artıq hamımıza məlumdur ki, müharibədə əldə etdiyimiz zəfərə görə və "Azərbaycan dili" dərsliyinə onun iki hissəsini də daxil etmək daha uğurlu olar deyə, Sevinc Nuruqızıdan əsərin ikinci hissəsini yazması xahiş olunub.

Sevinc Nuruqızı da əsərin ikinci hissəsini yazıb bitirib. İkinci hissədə artıq Sürəyya böyüyüb. İxtisasca jurnalistdir. Bir gün işğaldan azad edilmiş Ağdama jurnalistlərin səfəri olur. Sürəyya da bu səfərə dəvət alır. Aldığı dəvət onu xəyalən qanlı-qadalı illərə geri qaytarır. Sürəyya paltar dolabında bir qutunun içində saxladığı uşaqlıqda oynadığı gəlinciyi Cubbulunu da özü ilə birlikdə götürür. Ağdama gələndə o dağılmış evlərin içindən keçə-keçə öz evlərinin xarabalığını tapa bilir. Evlərini tanımasına da göyərçinlər səbəb olur. Bəli, dağıntılar altında qalmış evlərinin üzərində işıq saçan günəş şəfəqləri arasında bir neçə ağ göyərçin görür. Məhz Ağcanın xatırlanması üçün bir deyil, bir neçə göyərçinin evin üzərində uçması əsərdə təsvir olunan maraqlı məqamlardan biridir. Bəli, 28 il göyərçin ömrü ola bilməz. Bu təbii ki, Ağcanı xatırlamaq üçün yazıçı təfəkkürünün məhsuludur. Həm də göyərçin və günəş burda sülh rəmzi kimi istifadə olunmuşdur. Qısa zamanda bu əsər də işıq üzü görəcək.

Qeyd edim ki, tarix – ədəbiyyat üçün mövzu mənbəyidir. Ona görə də hər iki sahə arasında məntiqi bağlılıq və hətta deyərdim ki, uyğunluq var. Hər hansı bir ədəbi əsər müəyyən tarixi prosesdə meydana gəldiyinə və hər hansı bir tarixi dövrü və mərhələni əhatə etdiyinə görə mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Mən belə deyərdim əsər dövrünün məhsuludur. Bəli, "Ağca və Cubbulu" əsəri Qarabağın işğalı dönəmində müəllif tərəfindən qələmə alındı, ikinci hissəsi isə Qarabağın işğaldan azad olunmasından sonra yazıldı. Bu əsərin ruhunda torpaq sevgisi, Vətən sevgisi var. Sevinc Nuruqızı bu əsəri ilə tarixi uşaqlar üçün yaddaşa yazdı.

Ədəbiyyat:

1. Abasova L. Müasir dövrdə uşaq bədii tərcümə ədəbiyyatının nəşri problemləri. /Tezis. Tərcümə problemləri Respublika Elmi-praktik konfrans. (15 mart 2019-cu il). –Bakı: Mütərcim, 2019. -140 s.
2. Abasova L. Uşaq ədəbiyyatının nəşri problemləri. // Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, 2018. -№2, s.27-33
3. Abasova L. Uşaq ədəbiyyatı haqqında düşüncələrim // Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, 2018. -№1 (19), s.18-26
4. Nuruqızı S. Ağca və Cubbulu. –Bakı: "Təhsil", 2009. -12 s.
5. Нурыгызы С. Агжа и Джуппулу. / перевод: Эльшады Азизовой. –Баку: "Təhsil", 2009. -12 с.
6. Nurugizi S. Aghdja and Jubbulu/ Tanslated by Tomiris Babanly. – Baku: "Təhsil", 2009. -12 p.
7. Vəliyev İ. Ədəbi-bədii və suşaq kitablarının redaktəsi. –Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2002. -200 s.

Abasova Leyla Gabil gizi,

ISSUES OF STRUCTURE, EDITING AND PUBLICATION OF SEVINJ NURUGIZI'S WORK "AGHJA AND JUBBULU"

Keywords: work, modern children's literature, publishing house, "Tahsil" publishing house, "Aghja and Jubbulu", print, book.

SUMMARY

The article includes the well-known children's writer Sevinj Nurugizi's work "Aghja and Jubbulu". It is known from the article that the "Children's Literature Department" of the "Tahsil" publishing house in 2009 published the work "Aghja and Jubbulu" in 3 languages. The subject of the work is connected with the life of a child named Surayya, who suffered a lot during the occupation of Karabakh. Surayya is a generalized image of children who suffered both mentally and physically from the Armenian occupation. The story also includes supporting characters - the dove Aghca and the doll Juppulu - to reveal the moral qualities of the image of Suraya, its inner world and the heavy blow of the war on children's psychology, to acquaint it with the reader. In the combination of these three images, the author conveys a very important message to his younger readers. The message is something like this: "All the children, dolls and pigeons of the earth say no to war!"

At the beginning of the article, information is given about the main purpose and importance of works written for children. Then the subject of the work is explained. Talking about the structure of the book, publishing features, editing problems, the researcher also gives information about the publication of "Aghca and Jubbulu" in 3 languages in the Republic of South Korea.

Абасова Лейла Габиль кызы,

ВОПРОСЫ СТРУКТУРЫ, РЕДАКТИРОВАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ СЕВИНДЖ НУРУГЫЗЫ "АГДЖА И ДЖУББУЛУ"

РЕЗЮМЕ

В статью вошло произведение известного детского писателя Севиндж Нуругызы «Агджа и Джуббулу». Из статьи известно, что «Отдел детской литературы» издательства «Тахсил» в 2009 году выпустил произведение «Агджа и Джуббулу» на 3 языках. Сюжет произведения связан с жизнью ребенка по имени Сурайя, который сильно пострадал во время оккупации Карабаха. Сурайя - это обобщенный образ детей, которые морально и физически пострадали от армянской оккупации. В сюжете также присутствуют второстепенные персонажи - голубь Агджа и кукла Джуппулу - чтобы раскрыть моральные качества образа Сурайи, его внутренний мир и тяжелый

удар войны по детской психологии, познакомить с читателем. В сочетании этих трех изображений автор передает очень важное сообщение своим младшим читателям. Послание примерно такое: «Все дети, куклы и голуби земли говорят нет войне!»

В начале статьи дается информация об основном назначении и значении произведений, написанных для детей. Затем объясняется тематика работы. Говоря о структуре книги, особенностях публикации, проблемах редактирования, исследователь также приводит информацию об издании «Агджа и Джуббулу» на 3 языках в Республике Южная Корея.

Ключевые слова: произведение, современная детская литература, издательство, издательство «Тахсил», «Агджа и Джуббулу», печать, книга.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

XANIM ZAİROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
H. Cavid prospekti, 117
kh.zairova@gmail.com

Y.V. QÖTENİN "GƏNC VERTERİN İZTİRABLARI" ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə ədəbi əlaqələr sisteminin tarixi keyfiyyətlərini bilavasitə ehtiva edən bədii tərcüməyə, Azərbaycanda ilkin tərcümə tarixinə, habelə, alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə tarixinə nəzər salınmış, müxtəlif xalqlara məxsus ədəbiyyatların imkan və vasitələrinin, özünəməxsus xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi və anlaşılmasında tərcümənin orijinalla müqayisəli qarşılaşdırılmasının effektivliyi göstərilmişdir.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığında rus və Avropa yazıçılarının əsərlərindən edilən tərcümələr böyük marağa səbəb olur. XIX əsrin sonlarında alman klassik ədəbiyyatı nümayəndəsi F.Şillerin, XX əsrin əvvəllərindən isə Y.V.Qötenin əsərlərinin ayrı –ayrı tərcüməçilər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə başlanılır, bununla, Azərbaycanda klassik alman ədəbiyyatı nümunələri də resepsiya edilməyə başlayır. XX əsrin yetmişinci illərindən isə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə işi genişlənməyə başlayır.

Məqalədə dünyanın bir çox xalqları tərəfindən resepsiya edilmiş, romantik üslubda yazılmış, epistolyar üslubun şedevrlərindən sayılan "Gənc Verterin iztirabları" əsərinin müxtəlif dövrlərdə tərcümə edilmiş iki variantı qarşılaşdırılır.

Tərcüməçi Seyfulla Şamilovun 1959-cu ildə vasitəçi dil olan rus dilindən və tərcüməçi-alim Çərkəz Qurbanlının 2010-cu ildə orijinal – alman dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri nəzərdən keçirilir, müqayisə edilir, paralellər aparılır, aşkara çıxarılan bəzi problemlər izah olunur.

Açar sözlər: klassik alman ədəbiyyatı, bədii tərcümə, Y.V.Qöte, paralellər, Verter

Giriş

Müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsində, ədəbi əlaqələrin beynəlxalq ünsiyyət formasına çevrilməsində bədii tərcümənin mühüm rolu var. Tərcümə ədəbi əlaqələr sisteminin tarixi keyfiyyətlərini bilavasitə ehtiva edir.

Biz xarici ədəbiyyatın mühüm təzahürləri ilə tərcümələr vasitəsilə tanış oluruq. Lakin yaddan çıxartmaq olmaz ki, tərcümənin yalnız orijinalla vəhdətdə və onunla qarşılaşdırılaraq öyrənilməsi, məzmun və formanın dərinliyi, pafos və estetik funksiyalar, xüsusilə də, poeziyada bədii əsərin dil vasitələrinin ifadəliliyi əsərin daha yaxşı dərk olunmasına imkan verir.

Ədəbiyyatda qarşılıqlı əlaqələr tələbata çevrildiyi bir zamanda xalqların bədii əsərlərini bir dildən başqa dilə tərcümə etmək zərurəti həmişə mövcud olmuşdur.

İki ədəbiyyatın imkan və vasitələrinin, xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi və anlaşılmasında tərcümənin orijinalla müqayisəli qarşılaşdırılması effektiv formadır.

Tədqiqatçılar bədii tərcüməni əsaslı olaraq iki hissəyə - mənbə materialına və resepsiyaya yönəlmiş hissəyə ayırır. Burada birinci halda mümkün qədər sözbəsöz və sadiq, necə deyərlər orijinala hörmətlə yanaşan tərcümədən bəhs edilir. Digər halda isə göstərilir ki, tərcümə əyintilərə yol vermədən mətnin tərcümə olunan dildəki sisteminə elə qoşulmalıdır ki, ən yaxşı mənada o, tərcümə kimi qəbul edilməsin (1, 157).

Dahi alman şairi, "Fırtına və hücum" cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Y.V.Qöte (J.W.Goethe) tərcümənin 3 tipini fərqləndirir: Sadə prozaik (sadə nəsr tərcüməsi), parodik və oxşar tərcümə. Şair burada xarici ölkə ilə tanış olmağı birinci tipin məqsədi kimi göstərir və sadə nəsr tərcüməsini üstün tutur. O, ikinci tipi parodik adlandırmış və bunun xarici ölkə sərhədlərini keçmək cəhdi olarkən meydana çıxdığını göstərmişdir. Bu, xarici mətni tamamilə parodiya etmək kimi deyil, xarici fikri mənimsəyib ona müvafiq şəxsi fikir yaratmaq kimi anlaşılmalıdır. Üçüncü tipi Y.V.Qöte oxşar (eyniləşdirilmiş) tərcümə adlandırmış və tərcümənin orijinalın yerində çıxış edə bilməsini vurğulamışdır. Bu, o zaman meydana çıxır ki, tərcüməçi israrla orijinalı izləyir, bu və ya digər dərəcədə öz xəlqiliyindən ayrılmağa məcbur olur. (2, 249)

Azərbaycan dilində ilkin bədii tərcümə nümunələri IX-XI əsrlərdə yaranmış (3,7), XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda tərcümə işi genişlənməyə başlamış, "1905-ci ildən 1920-ci ilədək olan qısa dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ikinci mühüm inkişaf mərhələsi hesab edilmiş və .... rus və Avropa yazıçılarından edilən tərcümələrin böyük marağa səbəb olması vurğulanmışdır" (4).

Ümumiyyətlə, Avropa ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümələr 2 yolla - ikinci dil vasitəsilə və birbaşa orijinaldan həyata keçirilmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən etibarən bu tərcümələr daha çox ikinci dil, yəni rus dili vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Qərbi Avropa ölkələrində buna "heç bir ideoloji əngəl" (5) olmadığı halda, bizdə bunun üçün kifayət qədər əsas olmuşdur.

XX əsrin 70 və 80-ci illəri Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümənin ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Məhz bu dövrdə ingilis, alman, fransız dillərindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən bu dillərə tərcümə edən peşəkar tərcüməçilər nəsli yetişmişdir. İsmixan Rəhimov, Zeydulla Ağayev, Vahid Ərəbov, Sabir Mustafa, Şahin Xəlilli, Zahid Məmmədov, Həmid Arzulu, Əlihəsən Nəcəfov, Çərkəz Qurbanlı, Vilayət Hacıyev, Ələkbər Qubatov, Yusif Savalan, Əziz Gözəlov, Hamlet Qoca, Şamil Zaman və b. Azərbaycanda tərcümə sənətinin inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə tarixinə baxış və "Gənc Verterin iztirabları" əsərinin tərcümələrində müqayisəli təhlillər

Klassik alman ədəbiyyatı nümayəndələrindən əsərləri ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edilən şair-dramaturq F.Şiller olmuşdur. XIX əsrin sonlarında "Fırtına və hücum" dövrünün görkəmli nümayəndəsi, böyük alman yazıçısı F.Şillerin "Məkr və məhəbbət" faciəsi "Xüdə və eşq" adı ilə dilimizə tərcümə olunmuşdur. Əsəri Azərbaycan dilinə "Kəşkül" qəzetinin redaktoru Cəlal Ünsizadə tərcümə etmişdir (6, 96).

XX əsrin əvvəllərindən əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunan alman ədiblərdən biri də "alman şüərayi-binamından "Faust"nam əsəri-məşhurun mühərriri" (7,182) Y.V.Qöte olmuşdur. Y.V.Qöte yaradıcılığından bəzi nümunələri ilk dəfə dilimizə Ə. Hüseynzadə çevirmiş və 1893-cü ildə Türkiyədə "Məlumat" məcmuəsində, sonra "İctihad" dərgisində Səlyani imzası ilə nəşr etdirmişdir (8,154). Daha sonra Ə.Hüseynzadə 1906-cı və 1907-ci illərdə "Füyuzat" məcmuəsinin bir neçə nömrəsində "Faust"dan bəzi hissələri tərcümə edib çap etdirmişdir. Professional tərcümə məktəbimizin banisi, ustad mütərcim, şair A.Səhhət Y.V.Qötenin "Erlkönig" ("Meşə sultanı") şeirinin adını da dilimizə uyğunlaşdıraraq "Ərdo-Məlik" adı ilə "Məğrib günəşləri" (Bakı, 1912) adlı tərcümə toplusuna daxil etmişdir. Şairin əsərlərindən ibarət ilk toplu anadan olmasının yüz illik yubileyi münasibəti ilə 1932-ci ildə M.Arifin rus dilindən tərcüməsində kitab halında nəşr edilmişdir (9).

Dünya ədəbiyyatşünaslığında Y.V.Qötenin bir çox əsərinin, habelə "Fırtına və hücum" cərəyanının şah əsərlərindən olan "Gənc Verterin iztirabları" əsərinin müxtəlif xalqlar tərəfindən resepsiya olunması haqqında bir çox əsərlər yaradılmışdır.

Azərbaycanda Qöte-resepsiyası 1959-cu ildən "Gənc Verterin iztirabları" əsərinin yazıçı-publisist, tərcüməçi Seyfulla Şamilovun[8] tərcüməsi ilə inkişaf etməyə başlamışdır. Əsər ilk dəfə Moskvanın Dövlət Bədii Ədəbiyyat Nəşriyyatında nəşr

[8] Seyfulla Əli oğlu Şamilov (1902-1974). S. Şamilov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda fəlsəfə kafedrasının dosenti (1931-1933), bir sıra qəzet, jurnal və nəşriyyatlarda redaktor, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarəsinin sədri (1936) vəzifələrində çalışmış, «Dördüncü il» (1929), «Laçın» (1932), «Seçilmiş əsərləri» (1974), «Nigarın məcarası» (1977) kitablarının müəllifi olmuşdur.

olunan, N.Q.Kasatkina tərəfindən rus dilinə edilən tərcümədən (10) Azərbaycan dilinə çevrilmiş və Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatında çap olunmuşdur (11). Romantik üslubda yazılmış, epistolyar üslubun şedevrlərindən sayılan "Gənc Verterin iztirabları" məktub-romanının tərcüməsinə akademik A.Aslanov ön söz yazmışdır. A.Aslanov tərcüməçinin rolunu qiymətləndirərək göstərir ki, tərcümədə "sözlərin ahəngdar axınına, alman təfəkkür tərzinin aydın ifadəsinə, obrazların sərrast və yığcam Azərbaycan dilində çatdırılmasına xüsusi səy edilmişdir.... Bu tərcümə böyük alman şairi və mütəfəkkirinin zəngin bədii irsini oxucularımıza çatdırmaq sahəsində gözəl bir təşəbbüsdür."(10, 3-7). Kitabın sonunda İ.Mirimskinin "Gənc Verterin iztirabları" adlı oçerki verilmişdir. Maarifçilik ideyaları aşılayan əsər ikinci dəfə 1983-cü ildə təkrar nəşr edilmişdir (12). Lakin İ.Mirimskinin oçerki bu nəşrə daxil edilməmişdir. Bundan əlavə, 1983-cü ilin nəşrində bəzi stilistik dəyişikliklər də yer almışdır.

"Gənc Verterin iztirabları" əsərinin ikinci tərcüməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin "Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında" 2007-ci il 24 avqust tarixli sərəncamına əsasən 2010-cu ildə "Şərq-Qərb" nəşriyyatında çap olunmuş Y.V.Gete-nin *Seçilmiş əsərləri*nə (13) daxil edilmişdir. Əsəri tanınmış tərcüməçi-alim, professor Çərkəz Qurbanlı[9] tərcümə etmişdir. Professor Ç.Qurbanlı Verter romanını Azərbaycan dilinə rus dili vasitəçiliyi olmadan, birbaşa orijinaldan tərcümə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu hadisə Verterin Azərbaycan dilində ilk resepsiyasından təxminən 60 il sonra baş verir.

Bu məqalədə "Gənc Verterin iztirabları" əsərinin orijinal – alman dilindən və vasitəçi dil olan rus dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələri nəzərdən keçirilir, müqayisə edilir, paralellər aparılır, bəzi aşkar edilən problemlər izah olunur. Tərcümə mətnlərinin daha yaxşı anlaşılması üçün hər iki tərcümədən bəzi cümlələrin müqayisəli təhlilinin nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

"Gənc Verterin iztirabları" əsəri S.Şamilovun alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində (rus dili vasitəsilə)

Məktub-lar	Y.V.Qöte, 1774 (14)	N.Q.Kasatkina, 1957 (10)	S.Şamilov, 1959 (11)
12 may	Du gehst einen kleinen	Спустившись с	Təpədən enəndə

[9] Çərkəz Hüseyn oğlu Qurbanlı (1941-2014). Ç.Qurbanlı 1960-1965-ci illərdə M.F.Axundov adına ADPDİ-nin Qərbi Avropa fakültəsinin Alman dili şöbəsində təhsil almış, 1966-cı ildə M.F.Axundov adına APDİ-də müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. 1980-cı ildə filologiya üzrə elmlər namizədi elmi dərəcəsi, 1990-ildə isə dosent elmi adı almış, 2011-ci ildən ADU-da professor vəzifəsini tutmuşdur. Tanınmış tərcüməçi-alim Ç.Qurbanlı Məhəmməd Əsəd Bəyin Azərbaycandakı araşdırıcılarından olmuş, Əsəd bəyin 6 əsərini alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Ç.Qurbanlı almandilli yazıçı Frans Kafkanın əsərlərinin tərcüməsinə görə Avstriya hökumətinin mükafatına layiq görülmüşdür.

	Hügel hinunter und findest dich vor einem Gewölbe, da wohl zwanzig Stufen hinabgehen, wo unten das klarste Wasser aus Marmorfelsen quillt. Die kleine Mauer, die oben umher die Einfassung macht, die hohen Bäume, die den Platz ringsumher bedecken, die Kwhle des Ortes:das hat alles sowas Anzügliches, was Schauerliches.	пригорка, попадаешь прямо глубокой пещере, куда ведет двадцать ступенек, и там внизу из мраморной скалы бьет прозрачный ключ. Наверху низенькая ограда, замыкающая водоем, кругом роща высоких деревьев, прохладный, тенистый полумрак - во всем этом есть что-то влекущее и таинственное.	birbaş iyirmi pilləli dərin mağaraya düşürsən, orada mərmər qayadan dupduru bulaq qaynayır. Yuxarıda kəhrizin ətrafını dövrəyə almış alçaq bir çəpər vardır, dörd bir yanını hündür cavan ağaclar bürümüşdür, onların sərin və yarımqaranlıq kölgəsi bülağın üstünə düşür – bunların hamısında nə isə insanı cəzb edən əsrarəngiz bir şey vardır.
15 may	- Soll ich Ihr helfen, Jungfer? sagte ich. - Sie ward rot über rot. –O nein, Herr! sagte sie. – Ohne Umstände! Sie legte ihren Kringen zurecht, und ich half ihr. Sie dankte und stieg hinauf.	- Помочь вам, девушка?- спросил я. Она все так и зарделась. - Что вы, сударь! - возразила она. - Не церемоньтесь! Она поправила кружок на голове, и я помог ей. Она поблагодарила и пошла по лестнице.	- Sizə kömək edimmi, xanım qız?- deyə soruş-dum. O, dərhal qıpqır-mızı qızardı. -Yox a, cənab! – deyə etriraz etdi. - Naz eləməyin! O, həlqələnmiş əskini düzəltdi, mən də kömək eləyib kuzəni onun başına qal-dırdım, o, təşək-kür edib pillə-kənlə yuxarı çı-xaraq getdi.

17 may	Sonst sind mir einige verzerrte Originale in den Weg gelaufen, an denen alles unausstehlich ist, am unerträglichsten ihre Freundschaftsbeziehungen	Кроме того, мне повстречалось несколько оригинальничающих глупцов, в которых все невыносимо, а несносней всего их дружеские излияния.	Bundan əlavə, mənə bir neçə nəfər orijinallıq edən sarsaqlar da rast gəlmişdir, onların bütün hərəkət və rəftarları, xüsusən də, öz dostluqlarını açıb söyləmələri lap dözülməzdir
26 may	Du kennst von altersher meine Art, mich anzubauen, mir irgend an einem vertraulichen Ort ein Hüttchen aufzuschlagen und da mit aller Einschränkung zuherbergen, Auch hier hab ich wieder ein Plätzchen angetroffen, das mich angezogen hat.	Ты издавна знаешь мою привычку приживаться где-нибудь, находить себе приют в укромном уголке и располагаться там,довольствуясь малым. Я и здесь облюбовал себе такое местечко.	Sən mənim harda olsa boğaz ortağı olmaq [10], xəlvət bir guşədə özümə sığınacaq tapmaq və oradaq aza qane olaraq yerləşib qalmaq adətimi lap çoxdan bilirsən. Mən burda da özümə belə bir balaca yer bəyənib seçmişəm.
30 avqust	O Wilhelm! die einsame Wohnung einer Zelle, das härene Gewand und der Stachelgürtel wären Labsale, nache denen meine Seele schmachtet. Adieu!	Ах, Вильгельм, пойми, что одинокая келья, власяница и вериги были бы теперь блаженством для моей души. Прощай!	Ah, Vilhelm, başa düş ki, indi mən hücrədə yalqız qalmağı, qıldan toxunma köynək geyməyi, zəncirlənməyi özüm üçün böyük bir səadət hesab edərdim. Əlvida!
İkinci	Offizier... das eherne	Вояк, который…	Hərbi xidmətçi

[10] Həm orijinalı, həm də rus dilinə olan variantı nəzərdən keçirdikdə, “boğaz ortağı olmaq” söz birləşməsinin bu cümləyə aidiyyatı olmadığı aşkar olur.

kitab 24 de-kabr	Jahrhundert mit ihr zubrachte und strab. Nun sieht sie im eisernen sich allein...	согла-сился скоротать с ней ее медный век вплоть до самой своей смерти. Теперь для нее наступил одинокий железный век..	… ölənə kimi onunla dövran sürməyə razı olmuşdu. İndi isə onun üçün ağır keçən tənhalıq zamanı yetişmışdır.
20 yan-var	Solange ich in dem traurigen Neste D.., unter dem fremden, meinem Herzen ganz fremden Volke herumziehe, habe ich keinen Augenblick gehabt, keinen, an dem mein Herz mich geheißen hätte, Ihnen zu schreiben;..	С тех пор как я маюсь в этом скверном городишке Д., посреди чуждых, глубоко чуждых моему сердцу людей, меня ни разу, ни одного разу не потянуло написать вам.	Mən bu yöndəmsiz D. şəhərində qəlbimə tama-milə yabançı olan adamlar arasında daima yorulub usanmağa başlayandan bəri bir dəfə də olsun sizə məktub yazmağa həvəsim olma-mışdır.
20 yan-var	Der Sauerteig, der mein Leben in Bewegung setzte, fehlt; der Reiz, der mich in tiefen Nächten munter erhielt, ist hin, der mich des Morgens aus dem Schlafe weckte, ist weg.	Нет бродила, поднимав-шего во мне жизненную энергию, исчезли чары, отгонявшие от меня сон глубокой ночью, пробуж-давшие меня ранним утром.	Məndə həyat enerjisi oyadan qüvvə [11] daha yoxdur, həmişə gecəarısı yuxumu dağıdan, səhər tezdən məni şirin yuxudan oyadan sehirli həyəcanlar artıq yoxdur.
15 mart	Baron F… mit der ganzen Garderobe von den Krönungszeiten Franz des Ersten her, der Hofrat R.., hier aber in qualitate Herr	Барон Ф. Во всей амуниции из корона-ционной поры Франца I, гофрат Р., которого здесь титулуют *in*	Baron F.başdan ayağa I Fran-sın tacgüzarlığı dövründən qalma paltar-da... cənab

[11] Burada S.Şamilov orijinalda və rus dilində olan “maya, acıtma” sözünü “qüvvə” kimi tərcümə etmiş, lakin cümlənin mənasını saxlamışdır.

	von R.. genannt, mit seiner tauben Frau etc.	*qualitate* господи-ном фон Р., с глухой супругой и другие…	fon R rütbəsi verilən qofrat[12] R. öz kar arvadıyla... gəlmişdilər
Naşirdən oxucuya	Und was ist das, daß Albert dein Mann ist? Mann! Das wäre denn für diese Welt…	Пусть Альберт твой муж! Что мне в том? Он муж лишь в здешнем мире…	Qoy Albert sənin ərin olsun! Bunun mənə dəxli nədir? O, ancaq bu dünyada sənin ərindir...[13]
Naşirdən oxucuya	Ich gehe voran! gehe zu meinem Vater, zu deinem Vater! Dem will ichs klagen...[14]	Я ухожу первый! Ухожу к отцу моему, к отцу твоему. Ему я поведаю свое горе…	Mən birinci gedirəm. Öz atamın, sənin atanın yanına gedirəm. Ona mən dərdimi söylərəm...
Naşirdən oxucuya	Handwerker trugen ihn. Kein Geistlicher at ihn begleitet.	Гроб несли мастеровые. Никто из духовенства не сопровождал его.	Tabutu ustakar adamlar aparırdılar. Bir nəfər də olsun ruhani onu müşayiət etmirdi.

"Gənc Verterin iztirabları" əsəri Ç.Qurbanlının alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində (birbaşa)

Məktub-lar	Y.V. Qöte, 1774 (14)	Ç. Qurbanlı, 2010 (13)
10 may və s.	... die unzähligen, unergründlichen Gestalten der Würmchen, der Mücken näher an meiner Herzen fühle, und fühle die Gegenwart des Allmächtigen, der uns nach seinem	..- həşəratların saysız, mizansız düzümünü qəlbimdə yaxından hiss edəndə bizi öz simasında xəlq etmiş külli-qadirin varlığını, bizi əbədi həzz içində dolandırıb

[12] "Hofrat" almancadan tərcümədə "saray müşaviri" mənasını verir. Tərcüməçi isə onu rus dilində olduğu kimi saxlamışdır.
[13] Orijinalla müqayisə edildikdə azərbaycancaya edilmiş tərcümə rus dilindəki varianta daha çox uyğun gəlir.
[14] Burada "Vater" (ata) əcdad mənasında nəzərdə tutulmuşdur. Ç.Qurbanlının tərcüməsində isə "Vater" – Yaradan kimi tərcümə edilmişdir.

	Bilde schuf, das Wehen des All-liebenden, der uns in ewiger Wonne schwebend trägt und erhält…	saxlayan külli-rəhmanın hənirini duyuram...
12 may	Du gehst einen kleinen Hügel hinunter und findest dich vor einem Gewölbe, da wohl zwanzig Stufen hinabgehen, wo unten das klarste Wasser aus Marmorfelsen quillt. Die kleine Mauer, die oben umher die Einfassung macht, die hohen Bäume, die den Platz ringsumher bedecken, die Kwhle des Ortes:das hat alles sowas Anzügliches, was Schauerliches.	Balaca bir təpəni aşağı enirsən, sütunun yanına çatırsan, iyirmi pillə düşürsən, mərmər qayalardan dupduru su süzülür. Çeşməni yuxarıdan sağanaq kimi dövrələyən alçaq barı, meydanı dörd yandan qucan hündür ağaclar, bu yerin sərinliyi – bütün bunlarda bir cazibədarlıq, bir üşərti var.
15 may	- Soll ich Ihr helfen, Jungfer? sagte ich. - Sie ward rot über rot. –O nein, Herr! sagte sie. –Ohne Umstände! Sie legte ihren Kringen zurecht, und ich half ihr. Sie dankte und stieg hinauf.	- Kömək edim xanım qız?- soruşdum. Qıpqırmızı qızardı. - Xeyr, ağa, - dedi. - Naz eləməyin! Yük düngəsini başına qoydu və mən ona kömək etdim. Təşəkkür edib, yuxarı qalxdı.
17 may	Sonst sind mir einige verzerrte Originale in den Weg gelaufen, an denen alles unausstehlich ist, am unerträglichsten ihre Freundschafts bezie hungen.	Yolumun üstünə bir neçə əyiş-üyüş orijinal adam da çıxıb, onlara dözmək qəti mümkün deyil, dostluq izharları zəhlətökəndir.
26 may	Du kennst von altersher meine Art, mich anzubauen, mir irgend an einem vertraulichen Ort ein Hüttchen aufzuschlagen und da mit aller Einschränkung zuherbergen. Auch hier hab ich wieder ein Plätzchen angetroffen, das mich angezogen hat.	Özümə yurd yuva qurmaq, ürəyimə yatan yerdə balaca bir daxma tikmək və orada hər cür çatışmazlığı qəbul edib məskən salmaq xasiyyətimə çoxdan bələdsən. Burada da məni özünə bağlayan bir yuva düzəltmişəm.
30 av-qust	O Wilhelm! die einsame Wohnung einer Zelle, das härene Gewand und der Stachelgürtel wären Labsale,	Ah, Vilhelm! Bir tənhalıq hücrəsi, bir ədəd qıldan toxunma libas, bir ədəd tikanlı kəmər – qəlbimin

	nache denen meine Seele schmachtet. Adieu!	təşnəsini yalnız bunlar yatıra bilər.[15]
İkinci kitab 24 dekabr	Offizier...das eherne Jahrhundert mir ihr zubrachte und strab. Nun sieht sie im eisernen sich allein...	Zabit... onunla az qala erkən əsri birgə yaşayıb, axırda da ölüb. İndi isə qadın özünün dəmir əsrində tənhalıq dövrünü yaşayır...[16]
20 yan-var	Solange ich in dem traurigen Neste D.., unter dem fremden, meinem Herzen ganz fremden Volke herumziehe, habe ich keinen Augenblick gehabt, keinen, an dem mein Herz mich heißen hätte, Ihnen zu schreiben;..	Nə qədər ki, mən bu qəmli D. yurdunda, yabançı, qəlbimə büsbütün yad olan camaatın arasında dolaşıram, elə bir anım olmayıb ki, ürəyim mənə sizə yazmağı əmr etməsin...[17]
20 yan-var	Der Sauerteig, der mein Leben in Bewegung setzte, fehlt; der Reiz, der mich in tiefen Nächten munter erhielt, ist hin, der mich des Morgens aus dem Schlafe weckte, ist weg.	Həyatımı hərəkətə gətirən acıxəmrəm çatışmır; uzun gecələrdə məni gümrah saxlayan şövq yoxa çıxıb, vaxtilə məni səhərlər yuxudan oyadan həvəs ərşə çəkilir.
15 mart	Baron F…mit der ganzen Garderobe von den Krönungszeiten Franz des Ersten her, der Hofrat R.., hier aber *in qualitate* Herr von R.. genannt, mit seiner tauben Frau etc.	Baron F. I Fransın tacqoyma mərasimində geydiyi libasda, saray müşaviri R.özünün kar arvadı ilə, lakin burada ona *in qualitate,* yəni cənab fon R. deyirdilər və s...
Naşirdən oxucuya	Und was ist das, daß Albert dein Mann ist? Mann! Das wäre denn für diese Welt…	Nə olsun ki, Albert sənin ərindir? Ər! Yalnız bu dünyada belə olur...
Naşirdən oxucuya	Ich gehe voran! gehe zu meinem Vater, zu deinem Vater! Dem will ichs klagen...	Əvvəlcə mən gedirəm! Məni yaradanın yanına yollanıram, səni yaradanın yanına gedirəm. Səndən Ona gileylənəcəyəm...
Naşirdən oxucuya	Handwerker trugen ihn. Kein Geistlicher hat ihn begleitet.	Cənazəni fəhlələr apardılar. Onu son mənzilə yola salmaq üçün ruhani də tapılmadı.

[15] Bu cümlədə sadalananları Ç.Qurbanlı mətnə olan izahlarında tərkidünyalıq atributları kimi qeyd etmişdir. Burada Bibliya və Müqəddəs Matthiasda qeyd olunan dəvə yunundan hazırlanmış xalat və digər əşyalar nəzərdə tutulur. (Jerusalemer Bibel, S.1292).

[16] C.Qurbanlı cümləni antik təsəvvürlərə əsasən açıqlamış və məcazları izah etmişdir. Lakin "eherne Jahrhundert"(mis/bürünc əsri) sözünü "erkən əsr" kimi tərcümə etmişdir.

[17] Burada orijinalla və S.Şamilovun tərcüməsilə uyğunsuzluq nəzərə çarpır.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, tərcümə mətnlərini müqayisə etdikdə görürük ki, S.Şamilov mətni ikinci dildən çevirməsinə baxmayaraq, bəzi qüsurlar olsa belə, tərcümə mətnində adekvatlığı mümkün qədər saxlamışdır.

C.Qurbanlının tərcüməsində "Fırtına və hücum" dövrü üçün əsas elementlərdən olan təbiət təsvirləri, habelə dini və mifoloji terminlərin izahı, bəzi ifadələrin Bibliya ayələri ilə şərh edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, Ç Qurbanlı tərcümə mətnində daha çox lakonik ifadələrdən istifadə etmiş, beynəlxalq yazı qaydalarına müvafiq olaraq alman ad və soyadlarını Azərbaycan dilində olduğu kimi vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Corbineau-Hoffmann A. Einführung in die Komparatistik, Berlin: Erich-Schmidt Verlag. 2000.
2. Y.V.Goethe, West-östlicher Divan, Gesamtausgabe, Noten und Abhandlungen zu besserem Verständnis des West-östlichen Divan, 248-251, Leipzig, Insel-Verlag, 1972.
3. Nağısoylu M. Z. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
4. Caferoğlu A. Die Aserbaidschanische Literatur, 635-699. // Philologae Turcicae Fundamenta. in: 3 Bd.en, Bd. II, Wiesbaden, 1964.
5. Bousch D. Zur Übersetzungsgeschichte der Romane Remarques in Frankreich im Kontext der deutsch-französischen Beziehungen. 76-84 // In 60 Sprachen. E. M. Remarque: Übersetzungsgeschichte und – Probleme, Osnabrück, Universitätsverlag Rasch, 2002.
6. Zeynalov A. "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat. Bakı: Elm. 1978.
7. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı: Elm. 1999.
8. Turan A. Əli bəy Hüseynzadə. Moskva: Salam Press. 2008.
9. Höte Y.V. Bakı: Azərnəşr. 1932.
10. Гете И. В. Страдания юного Вертера. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 1957.
11. Göte Y.V. Gənc Verterin iztirabları. Bakı: Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı Nəşriyyatı. 1959.
12. Göte Y.V. Gənc Verterin iztirabları. Bakı: Yazıçı. 1983.
13. Y.V. Gete. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb. 2010.
14. Goethe, Johann Wolfgang. Gesammelte Werke in sieben Bänden. Hrsg. Berndt von Heiseler. Vierter Band. Im Bertelsmann Lesering.
15. Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2018
16. http://www.azyb.az/index.php/home/about_director
17. https://adu.edu.az/az/fexri-mezunlar/82.html

Khanim Zairova

ISSUES of TRANSLATION of "THE SORROWS OF YOUNG WERTHER" by J. W. GOETHE into the AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

The article deals with the literary translation containing the historical qualities of the system of literary relations, the history of the initial translation in Azerbaijan, the history of the translation of German literature into the Azerbaijani language as well, demonstrates the effectiveness of comparing translation with the original in understanding and comprehending the possibilities and means, the peculiarities of different peoples' literature.

Translations of works by Russian and European writers have been of great interest in Azerbaijani literary criticism since the late 19th and early 20th centuries. At the end of the 19th century, the works of F.Schiller, a representative of German classical literature, and from the beginning of the 20th century, the works of J.V.Goethe were translated into Azerbaijani by individual translators. With that, examples of classical German literature are beginning to recept in Azerbaijan. From the seventies of the twentieth century, the work of direct translation from European languages into Azerbaijani began to develop.

The article compares two versions of "The sorrows of young Werther" which was received by many peoples of the world, written in a romantic style and masterpiece of the epistolary style, translated at different times.

Reviews the translations by translator-scientist Cherkez Gurbanlı from the original German into Azerbaijani, 2010 and by translator Seyfulla Shamilov from Russian into Azerbaijani 1959, draws parallels between them, and explains some identified problems.

Keywords: classical German literature, literary translation, J.V.Goethe, parallels, Werther

Ханым Заирова

ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЯ "СТРАДАНИЯ ЮНОГО ВЕРТЕРА" И.В. ГЕТЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена художественному переводу, содержащему исторические особенности системы литературных связей, истории первоначального перевода в Азербайджане, а также истории переводов немецкой литературы на азербайджанский язык, демонстрирует эффективность

сравнения перевода с оригиналом в понимании и осмыслении возможностей и средств, особенностей литературы разных народов.

Переводы произведений русских и европейских писателей представляли большой интерес для азербайджанской литературной критики с конца 19-го и начала 20-го веков. В конце 19-го века произведения представителя немецкой классической литературы Ф.Шиллера, а с начала 20-го века произведения И.В.Гете были переведены на азербайджанский язык отдельными переводчиками. С этим в Азербайджан начинает рецепция классической немецкой литературы. Начиная с семидесятых годов двадцатого века, работа по прямому переводу с европейских языков на азербайджанский стала расширяться.

В статье сравниваются две версии "Страдания юного Вертера", которая была воспринята многими народами мира, написанная в романтическом стиле и шедевр эпистолярного стиля, переведенные в разное время.

Рассматриваются переводы Ч.Гурбанлы с немецкого оригинала на азербайджанский язык 2010 года и С.Шамилова с русского на азербайджанский язык 1959 года, проводятся параллели между ними и объясняются некоторые выявленные проблемы.

Ключевые слова: классическая немецкая литература, художественный перевод, И.В.Гете, параллели, Вертер.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: ***filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavidə Məmmədova***
tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
AZ 1073, Bakı, Hüseyn Cavid 117
cavi_e@yahoo.com

CEYMS COYSUN ROMANLARININ İDEYA VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə dünyaşöhrətli yazar Ceyms Coysun romanlarının ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Coysun romanlarının ideya və sənətkarlıq məsələləri çox geniş bir araşdırmanın mövzusudur və təqdim olunan məqalə həmin araşdırmanın kiçik bir hissəsini ehtiva edir. Buna görə də məqalədə Coysun romanlarının bəzi ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri diqqətə alınmış və konkretlik gözlənilmişdir. Təhlil olunması məqsəd götürülən problemin araşdırılması üçün konkret məsələlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, məqalədə yazarın əsərlərindəki ideyaların ifadə formaları, insan probleminin onun yaradıcılığına gətirdiyi dil, üslub xüsusiyyətləri və digər prinsiplər izah edilmişdir. Yazarın "Sənətkarın gənclik porteri" və "Uliss" romanları təhlil edilmişdir. Hər iki əsərin əsas ideyaları və bunların ifadə formaları aydınlaşdırılmış, yazarın əsərlərinin ideya qaynaqları da tədqiq olunmuşdur. İzah olunur ki, yazarın nəsrdə tamamilə yeni yol tutması, hər şeydən əvvəl, onun insan probleminə yeni istiqamətdən nəzər salmasından, düşüncələrini ifadə etmək üçün münasib vasitələrə yaranan ehtiyacdan irəli gəlirdi. Coys üçün insan millət, irq, Şərq, Qərb müxtəlifliklərində fərqlənən varlıqlar deyil, hətta zamanın belə dəyişə, ayrı sala bilmədiyi sirlərlə dolu vahid bir dünyadır.

Açar sözlər: Coys, Roman, Qərb, İnsan, Problem

Giriş

XX əsr dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Ceyms Coysun yaradıcılığı bir əsrdən çoxdur ki, geniş oxucu kütləsinin marağını qazanmaqla yanaşı ədəbiyyatşünaslığın da diqqət mərkəzindədir. Coysun yaradıcılığı tədqiqatçılara müxtəlif problemlər əsasında elmi araşdırmalar aparmaq imkanları təqdim edir. Belə ki, yazarın yaradıcılığı elmi-nəzəri prinsiplərinə, bədii-fəlsəfi mahiyyətinə, obrazlar aləminə, əsərdə diqqətə aldığı çoxsaylı problemlərə, digər elm sahələri ilə ciddi bağlılıqlarına, bir sıra ictimai-siyasi amillərin ədəbi formada yozumuna, sənət və sənətkar, yaxud zaman və sənətkar kimi mühüm məsələlərin ifadəsinə, əsərlərindəki özünəməxsus ironiyasına, ədəbiyyatda ənənə və müasirlik məsələsinə münasibətinə, eyni zamanda, bu münasibəti ifadə formalarına, düşüncə qaynaqlarına və digər bu kimi çoxsaylı problemlərinə görə müxtəlif müstəqil elmi araşdırmaların mövzusu ola bilər. Coysun yaradıcılığının öyrənilməsinə zəmin yaradan məsələlərdən biri də

yazarın yaradıcılığının ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin parelel tədqiq olunmasıdır. Təbii ki yazarın yaradıcılığının ideya mahiyyəti, eləcə də onun romanlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında bu günə qədər dünya ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif, biri digərindən maraqlı elmi araştırmalar aparılmışıdr. Lakin Coys yaradıcılığı ideya, məzmun, forma, dil, üslub xüsusiyyətləri və digər yaradıcılıq prinsipləri baxımından o qədər zəngindir ki, hələ də araşdırılmasına ehtiyac olan və ədəbiyyatşünaslıq üçün əhəmiyyət kəsb edən problemləri ehtiva etməkdədir. Bu baxımdan, Coysun romanlarının ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiqata cəlb edilməsi yazarın yaradıcılığının öyrənilməsində irəliyə doğru daha bir addım ola bilər. Həm də ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin paralel tədqiqi Coys yaradıcılığının əhəmiyyət və fərqliliklərini öyrənmək üçün daha faydalı ola bilər.

Coysun romanlarının ideya və sənətkarlıq məsələləri çox geniş bir araşdırmanın mövzusudur və təqdim olunan məqalə həmin araşdırmanın kiçik bir hissəsini ehtiva edir. Buna görə də məqalədə Coysun romanlarının bəzi ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri diqqətə alınmış və konkretlik gözlənilmişdir. Təhlil olunması məqsəd götürülən problemin araşdırılması üçün konkret məsələlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, məqalədə yazarın əsərlərindəki ideyaların ifadə formaları, insan probleminin onun yaradıcılığına gətirdiyi dil, üslub xüsusiyyətləri və digər prinsiplər izah edilir.

Coysun əsərlərində ideya və sənətkarlıq xüsusiyyəltəri; əsas ədəbi-fəlsəfi ideyanın özünəməxsus bədii əksi

Məlumdur ki, Coys dünya ədəbiyyatına yeni yaradıcılıq prinsipləri, fərqli kompozisiya, dil və üslub keyfiyyətləri gətirmiş, insan varlığını, onun ruhi aləmini, arzu və istəklərini, psixikasını fərqli bir şəkildə canlandırmışdır. Yaradıcılığı "gözəl cilalanmış güzgü" [8, s.63-64] olan Coysun əsərlərindəki özünəməxsus sənətkarlıq keyfiyyətləri onun əsrlər boyunca ədəbiyyatın və fəlsəfənin əsas problemi olan insan, zaman, mühit anlayışlarına tamamilə yeni, fərqli baxış bucağından baxmasından irəli gəlirdi.

Ötən əsrin əvvəllərində bəzi Qərb fəlsəfi nəzəriyyələri Böyük Britaniya ədəbiyyatının əsas ideya qaynaqlarından birinə çevrilmişdi. Həmin fəlsəfi təlimlərin ədəbiyyata təsiri yazarların insan varlığını, onun daxili aləmini, düşüncələr dünyasını yeni və fərqli baxımdan ifadə etməsində daha çox təzahür edir. Başqa sözlə, bu təsir yeni bədii-fəlsəfi düşüncələrlə yanaşı, yeni ədəbi yaradıcılıq prinsiplərinin də formalaşması ilə nəticələnir. O cümlədən də Coys bu yeni baxış axınından özünəməxsus şəkildə faydalanır və bu günə qədər mübahisə və diqqət obyekti olan bir yaradıcılıq ortaya qoyur. Bəzən Coysun yaradıcılığının mürəkkəb olması və çətin anlaşılması, yaxud anlaşılmaması haqqında fikirlər səsləndirilməkdədir. Lakin bu fikir bəlkə də bir əsr əvvəl, yəni Coysun öz əsərlərini ilk dəfə oxuculara təqdim etdiyi dövrdə qəbul edilən ola bilərdi, çünki o zaman nə ədəbi ictimaiyyət, nə də sadə oxucu kütləsi bu üslubda yazılan əsərlərə alışmamışdı.

Həmin dövrdə çoxu Coysun əsərlərinin, dünyagörüşünün ideya qaynaqlarından xəbərsiz idi. Hələ o zaman Coys istər bədii əsərlərinin, istərsə də digər yazılarının hamısını yazmamış, əsərləri haqqında şərhlər verməmişdi. Lakin bu gün əlimizdə Coysun böyük ədəbi irsi, müxtəlif yazıları, şərhləri və etirafları var. Buna baxmayaraq, hələ də Coysun yaradıcılığının bir qədər anlaşılmaz olması, çətin bir üsluba sahib olması haqqında fikirlər səslənməkdədir. Fikrimizcə bunun əsas səbəblərindən biri yazarın yaradıcılığı haqqında söz söyləmək istəyən müəlliflərin bu yaradıcılığı tədqiq etmə metodunu düzgün müəyyən edə bilməməkləridir. Digər tərəfdən də Coysun yaradıcılığındakı simvolik dili, kodları bilmək və bunları anlamaq üçün fəlsəfənin, psixoanalizin, mifoloji düşüncənin və digər bu kimi bir sıra mühüm sahələrin bəzi əsas müddəalarından xəbərdar olmaq lazımdır.

Məlumdur ki, ümidsizlik, həyatın irrasional mahiyyətindən doğan çarəsizlik və bu vəziyyətdən doğan xof, sağ qalmaq, yaşamaq instinkti, məqsədlərinə çatmaq, daxilindəki hissləri mühafizə etmək üçün hər an ölüm-dirim savaşına hazır olmaq və digər bu kimi müxtəlif hisslərin təsviri bu dövrün ədəbiyyatı üçün səciyyəvi keyfiyyətlərdən biridir. C.Coysun, D.H.Lourensin, A.Hakslinin, U.B.Yeytsin və digərlərinin yaradıcılığında real həyat hadisələrinin təqdimində təfərrüatlarına qədər təsvir edilən mənəvi yaşantılar insanın mahiyyəti haqqında indiyə qədər diqqətdən kənar qalan xüsusiyyətlərə, insan psixikasının incəliklərinə diqqət çəkir. Bu məsələlər Coysun yaradıcılığında çoxcəhətli məzmun və üslub keyfiyyətləri, fərqli kompozisiya xüsusiyyətləri ilə qələmə alınır. Məlumdur ki, bir sıra məfhumlara modernizmə xas anlam vermək, simvollardan istifadə modernist nəsrin digər əsas cəhətlərindən biridir. Belə ki, ölüm, qış, qar, soyuq, daş, toz, külək, eləcə də rənglərin simvolikası və s. buna misal ola bilər. Və Coysun yaradıcılığında bunların hər birinin mənası, bəzən həm də yalnız Coysa məxsus mənası var.

Bəzən xaos halına gəlmiş düşüncə və hisslərin bədii əksində reallıqların təqdimi modernist nəsr üçün xarakterik keyfiyyətlərdəndir. Burada daha çox qəhrəmanın hadisələri anlamaq, dəyərləndirmək cəhdi şüur axını ilə təqdim edilir, obrazların daxili monoloqu şəxsiyyətin hiss və düşüncələrini səciyyələndirməyə yardımçı olması ilə yanaşı, qəfil dərketməni də, onun gerçəkləşməsini labüdləşdirən məqamları da izah etməyə kömək edir. Maraqlı məsələlərdən biri də budur ki, C.Coysun əsərlərində xüsusi dil və üslub, ifadə keyfiyyətlərinə, sadə danışıq dilinə, qısa, lakin çox təsirli ifadələrin işlənməsinə, oxucuda qəfil və sərt bir şəkildə düşüncələr doğuran cümlələrə təsadüf edilir. Hadisələrin rəvan, lakin soyuq təhkiyə ilə təsvirində ideyanın qəfil açılış tərzi C.Coysun əsərləri üçün ən xarakterik keyfiyyətlərdən biridir. Onun "Bacılar" ("The sisters") hekayəsində uzun müddət iflicdən əziyyət çəkən bir ruhaninin ölümündən bəhs edilir. Əsərin az yaşlı qəhrəmanı qoca, iflic xəstəsi olan ruhani dostunun ölümü ilə bağlı söyləyir: "Daxilimdə azadlıq hissi duydum, sanki onun ölümü ilə mən nədənsə azad olmuşdum" [5, s.44]. Qoca dostunun ölüm xəbərindən, matəm əhvalının gətirdiyi sıxıntıdan sarsılıb, anlaşılmaz hisslər yaşayan uşaq qəfildən içinə dolan azadlıq

hissini kəşf edir, səbəbini anlamadığı müəmmalar dolu bu hiss onun gözlərində hər şeyi dəyişir, uşaq dumanlı şəkildə hansısa gerçəkləri dərk etməyə başlayr, amma hələ də bütün bunların, əslində, nə olduğundan xəbərsizdir. Bu məqam əsərin süjet xəttində real şəkildə yer almayan, konkret şəkildə təqdim olunmayan ciddi ictimai bir problemə - katolik kilsəsinin İrlandiyada insanların ruh və düşüncəsini əsarətə aldığına işarədir. Bundan əlavə, C.Coys vəfat edən qoca ruhanini illərdən bəri ən ağır iflic xəstəsi kimi təsvir etməklə həm də İrlandiyada katolik kilsəsinin fəaliyyət və missiyasının iflic halına gəldiyini, artıq dinin bu şəkildə insanlara nə maddi, nə də mənəvi yardım etmək iqtidarında olmadığını tənqid edir. İflic halına gəlmiş bir qurumdan ən azı mənəvi kömək gözləyən insanlar isə C.Coysa görə, əsarətə alınmış kölələrə bənzəyir. Az yaşlı uşağın da keçirdiyi anlaşılmaz azadlıq hissi insanların özlərindən də xəbərsiz kölə olduğuna işarədir. C.Coysa görə, "iflic" vəziyyətində olan katolik kilsəsinin "ölümü" bütün dublinlilərə bu azadlıq hissini yaşada bilər.

"Sənətkarın gənclik portreti" və "Uliss" romanlarının ideya mahiyyəti və sənətkarlıq xüsusiyyətləri

"Sənətkarın gənclik portreti" romanının qəhrəmanı Stiven Dedalus C.Coysun öz bədii obrazıdır və məlumdur ki, C.Coyus özünün ilk hekayəsini məhz bu imza altında çap etdirmişdi. Bu roman C.Coysun insan konsepsiyasını, ictimai mühit və sənətkar, digər bu kimi məsələləri ehtiva etməklə yanaşı, yazarın şəxsiyyəti barədə də tam təsəvvür yaradır. Belə ki, C.Coysun həyat haqqında ilk təsəvvürləri, gerçəkliyi dərk etmə tərzi, diqqətinin insanlar arasındakı münasibətlərə cəlb olunması, ətraf mühiti qavramaq, xeyiri və şəri fərqləndirmək cəhdi, dünya, yaranış, varlıq haqqında düşüncələri və s. bu kimi mühüm məsələlər romanda orijinal bir sənətkarlıqla qələmə alınmışıdır.

Məktublarının birində müəllif yazır: "6 il əvvəl mən qızğın bir nifrətlə katolik kilsəsini tərk etdim. Təbiətim orada qalmağıma imkan vermədi. Mən dilənçi olaram, amma qururumu atmaram". "Təbiət", "mənəvi dünya"və "qürur" sözü onun üçün bir şeyin müxtəlif tərəfləridir, sənətkarın ruhudur" [2, s.xiv]. Məhz elə bu səbəbdən də C.Coys hələ özünün hekayələr silsiləsində durğunluqdan, ətalətdən məhv olmaq həddinə gəlmiş Dublin mühitini yaradarkən onun rəmzi kimi ölü insan obrazları canlandırırdı və mənadan asılı olaraq bu ölmüş adamlar bəzən keşiş obrazları olurdu ki, bu da simvolik məzmun daşıyır, katolik kilsəsinin İrlandiyanı məhvə apardığını vurğulayırdı.

Yazar uşaqlıq illərində anlaya bimədiyi hadisələri təsvir edir, mənəvi yaşantılarına ayıdınlıq gətirir. O, Allah sevgisini qazanmaq üçün aramsız ibadət edə-edə Allahdan ayrı düşən cəmiyyətin faciəsini böyük ustalıqla qələmə almaqla yanaşı, saxta dini təəssübkeşliyə və idraksız şəkildə ibadətə nifrətini ifadə edir, bunu C.Coysun ömrünün sonuna qədər katolik kilsəsinə olan münasibətində müşahidə etmək mümkündür.

C.Coysun qəhrəmanlarının həyatı və varlığı dərketmə ilə bağlı daxili yaşantıları və düşüncə tərzi xüsusi diqqət doğurur. Belə ki, onun balaca qəhrəmanı dünyanı,

varlığı, nəhayət, Allahı uşaq təfəkkürünə uyğun düşüncələrlə dərk etməyə başlayırlar. Bu kiçik uşaq özü Allahı "axtarıb tapır" və onun təbiəti, böyüklüyü barədə dəlillər müəyyən edir, "Allah hamını başa düşür" [5, s.231],– bu, Stivenin Allah barədə anladığı növbəti həqiqətdir və bununla da dərk edir ki, demək, O, hamınındır. Allah haqqında bu düşüncələr onun ruhunda "hamı" adlandırdığı bütün insanlarla görünməz bağlılıq yaradır, o, beləcə bəşəriyyəti tanımağa və dərk etməyə başlayır. O, insanlar arasında böyük bir doğmalığın, yaxınlığın mövcud olduğunu hiss edir, özünü dünyanın, bəşəriyyətin kiçik bir hissəsi kimi duyur və dərk edir. Onun daxilində baş qaldıran dərketmənin özülündə də məhz bu mənəvi oyanış dayanır, onun gələcək həyatı üçün təkan rolunu oynayır. "Siyasətin nə məna daşıdığını sona qədər dərk etməməsi və dünyanın sonunun nə vaxt çatacağını bilməməsi Stivenə əzab verdi. O, özünü balaca və zəif hiss etdi" [5, s.231]. Bu isə onun mənəvi tənhalığının başlanğıcıdır. Kiçik bir uşağın dünyanın sonunun nə vaxt yaxınlaşacağı barədə düşüncə və marağı, əslində, özünə izah edə bilmədiyi əzablardan qurtarmaq arzusunun dərinliyindən doğur. Sona qədər mənən tənha qalan qəhrəman, nəhayət, vətəni tərk etmək qərarına gəlir. Bu qərarı verənə qədər onun kiçik hisslərdən mürəkkəb duyğulara qədər yaşadıqlarının bədii əksi ilə müəllif insanın, xüsusən də yaradıcı şəxsiyyətin cəmiyyətdə özgələşməsində ictimai amillərin, eləcə də mənəvi məsələlərin şərhini verməyə nail olur. Bütün bu məsələlər əsərdə Coysun yaradıcılığına xas sanki səssiz, soyuq, hətta təbir caizsə "etinasız" bir dillə nəql olunur. Bu sakit, sanki səssiz üslub oxucunun bütün şüur və düşüncəsinə iti bir şəkildə nüfuz edir.

C.Coysun, o cümlədən, digər modernist yazarların yaradıcılığı üçün əsas səciyyəvi cəhətlərdən biri zaman anlayışının başqa məzmunda təqdim edilməsidir; burada hadisələr zamanın məntiqli, təbii axınında deyil, şüuraltıda mövcud olan, qeyri-şüuridə toplanan amillərin doğurduğu təəssüratların, təsirlərin təzahürlərində təqdim edilir. Bu əsərlərdə bəzən zamanlar arasındakı sərhədlər sanki ani də olsa dağılır, bir zamandan digərinə, bir hadisədən başqasına qəfil keçidlər yazarın irəli sürdüyü fikri ifadə etməkdə ona yardımçı olur. Bununla yazıçı həm oxucuya hadisə və tööassüratları anlatmağa, həm də hiss etdirməyə müvəffəq olur. "Nə keçmiş, nə də gələcək var; Hər şey əbədi bir indidə axır" ("There is not past, no future; everything flows in an eternal present"), -deyə düşünən yazarın əsərlərində keçmiş həm ötən zaman, həm də indidir. C.Coysun ən mürəkkəb əsəri hesab olunan "Uliss"də ("Ulysses"; ilk nəşr tarixi 1922) bu məsələ xüsusilə qabarıq şəkildə yer alır. Ümumiyyətlə, C.Coysun bu əsəri digər əsərlərinə nisbətən mürəkkəb bir əsərdir. Hətta görkəmli filosof Karl Yunq C.Coysa yazdığı məktubunda bu əsəri çətinliklə anladığını, bu qədər dərin psixoloji bir əsər yaratdığı üçün onun bacarığına heyran qaldığını etiraf edir. K.Yunq bu əsərin dərkedilməsi baxımından "dünyaya üzücü bir problem yaratdığnı" [6, s.583] qeyd edir və özünün böyük psixoloq olmasına baxmayaraq illərlə cavabını tapmadığı suallarını məhz "Uliss"i oxuyandan sonra cavablandıra bilməsini qeyd edir və buna görə C.Coysa təşəkkürünü bildirir [6

s.583]. Bu da C.Coysun həqiqətən də ən güclü psixoloji əsərlər müəllifi olduğunu bir daha sübut edir.

C.Coys "Uliss"i 1918-ci ildə ABŞ-da "Little Rewiev" adlı dərgidə hissə-hissə çap etdirməyə başlayır, lakin 1920-ci ildə əsərin nəşri qadağan edilir və bu əsər ilk dəfə kitab halında 1922-ci ildə Parisdə nəşr olunur. Əsər avtobioqrafik xarakter daşıyır və o qədər mürəkkəb süjet xəttinə malik deyil. Əsərdə qarşılaşdırılan gənc Stiven Dedalus (Stephen Dedalus) və yəhudi əsilli reklam agenti Leapold Blumun (Leopold Bloom) obrazları həm bir qədər rəmzi, həm də avtobioqrafik xarakter daşımaqdadır; burada sənət və elm, gənclik və yetkinlik dövrünün düşüncələri əksini tapır. "Uliss"in şöhrət qazanmasına səbəb əsərin yeni səpkidə, həm də insan psixologiyasının, mənəviyyatının daha dərin, daha fərqli şəkildə bədii əksindən ibarət olması idi. Bu əsərdə də C.Coys Dublin şəhərini mühüm bir obraz səviyyəsinə yüksəldir, hətta bu əsərdə şəhərin mükəmməl təsvirini nəzərdə tutaraq yazar qeyd edir ki, əgər Dublin bir qəza üzündən dağılarsa bu əsərdən bir model kimi istifadə edərək onu yenidən bərpa etmək olar [1, s.84].

"Uliss" romanı on səkkiz hissədən ibarətdir. "Hər hissənin öz ədəbi üslubu var və bunların hər biri Homerin "Odisseya"sındakı spesifik bir epizodu parodiya edir. Ayrıca olaraq hər hissə bir spesifik rənglə, sənət və elm, eləcə də fiziki varlıqla bağlanır. Bu koleydeskopik yazının müstəsna formal sxematik strukturla bağlanması da kitabın XX əsr modernist ədəbiyyatının inkişafında başlıca amil olduğunu deməyə əsas verir" [9, s.102]. Əsər Homerin "ibtidai icma quruluşu münasibətləri və əxlaqından quldarlıq dövrü münasibətləri və əxlaqına, Krit-Miken mədəniyyətindən Yunan sivilizasiyasına, mifoloji dünya duyumundan aləmin elmi dərkinə, allahlar qarşısında irrosional qorxudan və kortəbii itaətdən itaətsizliyə və onlara istehzalı münasibətə keçid mərhələsi olan" "Odisseya" [4, s.11] əsərinin səciyyəvi epizodlarını müasir tərzdə sanki təqlid edir. "XX əsr modernist ədəbiyyatın ensiklopediyası kimi dəyərləndirilən" bu əsərin qəhrəmanı Blum, onun həyat yoldaşı Merion, uğursuz yazıçı Stiven Dedalus "Odisseya"dakı qəhrəmanların prototipləridir. Əsərdəki mühit, zaman fərqli olsa da qəhrəmanların ruhi aləmi, duyğuları mif qəhrəmanlarının daxili dünyası, hissləri ilə ortaq keyfiyyətlərə malikdir və "Onların qələbəsi də fiziki yox, mənəvi xarakter daşıyır" [2, s.371].

Nəticə

Ümumiyyətlə, C.Coys nəsr yaradıcılığında tamamilə yeni bir yol tutur. Ənənəvi nəsr prinsiplərini nəzərə almadan son dərəcə orijinal bir yaradıcılıq tərzinə imza atır. Yazarın klassik nəsr qaydalarına müraciət etməməsi, yaradıcılıqda tamamilə yeni yol tutması, hər şeydən əvvəl, onun insan probleminə yeni istiqamətdən nəzər salmasından, bu ali varlıq haqqında fərqli düşüncələrini ifadə etmək üçün münasib vasitələrə yaranan ehtiyacdan irəli gəlirdi. Belə ki, C.Coys da insan həyatında şüuraltı, qeyri-şüuri amillərin əhəmiyyətli roluna inanır, o, ruhi, psixoloji yaşantıların hər bir şəxsin həyatında istiqamətverici amil olması barədə düşüncələri yaradıcılığında bədii şəkildə əks etdirir. İnsanın şüuraltı düşüncələrini, qeyri-şüuridə

toplanan bütün təəssüratları, bunların şəxsiyyətin gündəlik həyatındakı təsir və izlərini təsvir etmək, fərdin düşüncəsi, qərarları, hərəkət və rəftarı üçün həlledici rolunu canlandırmaq həm də yazarın əsərlərinə ideya, məzmun, üslub, təhkiyə forması və s. baxımdan fərqli keyfiyyətlər gətirir ki, bütün bunlar ötən əsrin əvvəllərində Böyük Britaniya modernist nəsrinin əsas keyfiyyətlərini səciyyləndirməkdədir.

Qeyd olunduğu kimi, C.Coys yaradıcılığında bir sıra mühüm problemləri çözməklə yanaşı, fərqli yaradıcılıq tərzi nümayiş etdirmiş, bədii nəsri sənətkarlıq keyfiyyətləri baxımından da inkişaf etdirmişdir. "Dublinlilər"dən "Sənətkarın gənclik portreti"nə, "Ulissə" qədər sənətkarlıq inkişafı göstərir ki, o dövrdə meydana gələn yerli "iflicin" simptomu kimi Coys şəhər həyatını ümumiləşdirir... Lakin Dublini tarixdə bir şəhər təqdim etməklə onunla barışığa gedir" [3, s.137].

C.Coysun insan, həyat haqqında fəlsəfi düşüncələri və onların ifadə tərzi, müqayisələri çox maraqlı və orijinaldır. Yazar həyatı, insan ömrünü, ümumilikdə bütün yaşananları, belə demək mümkünsə, xarakterizə edir: "Şəhər dolusu insan köçüb gedir, yenə şəhər dolusu insan gəlir, onlar da köçür: başqaları gəlir, köçür. Evlər, ev cərgələri, küçələr, kilometrlərlə səkilər, üst-üstə qalanmış kərpiclər, daşlar. Əlləri dəyişdirirlər. Bu sahibkar gedir, o biri gəlir. Sahib heç vaxt ölməz deyirlər. Digərləri "tərk et" əmrin alan kimi ayaqqabılarını geyib gedir. Oranı başqaları qızılla satın alır və hələ də qızılları var. Fırıldaqla, hər necəsə əldə ediblər. Dövr keçdikcə dağılıb gedən şəhərlərə doluşublar. Qumluqda piramidalar. Soğan və çörək üzərində tikilmiş. Qulların tikdiyi Çin səddi. Babil. Yalnız nəhəng daşlardır qalan. Dəyirmi qalalar. Çay daşlarının qalıqları..., karvansaralar. Gecələr sığınmaq üçün. Hər zaman qalacaq heç nə yox..." [7].

C.Coysun insan konsepsiyası, aydın olduğu kimi, fərdin varlığında, psixikasındakı bir sıra xüsusiyyətlərin şərhi, tədqiqi və bədii əksi ilə yekunlaşmır. Yazar üçün insan millət, irq, Şərq, Qərb müxtəlifliklərində fərqlənən varlıqlar deyil, hətta zamanın belə dəyişə, ayrı sala bilmədiyi müəmmalarla dolu vahid bir dünyadır. C.Coysa görə, bu mükəmməl varlıq sadəcə özünü öz içində qeyb etmişdir, özündən uzaq düşmüşdür, ona görə də C.Coys bütün yaradıcılığı boyu insana özünü tapmaqda yardımçı olmağa çalışır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adams D. Colonial Odysseys: Empire and Epic in the Modernist Novel. New York: Cornell University Press, 2003.
2. Ellmann R. James Joyce. New York: Oxford Toronto, Oxford University Press, 1982.
3. Harding D. Writing the City: Urban Visions and Literary Modernism. London: Routledge, 2003.
4. Homer. Odisseya. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004.

5. Joyce J. Dubliners. A Portrait of the Artist as a Young Man. Moscow: Progress Publishers, 1982.
6. Joyce J: The Critical Heritage. V. 2., 1928-41. Routledge, 1997.
7. Joyces J. Ulysses / https://www.gutenberg.org/cache/epub/4300/pg4300-images.html
8. Letters of James Joyce. 3 volumes, v.1. New York: Viking Press, 1957.
9. Sherry V. B. James Joyce: Ulysses. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

JAVIDA MAMMADOVA

THE IDEAS AND ARTISTIC CHARACTERISTICS OF THE NOVELS OF JAMES JOYCE

SUMMARY

The ideas and artistic characteristics of the novels of the world-famous writer James Joyce were analyzed in the article. The ideas and artistic characteristics of Joyce's novels are the subject of a very extensive research, and the presented article includes a small part of this research. Some of the ideas and artistic characteristics of Joyce's novels were examined in this article. Specific issues were identified for concretely study of the topic in the article.

Thus, the forms of expression of ideas in the writer's works, the language, stylistic features and other principles that the human issue brought to the his novels were explained. The article analyzed the writer's novels "A Portrait of the Artist as a Young Man " and "Ulysses". The main ideas of both works and the forms of the expression of the ideas were clarified in the article. At the same time the sources of ideas of the writer's works were studied. It was explained that for Joyce, human was not a being that differed in the diversity of nationalities, races, East and West, but a single world full of mysteries that time couldn't change.

Key words: Joyce, Novel, West, Human, Issue

ДЖАВИДА МАМЕДОВА

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОМАНОВ ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются идеи и художественные особенности романов всемирно известного писателя Джеймса Джойса. Идеи и художественные особенности романов Джойса являются предметом очень обширного исследования, и представленная статья включает в себя небольшую часть этого исследования. В статье были рассмотрены некоторые идеи и художественные особенности романов Джойса.

Для конкретного изучения темы в статье были определены конкретные вопросы. Так, были объяснены формы выражения идей в произведениях писателя, язык, стилистические особенности и другие принципы, которые привнесла в его романы проблема человека. В статье анализируются романы писателя "Портрет художника в юности" и "Улисс". В статье разъяснены основные идеи обоих произведений и формы выражения идей. В то же время были изучены источники идей произведений писателя. Объяснено, что для Джойса человек - это не существо, отличающееся разнообразием национальностей, рас, Востока и Запада, а единый мир, полный тайн, который время не может изменить.

Ключевые слова: Джойс, Роман, Запад, Человек, Проблема

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Gülər Abdullabəyova tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

AQŞİN DADAŞ-ZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 115
agshin1960@rambler.ru

KLASSİSİST DRAMATURGİYADA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJI TƏZADLARI

Xülasə

İnsanın daxili aləmini özünəməxsus şəkildə "araşdırmaq" vasitəsilə diqqəti əsasən onun zehni və iradə keyfiyyətlərinə yönəldən, fərd qarşısında duran vəzifənin mənəvi borca qeyd-şərtsiz olaraq riayət edilməsi şərti ilə yerinə yetirilməsi məsələsini gündəmə gətirən klassisist yaradıcılıq üslubu XVII əsr fransız dramaturgiyasında yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Bu dramaturgiyanın Kornel, Rasin, Molyer kimi görkəmli nümayəndələri özlərinin, insan və cəmiyyət münasibətlərinə baxışlarını ədəbiyyatın rasionalist təbiətli (soyuqqanlı) yaradıcılıq "alətlər"inin tətbiqi ilə əks etdirmiş, məzmun və estetika baxımından qiymətli bədii nümunələr ortaya qoymuşlar. Məqalə müəllifi Kornel və Rasin kimi qüdrətli qələm sahiblərinin, cəmiyyətin müxtəlif (əsasən zadəgan) zümrəsinə mənsub olan nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətinin özəlliklərinə münasibətinin təsvirinin xüsusiyyətlərini izləmiş, onların müxtəlif konfliktlər burulğanında emosional-psixoloji durumunun hansı şəkildə inkişaf etməsinə qiymət vermişdir. Burada klassisizmin əsas ideoloji prinsipini təşkil edən insan zəkasının onun hissi aləmi üzərində üstünlük təşkil etməsinin mütləq xarakter daşıması, rasional düşüncə tərzinin şəxsin emosional sferasından üstünlüyü mövzusunun necə işlənməsinə diqqət yetirilmiş, dövlət maraqlarının fərdi hisslərdən doğan meyllərlə əbədi və dəfedilməz toqquşmasının təsvirinə qiymət verilmişdir. Bu zaman dramaturqların əsərlərindəki mənəvi-estetik məqamlar müvafiq misallar (pyeslərdən konkret nümunələr) əsasında təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: dramaturgiya, rasionalizm, klassisizm, faciə, psixologiya

XVII əsrdən başlayaraq Avropa ədəbiyyatında dərin kök salmağa başlayan klassisizm, artıq formalaşmış ictimai-fəlsəfi fikri romantik əhvali-ruhiyyədən bacardığı qədər fərqli, daha dəqiq desək, bu və ya digər dərəcədə rasional məcraya yönəldən bir bədii üslub olaraq ədəbi-elmi "cameyə"nin diqqətini hər zaman özünə cəlb etmiş və açığı söyləmək lazımdır ki, bu günün özündə də mütəxəssisləri müəyyən suallar qarşısında qoyaraq onların düşüncəsini məşğul etməkdədir. Yaradıcılıq işində daxili nizam qaydalarına (fikrin siqlətinə) ciddi şəkildə riayət edilməsini hədəf alan, insanın dövlət, cəmiyyət və ailə qarşısında mənəvi borucunu

qabartmaqla onun ehtiraslardan irəli gələn hissi-emosional sferasının əhəmiyyətini bir qədər arxa plana çəkən klassisizm, ictimai fikrə təsir baxımından dünya ədəbiyyatı və incəsənətində silinməz iz qoymuşdur.

Tarixi, ictimai-siyasi və estetik-mədəni amillərin bir-biri ilə özünəməxsus şəkildə birləşib müəyyən bir vəhdət halına gəlməsi nəticəsində klassisist dramaturgiya Avropanın digər ölkələrindən daha artıq dərəcədə Fransada inkişaf etmişdir. Məhz bu ölkədə ədəbiyyatın dram növünə üstünlük verən qüdrətli sənətkarlar formaca orijinal, mövzu və məzmunca zəngin, estetika və janr baxımından kifayət qədər rəngarəng, dəyərli bədii keyfiyyətə malik nümunələr yarada bilmişdir. Odur ki, yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı miqyasında kifayət qədər yüksək qiymətləndirilən Kornel, Rasin, Molyer kimi istedadlı dramaturqların irsi ümumən və ilk növbədə, konkret bir insanın (qəhrəmanın) timsalında cəmiyyətə, onun üzvlərinə, daha geniş mənada, dövlətin ictimai-siyasi quruluşuna və onu idarə edən şəxsin (şəxslərin) ideya platformasına baxış nöqteyi-nəzərindən maraq doğurur.

Təkrar etməyə elə bir lüzum olmasa da, toxunduğumuz problemin daha dərindən açılması üçün bir daha altını cızmalıyıq ki, istənilən dram əsərinin əsas komponenti konfliktdir. Zaman ötdükcə, tarixi epoxalar bir-birini əvəz etdikcə konfliktlərin xüsusiyyətləri də dəyişir, onların mahiyyətini təşkil edən cizgilər təbəddülata uğrayırlar. Məsələn, antik dövrdə qələm işlədən sənətkarlar konfliktin mehvəri olaraq insanla onun taleyi (qəzavü-qədər) arasında olan ziddiyyəti ön plana çəkirdisə, həmin dövrdən yüzillərlə ölçülən zaman məsafəsindəki reallıqda yazıb yaradan dramaturqlar əsas diqqətini hər hansı bir şəxsin həyatda öz üzərinə götürdüyü missiya (insanın borcu) ilə onun hissləri arasında canlanan kolliziyalara yönəldirdi. Bu baxımdan klassisist dramaturgiyanın (faciənin) ən yaxşı nümunələrindən hesab edilən "Sid" əsəri (Kornel, 1636-cı ildə yazılmışdır) diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığı XVII əsrin birinci yarısında ardıcıl surətdə yüksələn xətt üzrə inkişaf edən Kornel bu əsərində klassisizmin əsas ideya istiqamətini inandırıcı boyalarla ifadə edə bilmişdir. Burada bir mövzu kimi söhbət konkret olaraq ondan gedir ki, müsbət qəhrəmanın cəmiyyət və dövlət qarşısında öz üzərinə götürdüyü mənəvi borc anlayışı onun şəxsi (eqoizmdən irəli gələn) hisslərini üstələməli, onları ram etməlidir. Bu nöqtədən də bir qədər geriyə boylanaraq belə bir gerçəkliyi nəzərə almalıyıq ki, fransız klassisizminin "atası" hesab edilən şair və nəzəriyyəçi F. de Malerb vaxtilə ədəbiyyatda yaranan yeni təmayülün əsas xüsusiyyətlərini bir qədər sadə şəkildə təsnif etsə də, əslində, öz görüşlərində yanılmamış, onları dərin təhlildən keçirib müvafiq formada ifadə etmiş, bir sözlə, klassisizmin mahiyyəti və vəzifələrini açmışdır. Malerbin fikrincə, klassisizmin əsas prinsipi onun məna və dil aydınlığı ilə bağlıdır. Bu prinsipə əsasən şeir elə bir tərzdə yazılmalıdır ki, onu oxuyan hər bir savadlı adam sətirlərin (misraların) ifadə etdiyi mənanı başa düşsün. Ona görə də müəllif çalışmalıdır ki, fərdi səciyyə daşıyan mövzu və hadisələrdənsə, cəmiyyəti, ümumi ictimai fikri düşündürən məsələləri işıqlandırsın. Bu zaman tamamilə məntiqli olaraq qeyd edilir ki, poeziya əyləncəli xarakter daşımamalı, ilk növbədə

oxucunun şüuruna yol tapmalı, onu maarifləndirməlidir. Malerbin bədii yaradıcılıqda ciddi rasionallıq tərəfdarı olması özünü hər şeydə—əsərin məzmun və formasına, kompozisiyasına, poetik sözün siqlətinə baxışlarında özünü büruzə verir. Beləliklə, nəzəriyyəçinin şərti olaraq "aydınlıq" adlandırılan prinsipi rasionalizmin ilkin forması hesab edilə bilər. Rasionalizm isə, heç şübhəsiz ki, klassisizmin əsas bədii metodudur.

Yuxarıda ifadə olunan şərtlərin əksəriyyətinin icrasını "Sid" faciəsində (bəzi nəzəriyyəçilərin fikrincə, tragikomediyasında, çünki əsər gözlənilmədən xoşbəxt bir sonluqla bitir) aşkar edə bilərik. Eyni zamanda diqqətdən yayınmamalıdır ki, pyes onun daxili qatında cərəyan edən kolliziyaların spesifikası nəticəsində qəhrəmanlıq pafosu əldə etmişdir. Əsərin gənc qəhrəmanları bir-birinə dərin məhəbbət telləri ilə bağlı olsa da, onlar cəmiyyət qarşısında öz üzərinə götürdükləri borc naminə təbii hisslərinin əleyhinə getməli olurlar. Burada müəllif qəhrəmanların qəlbində cərəyan edən ağır, üzücü mübarizəni xüsusi bədii boyalarla işləyə bilmişdir. Atalarının şərəfi naminə ən ülvi hisslərini boğmalı olan gənclər bunu az qala qəhrəmanlıq səviyyəsinə çatan emosional gərginlik fonunda icra edirlər. Onlar vicdan və borc xatirinə gələcəklərini qurban verməklə, hətta ölməyə hazır olduqlarını belə gizlətmirlər. Əsərin yüksək bədii-məfkurəvi pafosu ondan ibarətdir ki, burada məhəbbət anlayışının özü çox ciddi tələblər irəli sürən bir reallıq kimi çıxış edir və heç bir vəchlə insan xarakterinin zəifliyi və onun (fərdin) sözün geniş mənasında nalayiq işlərə yol verə biləcəyi fikri ilə barışmır. Kornel yalnız ona məxsus rasional düşüncədən irəli gələn ifadə vasitələri çərçivəsində çılğın və qarşılıqlı səciyyəyə malik məhəbbət hissini qəhrəmanların şəxsiyyətindən kənarda "yerləşən" və deməli, daha ali kateqoriyaya aid olan namus və borc anlayışları ilə toqquşduraraq, dramatizminə görə nadir gərginliyi təmin edən səhnələr yarada bilmişdir. Əsərin əsas personajları onlardan tələb olunan davranış (hərəkət) trayektoriyasına qeyd-şərtsiz olaraq riayət edirlər. Kornelin bir dramaturq kimi ustalığı həm də ondan ibarətdir ki, o, qəhrəmanların məqsəd və tövbə naminə keçdiyi məşəqqətli yolun bütün ağırlığını təsvir edə bilmişdir. Lakin müəllif, pyesin inkişaf xəttini elə şəkildə qurmuşdur ki, Vətən və yaxın insanlar qarşısında mütləq səciyyə daşıyan borca sadiqlik inancı dəhşətli mənəvi sarsıntılara yol açsa da, baş qəhrəmanın iradəsi, həm də səyi ilə son nəticə etibarilə döyüş meydanında xarüqələr və xalqın ümumi düşmənləri üzərində zəfərlə yekunlaşır. Beləliklə, əsərin finalında qəhrəmanlar nəinki xilas olur (fiziki və mənəvi baxımdan), hətta itirməkdə olduqları səadətə gözlənilməz şəkildə qovuşurlar. Kornel bu pyesində klassisizmin bəzi nəzəri tələblərinə sonadək riayət etməsə də, onun əhatə etdiyi mövzu və həmin mövzunun işlənmə tərzi dövrün etik, estetik dəyər və təmayülləri ilə uyğunluq təşkil edir. Çünki burada bir tərəfdən şüur, digər tərəfdən isə qəlbdən qidalanan kolliziyalar, daha doğrusu, bu iki başlanğıcın barışmaz əksliklər halına gəlməsi həlledici rol oynayır. Nəticədə qəhrəmanların əsas konflikti onları əhatə edən mühitdən (cəmiyyətdən) yan keçərək, daha artıq dərəcədə ictimai və fərdi dünyagörüşlərindən doğan konfrontasiya müstəvisində təzahür edir.

Əgər Kornelin digər məşhur əsəri "Tsinna"nın (1641) məna yükünü qiymətləndirməli olsaq, araşdırdığımız mövzu çərçivəsində başqa diqqətəlayiq məqamlar da aşkar edə bilərik. Qeyd etmək gərəkdir ki, klassisist dramaturgiyaya müəyyən emosional coşqu, hətta bu coşqunun bəzən bədii cəhətdən bir o qədər də arzu edilməyən təmtəraqa keçməsi halları xas olmuşdur. Bu baxımdan dramaturqun adı çəkilən əsərinin məzmunu və qurluşu həm siyasi-əxlaqi siqləti, həm də təsvir edilən insan xarakterlərinin psixoloji mündəricəsi, onların niyyət və iradələrinin hansı tərzdə üzə çıxması nöqteyi-nəzərindən cəzbedicidir. Məlumdur ki, fransız klassisistləri təsvir zamanı "həqiqətə uyğunluq" prinsipinin zərurətini qeyd edərkən hər şeydən əvvəl "ümumi" ictimai rəyə, şüurun "ədalətli" hökmünə üstünlük verilməsini nəzərdə tuturdu. Bu zaman həyatın özündən doğan mürəkkəb və çox vaxt "ədalətsiz" məntiq onlar tərəfindən gözardı edilirdi. Həmin səbəbə görə "həqiqətə uyğunluq" əksər hallarda əvvəlcədən müəyyən edilmiş sxemə formal şəkildə riayət olunması şəkilndə təzahür edirdi (1, 586-87). Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşıldıqda da məlum olur ki,mühüm ictimai-siyasi hadisələrə orijinal münasibət "Tsinna"da özünü qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Söz yox ki, pyesdə məhəbbət, ehtiras, qısqanclıq kimi insan həyatını müşayiət edən təzahürlərə də rast gəlinir. Lakin məsələnin məğzi ondan ibarətdir ki, müəllif öz qəhrəmanlarının təbii hisslərini qələmə alarkən bu işi həddindən artıq soyuqqanlılıqla icra etmişdir. Odur ki, faciənin gənc qəhrəmanları öz əqidə və prinsiplərini açıq surətdə ortaya qoduqları məqamlarda da onların, cəmiyyətin hansı yazılan, yaxud yazılmayan qanunlarına qarşı getməsi, sözün bəlkə də müsbət mənasında anarxizmi bir qədər üstüörtülü qalır. Əsərin məzmun və məna qatına daha dərindən nüfuz etdikdə isə məlum olur ki, burada müəllif ehtiras və hisslərin təsvirini də öz dövrü üçün aktual səciyyə daşıyan siyasi, habelə dövlət və onun idarə olunması ilə bağlı problemlərin təhlilinə tabe etdirmişdir. Odur ki, "Tsinna"da əslində xarakter, dramatik vəziyyət və ehtirasların dərin təsvirini deyil, siyasi ideyaların müəyyən dərəcəyədək şiddətli toqquşmasını müşahidə edirik. Bunun təbii nəticəsi olaraq təsvir edilən surətlərin, cəmiyyətin əzəli quruluşunun qanunları ilə toqquşması da spesifik xarakter alır. Belə ki, əsərin Tsinna, Emiliya, Maksim kimi qəhrəmanlarının siyasi-ictimai baxışları onların şəxsi mənafeyi və subyektiv reflekslری ilə vəhdət təşkil etməkdədir. Lakin dövlətin, ölkənin ali maraqları vardır ki, ayrı-ayrı fərdlər onları öz şəxsi ambisiyası, yaxud hər hansı başqa niyyətləri naminə tapdalaya bilməzlər. Bu baxımdan Korneli yaşadığı dövrdə kifayət qədər güclü olan Fransa mütləqiyyətinin kor-koranə tərfdarı adlandırmaq da obyektiv görünmür. Dramaturq yaxşı dərk edirdi ki, mütləqiyyət üsuli-idarəsinin saysız qüsurları olsa da, mövcud siyasi reallıqlar şəraitində dövlət mənafeyinin qorunması üçün ən yaxşı vasitə—imperatorun güclü hakimiyyətidir. Həmin səbəbə görə müəllif imperator Avqustun dili ilə əsas qiyamçıya (Tsinnaya) məsələnin əsl məğzini izah edir. Əlbəttə, Kornel hadisələrin gözlənilməz burulğanında (süjet xəttinin keşməkeşlərində) da öz incə dramaturji gedişlərini davam etdirir və həm hakimi-mütləq, həm də onun təmsil etdiyi idarəçilik sisteminə qarşı müxalifətdə olan

qüvvələrin (şəxslərin) fərdi keyfiyyətlərini, bu keyfiyyətlərin müxtəlif, bir-birinə zidd çalarlarını açır. Belə ki, Tsinna və Emiliya üzərlərinə düşən namus və ləyaqət borcunu (yenə də klassisizmin əsas tələblərindən biri!) özləri dərk etdikləri formada və davranış modeli çərçivəsində yerinə yetirməyə hazırdırlar və mövqelərində sona qədər israrlı olmaqla əqidə bütövlüyü nümayiş etdirirlər. Lakin həmin fikri qiyamçıların digər rəhbəri Maksimə şamil etmək olmaz. Belə ki, bu personaj üç ardıcıl xəyanətə yol verərək borc və ləyaqət anlayışlarının üzərindən çalın-çarpaz xətt çəkmiş olur və əsərin finalında hər cəhətdən miskin bir vəziyyətə düşür. Deməli, dramaturq qaladığı konflikt "tonqalı"nda cərəyan edən hadisələrin gedişinə uyğun olaraq əsas qəhrəmanlarının niyyət və hərəkətlərini korrektə etmiş, onların əhvali-ruhiyyəsi, o cümlədən qətiyyət dərəcəsi ilə"manevr etmək" üçün yer qoymuşdur. Müəllif, qəhrəmanlarının fərdi iradəsi ilə bağlı gərginliyin müxtəlif hadisələrin təsiri altında az və ya çox dərəcədə dəyişməsini göstərməklə onların psixologiyasının mütəhərrikliyini vurğulamış və sübut etməyə çalışmışdır ki, hər bir insanın davranış tərzi xarici amillərə görə asanlıqla təbəddülata uğraya bilər. Bir sözlə, Kornelin fikrincə, insanlar zahirən ümumi məqsəd ətrafında birləşsə də, onların düşüncə və hərəkətləri şəxsi istəkləri və fikri-emosional durumları (geniş mənada psixoloji proqramı) ilə tənzimlənir. Lakin dramaturqun, insan xarakterinə məxsus bu özəlliyi qabartmaq niyyəti "Tsinna"nın ümumi pafosunun ilk olaraq siyasi platformaya əsaslandığı, pyesdə ictimai motiv və ehtirasların şiddət etdiyi şəraitdə belə faciəvi konfliktin gərginliyini, qəribə də olsa, endirir. Belə ki, gənclərin məhəbbət hissindən doğan intriqa və təzadlar son nəticə etibarilə siyasi kolliziyanın siqlətinə mənfi təsir göstərir və onun xeyli dərəcədə "ərimə"sinə səbəb olur.

Kornelin daha bir məşhur faciəsi "Horatsi" (1640) klassisizm yaradıcılıq üsulunun əsas tələblərinə—forma və məzmun vəhdətinə ciddi surətdə riayət edilməklə yazılmışdır. Əsərdə ailə və qohumluq münasibətlərindən doğan hisslərlə fərdin, dövlət qarşısında ali borcu arasında mübarizə motivi üstünlük təşkil edir. Pyesin qəhrəmanları istər şəxsi dünyagörüşlərinə sadiqlik, istərsə də vətənpərvərliklə bağlı məqamlarda yüksək iradə keyfiyyətləri nümayiş etdirir. Müəllif öz personajlarını həm faciə üzərində qurulan konflikt, həm də onların hərəkətlərinin şüurlu surətdə dövlət maraqlarına cavab verməsi yüksəkliyindən təsvir etmişdir. Kornel ümumi mənafe, Vətən və onun insanlarının rifahı məsələsi ilə bağlı mövzunu ön plana çəkməklə yanaşı, həssas bir psixoloq kimi qəhrəmanlarının fikir və duyğularını ekstremal vəziyyətlərdə açmaq sahəsində də mahir bir sənətkar olmuşdur. Bu baxımdan mənşəcə romalı olan Kamillanın adaxlısının onun doğma qardaşı tərəfindən qətlə yetirilməsi səhnəsi xüsusilə güclü bir psixoloji yük daşıyır. Məsələ də ondadır ki, bu qətl dövlətin taleyi həll olunan döyüş meydanında baş vermiş və həmin döyüş romalıların öz düşmənləri üzərində qələbəsi ilə nəticələnmişdir. Buna baxmayaraq, Kamilla taleyin hökmü ilə onun vətəninə düşmən mövqedə durmağa məcbur olan adaxlısının ölümü ilə heç cür barışmır. Hətta əldə edilən ümumi qələbə belə bu qızın dərdini ovundura bilmir. Həmin səbəbdən o,

qətllə bağlı bütün narazılığını qardaşının üzərinə tökməklə özü də onun amansız qılıncının qurbanı olur. Göründüyü kimi, burada ümumi məqsəd ətrafında cəmləşən tayfanın müəyyən anadək monolit təsir bağışlayan birliyi ağlasığmaz ziddiyyət və konfliktlər (o cümlədən siyasi xarakterli) və onların acı nəticəsi səbəbindən qısa bir zamanda pozulur. Əgər Kamillanın, bir yaxın adamının digər əzizi (qardaşı) tərəfindən fiziki cəhətdən aradan götürülməsinə reaksiyası qadın hissiyyatının bütün çalarlarına uyğun gəlməklə, ruhi-psixoloji cəhətdən tam realist mahiyyət daşıyır və çox sarsıdıcı effekt yaradırsa, həmin təsirin gücü bu dəfə onun özünün, qardaşı tərəfindən öldürülməsi ilə daha yüksək emosional pilləyə qalxmış olur. Məlum olur ki, Horatsi (Kamillanın qardaşı) bir qədər əvvəl döyüş meydanında sərgilədiyi qəhrəmanlığı bacısına qarşı hərəkəti ilə sanki heçə endirmişdir. Bu addıma hətta Vətənə fanatikcəsinə məhəbbət, heç bir şeylə müqayisə olunmayan bir ali zehniyyət və duyğu ilə də bəraət qazandırmaq çətindir. Buna baxmayaraq, Kornel pyesin onsuz da tünd boyalarını daha da qatılaşdırmaqla klassisist dramaturgiyada insan və cəmiyyət münasibətlərinin mürəkkəb spesifikasına bir işıq salır. Beləliklə, "Horatsi" faciəsində patriotik rəşadətin təsviri öz kulminasiya nöqtəsinə çatır. Eyni zamanda dramaturq hər bir insanın cəmiyyət və dövlət qarşısında müqəddəs borcu məsələsini və ona sonadək sadiq qalmaqdan doğa biləcək nəticəni də gündəmə gətirir. Burada müəllif belə bir məsələyə diqqət yetirir ki, insanın üzərinə düşən məsuliyyətin mütləq və birtərəfli şəkildə dərk edilməsi, haçansa şəxsiyyətin və humanizm prinsiplərinin amansızcasına əzilməsini şərtləndirə bilər. Odur ki, Kornelin əsas qəhrəmanlarından birinin (Horatsinin) simasında, yaranmış reallıq çərçivəsində öz borcunu yerinə yetirmək üçün nümayiş etdirdiyi inadkar çabalar səbəbindən insan qəlbinin humanist duyğulardan, demək olar ki, büsbütün məhrum olmasını, hətta, elə bil ki, müsbət səciyyəli bir fərd qarşısında cinayətə yol açıldığını müşahidə edirik.

İnsan psixologiyasının mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri, bəzi hallarda ehtirasların cilovlanmasının qeyri-mümkünlüyü, bunun nəticəsi olaraq olduqca faciəvi vəziyyətlərin yaranması və onların ayrı-ayrı şəxsləri fiziki və mənəvi cəhətdən məhvə sürükləməsi mövzusu fransız klassisizminin ikinci böyük nümayəndəsi Rasinin yaradıcılığında xüsusilə qabarıq təzahür etmişdir. Kornel kimi antik dövr ədəbiyyatından miras qalmış mövzulara üstünlük verən Rasin öz sələfindən bir qədər fərqli olaraq qurduğu konfliktləri və onların burulğanına düşən surətləri real həyati situasiyalara və insan şüuru, habelə davranışının stereotipləri məcrasına daha da yaxınlaşdırmışdır. Məsələn, onun "Andromaxa" faciəsində (1667) qəhrəmanların xarakteri insana məxsus rasional şüur və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin kor-təbii ehtiraslarla mübarizəsi fonunda açılır. Müəllif, dövlətin başında duran şəxsləri bütün insani keyfiyyətləri və eyni zamanda zəifliyi ilə alaraq onların fəaliyyətini məhz ehtiraslara nə dərəcədə tabe olub-olmaması prizmasından işıqlandırmağa çalışır. Rasin, insan psixologiyasının incəliklərinin təsviri baxımından Korneldən bir qədər irəli gedərək bu əsərində personajlarının daxili aləminə daha dərindən nüfuz edir və onların qüsurlu cəhətlərini göstərməkdən çəkinməyərək

pyesin realist axarını gücləndirir. Faciə boyu əsas qəhrəmanlar (Pirr, Hermiona, Orest; Andromaxa qeyri-ixtiyari olaraq düşdüyü ağır və çıxılmaz vəziyyətə görə bu siyahıya daxil deyil.) öz məqsədlərinə (daha çox şəxsi eqoizmdən irəli gələn niyyətlərinə) çatmaqdan ötrü, sanki bilərəkdən öz qarşılarında süni maneələr ucaldır və onları dəf etmək üçün özlərini oda-közə vurub əldən salırlar. Bu qəhrəmanların öz hissi və əqli aləmi ilə fasiləsiz çarpışması onları vaxtlarını cəmiyyətin əzəldən qurulmuş maneələri ilə mübarizəyə sövq etmir, əksinə, fərdi emosional-ruhi impuls və refleksləri ilə toqquşdurur. Odur ki, həmin şəxslərin güclərini sadə məntiq baxımından mənasız işlərə sərf etməsi təəssüratı oyanır. Əsərin ayrı-ayrı səhnələri ilə tanış olarkən elə bir fikir yaranır ki, hakimiyyətin özlərini cilovlaya bilməyən bu nümayəndələri şüurun tələb etdiyi yoldan tamamilə uzaqlaşmışlar. Lakin Rasin rasionalist dünyagörüşünün daşıyıcısı kimi hər bir halda əqlin, şüurun mühüm və həlledici əhəmiyyəti fikrindən əl çəkə bilməzdi. Odur ki, onun məqsədi ondan ibarət olmuşdur ki, qəhrəmanlarının bütün səhvlərini (faciə ilə nəticələnən yanlışlıqlarını) məhz mənasız emosiyalara uyması və vaxtlı-vaxtında şüurun göndərdiyi pozitiv siqnallara biganə qalması ilə izah etsin. Əsas paradoks ondan ibarətdir ki, əsərin aparıcı surətləri yanlış yolda olduqlarını dərk etsələr də, ondan uzaqlaşmaq üçün özlərində güc və mənəvi potensial tapmırlar. Rasin öz qəhrəmanlarının faciəsini təsvir edərkən belə bir fikri vurğulamaq istəmişdir ki, həmin şəxslər zahirən nə qədər güclü, əzəmətli görünsələr, azad insan təsiri bağışlasalar da, əslində "struktur" etibarilə zəifliyə meyllidirlər. Deməli, bu əsərin personajları cəmiyyətin qüsurlu olmasından ziyadə şəxsi natamamlıq kompleksi səbəbindən uğursuzluq girdabına düşürlər.

Rasinin, insanın, ilk növbədə yüksək səlahiyyət sahiblərinin dövlət, cəmiyyət və xalq qarşısında borcu və məsuliyyəti məsələsinə baxışları "Berenika" faciəsində (1670) xüsusi həssaslıqla əks etdirilmişdir. "Andromaxa"da təsvir olunan personajlardan fərqli olaraq bu əsərin baş qəhrəmanı imperator Tit fərdi və dövlət rəhbəri müdrikliyini öz şəxsiyyətində birləşdirir. O da incə hisslərin güclü təsiri altındadır və şəxsi səadətini yalnız xalqın, dövlətin əsrlər boyu formalaşdırdığı qanunların pozulması yolu ilə təmin edə bilər. Lakin imperator dövlətçilik əqidəsinə çox bağlı bir adamdır. O, yaxşı anlayır ki, ali qanunda dəyişiklik edilsə, onun şəxsi problemi həll olunar. Amma hökmdar həm də idarə etdiyi dövlətin gələcəyini düşünür və maraqlıdır ki, bu zaman onu radikal addım atmaqdan nə hiddətlənmiş xalqın mümkün etirazları, nə də taxt-tacını itirmək təhlükəsi çəkindirir. Tit əmindir ki, dövlətin ali rəhbəri kimi ümumi qanunlara tərəddüdsüz olaraq hörmət edilməsi onun gələcək dayanıqlığını təmin edir. Onun zənncə, hər bir vətəndaş (cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq) hüquqi normalara qeyd-şərtsiz riayət etməlidir. Əks təqdirdə cəmiyyətin hansısa bir halqasında ali qanun normasının gözlənilməməsindən sonra bu pozuntuların ardı gələcək (daha dəhşətli formada) və onlar daha acınacaqlı vəziyyətin yaranmasına səbəb olmaqla ölkəni və dövləti hüquqi normativlərdən tamamilə məhrum edərək ümumi çöküşə yol açacaqlar. Onu da qeyd

etmək lazımdır ki, imperatorun hüsn-rəğbət bəslədiyi qadın da, onun üçün nə qədər ağır olsa da, Titin mövqeyini bölüşür və sevgilisinin rəhbərlik etdiyi dövlətin işıqlı və əmin-amanlıq üzərində yüksələcək gələcəyi üçün şəxsi səadətini şüurlu surətdə qurban verir. Əlamətdardır ki, pyesin finalında əldə olunan kompromis tamamilə qansız-qadasız, intriqalarsız, xəyanət və alçaq əməllər törədilmədən öz yerini tapır. Əsərin qəhrəmanlarının əqli və əməli enerjisi, sanki vahid bir orqanizm yaradaraq onların dövlət və cəmiyyət qarşısında borcuna qeyd-şərtsiz olaraq sadiq qalmasını, şəxsi ləyaqətlərini qorumasını təmin edir. Əgər məsələyə bir qədər də dərindən nüfuz etsək aşkar etmiş olarıq ki, "Berenika"da müəllifin əksər əsərlərindən fərqli olaraq hiss və insan ləyaqətinin (onun üzərinə götürdüyü mənəvi öhdəliyin) toqquşması problemi birmənalı olaraq ağlın, zəkanın iştirakı ilə öz məntiqi həllini tapmışdır. Rasin bilməmiş deyildi ki, "cilovlanmayan ehtiraslar insanın iradəsi, şüuru, mənəvi borcundan daha güclüdür. Onlar eqoizm üzərində ucalır, dağıdıcı mahiyyətə malikdir, ona görə də ictimai cəhətdən təhlükəlidir" (2, 183).Həmin səbəbə görə dramaturq bu pyesində cəmiyyəti sarsıda biləcək tendensiyaların insan beyninin, iradəsinin gücü ilə dəf edilməsinin labüdlüyü ideyasını irəli sürmüşdür. Bu məqamda müəllif klassisizm estetik nəzəriyyəsi üçün səciyyəvi olan mənanı (məzmun və mahiyyəti) qabarıq surətdə nümayiş etdirmişdir.

İnsan və cəmiyyət arasında əlaqələrin real həyata daha yaxın nümunələrinin (Rasinin əsərlərindən də artıq dərəcədə) spesifikasını fransız klassisizminin üçüncü böyük nümayəndəsi hesab edilən Molyerin yaradıcılığında izləmək daha maraqlı olardı. Lakin problemin genişliyi bu mövzunun ayrıca olaraq nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat

1.Краткая Литературная Энциклопедия. М.:Советская Энциклопедия, т.3, 1966

2.Краткая Литературная Энциклопедия. М.:Советская Энциклопедия, т.6, 1971

Агшин Дадаш-заде

О психологических противоречиях во взаимоотношениях человека и общества в драматургии периода классицизма

Резюме

Драматургия классицизма, получившее бурное развитие в XVII веке, выдвинула на авансцену мировой литературы и культуры таких выдающихся мастеров пера как Корнель, Расин, Мольер. Особый интерес в их творчестве представляет строгая рациональность изложения в сочетании с попыткой глубоко разобраться в психологической сущности изображаемых персонажей. Автор статьи пытается на анализе некоторых пьес Корнеля и Расина проанализировать отношение этих драматургов к проблеме долга и чести человека в их бесконечной борьбе с личными чувствами, подчас доводящих героев пьес к фатальному исходу. При этом подчеркивается верховенство

разума над безумными страстями, что вписывается в основную художественно-смысловую доктрину указанного художественного направления. На фоне бинарных оппозиций «общее—частное», «коллективное—индивидуальное» вырисовывается сложная гамма взаимоотношений человека с обществом вне зависимости от его сословной принадлежности. Именно с акцентом на эти особенности в творчестве указанных мэтров классицизма, автор данной статьи старается раскрыть всю сложность в отношениях человека с обществом.

Ключевые слова: драматургия, рационализм, классицизм, трагедия, психологизм

Agshin Dadash-zada

About psychological contradictions in human relationships and society in the drama of the period of classicism

Summary

The dramaturgy of classicism, which developed rapidly in the 17th century, brought to the forefront of world literature and culture such outstanding masters of the pen as Corneille, Racine, and Moliere. Of particular interest in their work is the strict rationality of the presentation combined with an attempt to deeply understand the psychological essence of the characters depicted. By analyzing some of the plays of Corneille and Racine, the author of the article tries to analyze the attitude of these playwrights to the problem of human duty and honor in their endless struggle with personal feelings, which sometimes lead the heroes of the plays to a fatal outcome. At the same time, the supremacy of reason over crazy passions is emphasized, which fits into the main artistic and semantic doctrine of this artistic direction. Against the background of the binary oppositions "general-particular", "collective-individual", a complex range of relationships between a person and society, regardless of the class affiliation of the individual, emerges. It is with an emphasis on these features in the work of these meters of classicism that the author of this article tries to reveal all the complexity in the relationship between a person and society.

Key words: dramatic works, rationalism, classicism, tragedy, psychological analysis

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Cavanşir Yusifli tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

İSMAYILOVA SOLMAZ MƏMMƏDƏLİ QIZI
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının baş müəllimi
Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, el.ünvan solmazism54@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA HUMANİZM VƏ VƏTƏNPƏRLİK

XÜLASƏ:

Müəllif böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini bəşər həyatının yetirdiyi ən əzəmətli və ölməz söz ustalarından biri hesab edir. O,Nizami yaradıcılığının bədii kamilliyini, ictimai-fəlsəfi mənasının dərinliyini, dəyər və dolğunluğu etibarı ilə dünya ədəbiyyatının Homer, Dante, Şekspir kimi dahiləri ilə bir cərgədə tutur.Müəllifə görə Nizami əsərlərinin canını təşkil edən dərin humanizm, ədalət və xalq səadəti ideyaları əsrlərdən aşaraq bir günəş işığı kimi süzülüb gəlmiş, yüksək mənəvi keyfiyyətlər xəzinəsi kimi xalq həyatına daxil olmuşdur. Müəllif Nizaminin əsərlərini böyük bir mənəvi xəzinə hesab edir. Onun əsərlərində insan həyatı və yaşayışının mənasını açan ən müdrik fikirlər və hakimanə sözlər toplaşmışdır. Nizaminin əsərləri hər bir yeni nəsil üçün ibrət dərsidir. Onlar insanların qəlbində yüksək duyğular oyadan, onları tərəqqi və inkişafa sövq edən, yer üzündə həqiqi bərabərlik, sülh və səadət uğrunda mübarizəyə ruhlandıran misilsiz sənət nümunələridir. Nizami Gəncəvi həm də vətənpərvər şair idi. O öz əsərlərində təsvir etdiyi bütün hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirmiş, vətənin keçmiş günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır. Onun əsərləri insana xidmət edir. Onlar insanın haqqını və mənafeyini müdafiə edir. Nizaminin əsərləri insanı fiziki zənginliyə və mənəvi kamilliyə səsləyir. Nizami öz əsərlərində insanı insan kimi yaşamağa çağırır.O, dünyanı zəkası və əməlləri ilə bəzəməyə, zənginləşdirməyə çalışır. Şair göstərir ki, insan yalnız özü üçün yaşamamalıdır. Onun fikrincə insanlar böyük məqsədlər uğrunda, bəşər həyatına xidmət etmək yolunda çalışmalıdırlar.

Açar sözlər: *vətənpərvərlik, ədalət, əsərlər, müəllif, dahi, böyük, humanizm, dəyər.*

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığı ilə təkcə Azərbaycanın deyil, eləcə də bütün dünya ədəbiyyatını istiqamətləndirən fars dilli poeziyanın orta əsrlər şərqinin ən böyük şairlərindən biri olmuş və farsdilli epik poeziyaya danışıq dili və realistik stili gətirmişdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ilkin Şərq intibahının zirvəsi olmuş və dövrünün ən humanist, ümumbəşəri ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi idealları özündə əks etdirmişdir. İnsanlıq Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı idi. Şairin qəhrəmanları içərisində irqi, milli və dini ayrı- seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrini görə bilirik. Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu

qəhrəmanların heç birinin milliyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Ədalət, xalq xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparmaq onun qəhrəmanlarının əsas məqsədləri hesab olnur. Şairin yaradıcılığının aparıcı mövzuları insan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiramdır.

Nizami Gəncəvi həm də vətənpərvər şair idi. O, əsərlərində təsvir etdiyi bütün hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirmiş, vətənin keçmiş günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında vətən məhəbbəti doğma xalq yolunda qəhrəmanlıq ideyası ilə birləşir. Nizami Gəncəvi öz humanizmi yüksək sənətkarlığı ilə Zaqafqaziya, Yaxın Şərq xalqları (fars, türkmən, özbək, qazax, qırğız, tacik, hind, əfqan, kürd, və s.) ədəbiyyatlarının inkişafına güclü təsir etmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur . Nizami yaradıcılığı bəşər tarixinin nadir hadisəsi olmuş və səkkiz əsrdən artıq bir vaxt ərzində xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Böyük sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə təkcə Azərbaycanın və Qafqazın ən iri şəhəri deyil, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqin mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış Gəncə ilə bağlıdır. Şair ömrü boyu burada yaşayıb yaratmış və dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmişdir. Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur "Xəmsə"si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur.

Bəstəkarlarımız Nizaminin poeziyası ilə o qədər ruhlanmışlar ki, onun "Xəmsə"si, qəzəlləri və keçdiyi həyat yolu əsasında çoxlu sayda müxtəlif janrlarda musiqi əsərləri yazmışlar. Bəstəkarların özlərinin etiraflarına görə, şairin humanist ideyası və yaratdığı obrazlar onlar üçün tükənməz ilham mənbəyi olmuşdur. Nizaminin poemalarını musiqişünaslar da şairin yaşadığı dövrün musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində qiymətli örnək saymışlar. Son 70 ilə yaxın müddətdə nəşr olunan elmi işlər, Nizami Gəncəvinin musiqi dünyası və onun zəngin bədii irsi və obrazı əsasında yaradılan musiqi əsərlərinin təhlili – Azərbaycan musiqişünaslığının əsas tədqiqat mövzusunu təşkil etdiyini göstərir. Nizami Gəncəvinin poeziyasında musiqiyə, muğam, çalğı alətləri və ifaçıların ustalığına dair deyimlər, şairin musiqi dünyasından bəhs edən əsərlərdə, yaradıcılığına aid kitabların ayrı-ayrı bölmələrində, çoxlu sayda məqalələrdə, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya xalqlarının musiqi mədəniyyətinə həsr olunan araşdırmalarda baxılır [1, 2].

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının bədii kamilliyi, ictimai-fəlsəfi mənasının dərinliyi, dəyər və dolğunluğu etibarı ilə dünya ədəbiyyatının Homer, Dante, Şekspir kimi dahiləri ilə bir cərgədə durur. Nizami əsərlərinin canını təşkil edən dərin humanizm, ədalət və xalq səadəti ideyaları əsrlərdən aşaraq bir günəş işığı kimi süzülüb gəlmiş, yüksək mənəvi keyfiyyətlər xəzinəsi kimi xalq həyatına daxil olmuşdur [7,9].

Nizaminin əsərləri elə bir mənəvi xəzinədir ki, burada insan həyatı və yaşayışının mənasını açan ən müdrik fikirlər, hakimanə sözlər toplaşmışdır. Nizaminin əsərləri hər bir yeni nəsil üçün ibrət dərsidir, insanların qəlbində yüksək duyğular oyadan, onları tərəqqi və inkişafa sövq edən, yer üzündə həqiqi bərabərlik, sülh və səadət uğrunda mübarizəyə ruhlandıran misilsiz sənət nümunələridir.

Nizami dünyanın ən böyük humanist sənətkarlarından biridir. Onun əsərləri insana xidmət etmək, insanın haqqını və mənafeyini müdafiə etmək, insanı fiziki zənginliyə və mənəvi kamilliyə səsləyən bir sənət xəzinəsidir. Nizami yaradıcılığındakı ən mütərəqqi cəhət onun insanı insan kimi yaşamağa, dünyanı zəkası və əmlləri ilə bəzəməyə, zənginləşdirməyə çağırmasıdır. Şair göstərir ki, insan yalnız özü üçün yaşamamalı, böyük məqsədlər uğrunda, bəşər həyatına xidmət etmək yolunda çalışmalıdır.
[8 ,9].

Dünyanın işini, yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da sən biçəcəksən.
Yaxşı iş də görsən, pis iş də, inan,
Unutmaz onları bu qoca dövran.

Nizami öz əsərlərində bütün xalqlara hörmət və məhəbbətlə yanaşır. Şair insanı hansı xalqa, hansı ölkəyə mənsub olmasına görə yox, ləyaqətinə, insanlığına görə qiymətləndirməyi əsas götürür. Nizami yüksək bir vətənpərvərdir. Onun əsərlərində vətənpərvərlik müqəddəs bir anlayış kimi verilir. Nizami doğma yurdu Azərbaycandan danışanda bu əsrarəngız diyarın zəngin təbiətindən, mərd və nəcib insanlarından böyük hərarətlə, iftixar hissi ilə söz açır:

Bu mərdlər, gözəllər yurdunda inan,
Çox saysız xəzinə gizləmiş zaman.
Belə şux, sevdalı gülşən harda var?!
Harda var xəzinə saçan bu diyar?!

Nizami vətəni qorumaq naminə canından keçməyə hazır olmağı hər bir vətən övladının borcu sayır. Lakin o, saysız insan məhvinə səbəb olan ədalətsiz müharibələrə qarşı çıxır. Mənəmlik və dünya ağalığı iddiası ilə başlanan savaşların gec-tez məğlubiyyətlə nəticələndiyini göstərir. Nizaminin bu fikirləri bu günümüzün reallığı ilə də üst-üstə düşür, ədalətsiz, işğalçı müharibələrin insanlığa fəlakət gətirdiyini, aclıq və səfalət yaratdığını bütün aydınlığı ilə açıb göstərir.

Nizami yaradıcılığındakı ən mühüm cəhətlərdən biri onun əməyə, əməkçi insana yüksək münasibətidir. Şair öz əsərlərində əməkçi insan surətləri yaradaraq onların halal zəhmətlə olan yaşayışını tüfeyli şahların həyatından qiymətli sayır, onların mənəvi gözəlliyini dərin rəğbət hissi ilə əks etdirir. «Kərpickəsən kişinin dastanı» hekayəsindəki kərpickəsən qoca, «Süleyman və əkinçi»dəki əkinçi əməyi, zəhməti sevən mərd və ağıllı insanlardır. Onlar zəhmət çəkərək yaşamağı başqalarına əl açmaqla həyat sürməkdən daha üstün tuturlar. Eləcə də şairin «Xosrov və Şirin»

poemasında sevə-sevə təsvir etdiyi Fərhad yüksək mənəviyyatlı əməkçi insan surəti olub, əsərin əsas qəhrəmanı Xosrovdan qat-qat yüksəkdə durur [3,8].

Nizami həyatda başqalarının hesabına yaşayan mənəviyyatsız və tüfeyli adamların da olduğunu göstərir və onlara nifrətlə yanaşır, onların cəmiyyətə heç bir xeyri olmadığını, insanlığa yalnız zərər gətirdikləri bildirir. Nizami yaradıcılığı yüksək insani görüşləri, mənəvi ucalığı tərənnüm edən möhtəşəm sənət abidələridir. Onun bədii irsi bu gün də ən yüksək insani duyğuların toplandığı mənəvi xəzinə kimi hərarətlə qarşılanır və sevilə-sevilə oxunur.

Nizami Gəncəvi öz ölməz beş poeması ("Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə") ilə dünya ədəbiyyatına tamamilə yeni bir poetik səs, nəfəs gətirmişdir. Şair özü də ədəbi-fəlsəfi dühası ilə bunu gözəl başa düşür və öz sənətinin ölməzliyi barəsində peyğəmbərcəsinə öngörülər verirdi.

Nə qədər şair var, söz var, şeir var
Dünyada onlardan mənəm yadigar.

Nizami yaradıcılığını tam mənasilə klassik dövrün yeni mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. Çünki məhz Nizaminin yüksək humanist fikirlərində orta əsrlərin mistikasından oyanıb sağlam və ayıq təfəkkürlə hadisə və predmetlərə, insana, cəmiyyət həyatının məna və mahiyyətinə rasional, məntiqi yanaşma tərzinin şahidi oluruq. İnsan xoşbəxt yaşamaq üçün yaradılmışdır və bu ilahi qədəri, tanrısal taleyi heç bir şər qüvvə dəyişdirə bilməz. Nizaminin bütün yaradıcılığından işıqlı bir xətt kimi keçən əsas ideya məhz budur.

Nizami sənətinin ölməzliyi bir də özünü insan psixologiyasının əbədi problematikasını kəşf etməsində və bu problematikanın həlli yollarını göstərməsindədir. Ədəbiyyatın bəşər həyatında və bəşəriyyətin mədəni inkişafında oynadığı rolu da bəlkə elə bunda axtarmaq lazımdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının və başında Nizami kimi dühalar duran yazılı ədəbiyyatın uzun yüzilliklər boyu apardığı etik-didaktik təbliğat olmasaydı, dünya səviyyəsində özünü göstərən bu qədər zülm və zorakılıqlar, haqsızlıq və ədalətsizliklər indikindən daha artıq olar, sivilizasiyanın əldə etdiyi çağdaş nailiyyətlər haqqında ancaq arzulamaq lazım gələrdi. Nizami yaradıcılığının ölməzliyini təmin edən səbəblərdən biri də, onun qoyub həll etdiyi ictimai problemlərdir. Şairə görə, cəmiyyətin başında ağıllı, maarifpərvər hökmdar durmalı, bununla da insanların cəmiyyətdəki ahəngdar münasibətlərini təmin etməlidir. Hökmdar ictimai mühitin başında duran bir şəxs olduğundan, həmin mühitin sağlamlığı bir çox cəhətdən onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Şairin bütün əsərlərində qoyulan başlıca problem bundan ibarətdir ki, dövlət başçısı Tanrı qarşısında götürdüyü öhdəliklərə əməl etməli, tabeliyində olan insanların xoşbəxtliyi və rahatlığı uğrunda çalışmaqdan bir an belə geri durmamalıdır. Yalnız bu halda cəmiyyətdə fərdlərin ahəngdar inkişafı təmin edilə bilər, Tanrının insanı yaradarkən qarşıya qoyduğu məqsədlər həyata keçirilə bilər [2, 9].

Nizami ilk poeması "Sirlər xəzinəsi"ndən başlamış son əsəri "İskəndərnamə"yə qədər dövrünün aktual, eləcə də bəşəriyyətin əbədi problemlərinin həllini bir an belə nəzərdən qaçırmamış, əsərdən-əsərə bu işi daha da təkmilləşdirmişdir. Bu, ölməz Nizami sənətinin humanist konsepsiyasını təşkil etməkdədir. Nizaminin beş poeması sonralar "Xəmsə" ("Beşlik") adı altında birləşdirilmiş və bu adla da Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarında məşhur olmuşdur.

"Xosrov və Şirin" poemasında Nizami özündən əvvəlki şairlər kimi sadəcə ötəri həvəs və yüngül ehtirasa deyil, insanı mənən zənginləşdirən, onu ilahi mərtəbəyə qaldıran, onun xarakterini mənfidən müsbətə doğru dəyişdirən ülvi məhəbbətə himn yaratmışdır. Poemadakı monumental obrazlardan biri olan Fərhad sonrakı dövrlərdə bir çox Nizami ardıcıllarını ilhamlandırmış və o, bir sıra poemaların baş qəhrəmanı kimi təqdim edilmişdir.

Qəhrəman xarakterinin dinamik inkişafını romantik sənət tipinin tələbləri baxımından əks etdirən Nizami, poemanın sonunda öz qəhrəmanını məhəbbətin təsiri altında heyrətamiz dərəcədə dəyişərək ideal bir şəxsiyyətə çevrildiyini göstərmişdir. İnsanı ucaldan, onun adını əbədiləşdirən ülvi məhəbbətin tərənnümü "Xəmsə" silsiləsinin üçüncü əsəri olan "Leyli və Məcnun"da özünə yer tapmışdır. Nizami öz sənətinin möcüzəsi ilə ölməz bir məhəbbət dastanı yaratmağa nail olmuşdur. Bu poemanın giriş hissəsində Nizami insan cəmiyyətində gördüyü bir sıra nöqsan və eybəcərliklərin bədii ifşasını vermişdir [4, 5].

Nizaminin son poemaları olan "Yeddi gözəl" və "İskəndərnamə" əsərləri tarixi mövzuda yazılsa da, Nizami tarixdən yalnız bir fon kimi istifadə etmiş, əksər hallarda real tarixi öz estetik idealına uyğunlaşdırmışdır. Nizaminin bir humanist sənətkar kimi qarşıya qoyub həll etmək istədiyi əsas ideya isə insanın xoşbəxtliyi və bu xoşbəxtlik yollarının tapılmasıdır. Orta əsrlərdə bunun üçün əsas məsuliyyət cəmiyyətin deyil, hökmdarın üzərinə düşdüyündən, fəlsəfi və bədii əsərlərdə əsas tələblər də məhz onların qarşısında qoyulurdu. Xüsusən İskəndər obrazı ilə Nizami maarifpərvər və ədalətli bir şahın cəmiyyətin rifahı və ahəngdar inkişafı üçün necə böyük fəaliyyət imkanlarına malik olduğunu göstərmişdir. Bu baxımdan Nizaminin yaratdığı hökmdar obrazlarının əsərdən-əsərə kamilləşdiyini və cəmiyyətin arzu və tələblərinə daha çox cavab verdiyini görürük. [5,8].

Nizami sənətinin böyüklüyü və onun estetik idealının ülviliyi sonrakı əsrlərdə də Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan vermiş, bu böyük dahi tərəfindən müəyyən edilmiş humanizm və demokratizm prinsipləri təkcə Azərbaycan deyil, bütövlükdə Yaxın və Orta şərq, eləcə də bir sıra Qərb ədəbiyyatlarında humanist meyllərin artmasına səbəb olmuşdur.

“Sirlər xəzinəsi” poemasında Nizami Gəncəvi ideal həyat tərzini təbliğ edir, əsas diqqəti isə Allahın yaratdıqları arasında ən ali sosial mövqedə olan insanın diqqətini öz oxucularına yönəldir, həmçinin yazır ki, insan öz qisməti haqqında fikirləşməlidir. Bir neçə fəsildə Nizami hökmdarların vəzifələrinə müraciət edir,

lakin ümumilikdə o, əzəmətli himayədarından çox bəşəriyyətə xitab edir. Onun fikrincə dünyanın və insanın yaradılmasına sevgi səbəb olub. [4, 6].

"Xosrov və Şirin" poemasının iştirakçılarının ətrafında cərəyan edən müxtəlif həyatı və psixoloji səhnələr boyu insan qəlbinin təmiz, müqəddəs duyğuları, fədakar məhəbbət, mənəvi təmizlik, əməllərin nəcibliyi, ürək açıqlığı, paklıq və sədaqət tərənnüm olunur. Poema səhifələrində insanları yüksək ideallara cəlb etmək istəyi, sosial ədalətin vacibliyi vurğulanır. Şair ədalətli bir dünyanın qurulması barədə öz fi kirlərini bölüşdürür, onlara fərəh və zövq vermək istəyi fonunda fədakar məhəbbət səhnələrini çanlandırır [3,7].

Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığı pedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Şairin əsərlərində mənəvi tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur. Humanizm, vətənpərvərlik, xəlqilik, əməyə və əmək adamlarına böyük məhəbbət Nizami Gəncəvinin tərbiyə haqqında fikirlərinin əsasını təşkil edir. Oxucular şairin əsərlərini mütaliə edərkən insanın əxlaq və davranışındakı paxıllığı pisləyir, əsl insana xas olan humanizmi, vətənə, xalqa sevgi, sədaqət və digər müsbət əxlaqi keyfiyyətləri əxs edirlər. Nizami yaradıcılığında kitaba, mütaliəyə və kitabxanalara olan sonsuz məhəbbətini əks etdirən kitabxanaçılar onun ədəbi irsinin geniş oxucu kütləsinə təbliğ edilməsi işini daim səmərəli və keyfiyyətcə yüksək səviyyədə təşkil etməlidir. Nizami yaradıcılığının, bədii irsinin təbliği ilə əlaqədar kitabxanalarda istifadə edilən müxtəlif metod və üsulların, dövrün tələbləri səviyyəsində təkmilləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. **Abdullayeva S.A. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami.** Bakı: Nurlar, 2018, 360 s.
2. **Məmməd Əmin Rəsulzadə**; Azərbaycan şairi Nizami. Turkcədən çevirəni Rüstəm Əliyev. "Çıraq" nəşriyyatı. Bakı. 2008,- 408 s.
3. **Nizami Gəncəvi.** Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadənindir. - Bakı: Elm, 1981. - 374 s.
4. **Nizami Gəncəvi**. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadənindir. - Bakı: Elm, 1981. - 289 s.
5. **Nizami Gəncəvi**. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. - Bakı: Elm, 1983. - 359 s.
6. **N.Gəncəvi.** Sirlər xəzinəsi. Lider nəşriyyatı Bakı 2004, 264 s.
7. **N.Gəncəvi; Xosrov və Şirin** fars. tərc. və ön söz. müəl. X.Yusifli; red. A.Yusifli.- Bakı: Adiloğlu, 2011.- 386 s.
8. **N.Gəncəvi; İsgəndərnamə** tərc. ed.: A.Şaiq, M.Rzaquluzadə; izahların müəl. Ə.Cəfər; ön söz. müəl. Q.Əliyev, Z.Quluzadə; elmi red. X.Yusifli. - Bakı: Adiloğlu, 2011.- 662 s.
9. **Türkel Yadigar**. Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları; elmi red. Ə.Tağıyev; red. Z.Məhəmmədoğlu.- Bakı: Təknur, 2010.- 199 s.

С.М. ИСМАИЛОВА

ГУМАНИЗМ И ПАТРИОТИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ:

Автор считает великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви одним из величайших и бессмертных мастеров слова в жизни человека. По художественному совершенству, глубине социально-философского смысла, ценности и полноте, по мнению автора, глубокие идеи гуманизма, справедливости и счастья людей просачивались, как солнечный свет. вошла в жизнь людей как кладезь высоких духовных качеств. Автор считает произведения Низами большим духовным сокровищем. Его произведения содержат самые мудрые идеи и изречения, раскрывающие смысл жизни и существования человека. Работы Низами - урок для каждого нового поколения. Это бесподобные произведения искусства, которые вызывают высокие чувства в сердцах людей, мотивируют их к прогрессу и развитию и вдохновляют на борьбу за истинное равенство, мир и счастье на земле. Низами Гянджеви тоже был поэтом-патриотом. Все события, описанные в своих произведениях, он связывал с Азербайджаном и старался прославить минувшие дни Родины. Его произведения служат человеку. Они защищают права и интересы человека. Произведения Низами призывают людей к физическому богатству и духовному совершенствованию. В своих произведениях Низами призывает людей жить по-человечески, своим умом и делами старается украсить и обогатить мир. Поэт показывает, что человек не должен жить только для себя. По его словам, люди должны работать для великих целей, чтобы служить человеческой жизни.

Ключевые слова: *патриотизм, справедливость, произведения, автор, гений, великий, гуманизм, ценность.*

S.M.ISMAILOVA

HUMANISM AND PATRIOTISM IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY

SUMMARY*:*

The author considers the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi to be one of the greatest and immortal masters of words in human life. In terms of artistic excellence, depth of socio-philosophical meaning, value and completeness, according to the author, the deep ideas of humanism, justice and people's happiness seeped through like sunlight. entered the life of people as a storehouse of high

spiritual qualities. The author considers Nizami's works to be a great spiritual treasure. His works contain the wisest ideas and sayings that reveal the meaning of human life and existence. Nizami's works are a lesson for each new generation. These are incomparable works of art that evoke high feelings in the hearts of people, motivate them to progress and development and inspire them to fight for true equality, peace and happiness on earth. Nizami Ganjavi was also a poet-patriot. He connected all the events described in his works with Azerbaijan and tried to glorify the bygone days of the Motherland. His works serve man. They protect human rights and interests. Nizami's works call people to physical wealth and spiritual improvement. In his works, Nizami encourages people to live like a human, with his mind and deeds he tries to decorate and enrich the world. The poet shows that a person should not live only for himself. According to him, people must work for great purposes in order to serve human life.
Key words: *patriotism, justice, works, author, genius, great, humanism, value.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Könül Abdurrəhmanova tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

SƏKİNƏ PAŞAYEVA RASIM QIZI
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pasayevasakina8@gmail.com

MARK TVENIN PAMFLETLƏRİNDƏ SİYASİ HƏDƏFLƏR

Xülasə

Məqalədə dünya ədəbiyyatının klassiki, amerikalı yazıçı Mark Tvenin siyasi xarakter daşıyan pamflet və məqalələri təhlil edilir, yazıçının siyasi tənqid hədəflərinin obyektiv səbəb və nəticələrinin izahı nümunələr əsasında göstərilir. Bizim qənaətimizə görə, Mark Tvenin humanist yazıçı kimi nüfuz qazanmasında onun publisistikasının mühüm qismini təşkil edən pamfletlərinin xüsusi rolu olmuşdur. Ədib siyasi-publisistik əsərlərində, yol qeydlərində, nitq və çıxışlarında vətənpərvər vətəndaş kimi öz borcunu qələmiylə yerinə yetirmiş, konkret faktların və şəxslərin sərt, ekspressiv ifşasını ortaya qoymuş, ictimai-siyasi hadisələri, sosial və mədəni həyatın eybəcərliklərini kəskin tənqid hədəfi seçmişdir.

Yazıçının siyasi pamfletlərini nəzərdən keçirdiyimiz zaman , belə qənaətə gəlirik ki ,o , despotizmə və imperializmə qarşı bu "silah"dan istifadə etmiş , demək olar ki ,əsərlərinin əksəriyyətində Birləşmiş Ştatların imperialist siyasətini , müstəmləkəçilik hərəkətlərini , dünya dövlətləri üzərində hökmranlıq iddialarını pisləmiş ,şovinizmə, rasizmə, siyasi riyakarlığa və dini mistisizmə qarşı kəskin etirazını bildirmişdir. XIX əsrin sonlarında Avropanın hegemon dövlətlərinin imperialist və müstəmləkəçilik siyasətləri də Mark Tven yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. 1895-1896-cı illərdə yazıçımız dünya səyahətinə çıxmış ,Afrika , Hindistan, Avstraliya , Tasmaniya və s.ölkələrdə olmuş və bu xatirələrindən , təəsüratlarından irəli gələn dünyanın siyasi problemlərindən bəhs edən kitab yazmışdır .

1900-cu ildə Avropada səyahətdə olan yazıçımız Birləşmiş Ştatlara geri qayıdan zaman Avropaya imperialist gedib , antiimperialist qayıtdığını vurğulayaraq , Avropadakı siyasi hərc-mərcliyi tənqid etmişdir. Nəticədə yazıçı nəinki Amerika ictimai-siyasi həyatının realist panoramını yaratmış, habelə Avropanın, yaşadığı dövrün və cəmiyyətin mövcud siyasi-ictimai yaralarını açmış, ziddiyyətli situasiyaların konfliktlərini satirik-yumoristik planda mənalandırmışdır.

Açar sözlər: mark tven, pamflet, siyasət, hədəf, tənqid, reallıq və satira

Dünya xalqlarının ədəbiyyatları tarixində elə söz ustaları olub ki, onlar heyrətamiz mükəmməlliklə xalqın ruhunu, mentalitetini, xarakter və mədəniyyətini mənimsəmiş, öz əsərlərində onları real, canlı və rəngarəng çalarlarla ifadə edə bilmişlər. Amerka yazıçısı Mark Tven (əsl adı Samuel Lenhorn Klemens olmuşdur, 1835 —1910) də belə söz ustalarının sırasında yer alır. Onu "milli dahi", yaxud "Amerika ədəbiyyatının Linkolnu" da adlandırırdılar. Yazıçı hələ sağlığında əfsanəvi fiqur, hətta mifoloji müəllif kimi tanınmışdı. Görəsən bunun səbəbləri nə idi? Onun əsərlərini diqqətlə oxuyub araşdıranda bu sualın cavabını çox asanlıqla vermək olar: böyük yazıçının yaradıcılığnın ən dərin mövzusu Amerika və onun taleyi idi. Bizim qənaətimizə görə, onun nüfuz və şöhrətinin başlıca səbəblərindən biri elə bu amil olmuşdur, çünki o, təpədən dırnağa vətənpərvər və humanist yazıçı idi.

İngilis yazıçısı Bernard Şou Mark Tveni peyğəmbərcəsinə xarakterizə edərək, ona belə bir məktub yazır: *"Mən möhkəm əminəm ki, Amerikanın gələcək tarixçisi Sizin kitablarınızdan yan keçməyəcək, eynilə Fransa tarixçisi də Volterin siyasi traktatlarını öyrənmədən öz ölkəsinin tarixini yaza bilməyəcək"*

Mark Tven yazıçılığa jurnalistikadan gəlmişdi. Hələ gənc yaşlarından müxtəlif qəzet redaksiyalarında (1862-ci ildən "Virciniya-siti", Nevadada, Tennessidə, daha sonralar Kaliforniyada çıxan "Qızıl əsr" və "Kaliforniyalı", "Kaliforniyanın səsi" və "Nyu-York Tribun" qəzetlərində) işləyərkən günün vacib mövzularında publisistik yazılar və tənqidi məqalələrlə çıxış edirdi. Bu yazıların demək olar ki, hamısında tarixi-sosial, fəlsəfi-etik düşüncələrlə yanaşı, siyasi satira elementləri də vardı. Mark Tven vətən və xalq sevgisiylə, həm də satira və komik burlesklərlə dövrünün, mühitinin əyər-əskiklərini, nöqsanlarını göstərirdi. Təbii ki, bir müddət sonra, 1890-1900-cü illərdə bu seriyadan olan yazılar pamfletlər toplusuyla çap olundu. Onun pamfletləri siyasi xarakter daşıdı və onlar artıq dünya şöhrəti qazanmış yazıçı kimi onun nüfuzunu daha da yüksəltdi.

Terminoloji lüğətlərdə "pamflet" (ingiliscə "pamphlet"- mənası broşür, buklet deməkdir) siyasi ədəbiyyat növüdür, daha dəqiq desək, bədii-publisistik əsərin növ müxtəlifliyidir. Onun məzmunu kəskin ifşaedici xarakter daşıyır. Termin kimi X11 əsrdə Yunanıstanda Pamfilusun komediyalarının adlarından yaranıb, ya da müəllifin adıyla bağlıdır, yunan dilində "pamfilos" – "hər şey" deməkdir. Orta əsrlər dövründə Avropada pamfletlər daha geniş yayılmağa başladı; bu o zamanlar idi ki, qoca dünyada şarlatanlar, cadugərlər və sehirbazlar baş alıb getmişdi və əli qələm tutan müəlliflərin əksəriyyəti bu məxluqatı ifşa etmək üçün pamfeltlər yazmağa başladı. Əsrlər ötdükcə pamfletlərin hədəfləri daha geniş sahələri əhatə elədi və həm Avropada, həm də Amerikada yazıçı və şairlərin yaradıcılığında müxtəlif sahələri, o cümlədən, siyasi dairələri hədəfə alan vasitəyə çevrildi.

Mark Tvenin siyasi pamfletlərini araşdırarkən biz bu qənaətə gəlirik ki, yazıçı despotizmə və imperializmə qarşı bu "silah"dan istifadə etmiş, demək olar ki, əsərlərinin əksəriyyətində Birləşmiş Ştatların imperialist siyasətini, müstəmləkəçilik hərəkətlərini, dünya dövlətləri üzərində hökmranlıq iddialarını pisləmiş, şovinizmə,

rasizmə, siyasi riyakarlığa və dini mistisizmə qarşı cəsarətlə səsini ucaltmışdır. Bu siyasi elementləri yazıçının ilk və sonrakı hekayələrində də ("Kalaverasdan olan sıçrayan məşhur qurbağa" (1865), "Tennesidə jurnalistlik" (1871), "Ağ filin oğurlanması", 1882) müşahidə etmək olar.

Yazıçının pamfletləri və tənqidi məqalələri onun irsinin əhəmiyyətli qismini təşkil edir, qeyd edək ki, onların əksəriyyəti həm də sənədli-publisistik xarakter daşıyır. Ümimiyyətlə, yazıçı müxtəlif janrlara müraciət edirdi: pamfletlə yanaşı, felyeton, oçerk, yol qeydləri, müasirlərin ədəbi portretləri, ədəbi-tənqidi esselər, lətifələr, parodiyalar və s. nümunələrdə yumordan, kəskin satiradan da istifadə edirdi. Bir qayda olaraq Mark Tven hansısa konkret epizoddan, situasiyadan, faktdan çəkinirdi, bununla yanaşı, həmin faktlar yazıçıya fantaziyasını və cəsarətli assosiasiyalarını quraşdırmaq üçün stimul verirdi.

Fikrimizi nümunələrlə əsaslandırmağa çalışaq: Mark Tvenin pamfletləri publisistik janr kimi özündə konkret faktların və şəxslərin sərt, ekspressiv ifşasını ehtiva edir, geniş əhatəyə malikdir - ictimai-siyasi hadisələri, sosial və mədəni həyatın eybəcərlikləri onun tənqid hədəfindən yayınmır. Qeyd edək ki, o zamanlar dünya ədəbiyyatında pamflet ustaları sayılan Defo və Svift, Volter və Hüqo, Çadayev və Qorki və s. müəlliflər də bu sahədə xeyli populyarlaşmışdılar. Bu siyahıya Mark Tveni də əlavə etmək olar.

X1X əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində pamflet və felyeton janrları Şərqdə də populyarlaşmışdı. Ensiklopedik lüğətlərdə "felyeton"un müstəqil janr kimi təşəkkül tapması X1X əsrin əvvəllərinə təsadüf edir; ilk dəfə 1800-cü ildə Fransada «Journal des Débats» qəzetinin naşiri qəzetin əlavəsi kimi bir səhifə buraxır, adını da qoyur "felyeton". "Felyeton" ilk dövrlərdə oxuculuran diqqətini cəlb etməkdən, qəzetə və ya jurnala marağı artırmaqdan ötrüydü. Bu rubrika mətbuatın demokratikləşdirilməsinə xidmət edirdi, Fransa inqilabından sonra mətbuat üçün daha vacib məsələ auditoriyanı özünə cəlb etmək idi. Buna görə də "felyeton" versiyasından istifadə edərək müəlliflər əyləncə xarakterli xırda ədəbi məsələləri işıqlanıdırırdılar, onlar rəsmi və ya siyasi yönlü deyildi. Lakin bir çox ensiklopedik lüğətlər "felyeton"nun hələ XV11 əsrdə meydana gəldiyini qeyd edir, Volter və Didronun felyetonlarını buna nümunə göstərirlər. Bunu da qeyd edək ki, pamfletdən fərqli olaraq "felyeton" çox vaxt müsbət məqalə formasında yazılırdı, onun tənqid və satirik rəng alması isə X1X əsrin əvvəllərində mümkün olmuşdur. Ümumiyyətlə, həm Qərb, həm də Şərq ölkələrində yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlər əsrin əvvəllərindəki hərc-mərcliyi, dövlətlərin düzgün siyasət aparmamalarını, insanların ağır durumuna səbəb olan müstəmləkəçilik və istismarçılıq ehtiraslarını kəskin tənqid atəşinə tutur, hər iki janrdan istifadə edirdilər, lakin onların hədəfləri eyni olsa da, obyektiv və subyektiv səbəblərdən mövzu, məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətləri fərqlidir.

X1X əsrin sonlarında Avropanın hegemon dövlətlərinin imperialist və müstəmləkəçilik siyasətləri hədəf kimi Mark Tven yaradıcılığında da neqativ

boyaların yer almasına şərait yaratdı. Bu siyasətlərin neqativ nəticələri yazıçının gözündən yayınmadı. 1895-1896-cı illərdə o uzunmüddətli səyahətə çıxdı - Afrikada, Hindistanda, Avstraliyada, Tasmaniyada və bir sıra başqa ölkələrdə oldu. Bu səyahətin nəticəsi olaraq oçerklərdən ibarət yol qeydlərini yazdı. Onun "Ekvator boyunca"(1897) yol qeydləri kitabı bu qəbildəndir. Bu kitab bundan əvvəlki yol qeydlərindən fərqli olaraq dünyanın siyasi problemlərindən bəhs edirdi.

1900-cü ildə uzun müddət Avropa səyahətində olan yazıçı ABŞ-a qayıdır və müxbirlərə verdiyi müsahibələrin birində bəyan edir ki, *"bir müddət əvvəl Amerikadan Avropaya "imperialist etiqadlı adam kimi" getmişdim, lakin bu fikrim xeyli dəyişib... mən indi antiimperialistəm!"* Yazıçı imperialist dövlətlərin yeni-yeni cinayətlər törətməsinin şahidi olmuşdu və bu, ona çox pis təsir etmişdi. Avropadan Vətənə dönmək ərəfəsində Pekində dəhşətli bir hadisə baş verir: bir neçə "xristian" dövlətinin birləşmiş qoşunları Çində xalqın antiimperialist etiraz nümayişlərini dağıtmaq və əzmək üçün Pekinə yeridilir və dünya mətbuatı bunu "boksçu üsyanı" adlandırır. 1900-cü ilin noyabr ayında Mark Tven ictimai rezonans doğuran çıxış edir və çıxışında Çin "boksçularıyla -xarici imperialist qüvvələrə qarşı çıxan mübarizlərlə" həmrəy olduğunu bildirir. *"Boksçu vətənpərvərdir, o, Çində yeganə vətənpərvərdir ki, mən ona qalibiyyət arzulayıram!"(1900).* Bu çıxış yazıçının ədaləti müdafiə etməsindən xəbər verirdi; bu elə bir sadə həqiqət idi ki, onu hər bir sadə amerikalı, hətta "Tom Soyer" və "Haklberri Finn" də anlayırdı.

İlk vaxtlar Mark Tven pamfletləri sənədli faktlar əsasında yazırdı. Mətnə qəzetdən götürülmüş fraqmentlər əlavə edirdi, hesabatlardan, statistik rəqəmlərdən istifadə edirdi. Misal üçün, yuxarıda qeyd etdiyimiz Çində "boksçular üsyanı" kimi tarixə düşən xırda şəhər burjuaziyası ilə birlikdə geniş kəndli kütləsinin yerli feodallara və xarici qəsbkarlara qarşı üsyanı baş vermişdi. Avropanın güc dövlətləri bu üsyanı boğdular, bu zaman Mark Tvenin "Zülmətdə oturan Adama" («To The Person Sitting in Darkness», 1901) adlı məşhuir pamfleti işıq üzü gördü. Burada söhbət guya Çin "zülmətinə" gələn "qeyri-sivil" adamlardan gedir, onlar Qərb missionerlərinə - "Sivilizasiyanın ənamları" adı altında fəaliyyət göstərən xristianlığı yaymaq üçün xristian olmayan xalqlar arasına göndərilən təbliğatçılara - iltifat göstərmək istəyirlər. Lakin əslində isə bu "ənamlar" həyasızcasına zorakılıq və soyğunçuluq edirlər. Yazıçı belə ikiüzlü ümumiləşdirilmiş obrazlardan birini – Amenti, öz pamfleti ilə rüsvay edir, onu divara mıxlayır. Mark Tven daha sonra yazır: *"Kayzerin tələbi ödənildi. Lakin çox pis oyun oldu, bu, Çin əhalisində pis təəssürat oyatmaya bilməzdi. Bu hadisələr yəqin ki, onları düşünməyə məcbur edərdi və deyərdilər:"Sivilizasiya mərhəmətlidir, biz belə eşitmişik. Amma bu bizim cibimizə görədirmi? Bizdə varlı çinlilər var, ola bilsin ki, bu onların ciblərinə uyğundur; axı yardım onlar üçün nəzərdə tutulmayıb, Şandunun kəndliləri üçün nəzərdə tutulub; məhz onlar belə böyük məbləği ödəməlidirlər, özü də gündə 4 miskin sentə işləyə-işləyə. Doğrudanmı belə bir Sivilizasiya bizimkindən yaxşıdır? Doğrudanmı o, bizimkindən daha müqəddəsdir, daha yüksək və xeyirlidir? Doğrudanmı bu*

soyğunçuluq deyil? Məgər Almaniya Amerikadan iki missionerə görə 200.000 dollar tələb edə bilərdi? Məgər o, Amerikaya buna görə barmaq silkələyə bilərdi?...”

“Sivilizasiyanın ənamları-missionerlər” öz yerlərini möhkəmləndirdilər, işğal olunmuş Filippin adalarında kök saldılar. Mark Tven statistik məlumatlara və mətbuata əsaslanaraq irqçi azğınları kəskin tənqid edir və “yerli” əhalinin alçaldılmasına qarşı çıxış edir. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır: yaxşı olar ki, Çindən “insanpərvər” missionerlər çıxarılsın və onları qaradərili amerikalıların müdafiəsində “xeyirxah” niyyətlərini gücləndirmək üçün göndərsinlər.

Mark Tvenin yaradıcılığının son mərhələsi ABŞ-da ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin və narahat çağlarına düşmüşdü. Əsrlərin biri-birini əvəz etməsi dönəmində (1899-1900-cü illər) ABŞ-ın aqressiv xarici siyasəti, habelə yarıtmaz daxili siyasəti yazıçını qane etmirdi. İspan-Amerika müharibəsi (1898-ci il) və bu müharibədə ABŞ-ın İspaniyanı darmadağın etməsi, Kubanı zəbt etməsi, özündən asılı vəziyyətə salması və s. hadisələr yazıçının ürəyincə deyildi. Doğrudur, ilk vaxtlar o, müharibəni təqdir edirdi, lakin sonralar mahiyyəti anladıqca onun dağıdıcı və yırtıcı təbiətli olmasını dərk etdi; hər cür işğalçılıq siyasətini və diktaturanı pislədi. Demokratik ideallar adı altında dövlət ideologiyasının zərərli olduğunu qeyd etdi və beləliklə, o zamankı mütərəqqi Amerika ziyalıları da Mark Tveni dəstəklədi. Amerikada antiimperialist Liqa yaratdılar və təbii ki, bura Mark Tvenlə yanaşı, bir çox tanınmış alim, yazıçı və publisist daxil oldu. Beləliklə, Mark Tven öz vətəndaşlıq mövqeyini pamfletlər yazmaqla bildirdi.

Mark Tveni Amerikanın siyasi gerçəklikləri çox maraqlandırırdı; onun memuarlarını oxuyarkən bunu daha aydın görmək olar. Memuarların səhifələrində yazıçı Amerika demokratiyasının başında duranlara və böyük bizneslə məşğul olan fiqurlara qarşı kəskin tənqidlər yağdırır. Yazıçı bütün pamfletlərində ironiyadan və satiradan istifadə edir; komizmin üsul və vasitələrini yerində və sərrast işlədən yazıçının üslubu, dili, manerası müasirlərini də heyrətləndirmişdi. Onun tənqidi kinli deyildi, amma sərt və acıydı. “Montanadan olan senator Klark”(1907) məqaləsində yazır ki, senator “yerli qanunverici orqanı və hakimləri, adamlar yemək və paltar alan kimi pulla alır”; senator Montanada “korrupsiyanı adi hala çevirmişdir”. Bəlkə elə buna görə də ölkədə “əxlaq cəhətdən ondan aşağı adam yoxdur”. Daha sonra senatorun şərəfinə düzəldilən banketdə iştirak edən adamlar haqqında belə deyir:”Onlar utanmadan özlərini deşiyə soxurlar və açıq-aşkar dollara və dollar sahiblərinə itaət edirlər”.

Mark Tven korrupsiyaya qurşanmış mətbuat haqqında da sərt sözlər deyirdi. ABŞ-da o cür mətbuatı bəzən “azadlığın metal qırıntıları” adlandırırlar. *“Ölkədə meydan sulayan siyasi təqiblərdən qidalanan” maqnat Quttenheym Kolorado ştatının qanunverici məclisini pulla alandan sonra“ onlar da onu ABŞ-ın Senatına seçdilər. “Post” qəzeti də guya ictimai rəyə əsaslanaraq, tez-tələsik senatorun müdafiəsinə qalxır”. Axı, senator, qəzetin yazdığına görə, “bir çox digər ştatdan nümunə götürüb”. Buna görə də “senatorun hərəkətlərində heç bir pis şey yoxdur”.*

Yazıçı hər zaman yalançı vətənpərvərliyin, təcavüzkar lovğalıq və iddianın əleyhinə olmuşdur. "Biz anqlosakslarıq" pamfletində ədib kədərlə vurğulayır:"Bilmirəm, yaxşıdı, yoxsa pis, biz Avropaya öyüd verməkdə davam edirik". Bu pamfletdə söhbət bir toplantıdan gedir, toplantıya sədrlik edən şəxs "yüksək rütbəli ehtiyatda olan hərbçidir", çox böyük şövqlə bəyan edir ki, "biz anqlosakslarıq, anqlosaksa nəsə lazım olanda, *gedir və götürür*". Sonuncu sözləri Mark kursivlə verir. Qeyd olunan yüksək rütbəli hərbçinin bu şövqlü bəyanatı belə bir entuziazm doğurur, banketdə iştirak edənlər – mülki və hərbi adamlar, iki dəqiqə ərzində həyəcandan vəcdə gəlirlər. Bu epizodu şərh edən yazıçı açıq şəkildə və sərt deyir ki, bu bəyanat xarakterli şüarı başqa cür də demək olardı, o daha ədalətli çıxardı*:"Biz ingilis və amerikalıyıq, oğruyuq, qulduruq, piratçılıq edirik və bununla da fəxr edirik!"*

Burada polemik "həddiniaşma" göz qabağındadır. Lakin Mark Tven doğru deyirdi: Amerika hərbçiləri arasında açıq-aşkar tez-tez militarist və təcavüzkar sayıqlamalar baş verirdi. Buna görə də Mark Tven bir humanist yazıçı kimi belə bəyanatlara kəskin münasibətini bildirirdi.

Ədib prezident Teodor Ruzveltə də ironiya ilə xarakteristika verir, qeyd edir ki, o "bizim dövrün Amerikan centlmenidir". Ruzvelt, şübhəsiz "bizim prezidentlərimiz arasında ən pis prezidentdir" və "öz prezidentlik vəzifəsini pulla almışdır".

"Mənim missioner tənqidçilərimə" (To my Missionary Critics», 1901) pamfletində Mark Tveni hiddətləndirən amillərdən biri Amerika mətbuatında "rəsmi vətənpərvərliyin militarist tonu" barədə yersiz hay-küyün qaldırılmasıydı: məhz bu hay-küy insanları çaşdırır, onları dövlətin ali maraqları adı altında yolundan azdırır və beləliklə, vətəndaşlar ədalətsizliklə barışmalı olurlar. ("Vətənpərvərlik haqqında"- As Regards Patriotism, 1900). Yazıçını ölkədə militarist ambisiyaların artması narahat edirdi. O, kədərlə bildirirdi ki, general Fanston qəhrəmanlıq göstərib, lakin hiylə və məkrli tədbirlə Filippin qiyamçılarının lideri Aginaldonun sığınacağına girib və bəzi gözətçiləri zərərsizləşdirərək onu əsir götürüb. ("General Fanstonun müdafiəsi"- A Defence of general Funston, 1902). Burada dərin sarkazm və kinayə var, Fanstonun "müdafiəçisi" əslində "vətənpərvərlik" bumuna işarə vurur, generalın adı ətrafında dolaşan hay-küyü mənasız sayır. Buna baxmayaraq, müəllimlər və direktorlar Fanstonu uşaqlara qəhrəman və vətənpərvər kimi təqdim edirlər.

Ümumiyyətlə, Mark Tven bütün pamfletlərində demək olar ki, əsl demokrat və humanist kimi çıxış edir, bu da onun siyasi fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini təşkil edirdi. Ömrünün sonlarında böyük sənətkar artıq Amerika həyatına da başqa gözlə baxırdı; müasir sivilizasiya ona "amansız, qəddar, həyasız, təkəbbürlü, alçaq və ikiüzlü" kimi görünürdü. Onun fəlsəfəsi də skeptik və pessimist tonlarla əvəz olunmuşdu. Ömrünün sonlarında yazdığı demək olar ki, bütün hekayə və məqalələrində sarkazm, kədər, istehza və satirik çalarlar vardı. Əlbəttə, Mark Tveni təkcə Amerika qayğıları maraqlandırmırdı; o, Rusiyadakı, Şərqdəki hadisələri və prosesləri də izləyir, yeri gələndə münasibətini bildirirdi. Misal üçün, Mark çar Rusiyasının despotizminə qarşı

çıxış edən mübariz amerikalılardan biriydi. Ədibin xalqçı-yazıçı Stepnyak-Kravçinskiyə yazdığı məktub "Azad Rusiya" jurnalında çap olunmuşdu, orada Mark çarizmin əleyhdarlarına mənəvi dəstək göstərirdi.

1905-ci il rus inqilabı hadisələri Mark Tvenin münasibət və baxışlarını daha da gücləndirir. 1906-cı ildə ABŞ-a gəlmiş Maksim Qorkinin şərəfinə düzəldilmiş ziyafətdə Mark Tven "Rus respublikası" adlı böyük bir nitq söyləyir. Burada o, Rusiyadakı azadlıq hərəkatının üzvlərini dəstəkləyir və daha sonra "Çarın monoloqu" (1905) adlı pamfletində 11 Nikolayın siyasətini və şəxsiyyətini kəskin tənqid edir.

Beləliklə, Mark Tven nəinki Amerika ictimai-siyasi həyatının realist bədii panoramını yaratmış, habelə Avropanın, yaşadığı dövrün və cəmiyyətin mövcud siyasi-ictimai yaralarını açmış, ziddiyyətli situasiyaların konfliktlərini satirik-yumoristik planda mənalandırmışdır.

Ədəbiyyat

- Mark Twain. Autobiographical dictation 13 September 1907. Published in Autobiography of Mark Twain, Vol. 3 (University of California Press, 2015)
- Welland D. The Life and Times of Mark Twain. N.Y., 1991
- David Zmijewski, "The Man in Both Corners: Mark Twain the Shadowboxing Imperialist", Hawaiian Journal of History, 2006, Vol. 40, pp. 55–73
- Словарь литературоведческих терминов. Ред.-сост.: Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. М.: «Просвещение», 1974. s. 257-258. 509 s.
- Американская новелла XIX-XX вв.: а 2т. сост. и предисл. А. Старцева. Москва. «Наука», 1958. S.173
- Большая Советская энциклопедия (в 30 т.). А. М. Прохоров (гл. ред.). 3-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1977. Т. XXVII. s. 271–272. 624 s.

RESUME
POLITICAL TARGETS IN MARK TWAIN`S PAMPHLETS

The article analyzes the political pamphlets and articles of the American writer Mark Twain, a classic of world literature, and explains the objective causes and consequences of the author's goals of political criticism on the basis of examples. In our opinion, Mark Twain's pamphlets, which are an important part of his journalism, played a special role in his reputation as a humanist writer. In his political and journalistic works, travelogues and speeches, the writer fulfilled his duty as a patriotic citizen, exposed harsh and expressive exposure of concrete facts and personalities, and sharply criticized socio-political events and the ugliness of social and cultural life.

When we look at it, we come to the conclusion that he used this "weapon" against despotism and imperialism, in almost all of his works he condemned the imperialist policy of the United States, colonialism, claims to domination of world powers, chauvinism, racism, political hypocrisy. and expressed strong opposition to religious mysticism. At the end of the 19th century, the imperialist and colonial policies of the European hegemons were also reflected in the work of Mark Twain. In 1895-1896, our writer traveled the world, visited Africa, India, Australia, Tasmania, etc. and wrote a book about the political problems of the world arising from these memories and impressions.

He criticized the political turmoil in Europe, emphasizing that imperialism had gone to Europe and returned anti-imperialist. As a result, the writer not only created a realistic panorama of American socio-political life, but also opened the existing political and social wounds of Europe, its time and society, satirically and humorously interpreted the contrast of conflicting situations.

Key words: mark twain, pamphlet, policy, target, criticism, reality and satire

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ В БРОШЮРАХ МАРКА ТВЕНА
РЕЗЮМЕ

В статье анализируются политические брошюры и статьи классика мировой литературы, американского писателя Марка Твена, на примерах разъясняются объективные причины и следствия авторских целей политической критики. На наш взгляд, брошюры Марка Твена, которые являются важной частью его журналистской деятельности, сыграли особую роль в его репутации как писателя-гуманиста. В своих политических и публицистических произведениях, рассказах о путешествиях, речах и выступлениях писатель выполнил свой долг патриотического гражданина, разоблачил резкое и выразительное разоблачение конкретных фактов и личностей, резко критиковал общественно-политические события и безобразие социальной и культурной жизни.

Когда мы смотрим на это, мы приходим к выводу, что он использовал это «оружие» против деспотизма и империализма, почти во всех своих произведениях он осуждал империалистическую политику США, колониализм, претензии на господство мировых держав, шовинизм, расизм, политическое лицемерие и решительный протест против религиозного мистицизма.

В конце XIX века империалистическая и колониальная политика европейских гегемонов нашла отражение и в творчестве Марка Твена. В 1895-1896 годах наш писатель путешествовал по миру, посетил Африку, Индию, Австралию, Тасманию и т. Д. И написал книгу о политических проблемах мира, возникающих из этих воспоминаний и впечатлений. Он критиковал

политические потрясения в Европе, подчеркивая, что империализм ушел в Европу и вернулся антиимпериалистическим. В результате писатель не только создал реалистичную панораму общественно-политической жизни Америки, но и вскрыл имеющиеся политические и социальные раны Европы, ее времени и общества, сатирически и юмористически интерпретировал конфликты конфликтных ситуаций.

Ключевые слова: марка, брошюра, политика, мишень, критика, реальность и сатира

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Kamran Nəzirli tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

DURSUNOVA FATİMA ƏSKƏR QIZI
BDU, Türkologiya kafedrasının dosenti
Z.Xəlilov küç 23
fatimad@bk.ru

ТЮРКСКИЙ СОВЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР: ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена актуальным вопросам тюркского фольклора советской эпохи. Тюркский советский фольклор представляет собою народную художественную культуру советской эпохи. Произведения советского фольклора использовались в качестве идеологического оружия и средства агитации. Развитие тюркского советского фольклора тесно связано с историей СССР. Фольклорные произведения этого периода обогащались новыми чертами и содержанием. Идейно-тематическое содержание произведений было детерминировано советской идеологией. Социалистическое строительство, установление советской власти, коллективизация и многие другие актуальные темы советской эпохи стали основными темами тюркского советского фольклора. В образцах тюркского фольклора советской эпохи доминировал пафос социалистического преобразования жизни народа. Принято считать, что тюркский советский фольклор возник на основе вековых народно-поэтических традиций тюркских народов, став закономерным продолжением в новых исторических условиях. Исключительное значение в процессе советизации тюркского фольклора имело творчество народных поэтов-сказителей: бахши, шаиров, акынов, ашугов. Советская пропагандистская машина, в целях идеологической обработки сознания завоеванных народов, пыталась использовать такую действенную форму пропаганды, как народное слово, выразителями которого были именно певцы-сказители. Многие оригинальные тексты на тюркских языках отсутствовали, публиковались лишь переводы на русский. Фольклорная принадлежность многих произведений советской эпохи вызывает большое сомнение. Этнокультурная идентификация многих образцов тюркского советского фольклора требует детального исследования.
Данные исследования должны быть направлены на развенчание мифов о «прекрасном размахе, который дала народному творчеству великая революция» (4, 135).

Ключевые слова: тюркская литература, советский фольклор, развенчание мифов, советская идеомифологическая система, этнокультурная идентификация

Фольклорные произведения, основанные на преемственности народных художественных традиций, являются зеркалом народа, отражают его жизнь, воззрение и идеалы. В первые годы установления советской власти, пропагандистская машина страны Советов ищет и находит самые действенные средства для формирования новой советской идеологии. И совсем неслучайно, что коллективное творчество народа становится важным элементом этой идеологической работы.

В советском литературоведении появляется новое, на наш взгляд иррациональное понятие, - «советский фольклор». Авторы антологии «Русский советский фольклор», изданной Институтом русской литературы Академии Наук СССР, к примеру, пишут, что определяющее значение для составителей этой антологии имеют такие критерии, как «возникновение произведений непосредственно в народной среде, отсутствие автора – профессионального литератора, отсутствие авторского текста, анонимность, содержание и поэтика, соответствующие особенностям народного художественного опыта, массовое признание и популярность, вариативность» (6, 4). Однако, осознавая невозможность соблюдения этих критериев в рамках так называемого «советского фольклора», авторы тут же делают небольшую поправку, отмечая, что существуют произведения, которые не совсем отвечают этим критериям и относятся к различного рода смежным и промежуточным явлениям

Подобная оговорка создает широкое поле деятельности для советских фольклористов. Теперь можно было включать в список фольклорных произведений и вовсе не фольклорные образцы. К сожалению, литературоведение постсоветского периода не раскрывает реальные имена профессиональных литераторов, которые на самом деле создавали это анонимное народное творчество, но факт очевиден и не требует, на наш взгляд, особых доказательств: эти произведения сочинялись профессиональными писателями и стилизовались под народные. Возможно что-то и писалось народом, но исследование этой темы может стать объектом отдельной исследовательской работы.

Так или иначе, после установления советской власти в рамках традиционных жанров устного народного творчества появляются новые произведения советской тематики. В русском советском фольклоре самыми популярными оказываются частушки, а известные частушки с зачином «Эх, яблочко» даже становятся своеобразным гимном советских матросов.

Со временем тематика фольклорных произведений расширяется от революционных до произведений о коллективизации, социалистическом строительстве и т.д.

Эти новые культурные веяния не обошли стороной и фольклор тюркских народов, проживающих в СССР. Тюркские фольклорные жанры,

такие как дастан, гошгы, баяты и многие другие, вслед за русским фольклором, начинают осваивать новую советскую тематику.

Исключительное значение в процессе советизации тюркского фольклора имело творчество народных поэтов-сказителей: бахши, шаиров, акынов, ашугов. К примеру, истоками первых произведений советского периода в туркменской литературе принято считать устное народно-поэтическое творчество. Стихотворные формы, средства художественной выразительности языка, поэтические приемы были всецело взяты из устного народного творчества туркмен. Зачинателями советской туркменской литературы стали именно народные певцы-шахиры, такие как Кёр-Молла, Молламурт, Дурды Клыч и др.

Дастан «Большевик» шахира Кёр-Моллы стал первым произведением туркменской литературы о борьбе Красной Армии, о большевиках и установлении советской власти в Туркменистане. Произведение написано в соответствии с канонами жанра героического дастана. События и деяния героев гиперболизированы, герои идеализированы. Проза перемежается со стихами. В стихотворных строках используется такая форма классической туркменской поэзии как гошгы.

Популярный в тюркском фольклоре жанр дастан продолжает быть самым востребованным жанром и в советское время. Формируется особый пласт фольклорных дастанов о строительстве страны Советов, о борьбе большевиков, о вождях революции. Так, в советскую эпоху создаются героические дастаны о Ленине, Сталине и даже Ворошилове и Ежове.

Согласно советским источникам, зачинателями советской киргизской литературы были также народные акыны. Эти же источники во один голос утверждали, что «большая часть киргизских народных акынов радостными песнями приветствуют Великую Октябрьскую социалистическую революцию» (2, 412). На передний план выдвигалась фигура акына Токтогула (1864-1933), имя которого было широко известно не только среди киргизов, но и среди всех тюркских народов этого региона еще задолго до революции.

Биография акына Токтогула как нельзя лучше подходила под критерии советского акына: родился в бедной семье, в 18 лет стал очень популярен среди народа из-за победы в состязании акынов над известным придворным акыном местных феодалов, за что потом жестоко преследовался, в 1898 году участвовал в андижанском восстании, был приговорен к смертной казни, но затем это наказание было заменено семью годами каторжных работ в Сибири, общался с русскими политическими ссыльными, выступал за права бедняков. Революцию Токтогул застал в преклонном возрасте. Творчество акына стало собираться и издаваться уже в 1930-х годах. В сборниках, издаваемых крупными советскими издательствами, наряду с уже известными песнями акына, появляются новые на советскую тематику: «Куткарды Ленин акылман»

(«Ленин спас мудростью своею»), «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду» («Что за мать родила такого сына, как Ленин?»), «Токтогулдун басмачыларга каршы ырдаганы» («Песня Токтогула против басмачей»), «Биздин колхоз ”Кызыл Туу”» («Наш колхоз «Красный Восход»») и многие другие.

Дата написания этих произведений неизвестна, но публиковались они, как было уже отмечено, с конца тридцатых годов, фактически после смерти самого автора. В связи с этим возникает вопрос: что знал преклонного возраста акын о коллективизации, понимал ли значение этого непонятного русского слова «колхоз», и откуда у старца эта высшая степень «социалистической сознательности и чистота классового мировоззрения» (5, 6)? Отсутствие прижизненных записей произведений акына порождает еще много других вопросов. В данном контексте смеем утверждать, что текстологическое изучение наследия поэта становится одной из актуальных задач тюркской литературы.

Советские литературоведы приводят нам примеры революционного фольклора и в узбекской литературе. В народной узбекской сказке «Смерть бога», записанной якобы со слов жителя кишлака Вабкенд (Старая Бухара) Карима Ачилева, рассказывается о том, как Ленин и Сталин убивали бога: «Рассердились Ленин и Сталин на бога, столкнули его вниз. Бог упал на землю и разбился. Так и не стало бога. А Ленин и Сталин опустились на землю, прогнали царя Николая и богачей к стали жить счастливо: русские, узбеки, таджики, татары и другие народы» (3, 77).

Факт фальсификации узбекского фольклора в данном конкретном случае не требует никаких доказательств. Весьма очевидно, что узбекский народ, даже в годы «безбожной пятилетки», не мог создать такую кощунственную историю о смерти бога, а финал сказки, где русские, узбеки, таджики, татары и другие народы зажили счастливо вместе, написан в духе соцреалистической литературы и в «советской идеомифологической системе» (7, 287) служит мифу о едином советском народе.

Ашыгское творчество – самый популярный, самый действенный вид устного народного творчества, характерной особенностью которого является бичевание поступков родовой знати - становится незаменимым оружием в пропагандисткой деятельности Советской власти, важным средством политико-воспитательной работы, в особенности на селе.

После установления Советской власти ашыги привлекаются к общественной жизни страны. Их приглашают на собрания колхозников, на различные агитационные мероприятия в клубах. Ашыги, адаптируясь под новые реалии, в своем творчестве воспевают Советскую власть, Октябрьскую революцию, партию и Ленина.

В периодической печати Азербайджана, в частности в таких известных изданиях, как журнал «Революция и культура» и газета «Литература»,

публикуются «Товарищи» ашыга Наджафа; «Бедняки», «Социализм строится» ашыга Мамеда; «Колхоз», «Азербайджан- страна советов» ашыга Гусейна; «Песня о Сталинской конституции» ашыга Асада и многие другие произведения. В 1935 году выходит в свет двухтомный сборник «Ашыглар» («Ашыги»), где наряду с известными старыми произведениями публикуются новые, на советскую тематику, в 1937 печатается сборник «Ленин хаггында ашыг шеирлери» («Стихи ашыгов о Ленине») под редакцией Х.Ализаде, в 1939 году сборник «Ашыгин сеси» («Голос ашыга») под редакцией М.Тахмасиба, где были собраны гошма о революции и его великом вожде Ленине. В последующие годы советские фольклористы продолжают собирать и публиковать произведения ашыгов, дополняя все новыми именами и произведениями.

Так, составители сборника «Я – ашыг, люблю тебя» представляют вниманию читателей стихи одной из видных представителей женской ашугской школы Азербайджана ашыга Басти, которая родилась в 1836 году и прожила сто лет. В книге сообщается, что приход Советской власти ашыг Басти приветствовала энергичными стихами:

Пришли Советы в Горный край –
Народ, раденье покажи!
Рука, усталости не знай,
В труде уменье покажи! (стр.279)

Возможно ашыг Басти, заставшая советскую власть в очень престарелом возрасте, несмотря на преклонный возраст, смогла понять и принять новую власть как некое благо для народа и, соответственно, написать хвалебное гошма, но, вполне может быть, что это произведение было написано на заказ от ее имени, что также требует дополнительного исследования.

В данном контексте огромный интерес представляет личность другого тюркского поэта-сказителя - казахского советского акына Джамбула Джабаева (по-казахски Жамбыл Жабаев), который также, как и ашыг Басти, прожил сто лет и в годы советской власти, особенно в Сталинский период, был старцем весьма почтенного возраста. Советскому читателю он больше известен по его стихам о блокадном Ленинграде, но всесоюзную славу он получил благодаря песням о советской власти, Ленине и Сталине.

Настоящий скандал вокруг имени Дж.Джабаева разразился после публикации статьи Ербола Курманбаева «Карасай батыр — казахский Илья Муромец» в казахстанской газете «Свобода Слова» 25 января 2007 года. Ербол Курманбаев ссылаясь на книгу "Свидетельство» музыковеда Соломона Волкова, которую С.Волков издал в 1979 м году в качестве записанных им воспоминаний Шостаковича, попытался открыть новый дискурс по проблеме творчества Джамбула Джабаева.

Шостакович в своих воспоминаниях отмечает, что один знакомый композитор (его имя не указывается в книге, но исследователи предполагают, что речь идет об авторе гимна Казахской ССР Е.Брусиловском), который долгие годы проработал в Казахстане, рассказал ему «необыкновенную и, в то же самое время, обычную» (8, 273) историю о творчестве Джамбула Джабаева. История гласит, что «за Джамбула работала целая бригада русских рифмоплетов, среди которых были и известные имена, такие как Константин Симонов. А они-то хорошо знали политическую ситуацию и писали то, что должно было понравиться вождю и учителю, что означало писать главным образом о самом Сталине. Но не забывали и его прихвостней, Ежова, например» (8, 275).

Казахская интеллигенция неоднозначно восприняла эти публикации. Потомки Джамбула подали судебный иск на газету «Свобода Слова», с требованием выплатить 800 миллионов тенге (более 6 миллионов долларов) за «нанесенный им тяжелый моральный ущерб». Были и те, кто поддержал журналиста и газету, к примеру, писатель Сапабек Асипов в газете «Свобода Слова» публикует заметку под заглавием «Недостойный иск», где отмечает, что «критикуя мифологизацию Жамбыла, Ербол Курманбаев защищает на самом деле Жамбыла, оказывая его потомкам большую услугу. Жамбыл никогда не был ортодоксом-коммунистом, поддерживавшим Ежова и сталинские репрессии, голод, геноцид казахского народа» (1, 5).

Анализ печати того времени дает основание думать, что казахское общество не было готово к конструктивной дискуссии по этому вопросу. Слишком масштабна фигура Джамбула для казахского народа. Но очевидно одно: казахским коллегам необходимо детально изучить жизнь и творчество акына, выявить стихи, приписанные Джамбулу, и его настоящие.

Очевидно, что советская пропагандистская машина, в целях идеологической обработки сознания завоеванных народов, пыталась использовать такую действенную форму пропаганды, как народное слово, выразителями которого были именно певцы-сказители.

DURSUNOVA FATİMA ASKAR

TURKISH SOVIET FOLKLORE: ETHNOCULTURAL IDENTIFICATION

SUMMARY

This article deals with the issues of the Turkic folklore of the Soviet era. Turkic Soviet folklore represents the folk art of the Soviet era. The works of Soviet folklore were used as an ideological weapon and a means of agitation. The development of the Turkic Soviet folklore is closely related to the history of the USSR. Folklore works of this period were enriched with new features and content.

The ideological and thematic content of the works was determined by Soviet ideology. Socialist construction, the establishment of Soviet power, collectivization and many other topics of the Soviet era became the main themes of Turkic Soviet folklore.

The pathos of the socialist transformation of life was dominated in the Turkic folklore of the Soviet era. It is generally accepted that the Turkic Soviet folklore arose on the basis of the age-old folk-poetic traditions of the Turkic peoples, becoming a natural continuation in new historical conditions. The folk storytellers like bakhshi, shairs, akyns, ashugs had a vast effect on the Sovietization of Turkic folklore. The Soviet regime tried to use such an effective form of propaganda as the folk art. Many original texts in the Turkic languages were absent, only translations into Russian were published.

Belonging of many works to the folk art is highly questionable. The ethnocultural identification of many samples of Soviet Turkic folklore requires detailed research. These studies should be aimed at debunking the myths about Turkic Soviet Folk Art.

Key words: Turkic literature, Soviet folklore, debunking of myths, Soviet ideomythological system, ethnocultural identification

DURSUNOVA FATİMA ƏSKƏR QIZI

TÜRK SOVET FOLKLORU: ETNİK-MƏDƏNİ İDENTİFİKASİYA

XÜLASƏ

Bu məqalə Sovet dövrü türk folklorunun aktual məsələlərinə həsr edilib. Türk sovet folkloru, sovet dövrünün xalq sənətini təmsil edir. Sovet dövründə folklordan ideoloji silah və təşviqat vasitəsi kimi istifadə olunub. Türk Sovet folklorunun inkişafı SSRİ tarixi ilə sıx bağlıdır. Bu dövrün folklor əsərləri yeni xüsusiyyət və məzmunla zənginləşib.

Əsərlərin ideya-tematik məzmunu sovet ideologiyası ilə müəyyən edilib. Sosialist quruluş, Sovet hakimiyyətinin qurulması, kollektivləşmə Türk Sovet folklorunun əsas mövzuları olub. Sovet dövrünün türk folklorunda sosialist xalq qəhrəmanlığı pafosu üstünlük təşkil edib. Məqalədə, Türk sovet folklorunun türk xalqlarının çoxəsrlik xalq-poetik ənənələri əsasında və yeni tarixi şərtlərin təbii davamı kimi formalaşdığı qeyd edilsə də bunun doğruluğu araşdırılır. Türk folklorunun sovetləşmə prosesində bəxşi, akın, aşıq kimi xalq ustadların rolu tədqiq edilir. Sovet təbliğatı, fəth edilmiş xalqlarda yeni sovet şüurunun formalaşmasında

xalq ustadlardan istifadə etməyə çalışırdı. Türk dillərində bir çox orijinal mətn yox idi, yalnız rus dilinə tərcümələr nəşr olunurdu.

Sovet dövründə nəşr olunan bir çox əsərin şifahi xalq ədəbiyyatına aid olması şübhə yaradır. Sovet Türk folklorunun bir çox nümunələrinin etno-mədəni identifkasiyası ətraflı araşdırılmasını tələb edir.

Açar sözlər: türk ədəbiyyatı, sovet folkloru, yalanların ifşa olunması, sovet ideomifoloji sistemi, etno-mədəni identifikasiya

ЛИТЕРАТУРА:

1. Асипов С. Недостойный иск // Свобода Слова. - 2007. - 14 июня. – С.9
2. Богданова М.И. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. -Москва: Изд-во Московского унив., 1960. -490 с.
3. Вишневская Е.Д. Антирелигиозные сказки народов СССР. – Москва: ГАИЗ, 1939 год. - 118 с.
4. Ленин В.И. Собрание сочинений. –Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950, 4 издание, Том 27, - 509 с.
5. Нечаев Е.Е. У истоков русской пролетарской поэзии / Е.Е.Нечаев, Ф.С.Шкулев, А.М.Гмырев. – Москва: Советский писатель, 1965. - 461 с.
6. Путилов Б.Н. Русский советский фольклор. Антология/ Б.Н.Путилов. – Ленинград: Наука, 1967. -189 с.
7. Скороспелова Е.Б. Русская проза XX века. От А. Белого ("Петербург") до Б. Пастернака ("Доктор Живаго"). Москва, 2003. -420 с.

Электронные ресурсы:

8. Волков Соломон. Свидетельство Воспоминания Дмитрия Шостаковича. http://testimony-rus.narod.ru/Testimony.pdf

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: professor Ramiz Əskər tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM QAZIZADƏ
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
nigarqazizade@gmail.com
Hüseyn Cavid prospekti, 31

GƏNCƏ DÖVLƏT DRAM TEATRINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN REJİSSORLARIN YARADICILIQ AXTARIŞLARI
(3-cü məqalə)

XÜLASƏ

Gəncə teatrında melodramativ motivli, sentimental əhval-ruhiyyəli obrazlar nəzərə çarpırdı. Əlbəttə həmin vəziyyəti doğuran səbəbin təhlükəliyindən biri də bu hisslər aləminə məruz qalan obrazların teatr ictimaiyyəti tərəfindən əksər hallarda rəğbətlə qarşılanması idi. Çünki belə münasibət səhv mövqe tutmuş aktyorların yaradıcılığına mənfi təsir göstərirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, melodramatik, sentimental mövqelərlə aşılanmış tamaşalarda cəmiyyətdə hökm sürən neqativ hallara qarşı dövrün vətəndaşlıq münasibətlərini bütöv təbiətli xarakterini yaratmaq mümkün deyil.

Çünki hər iki anlayış bir-biri ilə uyuşmayan cəhətlərdir. Ona görə də Gəncə səhnəsində cəmiyyətin eybəcərlikləri ilə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən barışmaz mövqe aparan obrazlara ara-sıra təsadüf olunurdu. Bu cəhəti doğuran səbəblərdən biri də aktyor oyununda mürəkkəb xarakterli obrazların göstərilməsinin çətinliyi doğururdu. Danışıq tərzinin adi qanunlarına belə istedadlı aktyorlar riayət etmirdilər və nəticədə illərdən bəri formalaşmış ənənəyə biganəlik yaranırdı.

Quruluş tərtibatında bu yönlü «yenilik» azarına tutulmanın səhnənin yersiz boşalmasına təsadüf olunurdu. Bu hallar Gəncə teatrının konkret bir tamaşasında deyil, aktyorların oyununda, yaxud da az olsa səhnə tərtibatlarının məzmununda özünü göstərirdi.

Açar sözlər: Bakıdakı Dram Teatrı, dramaturq, pyes, aktyor, formalaşmış nəticə

50-ci illərin əvvəllərində Kirovabad teatrının rejissor heyətinə Moskva teatr sənəti İnstitutunu bitirmiş H.Sultanov və Azərbaycan teatr İnstitutunda təhsilini başa vurmuş J.Bağırov daxil edildilər. Bu illərdə tənqid kollektivi potensial imkanlarından lazımi dərəcədə istifadə etməməkdə, «Müasir, rəngarəng və dolğun repertuara malik olmamaqda» təqsirləndirirdi.

Kirovabad teatrı 1954-55-ci il mövsümünün sonunda İ.Əfəndiyevin «Atayevlər ailəsi» tamaşasını oynadı.[18] Kollektivin bu pyesə müraciət etməsi təsadüfi xarakter daşımırdı. Kirovabadlılar da rejissor İ.Bağırov pyesə «hamını düşündürən, həyəcanlandıran bir mövzunu səhnəyə gətirən» əsər kimi yanaşmağı, onun vasitəsilə müasirliyin bir sıra məsələlərinə səhnə vasitəsi ilə cavab verəcəyini düşünmüşdü. Şəhər Sovetinin sədri Xosrov Atayev təmiz vicdana, saf mənəvi aləmə malik bir adam kimi təqdim edilir. Onun başı vəzifə, ictimai işlərlə o qədər qarışıqdır ki, ailəsində baş verən hadisələrdən xəbərsizdir. Xosrov Atayevin arvadı Dilşad xanım ərinin artıq ailədaxili məsələlərə laqeyd münasibətindən sui-istifadə edərək, özünün çirkin niyyətlərini Şahsuvarov, Xuduş kimi adamların əli ilə həyata keçirmək üçün min bir oyundan çıxır.

Kirovabadlıların quruluşunda hadisələrin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan Dilşad xanım (P.Veysəlova) tamahkarlıq və şöhrətpərəstliyə qatıldığından tilova saldığı adamlara əzab verməkdən zövq alır. Dilşad xanım öz niyyətini Şahsuvar kimi vəzifəpərəst, yalançı və fırıldaqçı Xuduşdan bacarıqla istifadə edərək, həyata keçirməyə çalışır. Aktrisa rola böyük tələbkarlıqla yanaşaraq, onu bitkin obraz səviyyəsinə qaldırmışdı».[19] Şübhəsiz ki, belə bir yaltaqlıqla yaradılmış mənfi tipi ifşa edən, onun həyat mövqeyinin düz olmadığını göstərən tərəfi-müqabillər xaraktercə daha qüvvətli, inandırıcı təqdim olunmalı idi. Təəssüf ki, Dilşad xanımın həyat platformasına qarşı mübarizə aparan, onun iyrənc əməllərini ifşa edən Xosrov Atayevin qardaşı İldırım Atayev aktyor O.Xəlilovun ifasında xarakterin vətəndaşlıq mövqeyi lazımi boyalarla verilmirdi. Hiss edilirdi ki, aktyorun lakonik ifadə vasitələri ilə obrazın xarakter cizgilərini vermək sahəsində təcrübəsi az idi. Aktyor sanki səhnədə dialoqları izləyir, öz sözlərini isə həyəcansız, heç bir emosional hiss keçirmədən tələffüz edirdi. İldırım qızla görüş epizodlarında ifaçı, quru rəsmiyyətçiliyə üstünlük verirdi».[20]

Təcrübəli aktyor Ə.Yusifzadə oynadığı Xosrov Atayev xarakterinin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzərində kifayət qədər yaradıcılıq zəhməti çəkmədiyi açıq tərzdə nəzərə çarpırdı. Məlumdur ki, real təbii hisslər yaşayan bir insanın səhnə təqdimi yalnız «təmkinlik hissi» ilə azruolunan baxımdan yaradıla bilməz. Xosrov Atayev isə «10 illik həyat yoldaşı Dilşad xanımı evdən qovarkən belə səsinin tonunu yüksəltmirdi».[21] Belə bir qənaət yaranırdı ki, ailəsində yaranmış acınacaqlı situasiya onu narahat etmir. Tənqid aktyorun rol üzərindəki işini «köhnə priyom və üsullardan tamamilə uzaqlaşma»[22] kimi qiymətləndirirdi. Lakin səhnənin də öz tələbləri mövcuddur, onlara riayət etmək üçün aktyor bu cür oyun

[18] A.Babayev. KDDT-nın tamaşaları haqqında. «Kommunist» qəzeti, 1954, 26 fevral.
[19] A.Məmmədov. «Atayevlər ailəsində», «Kirovabad kommunisti», 1955, 19 iyun, № 73.
[20] A.Məmmədov. «Atayevlər ailəsində», «Kirovabad kommunisti», 1955, 19 iyun, № 173.
[21] Yenə orada.
[22] Yenə orada.

tərzinə hazır olmalıdır, əks halda isə obrazın hiss və həyəcanı tamaşaya yad təsir bağışlayırdı.

N.Gəncəvinin «Şəlalə» pyesində Şəlalənin ailəsində baş verən bədbəxtliyin törətdiyi nəticələr təsvir olunur. Şəlalənin atası sərxoşluq bəlasına tutulur, ailə qayğısı onu maraqlandırmır.[23]

S.Mustafayeva Şəlalənin keçirdiyi kədər və iztirabı reallığı ilə çatdırmağı bacaran bir aktrisa olduğunu sübuta yetirirdi. Aktrisa Şəlalənin müsbət xüsusiyyətlərini göstərməklə bərabər, rolun kövrək anlarını da canlandırmağı bacarmışdı.

S.Həsənzadənin Qaçay obrazı əyyaş olmaqla bərabər, həm də rəzil və kobuddur. Onun Mələyə eşq elan etmə səhnəsi «süni təsir bağışlayırdı». [24] Mələyin ifaçısı S. Cəfərova ciddi təbiətə malik bir qadındır. Qaçay məqsədinə çatmaq üçün Mələyə qarşı münasibətində «maksimum səy tələb edən» oyun üslubu tapmalı idi. Obrazın dolğun həyati boyalarla yaradılması onun arvadı Sədaqətin acı taleyi barədə təəssüf hissi oyadırdı. Aktrisa S.Orlinskyanın obrazı ailəsini dağıtmamaq üçün hər bir çətinliyə dözür, öz dərdini başqaları ilə bölüşməyi mənliyinə sığışdırmır.

Aktyor M.Bürcəliyev bu tamaşada özünün ustad sənətkar olduğunu bir daha sübuta yetirdi. Onun Usta Şirin obrazı «insanpərvər təbiətə malik olduğu aydın şəkildə büruzə çıxırdı».[25] İfaçı Usta Şirini iclas səhnəsində isə ciddi, Qaçay kimi əyyaşlara qarşı kəskin mövqedən çıxış edən bir insan kimi təqdim edirdi.

Tamaşanın aktyor ansamblının bir neçə qüsuruna baxmayaraq, quruluşçu-rejissor H.Ağayev əsərin ideya istiqamətinə düzgün traktovka verdiyini qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, onun quruluşlarında teatrın digər tamaşalarında az müşahidə olunan fikir tamlığı, bütövlüyü nəzərə çarpır. Rejissorun işə məsuliyyətli münasibəti yaradıcı heyətin üzvlərinə də (rəssam P. Məmmədov) öz müsbət təsirini göstərmişdir.[26]

Lütfəli Həsənov «Günəş» pyesində sovet adamının mənəvi qüdrətini əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş və bu insani keyfiyyətləri ilk plana çəkməyə səy göstərmişdir. Əsərin əvvəlində Günəşin kimsəsiz ailədə böyüyən qız kimi görürük. Şahmar bəy zorla onu özünə arvad edir. Lakin ər evində də o daim təhqirə məruz qalır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Şahmar qaçıb Türkiyəyə gedir. Günəş ali təhsil alıb, həkim olur, oğulları Şahin və Tərlanı tərbiyə edir. Şahmar Qəmbərov familiyası ilə sərhədi keçir, vətənə qarşı casusluq

[23] Teatr 1956-57-ci il mövsümünü bu tamaşa ilə açıb. A.Məmmədov «Şəlalə», «Kirovabad kommunisti», 1956, 14 oktyabr, № 124.
[24] Yenə orada.
[25] Teatr 1956-57-ci il mövsümü bu tamaşa ilə açıb. A.Məmmədov «Şəlalə», «Kirovabad kommunisti», 1956, 14 oktyabr, № 124.
[26] Yenə orada.

fəaliyyəti göstərir, Günəşin işlədiyi xəstəxananı partlatmaq istəyir. Lakin niyyətini həyata keçirməyə imkan tapmır. Pyes sovet adamlarının mənəvi qüdrətinin təntənəsi ilə bitir.

Əsərin məzmunundan göründüyü kimi dövrün şişirdilmiş pafosu onda üstünlük təşkil edirdi. 50-ci illərin gerçəkliyi müasir teatrın nəinki predmetinə, həm də estetik meyarına çevrildiyi bir zamanda zamanca vaxtı keçmiş hadisənin səhnəyə gətirilməsi teatr sənətimizin inkişafına da təsirini göstərirdi.

S.Məcnunbəyovun «İldırım» pyesi də müasir mövzuya həsr olunmuşdur. Əsərdə ilk baxışda melodramatik təsir bağışlayan əhvalatın müəllif tərəfindən gerçəkliklə səsləşən konfliktlər əsasında təqdimi ona maraqlı səhnə həyatı verməyə imkan yaradırdı. Kirovabadlıların tamaşasında hadisələrin əsas aparıcı qüvvəsi Yeganə obrazının üzərinə düşürdü. Aktrisa P.Veysəlova ilk şəkildə şəxsi səadətini üstün tutan Yeganənin əri İldırımı atdıqdan sonra özünə çətin bir həyat yolunu seçdiyini mənalı oyunu ilə tamaşaçıya çatdırmağa çalışırdı. P.Veysəlovanın ifasında məhz mənəvi sarsıntı anlarını yaşayan Yeganənin bir daha özünə xoşbəxt ailə qura bilməyəcəyi aydın bir tərzdə duyulurdu. Tamaşanın sonunda Yeganə şəxsi həyatda bağışlanmayacaq bir səhv etdiyi qənaətinə gəlir. Obraz həyatdakı ictimai vəzifəsini unutmamışdı, məhz bu cəhət xarakterin melodramatik əhval-ruhiyyəyə qatılmasına köməklik göstərir. Təbiətin saflaşma prosesi qəhrəmanın ictimai fəaliyyətinə də öz müsbət təsirini göstərir. O, ətrafındakı insanlara qarşı daha həssas, qayğıkeş münasibət bəsləyir. Bu cəhət ifaçının final səhnəsindəki oyunu xüsusilə təsirlidir.[27]

Əsərin əsas aparıcı motivinin rejissor tərəfindən nəzərdən qaçırılması İldırım obrazının həm tərbiyəvi, həm də estetik dəyərinə ziyan toxundurmaqla yanaşı, quruluşun da ümumi təsir qüvvəsinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Aktyorlarda İ.Talıblı (Usta Piri) və Ə.Yusifzadə (Usta Murad) ifa etdikləri obrazların daxili aləmlərinin incəliklərini açaraq, təsirli səhnə obrazları yaradıblar. Hər iki ifaçının oyunundan real həyatdan doğan yumor tamaşanın şux bir tərzdə gedişinə öz təsirini göstərirdi.[28]

Kirovabadlılar müasir mövzulu dramaturgiyaya olan ehtiyacını teatrın sifarişi ilə yazılan pyeslərin hesabına ödəyirdilər.

Rejissor H.Sultanov B.Vahabzadənin **«Vicdan»** pyesinin quruluşunda da dövrün müasir problemləri ətrafında gedən axtarışlar sahəsində öz işini davam etdirmişdir. Pyesin əsas obrazlarından olan Sultan Zöhrabov mühüm bir elmi idarəyə rəhbərlik etsə də, həyatın ziyalılar qarşısında qoyduğu tələblərlə ayaqlaşmır, öz nəzəri biliyini artırmağı lazım bilmir.

---

[27] Ənvər Yusifzadə. Dramaturji materialın həyatiliyi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1957, 23 noyabr.
[28] Yenə orada.

Aktyor Ə.Yusifzadə ilk səhnələrdən Sultan obrazının daxili aləminin hücumunu aydın, səlis səhnə ifaçılıq boyaları ilə təsvir edirdi. Quruluşun sonuna yaxın Sultan saxtakarlıqla qazanılmış nüfuzunun laxladığından qorxuya düşür, bir növ obrazın daxilində mübarizə getdiyi duyulurdu. Bəzi epizodlarda Ə.Yusifzadə ani də olsa fikrə dalırdı, sanki vicdanı ilə məsləhətləşirdi. Aktyor obrazını bu səpkidə oynamağa sonda onun islah olmasına bir növ zəmin hazırlayırdı. Lakin xarakterin bu islah prosesini göstərən komponentlər toplusunun dramaturji materialda kifayət qədər olmaması aktyorun səyini doğrultmurdu.[29]

Rolun düzgün aktyor təfsiri pyesdəki mövcud qüsurların tamaşada müəyyən dərəcədə sərf-nəzər olmasına gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan K.Sultanovun Fəxrəddin obrazındakı işi nümunə göstərilə bilər. Xalidə Fəxrəddinin sevgisinə bivəfa çıxaraq, Zöhrabova ərə getmişdir. Onlar illər keçəndən sonra yenidən görüşürlər. Keçmiş hisslər baş qaldırır. Xalidə həyatda səhv yol tutduğunu dərk edir, Zöhrabovla ayrılmaq qərarına gəlir. Aktyor bu səhnədəki oyununda melodramatizmə qapılmayaraq, obrazı təbii, başqasının düşdüyü vəziyyəti duymağa çalışan bir insan kimi canlandırırdı. [30] Məhz K.Sultanov real, rola məsuliyyətli yanaşması sayəsində obraz dramaturji materialda olan sentimental hisslərdən azad olmuşdu.

Tamaşada Bahar müəllimə. Pakizə kimi qadın obrazları aktrisalar S.Orlinskaya və S.Mustafayeva tərəfindən uğurla yaradılıb. Təəssüf ki, həm rejissor, həm də aktyor heyətinin fəaliyyətində aydın tərzdə müşahidə olunan bir nöqsan cəhət «Vicdan»ın quruluşunda da nəzərə çarpırdı. İfaçıların hamısı eyni dərəcədə bitkin səhnə obrazı yaratmaq qayğısına qalmırdılar. Ona görə də teatrın əksər tamaşalarında sənətkarlıq məharətini göstərən artistlərlə yanaşı, dram dərnəklərinin üzvlərini xatırladan ifaçılara da təsadüf edilirdi. Odur ki, quruluşların emosional təsir qüvvəsi aşağı olur, ustad aktyorların da zəhməti ümumi aktyor ansamblının konteksində qüvvəsini itirirdi.

Kirovabad teatrı 50-ci illərin axırlarında dramaturq S.Axundovun müasir həyatın aktual mövzularına toxunan **«Məhəbbət nişanəsi»** və **«Məzəlizadələr»** pyeslərini tamaşalarını hazırlamışdır. Lakin müəllif günün vacib məsələlərini səhnəyə gətirməklə, heç də teatr ictimaiyyətinin həqiqi marağını qazana bilməmişdir. Bu əsərlərdə problematik mövzunun səthi halda quruluşu, obrazların dayazlığı, xarakterlərin cılız, konfliktin bədii əsərlərdə dəfələrlə təsadüf etdiyimiz situasiyalar üzərində qurulması pyeslərin əvvəlcədən səhnə həyatını müəyyənləşdirirdi. Odur ki, teatrın istedadlı rejissoru H.Ağayev hər iki quruluş üzərində məhsuldar yaradıcılıq işi apardıqlarına baxmayaraq, tamaşalar uzun ömürlü olmamışlar.

---

[29] Ənvər Yusifzadə. Dramaturji materialın həyatiliyi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1959, 10 yanvar.
[30] Ə.Şərifov. «Vicdan», «Kirovabad kommunisti», 1959, 6 yanvar, № 10.

«Məhəbbət nişanəsi» pyesində gənc aqronom Şahid (K.Sultanov) xam torpaqlarda üzüm plantasiyaları salmaq arzusu ilə kəndə gəlir. Artıq kənddə saxta nüfuz qazanmış Murtuz (M.Avşarov) onun xeyirxah əməllərinin həyata keçməsinə imkanı daxilində maneçilik törədir. Tamaşada M.Bürcəliyevin «təmiz qəlbli, işgüzar bir adam»[31] olan Həsənovu S.Mustafayevanın «təravətli, orijinal»[32] təbiətli Mehribanı aktyorların səyi nəticəsində baxımlı alınmışlar. Lakin bu xoş rəyi quruluşun əsas obrazları olan Şahid və Murtuz barədə söyləmək mümkün deyil. Çünki hər iki obraz müəllif tərəfindən quru, sxematik verildiyi üçün «onların xaraktercə bütöv səhnə surətlərini yaratmaq mümkün olmamışdır».[33]

«Məzəlizadələr» komediyasında isə S.Axundov cəmiyyətin ümumi axarından kənarda qalan, ucuz şöhrət dalınca qaçanları tənqid, məqsədi götürmüşdür. Əsərin məzmunu texniki məktəb bitirib ixtisas alan, lakin bu ixtisasını bir yana atıb, bacarmadıqları bir sahədən yapışan bəzi gənclərin gülünc vəziyyətə düşmələrindən ibarətdir. İbrət və Hidayət gənc mexanikdirlər. Lakin təyinatla getdikləri iş yerlərində çətinliklə üzləşdikləri üçün asan yolla şöhrət qazanmaq fikri ilə Bakıya qayıdıb, istedadı və musiqi savadı olmayan İbrət dirijor, cızma-qara edib redaksıları təngə gətirən Hidayət ilə şair olmaq xəyalına düşür.

H.Ağayevin rejissor olduğu tamaşada P.Tağıyeva (Qızxanım), M.Bürcəliyev (Məmməd), Ə.Yusifzadə (İmran kişi), A.Məmmədov (Zülfüqar) öhdələrinə düşən rolları «səmimi və insani məziyyətləri ilə təsvir etmişlər».[34] Lakin belə ustalıq M.Avşarovun (Hidayət) ifasında müşahidə olunmurdu. Buna da səbəb həm surət, həm rejissor, həm də aktyor tərəfindən «karikatura halına salınmış» bir səpkidə təqdim edilmişdir.[35]

Keçən əsrin 50-ci illərin ikinci yarısında kirovabadlıların repertuarında İranın müxtəlif dövrlərindəki üsul-idarəsindən bəhs edən əsərlərə yer verilmişdir. Teatrın 1956-cı ilin sonlarında oynadığı **«Xəyanət»** pyesi yazıçı H.Vuqari və T.Cəmişidinin ilk yaradıcılıq məhsulları idi. Pyesin əsas məzmunu ata bir, ana ayrı qardaşlar – Həmid və Səidxan arasında baş verən mübarizədir. Səidxan Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatının fəal iştirakçısı Həmidi tərəqqipərvər dünyagörüşünə görə tutdurub atadan qalmış var-dövlətə sahib olur. Mirası mənimsəməyi sənəd ilə qanuniləşdirmək məqsədilə Həmidin arvadı Qönçəyə məhəbbət elan edir. Səidxan Qönçənin qəti müqavimətinə rast gəldikdə onu öldürür. Bu hadisələr tamaşada proloq şəklində verilirdi. Proloq ilə sonrakı hadisələr arasından 20 il keçir.

---

[31] A.Zeynalov. Yeni müvəffəqiyyətli adam. «Azərbaycan gəncləri», 1959, 18 mart.
[32] Yenə orada.
[33] Yenə orada.
[34] T.Bayram. Sağlam ruhlu komediya. «Azərbaycan gəncləri», 1960, 18 oktyabr.
[35] Yenə orada.

Quruluşçu-rejissorlar K.Sultanov və H.Ağayev pyesdəki dağınıqlığı tamaşada ləğv etməyə, hadisələr və obrazlar arasında məntiqi vəhdət yaratmağa səy göstərmişlər. Hiss edilir ki, yaradıcı heyət fikri yayındıran mürəkkəb vəziyyətdən çəkinmiş, səhnədə cərəyan edən hadisələrin sadə və aydın bir tərzdə təqdiminə meyl göstərmişlər.

Quruluşda məhkəmə səhnəsi (sonuncu şəkil) yaradıcı tərzdə həllini tapmışdır. Tamaşada rejissorlar məhkəmə heyəti üzvlərinin bu epizoddakı hadisələrin inkişafında fəal iştirak etmədiklərini nəzərə alaraq, onlar arxaları tamaşa zalına oturmuşlar.[36]

Tamaşanın rəssam işi də (R.Məmmədov) «Mühitin törətdiyi ziddiyyətlərin açılmasına xidmət göstərirdi».[37] Lakin bütün məziyyətləri ilə yanaşı, quruluşun çatışmayan cəhətləri də nəzərə çarpırdı. Hər şeydən əvvəl rejissuranın diqqətsizliyi üzündən ikinci şəkildə anası öldürülmüş uşaqların gecə vaxtı küçədə oturmaları, yoldan keçən İrandustun (A.Məmmədov) onları evinə aparma səhnələri tamaşada «soyuq və cansız» bir üsulda təqdim olunmuşdur. İrandustun evindəki ziyafət məclisində (IV şəkil gediş-gəliş çoxdur. Bu səhnədəki səliqəsizlik nəticəsində «aktyorlar mizanları qarışdırır, bir-birinə mane olurlar».[38] Əsərdə mövcud olan «pərakəndəliyi yığcamlaşmasında və bəzi obrazların təkmilləşməsində»[39] teatr gənc müəlliflərə yaradıcılıq köməkliyi göstərməmişdir. Ona görə də miss Şerli, mister Kripsi, Bəhram rollarında kollektivin Solmaz xanım, M.bürcəliyev, K.Sultanov kimi təcrübəli aktyorlar oynadıqlarına baxmayaraq, obrazların fəaliyyət dairləri diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır, mövzunun ümumi ana xətti ilə lazımınca bağlanmamışdır.

XX əsrin 50-ci illərinin axırlarında müasirlik, ədalət ab-havasının bərpa edildiyi dövrdə yaradıcı kollektivlərdə, o cümlədən teatrlarda da yaxın tarixi keçmişin acı həqiqətlərini səhnəyə gətirməklə irticaya əsaslanan üsul-idarənin son aqibətini konkret tarixi hadisələr vasitəsilə sübuta yetirməyə cəhd göstərilirdi. Gəncəlilərin də həmin illərdə C.Cabbbarlının **«Nəsrəddin şah»** pyesinə səhnə həlli bu məqsədi güdürdü. Rejissor H.Sultanov istibdada qarşı mübarizə ideyasını tamaşanın aparıcı motivi kimi götürmüşdür. Yeddi pərdəli «Nəsrəddin şah» pyesinin iki pərdəsinin bir neçə epizodu üzərində yaradıcılıq aparan rejissor bəzi əhvalatları, şəkilləri birləşdirmiş, hadisələrin ailə-məişət çərçivəsindən çıxıb, ictimai-siyasi məzmun daşımağa səy göstərmişdi. Nəsrəddin şahın, onun idarə üsulunun ifşası tənqidin mərkəzi hədəfinə çevrilirdi. M.Avşarovun ustalıqla oynadığı Nəsrəddin şah mənəvi şikəstliyi ilə gülüş doğurmaqla yanaşı, tamaşaçını belə tipləri hakimiyyətə gətirən rəzil, eybəcər mühit barədə dərin düşüncələrə

[36] T.Rəsulov. «Xəyanət», «Bakı» qəzeti, 1956, 6 may.
[37] M.Seyidov. «Xəyanət». «Kirovabad kommunisti», 1956, 11 dekabr, № 149.
[38] Yenə orada.
[39] Yenə orada.

vadar edirdi. Aktyor ifasında Nəsrəddin şah ərköyün uşaq kimi əlinə ülgüc alaraq, siyasətdə öz fikri olmayan, nadan düşüncəyə malik bir adamın simasını yaradırdı.[40] Eyni zamanda aktyor ansamblında bir sıra uğurlu ifaçılar da nəzərə çarpırdı. Bu baxımdan İ.Talıblının Rəhim xanı, Ə.Yusifzadənin Mirzə Rzası, K.Sultanovun Mirzə Təqisi, P.Veysəlovanın Sitarəsi qeyd edilməlidir.[41]

Teatrın digər baxımlı tamaşaları kimi «Nəsrəddin şah» da əsasən müvəffəqiyyətli aktyor oyunları ilə nəzəri cəlb edirdi. Kollektivdə qüvvətli aktyorların olması əksər hallarda rejissor işinin nöqsanlarını ört-basdır edir, ifaçıların ustalığı məhdud rejissuranın imdadına çatırdı.

Məlum həqiqətdir ki, incəsənətin hər bir növündə olduğu kimi teatr sənətinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Səhnənin öz tələbləri mövcuddur, ona riayət olunmayanda nəticəni almaq mümkün deyil, başqa sözlə desək, səhnə onun ecazkar qanunlarına əməl etməyəni çox kəskin cəzalandırır. Aktyor obrazların yaşadıqları hisslər aləmini ehtirazsız, alovsuz, daxili duyumsuz təqdim edərkən, heç şübhəsiz ki, lazımi emosional təsir alınmırdı. Odur ki, teatrın aktyorlarının bəzən «Sadə oyun üslubunu bəsit, səthi başa düşmələri»[42] onların yaratdıqları obrazların bədii dəyərini xeyli zəiflətməklə bərabər teatrın illərdən bəri qazandığı nüfuza zərər toxundururdu. Göstərilən nöqsanlarla bərabər Gəncə teatrının nailiyyətləri fərəhləndirici idi.

Artıq bir neçə il teatrda quruluş verən M.Bürcəliyevin, Y.Əzimzadənin **«Anacan»** pyesindəki əsas xidməti kollektivdə təcrübəli aktyorlarla yanaşı (P.Veysəlova-Bahar, Ə.Abbasov-Ataman) gənclərə də yol verməyi lazım saymışdı. P.Veysəlova kimsəsiz, həyatda ümidlərini itirmiş uşaqlar onun simasında qayğıkeş müəllim, səmimi dostu, yoldaşı və məsləhətçini görürlər. Aktrisa uşaqlarla danışıqda özünü olduqca səbirli, təmkinli aparır. İfaçının oyun tərzindən hiss edilirdi ki, bu xarici sakitliyin arxasında daxili gərginlik gizlənir. R.Veysəlova uşaqların nalayiq hərəkətlərinə kəskin etirazını bildirərkən də, bu sərtliyin onlara qarşı ürəkyanarlıqdan doğduğunu aydın şəkildə hiss etdirirdi.

Ə.Abbasov ataman rolunda tüfeyli həyat keçirib, başqalarının hesabına yaşasa da, daxilən insani xüsusiyyətlərini hifz edib saxlayan bir kimsəsiz uşağın obrazını yaradırdı. O, Anacanın və onun kimilərin həssas münasibətlərindən isinərək, halal zəhmətlə çalışmağı üstün tutur. Ataman – Ə.Abbasov Anacanla ilk görüşündən, belə söhbətlərin sərt bir tonda getdiyinə baxmayaraq, ona əl qaldırmağı cinayət sayır. Bununla da Ataman həyatda itirilmiş adam deyildir. Ə.Abbasov Atamanın həssas qəlbə malik bir insan olduğunu tamaşa boyu hərəkəti, danışıq tembri, hətta pauzalarında da sübuta yetirməyə nail olurdu.

[40] X.Əliyev. «Nəsrəddin şah» səhnədə «Kirovabad kommunisti», 1960, 9 aprel.
[41] Yenə orada.
[42] C.Cəfərov. Kirovabad teatrı haqqında qeydlər. «Bakinskiy raboçiy», 1958, 31 may.

Tamaşada epizodik rolda çıxış edən hər bir gənc artist belə rolunu məsuliyyət hissi ilə yanaşırdı. Xüsusən gənclərin teatr təhsili olmadığını, teatrda və ya özfəaliyyət kollektivlərdə yetişdiklərini nəzərə alsaq, gərgin əmək sayəsində fərəhləndirici nəticələr əldə etdiklərinin şahidi oluruq. Haqlarında danışdığımız gənclər arasında H.Bağırovun oyunu xüsusilə nəzərə çarpırdı. Gəncliyə məxsus yeni nəfəs, şuxluq, sevinc, şənlik H.Bağırovun Rəşidinin xarakterinin əsas xüsusiyyəti idi.[43]

Gənclər arasında B.Şərifovun Rəhimi, S.Cəfərovanın Nəcibəsi və başqaları onlara rejissor tərəfindən verilən ümidi doğrultdular. Həmin gənclərin oyununda belə artıq mizanlara uymaları, yersiz gəlişlərin, lazımsız yüngül gülüşə meyl göstərmirdilər.[44] Məhz yaradıcı heyətin səmərəli işi sayəsində quruluş teatrın repertuarında əsas yer tutmuşdu.

Rejissor H.Ağayev Ə.Əsgərovun **«Qız atası»** üzərindəki yaradıcılıq axtarışlarında, demək olar ki, əsrin kompozisiyasına nüfuz etməklə komediyanı teatrın tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdı.

Bu illərdə komediya janrında yazılmış əsərlərin əksərində müsbət obrazlar mənfilərin kölgəsində qalır, onların həyat mövqeləri tam aydınlığı ilə nəzərə çarpmırdı. Rejissorun səyinə baxmayaraq, həmin nöqsan cəhətlər bu tamaşada da özün büruzə verirdi. Vilayət, Kifayət, Əhməd, Rəna, Qoca (Kərim baba) obrazları həyat idealları il ayaqlaşmadıqları üçün sonra alınmışlar. Belə halda əsas səbəb müəllifin həmin obrazları zamanın riporina çevirməsi, onların xarakterlərini həddən ziyadə nəsihətvari ifadələrlə süni tərzdə verilməsi idi. Məhz bu surətlərin deklarativliyi tamaşaçını yorur, hadisələrin inkişafını ləngidirdi. Rejissorun seçdiyi aktyor ansamblı uğurla çalışmış, surətlərin «fərdiləşdirməsi və ümumilşməsi»[45] sahəsində xeyli yaradıcılıq əməyi sərf etmişlər. İlk növbədə nəzəri cəlb edən cəhət odur ki, bu kimi quruluşlar üçün səciyyəvi olan gülüş xatirinə yersiz hərəkətlərə, şarja, hay-küyə tamaşada yol verilməmişdir. Yaradıcı heyət çalışmışdır ki, gülüş aktyorların şit hərəkətlərindən deyil, vəziyyətlərdən doğub, mənalı alınsın. Bu baxımdan Cavab kişi ilə Pəri xalanın söhbəti, Məryəmlə Heydərin gəlişi, Naroğlanla Heydərin, Heydərlə Cavad kişinin söhbət səhnələrinə rejissor tərəfindən yaradıcı münasibət bəslənildiyi üçün maraqlı alınmışdır.[46] Belə qəbildən olan sovxoz idarəsində (3-cü şəkil) tənqid hədəfi olan Heydərin halal zəhmətlə çalışan Vilayətə nisbətən daha qabarıq verilməsi, ilk dəfə sovxoza aqronom vəzifəsinə gələn Vilayətlə Cavad kişinin söhbəti,

[43] B.Bağırov. «Anacan», «Kirovabad kommunisti», 1962, 17 may, № 58.
[44] Yenə orada.
[45] A.Hüseynov. «Qız atası». «Kirovabad kommunisti», 1963, 23 noyabr, № 141.
[46] Yenə orada.

gənclərdən Əhmədlə Rənanın bir-birinə məhəbbətlərini əyan etmə səhnəsini göstərmək kifayətdir.[47]

Tamaşa Cavad kişinin oğulsuz olmasından gileylənməsi ilə başlayırdı. Pyesin ekspozisiyasında üç qız atasının öz taleyindən şikayətlənməsi tamaşaçıda onun qızları Kifayət, Rəna və Məryəmin tutduqları mövqe barədə maraq oyadır. Hadisələrin inkişafı sübut edir ki, Cavad kişinin qızlarından narazı olmağa əsası yoxdur. Bu obrazı aktyor M.Bürcəliyev daxilən duyaraq yaradılır. Ona görə də Cavad kişinin hər bir hərəkəti, ifadəsi təbii və canlı təsir bağışlayırdı. Obrazın «ciddi və təmkinli»[48] davranışı təbiətən dünyagörmüş bir adam olmasından xəbər verirdi.

Quruluşda yadda qalan obrazlar sırasında F.Bədirbəylinin ifasında Pəri xalanı göstərmək lazımdır. Aktrisanın Pəri xalası təmkinliyi, nikbinliyi, qızlarının xoşbəxtliyi naminə «ürəyi yarpaq kimi əsən»[49] həssas qəlbli bir anadır. Ananın qızlarına bəslədiyi məhəbbəti aktrisa hər bir hərəkətində, danışığında aydın şəkildə sezdirirdi. Onun bu xasiyyəti daha artıq Məryəmin haqq yolunu azdıqda onun qeydinə qalmasında, ürəyinin keçirdiyi həyəcan anlarını əyani oyun tərzi ilə çatdırması büruzə çıxırdı.

Premyerası 1969-cu ilin sentyabr ayının 11-də baş tutan P.Məmmədovun **«Yadındamı»** pyesinə T.Kazımovun rejissorluğa razılıq verməsi əsərin lirik-psixoloji səpkidə yazılışındadır. Müəllif əvvəlki pyeslərində dəfələrlə təsadüf etdiyimiz situasiyaları (ənənəvi məhəbbət üçlüyü…) daxil etməsi əsərə sünilik, hadisələrin məntiqi gedişindən doğmayan sentimentallıq aşılayırdı. Zair İnstitutda da kollektivin hörmətini qazanır. Ürəyi xəbis Dinar isə Zairu ətrafdakıların gözündən salmaq üçün rektorluğa Zair haqqında böhtanlarla dolu məktub yazır. Dinar Gülüşü sevir, Gülüş isə Zaurun insani keyfiyyətlərini daha artıq qiymətləndirir, onunla ailə həyatı qurmağı arzulayır.

T.Kazımovun quruluşunda əsas diqqət məhz gənclərin tələbəlik illərindən sonrakı fəaliyyəti üzərində cəmləşdirilib. Dinar ilə Gülüş eyni xəstəxanada çalışırlar. Zair obrazını teatrın bu səpkili qəhrəmanlarının dəfələrlə səhnə surətini yaratmış Ə.Abbasov oynayırdı. Ə.Abbasov Zaurun hər bir hərəkətində Dikarin həyat mövqeyinə qarşı barışmaz münasibətini bildirməyə çalışır. Zaur gülüşü sevir, lakin bu hissini açıq-saçıq göstərməkdən çəkinir. Zaur öz hisslərini gizlətmək üçün sərxoşluqdan maska kimi istifadə edir. Aktyor Ə.Abbasovun oyununda isə bu cəhət qətiyyən hiss olunmurdu. Odur ki, tənqid Zauru sərxoşluq etməyə məcbur edən səbəbin tamaşaçıya çatdırılmasından şikayətlənməkdə haqlı idi.[50]

---

[47] B.Bağırov. «Qız atası». «Azərbaycan gəncləri», 1963, 8 noyabr, № 145.
[48] Yenə orada.
[49] B.Bağırov. «Qız atası». «Kirovabad kommunisti», 1963, 23 noyabr, № 141.
[50] Yusifov. «Yadındamı». «Kirovabad kommunisti», 1969, 20 oktyabr, № 127.

Tamaşada Səlim obrazını, Gülüşün qardaşını M.Bürcəliyev yaradırdı. Səlim ilk gündən Zaurun xoş niyyətini anlayır, Dinara qarşı nifrət bəsləyir. Dinarın ifaçısı Z.Baratov Səlimin bu hərəkətini sezir, lakin məhəl vermir. Səlim Dinara bəslədiyi nifrəti açıq şəkildə bildirir. Obrazın Zaura xoş münasibətini az da olsa nəzərə çarpdırır. Gülüşün ifaçısı S.Mustafayeva Zaurla söhbətindən sonra ani də olsa, fikrə dalır, keçmiş tələbə dostunun sözlərindəki həqiqətin tədricən onun şüuruna hakim kəsildiyini duyur.

Rəssam S.Qurbanovun tərtibatında lakonik tərzli bir quruluşa yığcam formaya üstünlük verdiyi aşkarlanırdı. Tamaşada bəzən romantik, bəzən isə qatı sentimental əhval-ruhiyyə ilə aşılanmış səhnələrə təsadüf edilirdi. Bu cəhət quruluşun ümumi konsepsiyasına uyğun gəlmədiyi üçün tamaşaçıda yanlış emosional assosiasiyalar oyadırdı.[51] Lakin göstərilən iradlara baxmayaraq, teatrın «Yadındamı» tamaşasını kollektivin lirik-psixoloji pyeslərə səhnə həlli vermək sahəsində yeni bir mərhələni fəth etməkdə irəliləyiş sayılmalıdır.

«Sənsiz» gəncəlilərin quruluşunda 60-cı illərdə şəxsiyyətə pərəstişin doğurduğu acı həqiqətləri təsvir edən adi, növbəti bir quruluş kimi qəbul edildi. Lakin teatrın Ə.Abbasov (Tərlan), P.Veysəlova (Sevinc), Z.Əliyeva (Maral) kimi istedadlı aktyorları belə tamaşanın uğurlu alınmasına təsir göstərə bilmədilər. Buna da əsas səbəb J.Bağırovun quruluşa əvvəldən konkret rejissor konsepsiyası ilə yanaşması idi. Əsərin surətlərinin hər biri şəxsi həyatlarının sarsıntıları ilə ictimai mühitin eybəcərliyinin əzabını yaşayırlar. Aktyor Ə.Abbasovun Tərlanı tamaşaçını tam dərəcədə qane edə bilmirdi. İfaçının oyununda Sevincə olan hisslərini daha qabarıq verməyə səy göstərir, lakin Tərlanın ictimai haqsızlığa olan etirazını isə sönük verirdi. Odur ki, Tərlan xarakterinin uğursuzluğu tamaşaçını az düşündürürdü.

Dörd ifaçının arasında R.Veysəlovanın Sevinci o biri ifaçılarla müqayisədə psixoloji baxımdan inandırıcı təsir bağışlayırdı. Aktrisa obrazın Tərlana olan məhəbbətini də, cəmiyyətə yönəldilən şəxsi etirazını da eyni dərəcəyə oynamağa çalışırdı. Lakin Sevincin səmimi münasibəti Z.Əliyevanın Maralında hiss edilmirdi. «Sənsiz»in aktyor ansamblı pyesin təbiətindən doğan üslubu pozduqları, ona münasib bir oyun tərzi tapmadıqları üçün tamaşadan alınan təsir arzuolunmaz dərəcədə idi.[52]

Keçən əsrin 70-80-ci illərində Sovet teatrı və kinosunda istehsal mövzusuna həsr olunan əsərlərə diqqət böyük idi. Məhz həmin dövrdə Gəncə səhnəsində R.Ağayevin **«Yeddi oğlan və bir qız»** pyesinin tamaşası teatrsevərlərin marağına səbəb oldu. Pyesdə hadisə tikinti sahəsində briqadanın üzvləri arasında tikintinin tezliklə qurtarılmasına laqeydlik göstərirlər. Tezliklə

[51] Yusifov. «Yadındamı». «Kirovabad kommunisti», 1969, 20 oktyabr, № 127.
[52] Yenə orada.

tikintiyə Nərgiz adlı yeni prorab göndərilir. Nərgiz (Laləzar Ocaqquliyeva) özünü təmkinli, oğlanların bəzən xoşagəlməz hərəkətlərinə yumorla yanaşır. Tədricən Nərgiz briqada üzvləri arasında səmimi münasibət yaratmağı bacarır.[53]

Quruluşçu rejissor B.Şərifov aktyor seçimində uğurlu heyət yaratmağa nail olur. Aktyor A.Məmmədov özünün ifası ilə təcrübəli bir briqadir kimi göstərib Nərgizin də rəğbətini qazanır. Digər rollarda özlərinin ustalıqlarını göstərən arasında Akif Səfərov gənc olduğuna baxmayaraq, nisbətən yaşlı A.Məmmədovdan (Ələkbər), F.Qasımovdan (Eldar), Əhmədovdan (Balaca) heç də geri qalmırdı. R.Səfərov da komediya artistinə xas olan yumor, səhnədə tərəf müqabilləri ilə dil tapmaq ustalığı özünü göstərirdi.

Teatrın yazıçı-dramaturq A.Məmmədovun səmərəli yaradıcının bəhrələrinin biri də **«Dəli Domrul»un** satirik səpgidə yazdığı fəlsəfi komediyadır. O, şifahi ədəbiyyatımızın «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarından birinin qəhrəmanı Dəli Domrulun həyatından bəhs edən maraqlı səhnə əsəri yaratmışdır. İnsan ləyaqəti, qeyrət, qərəzsizlik haqqında məsələlər xalq qəhrəmanının simasında ön plana çəkilir. Komediyanın əsas süjetində dramaturq Dəli Domrulla Əzrayılın hər bir görüşündə müxtəlif həyati məsələlərə toxunur. Pyesdəki Domrulla döyüş meydanında çaldığı qələbələrdən sonra xalqın rifahı naminə çalışarkən görüşürük. Bu mərd, qorxmaz, xeyirxah hisslərlə yaşayan insan quruculuq işləri ilə məşğul olmağı vacib sayır.

Səhnə mizanları, epizodlar elə bir tərzdə qurulmuşdur ki, hadisələrin təqdimində yeknəsəklik duyulmur. Rejissor işində xalqla bağlı səhnələrin quruluşu da maraqlıdır. Xor rəmzi məna kəsb edərək, bəzən kənd qızlarını, bəzən isə yas tutan anaları xatırladır.

Dəli Domrulu Ə.Abbasov oynayırdı. Aktyor qəhrəmanı nəciblik, insanpərvərlik, igidliklə aşılamışdır. Domrul həyatının mənasını yalnız döyüşlərdə deyil, həm də xoş niyyətlərə sərf etməkdə görür. Ətrafdakılar Domrulu əvvəlki kimi mübarizə aparmağa dəvət edirlər. Əzrailin onun bu hərəkətinə qəzəbi tutacağını söyləyirlər. Odur ki, Əzrayıl onun canını almağa gəlir.

Bu sahədə xalq yumorundan istifadə etdiyindən Dəli Domrulun həm Əzrayıla , həm arvadı Banu ilə, həm də onu döyüşə səsləyənlər ilə söhbətində Domrul tədbirli, məntiqi mühakimələri ilə qalib gəlir. Aktyor yaradıcılığına məxsus yumor, bəzi hallarda isə qətiyyətli mühakimələri ilə ətrafdakıları heyrətləndirir.

Teatrın yaşlı nəsil aktyorlarının ənənələrini davam etdirən Faiq Qasımov Əzrayıl rolunda bacarıqlı oyun tərzi nümayiş etdirirdi. Aktyor Əzrayılı cavan qız, qoca və aşıq görümündə təqdim edirdi.[54]

[53] M.Rzayeva. «Yeddi oğlan və bir qız». «Kirovabad kommunisti», 1982, 28 iyul, № 147.

* *
*

Nəzərdən keçirilən materialdan göründüyü kimi Gəncə Dövlət Dram Teatrı yaradıcılığı boyu bir çox çətinliklərlə üzləşib. Kollektiv 30-cu illərdə Bakı Dövlət Dram Teatrının repertuarını demək olar ki, təkrarlayıb. Zaman keçdikcə bu hal teatr rəhbərlərinin səyi nəticəsində yerli və respublikanın tanınmış yazarlarının pyeslərini səhnəyə qoyulması sayəsində aradan qaldırılıb. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kollektivin aktyor heyəti daim öz təcrübəsini artırmaq qeydinə qalıb. Məhz onların fədakarlığı sayəsində teatrda aktyor heyəti həmişə aparıcı mövqe tutub. Bu illərdə kollektivin mükəmməl rejissor istedadına malik olmaması nəzərə çarpırdı. Yalnız M.Məmmədovun üç il müddətində teatrda baş rejissor kimi quruluş verdiyi tamaşalar sayəsində kollektivin respublika miqyasında teatr ictimaiyyətin diqqət mərkəzinə düşdü. Sonrakı illərdə teatr yeni rejissor heyəti ilə öz yaradıcılığını davam etdirdi. Onların sırasında H.Ağayev, H.Sultanov, H.Sadıqzadə, İ.Bağırov, H.Həsənov və başqalarını qeyd etməyə dəyər. Məhz onların rejissorluğu sayəsində teatrda qədim yunan, orta əsr və müasir dramaturqların pyesləri səhnə həllərini tapıblar. Lakin teatr tənqidçilərinin fikrincə, kollektivi şöhrətləndirən aktyor heyəti, zəif tərəfi isə yaradıcılığı ilə respublika səhnəsevərlərin tənqid hədəfinə çevrilən daha artıq rejissorları olub. Əlbəttə, bu rejissorların da ara-sıra uğurlu quruluşlarına sevinmişik. Amma ümumilikdə qüvvətli aktyor heyətinə malik teatrın ən zəif halqası rejissor yaradıcılığı daim tənqidə qalıb. Məlum bir həqiqətdir ki, rejissor teatrın aparıcı simasıdır. Onun yaradıcılığı teatrın digər komponentlərinə də öz təsirini göstərirdi. Belə bir vəziyyətin illər boyu kollektivdə yalnız təəssüf hissi doğurur.

İstifadə olunan mənbələr

1. S.Axundov. İncəsənət işlərini bugünkü tələblər səviyyəsinə qaldırmalı. «Kirovabad bolşeviki», 1949, 3 fevral.
2. A.Babayev. KDDT-nın tamaşaları haqqında. «Kommunist» qəzeti, 1954, 26 fevral.
3. A.Məmmədov. «Atayevlər ailəsində», «Kirovabad kommunisti», 1955, 19 iyun, № 173.
4. A.Məmmədov. **«Şəlalə»,** «Kirovabad kommunisti», 1956, 14 oktyabr, № 124.

[54] Ağakişi Kazımov. «Dəli Domrul», «Bakı» qəzeti, 1982, 20 iyul, № 162.

5. T.Rəsulov. **«Günəş»** pyesi Kirovabad dram teatrının səhnəsində. «Nuxa fəhləsi», 1957, 21 noyabr.
6. A.Tacıyev, O.Məmmədzadə. **«Günəş»**. «Kirovabad kommunisti», 1957, 23 noyabr.
7. Ənvər Yusifzadə. Dramaturji materialın həyatiliyi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1959, 10 yanvar.
8. Ə.Şərifov. **«Vicdan»,** «Kirovabad kommunisti», 1959, 6 yanvar, № 10.
9. T.Rəsulov. **«Vicdan»**, «Bakı» qəzeti, 1956, 11 iyul.
10. A.Zeynalov. Yeni müvəffəqiyyətli adam. «Azərbaycan gəncləri», 1959, 18 mart.
11. M.Seyidov. **«Xəyanət»**. «Kirovabad kommunisti», 1956, 11 dekabr, № 149.
12. T.Rəsulov. **«Xəyanət»,** «Bakı» qəzeti, 1956, 6 may.
13. T.Bayram. Sağlam ruhlu komediya. «Azərbaycan gəncləri», 1960, 18 oktyabr.
14. X.Əliyev. **«Nəsrəddin şah»** səhnədə «Kirovabad kommunisti», 1960, 9 aprel.
15. B.Bağırov. **«Anacan»,** «Kirovabad kommunisti», 1962, 17 may, № 58.
16. B.Bağırov. **«Qız atası».** «Azərbaycan gəncləri», 1963, 8 noyabr, № 145.
17. A.Hüseynov. **«Qız atası».** «Kirovabad kommunisti», 1963, 23 noyabr, № 141.
18. Ə.Yusifov. **«Yadındamı».** «Kirovabad kommunisti», 1969, 20 oktyabr, № 127.
19. Ə.Sədirov, A.Hacıbabayev. Kirovabad teatrı haqqında qeydlər. 1969, 20 may, № 59.
20. M.Rzayeva. **«Yeddi oğlan və bir qız».** «Kirovabad kommunisti», 1982, 28 iyul, № 147.
21. Ağakişi Kazımov. **«Dəli Domrul»,** «Bakı» qəzeti, 1982, 20 iyul, № 162.

Ильхам Газизаде
Доктор философии по искусствоведению, доцент,
Институт Архитектуры и Искуства АНАН
nigarqazizade@gmail.com
проспект Гусейна Джавида, 31

Творческие поиски режиссеров, оказывающих деятельность в Гянджинском Государственном драматическом театре (3-ья статья)

РЕЗЮМЕ

В Гянджинским театре привлекали внимание образы с мелодраматичными мотивами, с сентиментальном настроением. Конечно, одной из угроз, порождающих причину этого положения, является встреча в большинстве случаев со стороны театральной общественности с уважением образов, подвергающихся миру этих чувств. Потому что такое отношение оказывало отрицательное влияние на творчество актеров, занявших неверную позицию. Необходимо также отметить, что спектаклях, поставленных в мелодраматичных, сентиментальных позициях, невозможно создать полностью естественный характер гражданских отношений времени против негативных обстоятельств, господствующих в обществе. Потому что оба понятия несовместимы друг с другом.

Поэтому на сцене Гянджинского театра иногда встречались образы, занявшие с высоких гражданских позиций непримиримую позицию с уродствами общества. одна из причин, порождающих это обстоятельство, создавала трудность в показе и вигре обычные законы разговорных манер и в результате создавалось равнодушие к обычаям, формировавшихся годами. Заражение «новизной» такого типа и оформлении постановки создавало неуместное опустошение сцены, недостаток обычных деталей.

Эти обстоятельства показывали себя не только в конкретном спектакле Гянджинского театра, в игре актеров, даже чуть ли не с содержании сцениского оформления.

Ключевые слова: Бакинский Драматический Театр, драматург, пьеса, актер, сформированный результат.

Ilham Qazizadeh
PHD in Art Criticism, Asistant professor?
Institute of Architecture and Art of ANAS
nigarqazizade@gmail.com
Huseyn Javid Avenue, 31

Creative researches of directors work in the Ganja State Drama Theater
(3 rd article)

SUMMARY

Melodramatic motifs and sentimental pictures attracted attention in Ganja theater. Of course, one ofthe threats giving rise tothe rason for thissituation is the meeting in most cases from the theatrical public with respect for the images exposed to the world of these feelings.

Because this attitude had a nagative impact onthe creativity it is impossible to create a completely natural character of the actors who took the wrong position. It should also be noted that in perfomances staged in melodramatic, sentimental positions, it isimpossible to create a completely natural character of the civic relations of the time aganist the negative conditions prevailing in society. Because both are incompatible.

Therefore, on the Ganja theater, sometimes there were shots from high civic positions that did not correspond to the ugliness of society. One of the reasons fort his situation was the difficulty of displaying characters with a complex character in the game. Famous actors did not follow the usual rules of such conversational rules, and as a result, indifference to custom took years to develop. Infection with this type of "innovation" in the design of the structure created an innappropriate destruction on the stage, a lack of ordinary details. These cases manifested themselves only in a specific performance of the Ganja theater, in the performance of actors, and even almost in the content of stage design.

Key words: Baku Drama Theater, playwright, play, actor, formed result.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Qafarov tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

LEYLA ŞƏRİFOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
İstiqlaliyyət kuçəsi 31
e-mail: leylasharifova@yahoo.com

ZARATUŞTRA VƏ ONUN "AVESTA"SI AMERİKAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA
(Uilyams Cəksonun yaradıcılığı əsasında)

Məqalə Zərdüşt (Zaratuştra) peyğəmbər və onun ədəbi-fəlsəfi və poetik ideyalarının, dünyagörüşünün mükəmməl mücəssəməsi kimi dəyərləndirilən "Avesta" kitablar külliyyatının amerikan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə qeyd olunur ki, XIX əsrin amerikan avestaşünasları arasında Uilyams Cəksonun xidmətləri böyükdür. Onun Zərdüşt Spitama və onun müqəddəs "Avesta" kitablar külliyyatı haqqında elmi araşdırmaları xüsusilə diqqəti çəkir. Uilyams Cəkson Zərdüşt peyğəmbərin Xristian erasından əvvəl VII əsrdə peyğəmbərlik zirvəsinə qalxdığını söyləyir. O, Zərdüşt peyğəmbərin doğma vətəninin Midiyanın qərbinə doğru uzanan, Urmiya gölünün ətraf qonşuluğunda Atropatena vilayətində, yaxud Azərbaycan (Adarbaijan) olduğunun müəyyənləşdirilməsinin düzgün, ədalətli olduğunu göstərir. Daha sonra araşdırıcı Zərdüşt Peyğəmbərin ailə şəcərəsinin də Azərbaycan əsilli olduğunu isbatlayan mühakimələr irəli sürür.

Məqalədə o da göstərilir ki, yandırılan, sonralar restavrasiya edilən "Avesta" kitablar külliyyatı da fars dilində yazıya alındığından onun milli mənsubiyyəti saxtalaşdırılmışdır. Dünya ədəbi tənqidində müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycanın bir çox tarixi həqiqətləri, reallıqları kimi Zərdüşt peyğəmbər və onun müqəddəs kitabı bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Böyük Britaniyada, ABŞ-da fars ədəbi nümunəsi kimi tanınır. Çağdaş ədəbiyyatşünaslıq elmində səngimək bilməyən "Avesta" probleminin düzgün dərkində bu kimi tədqiqatlara istinad edilməlidir. Düzgün elmi nəticələrin aparılmasında fakt və realist tənqidçi baxışları əsas meyara çevrilməlidir.

Açar sözlər: *Uilyams Cəkson, Zərdüşt Spitama, "Avesta", Zərdüşt kimliyi, Zərdüştün ailə şəcərəsi*

Hind-İran filologiyası üzrə professor Uilyam U.Malandra "Encyclopedia Iranica"da çap etdirdiyi essesində professor A.V.Uilyams Cəksonun "Zərdüşt: Qədim İranın peyğəmbəri" kitabında "*Yunan və latın müəlliflərinin Zaratuştra (Zaratushtra) adı ilə təqdim edilən peyğəmbərlə əlaqədar alıntılar, istinadlardan ibarət kitabındakı bütün fəsillərin, eləcə də ona (peyğəmbərə) dair ayrı-ayrı ədəbiyyatdan gətirilən sitat, dəlillərin ("Zoroaster, pp.182-225) araşdırma üçün mükəmməl mənbələr"* [9] olduğunu yazmışdır.

Bəs Abraham Valentin Uilyams Cəkson kimdir? 1837-ci ildə ABŞ-da, Nyu York şəhərində anadan olmuş bu alim öz ölkəsində iranşünaslıq elminin yaradıcılarından və təxminən əlli il iranşünas alim kimi fəaliyyət göstərmiş, iki dəfə Amerika Şərq Cəmiyyətinin prezidenti seçilmişdir. Müqayisəli filologiyaya hədsiz maraq göstərmiş, anqlo-sakson, sanskrit, fars dillərini öyrənmişdir. Kolumbiya Universitetində hind-İran dilləri üzrə professor vəzifəsində çalışan amerikan şərqşünası kimi ömrünün təxminən 25 ilini Şərq ölkələrində, o cümlədən Hindistanda, İranda keçirmiş, elmi araşdırmalarla məşğul olmuşdur. O, "Avesta" əlifbası və onun transkripsiyası" adlı monoqrafiyası (1890), "Avesta"nın oxu kitabı" (1893), "Zərdüşt: Qədim İranın peyğəmbəri" (1898), "Yeni Zərdüştnamə: Zərdüşt peyğəmbərin həyatının hesabatı" (1900), "Persiya (İran), keçmişi və bu günü" (1906), "Konstantinopoldan (İstanbuldan) Ömər Xəyyamın vətəninə" (1911), "Erkən fars poeziyası, başlanğıcdan Firdovsi dövrünə qədər" (1920), "Zərdüşt araşdırmaları: İran dini və ayrı-ayrı monoqrafiyalar" (1928) adlı kitablarını nəşr etdirmişdir. Uilyams Cəkson "Maniçilikdə araşdırmalar" adlı son, təxminən 200 səhifəlik əsas əsərini 1930-cu ildə tamamlamış, ölümündən 5 il əvvəl çapa vermişdir.

XIX əsrin amerikan avestaşünasları arasında Uilyams Cəksonun Zərdüşt Spitama və onun müqəddəs "Avesta" kitablar külliyyatı haqqında elmi araşdırmaları xüsusilə diqqəti çəkir. Onun "Zərdüşt: Qədim İranın peyğəmbəri" adlı araşdırması ilk dəfə 1899-cu ildə Londonda nəşr olunmuşdur. "Avesta" haqqında real və elmi çalışmaların müəllifi kimi tanınan Uilyams Cəksonun "Doktor E.U.Uestə ehtiram əlaməti kimi" ithaf olunan adını qeyd etdiyimiz monoqrafiyası 12 fəsil, 7 əlavə "Zərdüştün təcəssüm olunduğu güman edilən heykəllər", "İndeks", "Coğrafi adlar xəritəsinin açıqlamaları" adlı bölmələri, istifadə edilmiş əsas ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Şərq tarixinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə, burada yaşayan xalqların adət-ənənələrinə, Şərqin dini rəhbəri olan Zərdüşt Spitamanın müdrik təliminə, eləcə də onun həyatına və şəxsiyyətinə böyük marağı yaradan isə Almaniyanın Halle Universitetinin müəllimi, professor Geldnerin Zərdüşt peyğəmbərlə bağlı mühazirə və söhbətləri olmuşdur. Bu söhbətlərdən vəcdə gələrək o, Kolumbiya Universitetində apardığı mühazirələrində Zərdüşt təliminə, qədim mütəfəkkirin tarixi reallığını özündə əks etdirən xeyli sayda mənbə və məxəzlərə müraciət etmişdir. Xüsusilə doktor E.U.Uestin pəhləvi mətnlərindən ingilis dilinə etdiyi tərcümələrlə tanışlıqdan sonra Zərdüşt peyğəmbərin real, tarixi və canlı şəxsiyyətini dərindən öyrənmək məqsədi ilə İranda elmi axtarışlarını davam etdirmişdir. Alim kitabının ön sözündə yazırdı ki, *"çox tüstü olan yerdə mütləq od-ocaq olmalıdır"* [8, s.VIII].

Uilyams Cəkson araşdırmasında Zaratuştra peyğəmbərin "Avesta" kitablar külliyatının dünya ədəbiyyatının mükəmməl, antik abidələrindən biri olduğunu gündəmə gətirmiş, onun diqqətlə öyrənilməsinin həm də ədəbiyyatşünaslıq elminin zənginləşməsinə xidmət etdiyini söyləmişdir. O yazırdı: *"Zərdüştün fəaliyyət səhnəsi məsələsindən asılı olmayaraq "Avesta" kitabının bütövlükdə vətəni problemi bir*

ədəbi kompozisiya və dini əsərin özü kimi uzun zamandır ki, müzakirələrin ümumi predmetinə çevrilmişdir" [8, s.208].

Tarixin səhifələrində od-ocaq, yaxud Odlar yurdunun atəşpərəstliyi ilə zərdüştlüyü qol-budaq edən, dünya dini və mədəniyyəti tarixində Cudaizmin və xristianlığın böyük dini yaradıcılarından, Şərq dünyasının erkən dini rəhbərlərindən biri kimi qədim İranın peyğəmbəri, Şərqin müdrik şəxsiyyəti Atropatın, yaxud Azərbaycan torpağının yetirməsi olduğunu görmək mümkündür. Araşdırıcının təxminən 120 il əvvəl nəşr etdirdiyi kitabının yeni tədqiqat müstəvisindən öyrənilməsi indiki günlərimizdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında dayanan vacib, aktual, əhəmiyyətli məsələ kimi yetərincə tədqiq olunmamışdır. Uilyams Cəkson araşdırmasının ilk səhifələrində "Zərdüştün tarixi şəxsiyyət" [8, s.3] olduğu strategiyası çevrəsində Zərdüşt peyğəmbərin əsərinin ümumi konturlarında Şərq müdrikinin həyatına dair kifayət dərəcədə fakt və məlumatın toplandığını qeyd edərək onun şəxsiyyəti və fərdi xüsusiyyətləri haqqında aydın və düzgün fikrin yaradılmasının mümkünlüyündən çıxış etmişdir. Araşdırıcı özünün fakt və tarixi, ədəbi materiallar bazasında mütəfəkkir alimin həqiqi şəxsiyyəti üzərində tutqunluq, yaxud anlaşılmazlıq yaradılmasına izn verilməməsini alim məqsədinin başlıca qayəsinə çevirmişdir. Özünün qısa giriş təqdimatından sonra araşdırıcı Uilyams Cəkson "*Zərdüştün bir tarixi şəxsiyyət kimi antik dövrdə onun həyatına və haqqında yaradılan əfsanəyə hörmətlə yanaşaraq indi diqqətimizi biliyimizin qaynaqlarına yönəltməliyik"* [8, s.4] mühakiməsindən sonra müəllif "Zərdüştün həyatının məlumat qaynaqları" adlı Giriş hissəsində ilk yarımbölmənin materiallarında qeyd olunan məsələyə toxunmuş, Şərq müdrikinin həyatının iki münasib təsnifatını təqdim etmişdir. Onun birincisinin İran, ikincisinin qeyri-İran olduğunu göstərmişdir.

Uilyams Cəksonun ingilis şərqşünası, dostu və müəllimi E.U.Uestin xatirəsinə ithaf etdiyi monoqrafiyasının mənbələrindən biri araşdırıcının özünün də qeyd etdiyi kimi onun "Zərdüştiliyin möcüzələri" ("Marvels of Zoroastrianism") adlı kitabı olmuşdur. Bəlkə də *"E.U.Uestin kitabı olmasaydı, onun əsərinin əksəriyyət səhifələrinin yazılmasının mümkün olmadığını"* [8, s.5] qeyd edən araşdırıcı bütün Pəhləvi ədəbiyyatının əsas nümunələri haqqında ensiklopedik məlumat verən qanun və din kitabı olan "Denkart"dan (bu kitabda Zaratuştranın həyatına dair əsatiri xülasə əksini tapmışdır), Zaratuştra peyğəmbərin həyatına dair mənbə kitabı sayılan "Zat-sparam seçmələri" (bu ifadə, yaxud söz "Zaratuştra"nın variantlarından biridir) böyük diqqət və ehtiyatkarlıqla doktor E.U.Uestin araşdırmasında etibarlı qaynaq kimi mətnin təhlilində istifadə olunmuşdur. Yuxarıda qeyd edilən qaynaqlarla yanaşı eramızın XIII əsrində tərtib olunan sonralar fars dilində yazılmış "Zərdüştnamə" ("Zartusht Namah"), xüsusilə fars-tacik şairi və mütəfəkkiri Əbülqasim Firdovsinin "Şahnamə"sinin ingilis dilinə edilmiş tərcüməsi və bir sıra digər ənənəvi Zərdüşt və zərdüştilik ədəbiyyatı tədqiqat işində nəzərdən keçirilərək Uilyams Cəksonun məlumat qaynağına çevrilmişdir.

Uilyams Cəksonun Zaratuştranın həyatına dair məlumat qaynaqlarının təsnifatında birincinin İran, ikincinin isə qeyri-İran mənbələri əsasında qurulması mövzunun diqqətlə öyrənilib araşdırılmasına dəlalət edir. Lakin birinci mənbələrdən istifadə edən araşdırıcı əldə etdiyi məlumatlar bazasında *"Qədim fars kitabələrində Zərdüştün adının çəkilmədiyini"* qeyd edərək "belə bir sükut"un olduğunu da yazır [8, s.5]. Təbii ki, farsların deyil, qədim maqların Zaratuştra kimi peyğəmbərləşən din xadiminin, astroloq və filosofunun Qərb dünyasında yüksək dəyər alacağını xəyalına belə gətirməyənlər ona fars libasını geyindirən İran alimlərinin əsərlərini əsas mənbələrdən biri hesab etmişlər.

Uilyams Cəkson təsnifatına daxil etdiyi ikinci bölümdə böyük reformatorun həyatının rekonstruksiyasını yaratmaq üçün təklif və istifadə etdiyi qeyri-İran qaynaqlarına müraciət etmişdir. Araşdırıcı onu da qeyd edir ki, qədim dövr müəlliflərinin nəzərində Zaratuştranın şəxsiyyəti hətta hardasa aydın-aşkar olmasa da, bütün qədim yunan və Roma dünyası (antiklik) Zaratuştranın tarixi şəxsiyyət olduğu barədə yekdil fikri ilə bir araya gəlmişlər [8, s.6].

Uilyams Cəksonun monoqrafiyasının I fəslinin Nəticəsində son mühakiməsi də onun Zərdüşt peyğəmbərin həyatı ilə əlaqədar ayaq açıb yeriyən bəzi saxta fikir və mülahizələrə əsl alim mövqeyinin yaddaqalan ifadəsidir. O yazırdı: *"Bunu da yadda saxlamaq lazımdır ki, bu dini refarmatorun (Zaratuştranın) adı çevrəsində fakt kimi heç şübhəsiz ki, bədii uydurmalar da toplanmışdır. Qeyd etdiyimiz sonuncu fakt da onun – böyük şəxsiyyətin (Zaratuştranın) bütövlükdə daha bir sübutudur"* [8, s.9].

Alimin fikri və təhkiyəsi ilə nə qədər razılaşmalı olsaq da, onu qeyd edək ki, tarixi şəxsiyyətlər haqqında yazılan hər bir sözün, mühakimənin arxasında tarixi faktın qorunub saxlanılması elmi araşdırmanın əsas göstəricilərindən biri kimi mayak səlahiyyətini yerinə yetirməlidir.

Azərbaycan Ensiklopediyasının "Avesta"ya həsr olunmuş annotasiyasında onun ayrı-ayrı hissələrinin, yaxud tərkib hissələrinin uzun müddət şifahi şəkildə yaşadığı, eramızdan əvvəl I minilliyin ikinci yarısında Arşakilər (Parfiya) dövründə müəyyən kitabların (nasklarын) yazılı mətninin olması ehtimalı, yaxud fərziyyəsi irəli sürülür. "Avesta" kanonunun Aturpatakanda/Atropatenada – Azərbaycanda başa çatdırılıb tamamlandığı ilə yanaşı, III-VII əsrlərdə Sasanilər dövründə bu kitablar külliyyatının yeni kodifikasiyalarının olduğu və onların 21 kitabda (naskda) cəmləşdirildiyi diqqətə çatdırılır [1, s.34].

Ən maraqlısı budur ki, ehtiyatkarlıq göstərən, təbii ki, sovet imperiyası dönəmində yazılan "Avesta"ya dair elmi annotasiyada onun Azərbaycan milli-mənəvi, ədəbi və mədəni varlığının ən böyük abidələrindən biri olduğunu söyləməkdən qaçınan yazı müəllifi risk etməyə cəsarət tapmamışdır. Sadəcə olaraq, ərəb işğalları dövründə və sonralar Sasanilər dövrü "Avesta"sınının xeyli hissəsinin məhv olduğu, onu müqəddəs tutan parslar və kəbrlər arasında bu müqəddəs kitabın təqribən dörddə bir hissəsinin qaldığı iddia olunur [1, s.35].

"Avesta"nı İran, Orta Asiya, Azərbaycan və s. xalqların müştərək abidəsi olduğu ortaya atılan elmi annotasiyada ingilis-amerikan şərqşünaslığında Azərbaycan peyğəmbəri kimi dəyərləndirilən Zərdüştün milli kimliyi, mənsubiyyəti sanki bizə – Azərbaycan türkçülüyünə yad bir tarixi ekskursu xatırladır.

Maqların, ələlxüsus Zərdüşt kimliyinin bütöv cizgilərini yaratmaq üçün gələcəkdə daha əhatəli araşdırmaların aparılmasına ehtiyac vardır. Uilyams Cəkson bu vacib və aktual mövzu ilə bağlı yeni və maraqlı töhfə verə biləcək nəşrə təqdim etdiyi əsərinin gələcəkdə elmi araşdırmalara işıq gətirəcəyinə əminliyini və ümidini ifadə etmişdi [8, s.294].

Şərqşünas Uilyam D.Uitney (William D.Whitney) "Avesta", yaxud Zərdüştiliyin müqəddəs dini kitabları" adlı araşdırmasında ərəb xilafətinin işğalından sonra Azərbaycandan və İrandan Hindistana mühacir olan çoxsaylı İran xalqlarının Hindistanda yaşadığını və atəşpərəstlik, yaxud zərdüştilik ənənələrini qoruyub saxladığını qeyd edir [11]. Müəllif onu da yazır ki, bu icmalar Hindistanda hindlilərin dinini qəbul etsələr də, öz dinini və adət-ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Hindistana mühacir olan müxtəlif dilli xalqların nümayəndələri arasında "ermənilər"in də olduğunu göstərən Uilyam D.Uitney onları burada məskunlaşan Asiya əhlinin işgüzar hissəsi adlandırmış, xüsusilə ingilislərin Hindistanda qazandığı ali hakimiyyətindən sonra ən varlı və nüfuzlu icmaya çevrildiyini təsvir etmişdir. Ermənilərin özləri ilə onlara məxsus müqəddəs kitablarını gətirdiyini yazan tədqiqatçı Ərəb xilafətinin işğalı zamanı isə onların bir hissəsinin it-bat olduğunu və Kirmanda "Avesta"nın nüsxələri ilə təmin olunduğunu qeyd etmişdir.

Beləliklə, 1740-cı illərdə Hindistanın daha çox Surat şəhərində məskunlaşan zərdüştilər "Parsi" ("fars") əlyazmalarını buranı ziyarət edən, ticari işlər aparan Qərb, o cümlədən ingilis tacirlərinə satmışlar. Həmin nüsxələrin bir çoxu isə İngiltərəyə aparılıb o vaxtdan Oksford kitabxanalarında saxlanılır.

Araşdırıcı onu da qeyd edir ki, müstəbid Makedoniyalı İskəndərin işğalı zamanı müqəddəs "Avesta" kitablar külliyyatı məhv edilmiş və zərdüştiliyin doktrinaları, ayin-mərasimləri demək olar ki, unutdurulmuşdur. Lakin Ərdəşir şah ölkədəki bütün möbidləri bir yerə toplamış (deyirlər ki, toplaşan möbidlərin sayı qırx min olmuşdur), "Avesta" yaddaşlardan və əzbər söylənilən mətnlər əsasında bir yerə toplanılaraq yenidən yazıya köçürülmüşdür [11, s.356].

Xristianlıq inancından, əqidəsindən çıxış edən tədqiqatçı "Avesta"nın qədim tarixinə çəpər çəkmək üçün kəbrlərin kitablar külliyyatının *"Xristianlıqdan əvvəl yazıya alınması mümkün olmazdı"* [11, s.356] fikrini söyləmişdir. Bu isə hər şeydən əvvəl, onun subyektiv mövqeyinin əmsalıdır. Daha sonra isə araşdırıcı yazır: *"Bizdə olan ən köhnə əlyazmalar isə XIV əsrin erkən illəri ilə qeyd olunmuşdur... və onların əksəriyyəti kifayət qədər daha müasirdir"* [11, s.357].

Uilyams Cəksonun "Zərdüştün ailə şəcərəsi tarixi" adlı II fəsli özündə yığcam və tarixi-ədəbi sənədlər bazasında istinadlara əsaslanan cəmi 13 səhifəlik materialı cəmləşdirir. "Giriş", "İranın Zərdüştü", "Zərdüştün (Zaratuştra) adı, onun forma və

mənası", "Zərdüştün tarixi", "Zərdüştün doğma vətəni", "Zərdüşt şəcərəsi və onun ailəsi" və "Nəticə"dən ibarət olan fəsildə, sözün əsl mənasında Zərdüşt, yaxud Zaratuştranın milli kimliyinin – azərbaycançılığının elmi və tarixi əsaslı arqumentləri şəcərə xronologiyası ilə təqdim olunmuşdur.

Zərdüştilik ənənələrinin və ayinlərinin Azərbaycanda daha geniş yayılmasına və tarixi məxəzlərə istinad edən bir sıra tədqiqatçılar Zərdüşt peyğəmbərin də Azərbaycandan olduğunu subyektiv izahın nəticəsi hesab edirlər. Aşağıdakı ensiklopedik annotasiyadan götürülən nəticəyə diqqət yetirək: *"Son dövr zərdüşti ənənəsinə görə Zərdüşt Azərbaycandandır. Peyğəmbərin vətəninin Azərbaycan olduğunu bir çox Orta əsr müsəlman müəllifləri də qəti qeyd edirlər. Sonrakı müəlliflər tərəfindən Zərdüştün vətənini Azərbaycanda lokallaşdırmaq cəhdi Sasanilər İranının baş zərdüşti ziyarətgahının məhz burada yerləşməsi, Avesta kanonunun burada tam formalaşması və nəhayət, bu vilayətin (Azərbaycanın) o dövrdə zərdüşti kahinliyinin dayağı olması ilə izah edilir"* [7, s.324].

"Avesta" kitablar külliyyatının mətnlərində Zərdüşt – Zaratuştra, qədim dövrə aid edilən əlyazmalarda Zorond, Zarad, Zoroast, Orta əsrlər dövrü mənbələrində Zaratuşt, Zaravest, Zradaşt, Zarduşt transformasiyasında təqdim olunmuş, eramızdan əvvəl V əsrin sonlarından isə yunan transkripsiyasında "Zoroastres" versiyası ilə Qərb aləmində Zoroaster kimi tanınmışdır. Bu adın mənasına gəlincə, qeyd edək ki, əvvəla, bu adın "Avesta"mətnlərində "Zara-ustra", yaxud "Zarat-ustra" söz birləşməsindən ibarət olub ayrı-ayrılıqda aşağıdakı mənaları ifadə edir: "Zarat" daha çox "qoca" sözü kimi dəvələrə şamil edilir; onun feil kimi ikinci mənası isə "dartmaq, dəvə sürmək", üçüncü mənası isə "arzulamaq, can atmaq, çalışmaq" kimi başa düşülür... Lakin bu ifadənin "sarı dəvələrlə" mənasını daha çox özündə ehtiva etdiyi söylənilir [12].

Uilyams Cəkson kitabının "Zərdüştün ailə şəcərəsi" adlı II fəslində Zərdüştün (yaxud Zaratuştra) adı, onun variantları və mənası məsələsinə toxunaraq "Avesta" kitablar külliyyatında peyğəmbərin adının "Zaratuştra" ("Zaratushtra"), tam şəkildə isə "Spitama Zaratuştra" ("Spitama Zaratushtra") kimi verildiyini göstərir. Müəllif peyğəmbərin adının dünya dillərində müxtəlif formalarda təqdim olunduğundan, bunun əsas örnəklərindən birinin latın dilində "Zoroastres" kimi təqdim edilməsindən çıxış edərək yunan dilində qəbul edilən forma üzrə modelləşdirildiyi qeyd edir. Bunun isə əsas səbəbi son fars variantı əsasında yaranması ilə əsaslandırılır.

Azərbaycanın xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı "Ömür kitabı"nda yazır: *"Deyilənə görə, atəşpərəstliyi böyük ideologiya səviyyəsinə qaldıran Zərdüşt miladdan qabaq 968-ci ildə, yəni 2956 il öncə Cənubi Azərbaycanda, Urmiya şəhəri yaxınlığında anadan olmuşdur"* [5, s.25].

Daha sonra müəllif deyilənləri tamamlamaq məqsədi ilə elmi istinadlar əsasında mühakiməsinə aydınlıq gətirir: *"İslam tarixçilərinin demək olar ki, hamısı (Bəlazuri, Həmzə İsfəhani, İbn Əl-Fəqih, Qəzvini, Yaqut Əl-Həməvi və başqaları) Zərdüştün Təbriz yaxınlığındakı Şizdə doğulduğunu tərəddüdsüz qəbul edirlər. İbn*

Xardadbeh Zərdüştü muğanlı sayırdı... İngilis şərqşünası Sayks da Zərdüştü azərbaycanlı sayır və göstərir ki, onun Allahla qonuşma yeri Savalan dağının başında idi. Bəziləri də belə hesab edirlər ki, guya Zərdüşt üç atəşgah tikdirib: Bəlxdə, Kirmanşahda və Azərbaycanda – Şizdə... Urmiya şəhərindəki qədim atəşgah xarabalıqları indi də qalır" [5, s.26].

Qeyd edək ki, "Avesta" kitablar külliyyatında peyğəmbərin adı (əslində isə Zərdüşt soyaddır, ad isə Spitamadır) ardıcıl olaraq Zaratuştra, tam şəkildə isə Spitama Zaratuştra kimi təqdim edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, yunan dilində "Zoroaster", latınca isə yunan variantı üzərində "Zoroastres" kimi qəbul edilmişdir. Yəhudilərin Zaratuşt adının Zaraat (Zaraath) "Leprosy" – "cüzam" xəstəliyinin adı ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd edənlər də olmuşdur. Bu gün Azərbaycan torpaqlarının işğalçısı kimi çıxış edən bədnam erməni qonşularımız hətta peyğəmbərimizin adını da təhrif edib "Zaravest" adlandırmışlar.

Uilyams Cəksonun araşdırmasının ən yaxşı göstəricisi onun mübahisələr doğuran hər hansı bir məsələ – istər Azərbaycan peyğəmbərinin adı, soyadı, şəcərəsi, keçdiyi həyat yolunda onun azərbaycançılığını təsdiq edən və dünya, o cümlədən Qərb, Şərq alimlərinin, şərqşünaslarının bu haqda yazılmış əsərləri bazasında öz ideya və mühakiməsinin ortaya çıxarılmasıdır. Araşdırıcı və hər fəslin, yarımfəslin yekununda xülasə, yaxud nəticələrini diqqətə çatdırmışdır.

Zərdüşt, yaxud Zaratuştra soyadına gəlincə, indiyə qədər onun məna çalarları haqqında müxtəlif fikirlərin olduğu və mübahisələr doğurduğunun davam etdiyi hamıya yaxşı məlumdur. Bununla belə, tədqiqatçılar belə bir qənaəti qəbul edirlər ki, Zaratuştra mürəkkəb söz olduğundan onun ikinci komponenti "uştra" – dəvə mənasını verir, lakin bu mürəkkəb sözün birinci elementi, yəni "zarat" hissəsinin dürüst mənası isə qeyri-müəyyəndir. Lakin bu mürəkkəb sözün dəqiq mənasını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Yəni "zar" sözünə istinad edərək onun "köhnə, qoca" mənasından çıxış edərək "dəvələri qoca olan", yaxud "qoca dəvə", ya da "zar" sözünün "acıqlı, hirsli olmaq" mənasından çıxış edərək "dəvəsi hirsli, qəzəbli olan bir kəs" olduğu məlum olur. Ehtimal ki, Zaratuştranın "zara" sözünə görə "dəvəyə əzab-əziyyət verən", yaxud onu "qırmanclayan", eləcə də "dəvəni çapıb talayan, oğurlayan" adam mənasının dürüstlüyünü sübut edənlər də olmuşdur. Bu kimi versiyaların yanlış olduğundan çıxış edən Uilyams Cəkson yazırdı: *"Digər çoxsaylı təkliflər və izahatlar da təklif olunmuşdur; onların bəzisi yaxşı fantaziya, təxəyyülün nəticəsi təsiri bağışlayır. Lakin şübhəsiz ki, bu ad (Zaratuştra) qeyri-romantik, qeyri-poetik addır. Hətta o, ruhani və dini rəhbər kimi məşhurluq qazanmağa başlayandan sonra da bu adı, rütbəni özünün doğum haqqı kimi qoruyub saxlamışdır"* [8, s.14].

Yandırılan, sonralar restavrasiya edilən və dünya ədəbi tənqidində müəyyən tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycanın bir çox tarixi həqiqətləri, reallıqları kimi Zərdüşt peyğəmbər və onun müqəddəs "Avesta" kitablar külliyyatı da fars dilində yazıya alınmış, onun milli mənsubiyyəti saxtalaşdırılmış, hətta bir sıra ölkələrdə, o

cümlədən Böyük Britaniyada, ABŞ-da yaradılan Zərdüşt mərkəzlərində azərbaycançılıq ideyaları sanki sükuta qərq olmuşdur.

Uilyams Cəksonun dünyada məşhurların adı və onun dövrü haqqında ciddi, maraq doğuran hər hansı bir məsələ haqqında dəqiq, dolğun məlumatın verilməsinin həm maraq, həm də əhəmiyyət dərəcəsinin böyük olduğunu söyləməsi səbəbsiz deyildir. Araşdırıcının alimlik erudisiyasının, xüsusilə Zərdüşt şəxsiyyətinin və onun ailə şəcərəsinin dürüst faktları ilə üzbəüz dayandığını söyləyən araşdırıcı yeri gəldikcə faktların dürüstlüyünə aydınlıq gətirməyə çalışır. *"Əgər Böyük şəxsiyyətlər öz dövrünün övladlarıdırsa, onda böyük din rəhbərinin əsri də mümkün qədər diqqətlə öyrənilməyə layiq"* [8, s.10] olduğunu yazan Uilyams Cəkson Zərdüşt peyğəmbərin ömür yoluna işıq tutaraq, onun Xristian erasından əvvəl VII əsrdə peyğəmbərlik zirvəsinə qalxdığını söyləyir.

Zərdüşt peyğəmbərin doğma vətəninə gəlincə, Uilyams Cəkson yazırdı: *"Əgər biz onun (Zaratuştranın) ruhanilik fəaliyyətini bir anlığa yaddan çıxarıb sadəcə olaraq, onun doğma vətənindən danışsaq, çox tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, bu dövrdə Zərdüştün İranın qərbində doğulub boya-başa çatdığının qəbul olunması elmi fikrin yekdil qəbul olunması ilə ümumən razılaşdırılmışdır. Şərq ənənəsi görünür onun doğma torpağının Midiyanın qərbinə doğru uzanan, yaxud hətta daha dəqiq desək, Urmiya gölünün ətraf qonşuluğunda Atropatena vilayətində, yaxud Azərbaycan (Adarbaijan) olduğunun müəyyənləşdirilməsi düzgün, ədalətli olduğunu göstərir"* [8, s.17].

Daha sonra araşdırıcının Zərdüşt Peyğəmbərin ailə şəcərəsinin də Azərbaycan əsilli olduğunu isbatlayan mühakimələri diqqəti çəkəndir: *"Bundan başqa, ənənəyə inanaraq belə bir əsas da var, onun (Zərdüştün) atası neft (nafta) quyuları və neft fontanlarının ərazisi olan Azərbaycanın yerli sakini olmuşdur, Zərdüştün anası isə Midiya Raqadan (reydən) olmuşdur..."* [8, s.17].

Zərdüştün atası Pouruşaspanın adına "Avesta" kitablar külliyyatında bir neçə dəfə, Pəhləvi mətnlərində və son dövr Zərdüşt ədəbiyyatında isə tez-tez istinadlar edilmişdir. Pəhləvi mətnlərində Duğdava, Dukdav, yaxud Duktauba, müasir fars ədəbiyyatında isə Duğdu kimi təqdim olunan Zərdüştün anasının adı "Avesta"nın fraqmentlərində mühafizə edilərək saxlanılmışdır. Zərdüştün ulu babasının adı Haecat-aspa kimi "Avesta"nın mətnlərində əks olunmuşdur. "Denkart" adlı ensiklopedik topluda isə Zərdüştün ana babası Frahim-rvana-zoiş, ya da Frahim-rava, ana nənəsinin adının isə Freno olduğu güman edilir.

Dünya ədəbi tənqidi fikrində, xüsusilə amerikan avestaşünaslığında Zərdüşt (Zaratuştra) peyğəmbər və onun "Avesta"sı haqqında çap olunan monoqrafik nəşrlər, ələlxüsus Uilyams Cəksonun elmi araşdırması İran peyğəmbəri kimi dünya şöhrəti qazanmış Zərdüştün (Zaratuştranın) milli kimliyi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Elə hesab edirik ki, çağdaş ədəbiyyatşünaslıq elmində səngimək bilməyən "Avesta" probleminin düzgün dərkində bu kimi tədqiqatlara istinad edilməsi, düzgün elmi nəticələrin aparılmasında fakt və realist tənqidçi baxışları əsas meyara çevrilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Avesta – zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatı. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c.I. – 1976. – s.34-35
2. Hüseynov, Mirheydər. Ulu Şərq, müdrik Şərq. – Nağıyev Cəlil. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. /M.Hüseynov. – Bakı: "Asiya" Nəşriyyatı, – 2009. – s.3-21
3. Nağıyev, Cəlil. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. /C.Nağıyev. – Bakı: "Asiya" Nəşriyyatı, – 2009. – 560 s.
4. Nəbiyev, B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cilddə]. / B.Nəbiyev, T.Kərimli. – Bakı: Elm, – c.I (şifahi xalq ədəbiyyatı). – 2004. – s.7-28
5. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. / S.Rüstəmxanlı. – Bakı: Gənclik, – 1989. – 368 s.
6. Yusifov, Y.B. IV Fəsil. Qədim Azərbaycan dövlətləri. – Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). / Y.B.Yusifov. Red.: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov. – Bakı: Azərnəşr, – c.I. – 1994. – s.131-169
7. Zərdüşt. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c.IV. – 1980. – s.323-325
8. Jackson, A.V.Williams. Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran. / Jackson, A.V.Williams. – London: MacMillan Company, – 1899. – 314 p.
9. Malandra W.William. Jackson Abraham Valentine Williams. Encyclopedia Iranica //iraicaonline.org/articles/jackson-abraham-valentine-williams
10. Morier, James J. A Journey through PERSIA, Armenia and Asia Minor to Constantinople, In the Years 1808 and 1809. / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – 438 p.
11. Whitney D.William. On the Avesta, or The Sacred Scriptures of the Zoroaztrian Religion. // Journal of the American Oriental Society. Published by American Oriental Society, – vol.5. – 1855-1856. – p.339-383
12. Zoroaster i. The Name // Encyclopedia Iranica//iranicaonline.org/articles/zoroaster-i-the-name

Leyla Sharifova

ZARATHUSTRA AND HIS AVESTA IN AMERICAN STUDY OF LITERATURE
(Based on the work of Williams Jackson)

The article is devoted to the study of the prophet Zoroaster (Zarathustra) and his literary, philosophical and poetic ideas, worldview, the collection of books "Avesta" in American study of literature. The value of Williams Jackson's services among nineteenth-century American Avesta scholars are noted in the article. His scientific researches on Zoroaster Spitama and his collection of sacred Avesta books are

particularly noteworthy. Williams Jackson mentioned that the Zoroastrian prophet reached the peak of prophecy in the 7th century BC. He shows that it is correct and fair to determine whether the birthplace of the Prophet Zoroaster was in the province of Atropatena, or Azerbaijan (Adarbaijan), in the vicinity of Lake Urmia, which stretches west to Media. The researcher then makes judgments proving that the family tree of the Prophet Zoroaster is of Azerbaijani origin.
The article also states that the national identity of the burned Avesta book, which was later restored, was falsified because it was written in Persian. In the modern world study of literature, the Zoroastrian prophet and his holy book are recognized by some researchers as a historical example of Azerbaijan, as a Persian literary example in a number of countries, including Great Britain and the United States. Such studies should be referred to in order to properly understand the problem of the Avesta, which cannot be stopped in contemporary study of literature. Facts and realistic critical views should be the main criteria for conducting accurate scientific conclusions.

Key words: *Williams Jackson, Zoroaster Spitama, "Avesta", Zoroastrian identity, Zoroaster's family tree*

Лейла Шарифова

ЗАРАТУШТРА И ЕГО АВЕСТА В АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
(На основе произведений Уильямса Джексона)

Статья посвящена исследованию книжного собрания «Авесты» в американской литературе, которое считается идеальным воплощением пророка Зороастра (Заратуштры), его литературных, философско-поэтических идей и мировоззрения. В статье отмечается, что услуги Уильямса Джексона пользуются большим успехом среди американских исследователей Авесты XIX века. Особого внимания заслуживают его научные исследования Зороастра Спитамы и его коллекции священных книг «Авесты». Уильямс Джексон отмечает, что зороастрийский пророк достиг пика пророчеств в 7 веке до нашей эры. Он показывает, что правильно и справедливо было бы определить, место рождения пророка Зороастра в провинции Атропатена или в Азербайджане (Адарбайджан), в окрестностях озера Урмия, которое простирается на запад до Мидии. Затем исследователь делает выводы, доказывающие, что генеалогическое древо пророка Зороастра имеет азербайджанское происхождение.
В статье также говорится, что его национальность была сфальсифицирована, потому что сгоревшая коллекция книг Авесты, которая позже была восстановлена, также была написана на персидском языке. В мировой литературной критике Зороастр и его священная книга признаны некоторыми

исследователями историческим примером Азербайджана, образцом персидской литературы в ряде стран, в том числе в Великобритании и США. К таким исследованиям следует обращаться, чтобы правильно понять проблему «Авесты», которую нельзя недооценивать в современной литературоведении. Факты и реалистичные критические взгляды должны быть основными критериями для проведения точных научных выводов.

Ключевые слова: *Уильямс Джексон, Зороастр Спитама, Авеста, зороастрийская идентичность, генеалогическое древо Зороастра*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.10.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.10.2021
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə edilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYANIN MİLLİ-MƏDƏNİ SPESİFİKLİYİ 3

ТАРАНА ХАЛИЛОВА
КОНУЛ ИБРАГИМОВА
ЛИТЕРАТУРНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК И НЕКОТОРЫЕ
АСПЕКТЫ СОБЛЮДЕНИЯ ЧИСТОТЫ РЕЧИ 13

НАИЛЯ ГАДЖИЕВА ГАБИБ ГЫЗЫ
СТРУКТУРА ГРАММАТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ И
ЕГО СТАТУС В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА 25

SƏİDƏ ABBASOVA
FƏRDLƏRARASI KOMMUNİKASIYA
VƏ ONUN MƏRHƏLƏLƏRİ 33

SVETLANA MƏMMƏDOVA
İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ OLAN MİLLİ VƏ ALINMA
SÖZLƏR VƏ ONLARIN ASSİMİLYASİYASI 44

КУЛИЕВА ШАРГИЯ МАХМУД
О КУЛЬТУРНОМ КОННОТАТИВНОМ КОМПОНЕНТЕ ЛЕКСИКИ.....53

FƏRİDƏ HEYBƏTOVA
C.MƏMMƏDQULUZADƏNIN YARADICILIĞINDAKI FONETIK
DIALEKTIZMLƏRDƏ SƏS ARTIMI HADISƏSI 60

FATİMƏ İBRAHİMOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ ASSİMİLYASİYANIN TİPLƏRİ.....72

MƏMMƏDOVA LƏTIFƏ
AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DILINDƏ
FRAZEOLOGIZIMLƏRIN MÜQAYISƏLI TƏHLILI.` 80

ALMAZ ƏLİYEVA
AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB
CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....87

XANIMANA MANAFLI
KÜTLƏ QARŞISINDA ÇIXIŞA HAZIRLIĞIN PSİXOLOJİ TƏRƏFLƏRİ 94

GÜLAY QURBANOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ RƏSMİ VƏ QEYRİ – RƏSMİ DANIŞIQ ÜSLUBU
ARASINDAKI FƏRQLƏR 103

ГЮЛШАН ДЖУМШУДОВА
ИЗУЧЕНИЕ НЕФОРМАЛЬНОГО АНГЛИЙСКОГО
ЯЗЫКА НА САЙТАХ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ 110

AYNUR YUNSUROVA
İNGİLİS DİLİNİN MƏSAFƏDƏN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ TƏTBİQ
OLUNAN ÜSULLAR 118

AFƏT İSRAFİLOVA
INFORMATION TECHNOLOGIES AS A MEANS OF DEVELOPING
WRITING SKILL 126

AYGÜN RÜSTƏMZADƏ
U ENGLISH USAGE *VƏ NON-U* ENGLISH USAGE – ELITAR DISKURSDA
SOSIAL-IYERARXIK QRADASIYANIN TƏZAHÜRÜ KIMI 133

LALA MASIMOVA
ERROR ANALYSIS OF ENGLISH LANGUAGE SPEAKERS IN THE USE OF
ARTICLES IN AZERBAIJAN 140

СЕВИНДЖ КАРАЕВА
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО
ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО 146

AYTƏN RƏCƏBOVA
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KEYFİYYƏT BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 157

ƏDALƏT ABBASOV
RƏHMAN QULIYEV
AZƏRBAYCAN DILINDƏ SINKRETIK STRUKTURLU ŞƏXSSIZ CÜMLƏLƏRIN
SINTAKTIK SEMANTIKASINDA QRAMMATIK VASITƏLƏRIN ROLU 165

SEVDA ƏSGƏR QIZI FƏTULLAYEVA
MÜASIR INGILIS DILINDƏ ISTIFADƏ OLUNAN IDIOMLARIN
STRUKTUR-SEMANTIK XÜSUSIYYƏTLƏRI 176

LEYLA MƏZAHİR QIZI PİRİYEVA
TÜRKOLOJİ ARAŞDIRMALARDA GEYİM
ADLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ 184

Ü.İ.ZEYNALOVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÜZÜLƏN SONOR
SAMİTLƏRİN REALİZASİYASINA DAİR 192

b.m PIRIYEVA G.M.
ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ 200

GÜLNARƏ BABA QIZI ƏHMƏDOVA
ONLAYN TƏHSIL NÖVÜNÜN YARANMASI VƏ INKİŞAF I205

CƏFƏROVA GÜNAY XANZADƏ QIZI
GƏNCƏ DIALEKTINDƏ DÜZƏLTMƏ
VƏ MÜRƏKKƏB SIFƏTLƏR 214

QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVA
MEHRİBAN MURADOVA
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN SİNTAKSİSİNDƏ ELLİPTİK
CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA..... 224

ŞƏFİQƏ HEYDƏROVA
SEVİNC HACIYEVA
İNGİLİS DİLİNDƏ ELMİ-TEXNİKİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK VƏ MORFOLOJİ
PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ ÜSULLARI 231

AYTAC OSMANOVA
ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA İKT-nin İSTİFADƏSİNİN ƏSAS
YOLLARI 238

ELMİRA MƏMMƏDOVA-KEKEÇ
ÜLKƏR RZA
VÜCUDNAMƏLƏRDƏ ƏRƏBCƏ ALINMALAR
(XƏSTƏ QASIMIN VÜCUDNAMƏSİ ÖRNƏYİNDƏ) 248

ТУКУМБАЕВА АЛТЫН ДАУЛЕТКАНОВНА
ПЕРЕВОД РЕАЛИЙ, СВЯЗАННЫЕ С ОДЕЖДОЙ В РОМАНЕ М. БУЛГАКОВА
«МАСТЕР И МАРГАРИТА» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ, КАЗАХСКИЙ
И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ 261

LALƏ MUSAYEVA
DİDAKTİK OYUNLAR DİLİN TƏDRİSİ VASİTƏSİ KİMİ 268

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA
DANIŞIQ BACARIĞININ TƏDRİSİNDƏ SƏHVLƏRİN DÜZƏLDİLMƏSİ
STRATEGİYASI VƏ METODLARI 275

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ABASOVA LEYLA QABIL QIZI
SEVINC NURUQIZININ "AĞCA VƏ CUBBULU" ƏSƏRININ QURULUŞU, REDAKTƏSI VƏ NƏŞRI MƏSƏLƏLƏRI 284

XANIM ZAİROVA
Y.V. QÖTENİN "GƏNC VERTERİN İZTİRABLARI" ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ 292

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
CEYMS COYSUN ROMANLARININ İDEYA VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 305

AQŞİN DADAŞ-ZADƏ
KLASSİSİST DRAMATURGİYADA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJI TƏZADLARI 314

İSMAYILOVA SOLMAZ MƏMMƏDƏLİ QIZI
NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA HUMANİZM VƏ VƏTƏNPƏRLİK 323

SƏKİNƏ PAŞAYEVA RASIM QIZI
MARK TVENIN PAMFLETLƏRİNDƏ SİYASİ HƏDƏFLƏR 331

DURSUNOVA FATİMA ƏSKƏR QIZI
ТЮРКСКИЙ СОВЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР: ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИФИКАЦИЯ 340

İLHAM QAZIZADƏ
GƏNCƏ DÖVLƏT DRAM TEATRINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN REJİSSORLARIN YARADICILIQ AXTARIŞLARI 348

LEYLA ŞƏRİFOVA
ZARATUŞTRA VƏ ONUN "AVESTA"SI AMERİKAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ... 364

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
***professor* Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 29.10.2021
Şərti çap vərəqi 23,5. Sifariş № 388
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4